

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER
ADLI ESERİNİN 9. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE
DEĞERLENDİRMESİ**

Ayetullah KIZIL

19901005

Danışman

Doç. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2021

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER
ADLI ESERİNİN 9. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE
DEĞERLENDİRMESİ

Ayetullah KIZIL

19901005

Danışman

Doç. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2021

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Diyarbarkırlı Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eserinin 9. Cildinin Transkripti ve Değerlendirmesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

....../....../.....

Ayetullah Kızıl

T.C
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DİYARBAKIR

Ayetullah Kızıl tarafından yapılan “Diyarbarkırlı Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eserinin 9. Cildinin Transkripti ve Değerlendirmesi” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Unvanı

Adı Soyadı

Başkan:

Üye :

Üye :

Üye :

Üye :

Tez Savunma Sınavı Tarihi:/...../.....

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../2021

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN
ENSTİTÜ MÜDÜRÜ
(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Araştırmamızın ana kaynağını, Diyarbakırlı Said Paşa'nın Mir'ât'ül-İber adlı eserinin 9. cildi oluşturmaktadır. “İbretlerin Aynası” anlamına gelen Mir'ât'ül-İber genel tarih alanında yazılmış ayrıntılı bir tarih eseridir.

Mir'ât'ül-İber adlı eser, 1-4 arası ciltlerinin birincisini ve 5-9 arası ciltlerinin ikincisini oluşturduğu 2 kitaptan oluşuyor. El yazısı olan 10 cildi ise henüz basılmamıştır. İkinci kitabın son eseri olan 9.cild, 1306/1890 yılında İstanbul'da bir Ermeni müessesesi olan Kasbâr Matbaası'nda basıldı.

Dokuzuncu ciltte Said Paşa; Taberistân, Deylem, Kirman, Fars, Azerbaycan, Sicistan, Zâbülistan (Afganistan), Gûr ve Türkistan (Hârizm, Tohâristan ve Mâverâü'n-Nehir) bölgelerinin olaylar tarihini ayrıntılı bir biçimde; coğrafyasını ise ana hatlarıyla anlatmıştır.

Öncelikle böyle bir çalışmaya yönlendiren, çalışmalarım esnasında yardımını ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Oktay BOZAN'a, transkripti aşamasında yardımcı olan bölüm hocalarım Doç. Dr. Hatip YILDIZ ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih ERPOLAT'a, bölümden sınıf arkadaşlarım Fatma KAYA, Gülcan AKÇINAR AKDEMİR ve Şaban ASLAN'a, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Radife DURMUŞ'a ve yaptığı fedakârlıklarla çalışmalarımı tamamlamamda emeği geçen eşim ile ihmal ettiğim anne ve babama şükranlarımı sunarım.

Ayetullah Kızıl

Diyarbakır 2021

ÖZET

Devlet adamı kimliği ile ön plana çıkan Diyarbakırlı Said Paşa aynı zamanda farklı alanlarda yazmış olduğu eserleri yazın hayatımıza kazandıran münevver bir şahsiyettir. Bununla birlikte makale ve tez çalışmalarıyla Said Paşa'nın daha çok edebi yönü aydınlatılmıştır. 9'u matbu 1'i el yazısı olmak üzere 10 ciltlik bir tarih külliyyatına sahip olmasına rağmen Said Paşa'nın bu yönü yeterli oranda aydınlatılamamıştır.

Mir'âtü'l-İber adlı genel tarih eserinin İran, Azerbaycan, Afganistan ve Türkistan coğrafyalarını konu edinen 9. cildin transkripti ve değerlendirmesini yaparak Said Paşa'nın tarihçilik yönünün aydınlatılmasına katkıda bulunmayı amaçladık. Eserin ve Said Paşa'nın bu yönünün tam manası ile anlaşılabilmesi için tüm ciltlerin transkripti yapıldıktan sonra eserin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekiyor.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Said Paşa'nın hayatı ve eserleri izah edilmiş, ikinci bölümde Mir'ât'ül-İber adlı eserin 9. cildin transkripti, üçüncü bölümde ise bu eserin değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, İran, Afganistan, Genel Tarih, Azerbaycan

ABSTRACT

Said Pasha from Diyarbakır, who stands out as a statesman, is also an enlightened personality who brought the works he wrote in different fields into our lives in literature. However, Said Pasha's literary aspect was clarified with articles and thesis studies. Although he has a historical corpus of 10 volumes, 9 of which are printed and 1 is handwritten, this aspect of Said Pasha has not been adequately clarified.

We aimed to contribute to the clarification of Said Pasha's historiography by transcribing and evaluating of the 9th volume the general history work *Mir'âtü'l-İber*, which discusses the geographies of Iran, Azerbaijan, Afghanistan and Turkistan. In order to fully understand this aspect of the work and Said Pasha, It is necessary to evaluate the work as a whole after all the volumes are transcribed.

The thesis consists of three parts. In the first part, Said Pasha's life and works were explained. In the second part, a transcript of volume 9 of *Mir'âtü'l-İber*, in the third part the evaluation of this work was made.

Key Words

Said Pasha, *Mir'âtü'l-İber*, Iran, Afghanistan, Turkistan, Azerbaijan, General History

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
ŞEKİLLER DİZİNİ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM SAİD PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI.....	6
1.2. ESERLERİ	12
1.2.1. Dîvânçe-i Eş'âr.....	15
1.2.2. Dîvân	17
1.2.3. Diyârbekir Târîhi.....	18
1.2.4. Mîzanü'l-Edeb.....	18
1.2.5. Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Tarih-i Umumî).....	19
1.2.6. İlmi Hesâb.....	21
1.2.7. Tabsîratü'l-İnsân	22
1.2.8. Mir'ât-i Sıhhat.....	22
1.2.9. Hülâsa-i Mantık.....	22
1.2.10. Encümen-i Şu'arâ (Mecmû'a-i Müntehebât)	22
1.2.11. Nuhbetü'l-Emsâl	23
1.2.12. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi.....	23
1.2.13. Kasîde-i Bürde Tercümesi.....	23

İKİNCİ BÖLÜM DİYARBAKIRLI SAİD PAŞANIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN 9. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ

2.1. DÖRDÜNCÜ MEBHAS	25
2.1.1. TABERİSTAN COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR	25
2.1.1.1. Coğrafya.....	25
2.1.1.2. Taberistân'ın Vakâyi'-i Târîhiyesi.....	26

2.1.1.3. Taberistân'da Bâvendiye Hükûmetinin Birinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi (45-419).....	27
2.1.1.4. Taberistân'da Aleviye Hükûmetinin Zuhûruna Kadar Cürcân Merbûâtının Vakâyi'-i Târîhiyesi (98-257)	34
2.1.1.5. Taberistân Havâlîsinde Aleviye Hükûmeti Vakâyi'yle Havâlî-i Mezkûrede Benî Sâ mân Hükûmetinin Sûret-i İdâresi (250-301)	36
2.1.1.6. Taberistân'da Utrûş'un Teşkil Eylediği Aleviye Hükûmeti (301-316)	39
2.1.1.7. Hükûmet-i Aleviye'nin İnkirâzından Sonra Cürcân ve Dâiresindeki Nevâhînin Bakiye-i Vakâyi'i (316-583)	44
2.1.1.8. Mâzenderân'da Teşekkül İden Bâvendiye Hükûmetinin İkinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi (466-606).....	48
2.1.1.9. Mâzenderân'da Bâvendiye Hükûmetinin Üçüncü Tabakası (635-750) 51	
2.2. BEŞİNCİ MEBHAS	52
2.2.1. BİLÂD-I FÜRS'DEN DEYLEM MEMLEKETİNİN VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR	52
2.2.1.1 Deylem Havâlîsinde Âl-i Büveyh Hükûmetinin Sûret-i Zuhûru	53
2.3. ALTINCI MEBHAS	55
2.3.1. KİRMAN MEMLEKETİNİN HULÂSA-İ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR	55
2.3.1.1. Coğrafya	55
2.3.1.2 Kirman Vakâyi'-i Târîhiyesi (23-317)	55
2.3.1.3. Kirman'da Benî İlyâs Hükûmeti (317-357)	58
2.3.1.4. Kirman'ın Bakiye-i Vakâyi'i (357-451)	60
2.3.1.5. Kirman'da Selçukiye Hükûmeti (433-583).....	63
2.3.1.6. Kirman'ın Bundan Sonraki Vakâyi'i (583-619)	64
2.3.1.7. Kirman'da Karahıtaylar Hükûmeti (619-705)	65
2.4. YEDİNCİ MEBHAS	69
2.4.1. FARS MEMLEKETİ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR	69
2.4.1.1 Coğrafya	69
2.4.1.2. Fars Memleketi Vakâyi'-i Târîhiyesi (17-322)	71
2.4.1.3. Fars Memleketinde Âl-i Büveyh Hükûmeti (322-448).....	76
2.4.1.4. Atabegân-ı Fars Hükûmeti (542-665)	84
2.5. SEKİZİNCİ MEBHAS	87
2.5.1. AZERBAYCAN MEMLEKETİNİN HULÂSA-İ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR	87
2.5.1.1. Coğrafya	87
2.5.1.2. Azerbaycan Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi (22-330).....	88
2.5.1.3. Azerbaycan'da Benî Mûsâfir Hükûmeti (330-420)	99
2.5.1.4. Azerbaycan'ın Bakiye-i Vakâyi'i (420-541)	105
2.5.1.5. Atabegân-ı Azerbaycan Hükûmeti (541-622).....	109
2.5.1.6. Azerbaycan Vakâyi'nin Bakiyesi (622-663).....	113
2.5.1.7. Azerbaycan'da Devlet-i İlhaniye Vakâyi'i 663-703).....	115
2.6. DOKUZUNCU MEBHAS	126

2.6.1. SİCİSTAN VE ZÂBÜLİSTAN (AFGANİSTAN)	
MEMLEKETLERİNİN VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR.....	126
2.6.1.1. Memleketeyn-i Mezkûreteynin Fethinden Âl-i Sebük Tegin	
Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Vakâyi'-i Târîhiyesi (22-366).....	126
2.6.1.2. Sicistan'da Benî Saffâr Şu'besi (500-627).....	134
2.6.1.3. Zâbülistan Bilâdından Gazne'ye Mûte'allık Ba'zı Vakâyi' (351-366)	
.....	135
2.6.1.4. Gazne'de Âl-i Sebük Tegin Devleti (366-579).....	135
2.6.1.5. Gazne'de Hükûmet-i Gûriyye (579-612).....	155
2.6.1.6. Afganistan Bilâdından Bâmiyân'da Gûriyye Hükûmeti (557-609)....	160
2.7. ÜÇÜNCÜ MEBHAS	161
BİLÂD-I FÜRS'DEN GÛR MEMLEKETİ TÂRÎHİ.....	161
2.8. ALTINCI FASIL	166
2.8.1. TÜRKİSTAN KİT'ASI KURÛN-I VÜSTÂ-I VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ	
BEYÂNINDADIR	166
2.8.2. BİRİNCİ MEBHAS	167
2.8.2.1. BİLÂD-I TÜRKİSTAN'DAN HÂRİZM VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ	
BEYÂNINDADIR (93-622)	167
2.8.2.1.1. Hârizm'de Benî Me'mûn Hükûmeti (385-407)	168
2.8.2.1.2. Hârizm'in Bakiye-i Vakâyi'i (407-490).....	169
2.8.2.1.3. Devlet-i Hârizmşâhiyân (490-628)	170
2.8.2.1.4. Hârizm ve Merbûtâtında Benî Duşî Han Hükûmeti (624-699).....	190
2.8.3. İKİNCİ MEBHAS	192
2.8.3.1. TÜRKİSTAN DÂİRESİNDEN TOHÂRİSTAN TÂRÎHİ (64-617) .	192
2.8.3.1.1. Tohâristan Bilâdından Cûzcân'da Benî Ferîgûn Hükûmeti	198
2.8.4. ÜÇÜNCÜ MEBHAS	198
2.8.4.1. BİLÂD-I TÜRKİSTAN'DAN MÂVERÂÜNNEHİR'İN HULÂSA-İ	
COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR.....	198
2.8.4.1.1. Coğrafya.....	198
2.8.4.1.2. Mâverâü'n-Nehir'in Vakâyi'-i Târîhiyesi (54-204).....	199
2.9. FİHRİST	210
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
DİYARBAKIRLI SAİD PAŞANIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN 9.	
CİLDİNİN DEĞERLENDİRMESİ	
3.1. ESERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME	212
3.2. DÖRDÜNCÜ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ.....	217
3.3. BEŞİNCİ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ	219
3.4. ALTINCI MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ.....	220
3.5. YEDİNCİ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ.....	222
3.6. SEKİZİNCİ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ.....	227

3.7. DOKUZUNCU MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ.....	238
3.8. ÜÇÜNCÜ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ.....	246
3.9. ALTINCI FASLIN DEĞERLENDİRMESİ.....	248
3.9.1. Birinci Mebhasın Değerlendirmesi	248
3.9.2. İkinci Mebhasın Değerlendirmesi	252
3.9.3. Üçüncü Mebhasın Değerlendirmesi	253
SONUÇ.....	255
KAYNAKÇA	258
EK: HARİTALAR	262

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Taberistan ve Deylem.....	262
Şekil 2. Kirman.....	263
Şekil 3. Fars	264
Şekil 4. Azerbaycan.....	265
Şekil 5. Afganistan.....	266
Şekil 6: Türkistan.....	267

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
A.Ş.	Anonim Şirketi
b.	bin
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
ESOGÜTD	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi
Hız.	Hazreti
H.	Hicri
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
M.	Miladi
s.	Sayfa
S.	Sayı
Tic.	Ticaret

GİRİŞ

Ayın referans alınarak zamanın belirlenmesi anlamına gelen tarih kelimesi, Arapça “verraha” kökünden türemiştir. Verraha ifadesinin kökeni de Akadca ve İbranice’de “ay ve zaman” anlamlarına gelen “yerah” kelimesine dayanır. Tarih kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı ise Yunanca “istoria” kökünden gelen “historia/history” ifadesidir. Geçmiş, insanı ve onun her türlü faaliyetlerini konu edinen tarihi genel olarak geçmişteki insanların siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve benzeri alanlarındaki yaşamışlıklarının yerini ve zamanını göstererek, sebeplerini belirtip sonuçlarını irdelleyerek, tezini bulgulara dayandıran sosyal bir bilim olarak tanımlamak mümkündür.

Muzaffer olanların kendi dönemlerine ışık tutabilecek birinci elden kaynaklardan olan muhalif basın ve edebiyata kısıtlamalar getirmesi, devlet ve hükümetlerin kimi konularda ulusal çıkarlar adına arşivleri kapatmaları, tarihe milli bilinci kurma fonksiyonunun verilmesi, aynı zamanda dini ve milli bir kültür ortamında yaşayan, aldığı eğitim ve okuduğu kitaplarla bir dünya görüşü elde eden tarihçinin tezini oluştururken olaylara duygusal yaklaşabilmesi ile geçmişi kendi döneminin koşulları ve değer yargılarıyla değerlendirmesi tarihin nesnelliğini zedeleyebildiği gibi bilimselliğini de tartışma konusu yapabilmektedir. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı’nda iki şehri ABD’nin atom bombalarının hedefi olmuş olmasına rağmen savaş sonrası kurulan uluslararası mahkemelerde mağlup Japon liderlerin savaş suçu işlemekle mahkûm olmaları ile mağlup Alman ve İtalyan yönetimlerinin totaliter rejimler olarak isimlendirilmelerine karşılık muzaffer ABD’nin özgürleştirici güç olarak ele alınması tarihin sonuçlardan etkilendiğini göstermektedir. Dolayısıyla tarihi olayları değerlendirirken kaynak çeşitliliğinin artırılması ve kaynakların doğru

bilgiyi verip vermediğinin tenkidinin yapılması gibi tarih biliminin metodolojisinden istifade etmek araştırmacıyı hakikate yaklaştıracaktır.

Bakış açılarındaki farklılıklarından dolayı İslam tarihçileri, tarih kavramına farklı tanımlar getirmiştir: Toplulukların nesilden nesile aktarageldikleri bir bilim dalı olan tarihi İbni Haldun “*Olup-bitenlerin (olayların) nasıl başlayıp nasıl geliştiğini tutarlı bir bakış açısıyla ele alan bir inceleme*”¹ olarak tanımlamıştır. Safedî ise tarihi “*Zamanın aynası, evrenin otobiyografisi ve geçmiş milletlerin haberlerini içeren bir bilim dalı*”² biçiminde tanımlamıştır. Miskaveyh de tarihi “*insan, amaç ve karşı amacın bir hareketi*”³ şeklinde tanımlamıştır. Esasında tanımlamalar farklı olsa da tarih tanımlamalarının temelini “insan, zaman ve geçmiş” kavramları oluşturmaktadır.

İslam tarihi, Hz. Adem’den Hz. Muhammed’e kadar peygamberler aracılığıyla insanlığa indirilen ilahi hakikatleri, peygamberlerin tebliğ mücadelesini anlatan bir bilimdir. Hal böyle olunca tarih, esasında hak-batıl mücadelesine sahne olan bir alan olmuş olur ki bu yönüyle de bir tevhid mücadelesi ve peygamberler tarihi halini alır.⁴ Bununla birlikte İslam tarihi muhtevası bakımından sadece peygamberlerin mücadelesinden ibaret değildir. Aksi halde son peygamber olması hesabıyla Hz. Muhammed’in vefatıyla İslam tarihinin nihayete ermesi gerekirdi. İslam tarih kaynaklarında da İslam dininin tebliği, gelişme ve yayılış tarihinin yanı sıra Müslümanların askeri ve siyasi faaliyetlerinin ele alındığı görülmektedir. Aynı zamanda Ebû Hanîfe ed- Dinevrî, Ya’kûbî, Taberî ve Mes’ûdî gibi İslam tarihçilerinden hiçbiri eserlerinin adında İslam kelimesini kullanmamışlardır. Bu nedenle “İslam Tarihi” yerine “Müslümanların Tarihi” ifadesini kullanmak muhtevaya daha uygun düşmektedir.⁵

İslam’ın ilk dönemlerinde hadis toplama ve hadis metodolojisi ile yakın ilişkisi içerisinde olan tarih, daha çok biyografiler ve Hz. Muhammed’in müşriklere karşı

¹ İbni Haldun, **Mukaddime** 1, Turan Dursun (Çev.), Onur Yayınları, Ankara 1977, s. 64-65.

² Mehmet Mahfuz Söylemez, “Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Güz 2008, S. 2, s. 15.

³ Zaid Ahmed, “Müslüman Tarih Felsefesi”, Kâzım Uzun (Çev.), **Tarih Okulu**, Sonbahar-Kış 2012, S. 13, s. 187.

⁴ Söylemez, “Klasik Dönem İslam...”, s. 15.

⁵ Âdem Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi** 1, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 20-22.

verdiği mücadelelerin anlatımıyla sınırlıydı.⁶ Daha sonraları muhtevayı genişleten tarihçiler, eserlerinin ilk bölümlerine Hz. Peygamber'den önceki insanlık tarihi, son bölümlere de Hz. Muhammed'den sonraki dönemleri ekleyerek genel İslam tarihi ve dünya tarihinin ilk örneklerini vermişlerdir. Bununla birlikte zamanla yerel/bölgesel tarih yazıcılığına yönelerek tarihin kapsamını daraltan Müslüman tarihçiler, tarihi dini ilimlerden biri olarak görmeye başlamışlardır. Bunun bir neticesi olarak olaylar, itikadi bir çerçevede sevap-günah anlayışıyla ele alınmaya başlanmıştır.⁷ Dolayısıyla Müslüman tarihçilerin evrensel geniş bakış açıları daralmıştır. Oryantalist bakış açısında ise ilk İslam tebliği ve İslam Devleti'nin kuruluşu, Müslümanların bölgesel fetihleri ve Medine İslam Devleti'nin halifelerin idaresi altında İslam imparatorluğuna doğru genişlemesi, İslam'ın başlangıcından sonraki Arap ve Orta Doğu ülkeleri tarihi ile Müslümanların bilim, felsefe, literatürdeki başarıları, inançları ve temel kurumları tarihin ana konularını oluşturmaktadır.⁸

İslam tarihini Kur'an-ı Kerim'in vahiy geliş tarihi olan Miladi 610 yılında başlatmak mümkündür. İslam tarihçiliğinin oluşmasında Kur'an-ı Kerim'in tefsir edilmesi, hadislerin toplanması ve fetih hareketleri ile Müslümanların farklı din ve kültürlerle karşılaşmaları etkili olmuştur. İslam öncesi Arap tarihi ve sosyolojik yapısı, Hz. Muhammed'in ve ashabının yaşayışını ile Müslüman devlet ve milletlerin tarihini rivayetçilik ve habercilik gelenekleri doğrultusunda konu edinen İslam tarihçiliği, siyer ve meğâzi yazıcılığı temelleri üzerinde kurumsallaştı. Sonraları ise siyer ve meğâzinin yanı sıra tabakât, terâcim, futuhât ve ensab gibi alt bilim dallarıyla İslam tarihi muhtevasını zenginleştirmiştir.⁹

İslam tarihinin kaynaklarını, Allah'ın vahyettikleri ve peygamberler aracılığıyla insanlara duyurduklarından oluşan “ilahi kaynaklar” ve nebevi haberler ile insanların eserlerinden oluşan “beşeri kaynaklar” olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.¹⁰ “*Bunlara kendilerinden öncekilerin, Nûh, Âd ve Semûd toplumlarının,*

⁶ Chikh Bouamrane, “İslam Tarihçiliği Ve Tarihlerine Bir Bakış”, Nesimi Yazıcı (Çev.), Paris 1984, s. 265.

⁷ Apak, **Anahatlarıyla...**, s. 23-25.

⁸ Muhammed Abdul Jabbar, “İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri”, M. Bahaüddin Varol (Çev.), **İstem Dergisi**, 2003, S. 2, s. 216.

⁹ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi –İlk Dönem-**, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001, s. 27, 30, 36-37.

¹⁰ Eyüp Baş (Ed.), **İslâm Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 33.

İbrâhim'in kavminin, Medyen halkının ve yıkılıp giden beldeler ahalisinin haberleri gelmemiş miydi? Onlara peygamberleri apaçık deliller getirdiler. Demek ki Allah onlara zulmetmiş değildi, asıl onlar kendilerine zulmetmişlerdi.'¹¹ ayeti bağlamında insanlık tarihinin genel bir panoramasını sunan¹² ve milletlerin nasıl yaşadıklarını, ne şekilde kurtuluşa erdiklerini ve yanlış hayat tarzlarını alışkanlık haline getirerek nasıl mahvolduklarını gösteren Kur'ân-ı Kerîm, asıl kaynakları "haberler", "yazılı ve sözlü rivayetler" olan İslam tarihinin ana kaynağını oluşturmaktadır.¹³

Araplar arasında tarihi terkip fikrinin doğmasında Pehlevice yazılmış "Hüda-name" adlı eserin olduğu rivayet edilir. Öte yandan Hazreti Peygamber'in hayatı ile alakalı bilgilerin toplanmasıyla eş zamanlı olarak İslam dünyasında ilk tarihi eserler, H. II. /M. VIII. yüzyıl başlarına tekabül eder. Bu bağlamda Hazreti Muhammed'in ilk biyografisi olan "Siretu Resulillah" adlı eser, 768 yılında vefat etmiş olan İbn İshak tarafından kaleme alınmıştır.¹⁴ El-Vaidî, İbn Sa'd, Belazurî, El-Yakubî, Et-Taberî ve El-Mes'ûdî İslam dünyasının ilk tarihçileri olarak tarihe geçerken, İbn Said el-Endulûsî, İbn Hayyân, el-Humeydî, İbn Asâkir, İbnu'l-Esîr, İbnu'l-Ibrî, Ebu'l-Fidâ ve en büyük Müslüman tarihçi olan İbn Haldun ise XI-XV. yüzyıllar arasındaki tarihçileri oluşturmaktadır.¹⁵

Said Paşa'nın eserinde kaynak olarak geçen Takvîmü'l-Büldân, Ebu'l-Fidâ tarafından 1321 yılından yazılan bir coğrafya eseridir. Eser mukaddime mahiyetinde olan birinci bölüm ile asıl metnin yer aldığı ikinci bölümden oluşmaktadır. Târîh-i Vassaf, İranlı edib ve tarihçi Abdullah b. Fadlullah eş-Şîrâzî tarafından ilk üç cildi 1303'te, dördüncü cildi 1312'de, son cildi ise 1328 tamamlanan beş ciltlik İlhanlı tarihinin anlatıldığı bir eserdir. Şehnâme ya da Şâhnâme adlı eser 980 ile 1018 yılları arasında İran edebiyatının önde gelen şairlerinden Firdevsî tarafından kaleme alınmıştır. Firdevsi bu eserinde İslamiyet öncesi İran tarihini destansı bir biçimde anlatmanın yanı sıra İran-Türk mücadelesi ekseninde Orta Asya Türk kültürü ile ilgili

¹¹ Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/70.

¹² Hizmetli, *İslam Tarihi...*, s. 37.

¹³ Ali Hatalmış, "Mes'ûdi ve Tarihçiliği" ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998), s. 52.

¹⁴ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Turkey 1988, s. 1-2.

¹⁵ Bouamrane, "İslam Tarihçiliği...", s. 266-270.

bilgiler de aktarmaktadır. Atıf yapılan Utbî'nin tarihi ise Sultan Mahmud adına yazılan “Tarih-i Yemînî” ya da “Kitab el-Yemînî” adıyla bilinenen Arapça eserdir. Sultan Mahmud döneminin aydınlatan önemli bir kaynak olan bu eser, aynı zamanda Samanoğulları ve Karahanlılar hakkında da bilgiler vermektedir.¹⁶

“Tarih mesnede dayanır.” ilkesini göz ardı eden Said Paşa, Mir'ât'ül-İber adlı eserin 9. cildinde kaynakça göstermemiştir. 364 sayfalık eserin tamamında sadece iki adet dip not göstermiştir. Gösterilen dipnotlar da bilginin mesnedini vermekten ziyade eserde geçen beyitlerin meali ile “vatvât” kelimesinin anlamını veren bir sözlük işlevi görmüştür. Bununla birlikte Said Paşa, eserin Taberistan bölümünde Takvîmü'l-Büldân, Azerbaycan'da İlhanlı tarihinin anlatıldığı bölümde Târîh-i Vassaf'dan, Gazneli Mahmud'un ölümünün anlatıldığı bölümde ise Firdevsî'nin Şehnâmesi ile Utbî'nin tarihine atıf yapmıştır.

Edebiyatçıların çalışmaları ile daha çok edebi yönü aydınlatılmış olan Said Paşa'nın tarihe dair eserleri tarihçilerin üzerinde çalışma yapabileceği zengin bir külliyat olarak elimizin altında bulunmaktadır. Bu doğrultuda biri el yazısı, dokuzu matbu olan 10 ciltlik Mir'ât'ül-İber adlı eserin 9. cildinin transkriptini ve değerlendirmesini bilim dünyasına arz ederek Said Paşa'nın tarihçi yönünü az da olsa aydınlatabilmeyi amaçladık. Bununla birlikte çok yönlü olan müellifin bu yönünün kâmilan anlaşılabilmesi için kalan ciltlerin de transkripti yapılarak eserin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

¹⁶ Yurdaydın, **İslâm Tarihi...**, s. 5.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Gerçekte adı Mehmed Said olan Dîvân Efendisizâde Mehmed Said, Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa olarak bilinmektedir.¹⁷ Divan Efendisizâde Diyarbakırlı Süleyman Nazif Efendi'nin oğlu¹⁸ olan Said Paşa, 1832 tarihinde Osmanlı Devleti'nin önemli kültür bölgelerinden ve büyük şehirlerinden olan Diyarbakır'da doğdu.¹⁹

XVIII. Yüzyılda Osmanlı kültür coğrafyası içinde Diyarbakır, başkent İstanbul ve daha önceki merkezler Bursa, Edirne ile Konya'dan sonra 40 şairle beşinci sırada yer alıyordu. Said Paşa'nın yaşadığı XIX. yüzyılda da şehirdeki kültürel ve edebi canlılık varlığını koruyordu. İşte Said Paşa, kültürel geleneği olan böyle önemli bir şehirde doğmuştu.²⁰

Seyyid Nesîmî, İsmail Fâmî, Mehmed Emîrî, Hâmî, İbrahim Cehdî, Süleyman Nazif Efendi gibi birkaç nesil şair ve sanatkâr yetiştirmiş bir aileye mensup olan Said Paşa, Servet-i Fünûn Edebiyatı'nın önemli isimlerinden olan Süleyman Nazif ve şair

¹⁷ Bünyamin Ayçiçeği, “Bûsîrî'nin Kasidetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2015, S. 15 s. 33.

¹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, c.3, s. 1581.

¹⁹ Kenan Erdoğan, “Saîd Paşa Divanına Göre 19. Yüzyıl Divan Şiirinde Görülen Bazı Değişimler”, **Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Tarih Yok, s. 83.

²⁰ Kenan Erdoğan, “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 1999, S. 12, s. 166.

Faik Ali Ozansoy'un da babası,²¹ şair ve yazar olan Mûnis Fâik Ozansoy'un ise dedesidir.²² Said Paşa'nın soyunun Hz. Ali'ye dayandığı iddia edilmektedir.²³ Kaynaklar dini ve edebi açıdan Said Paşa'nın saygın bir aileden geldiğini göstermektedir.

Sıbyan Mektebinde dini ilimlerin temelini öğrenen Said Paşa, Diyarbakır ulemasından riyaîye ve tıp tahsili almıştır.²⁴ Bir yaşında babasını kaybetmesiyle ekonomik sıkıntılar içinde²⁵ Diyarbakır'da medrese öğrenimini tamamlamıştır.²⁶ 1849'da daha 17 yaşındayken staj vasıtasıyla Kürdistan Eyaleti Tahrirat Kalemî'ne giren Said Paşa, bu kalemde 150 kuruş maaşla kâtipliğe başlar.²⁷ 1857'de ise Osmanlı devlet yapılanmasında alanında tecrübe sahibi olmuş memurlara verilen ve müdürlüğe tekabül eden Hâcegânlık rütbesini aldı.²⁸ 1861'de adı geçen eyalete 1500 kuruş maaşla tahrirat başkâtibi, 1868'de 3500 kuruş meblağ ile vilayet mektupçu muavini, 1869'da ise 4160 kuruş maaş ile vilayet mektupçusu olmuştur.²⁹ Bu durum Said Paşa'nın rütbe ve buna bağlı olarak maaşını tedricen arttırdığını göstermektedir.

Oğlu Süleyman Nazif'in babasıyla alakalı olarak İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a verdiği demeçte babasının Diyarbakır valisi Kurt İsmail Paşa'nın yetiştirmesi ve Diyarbakır'ın yerlisi olmasından dolayı Mahmut Nedim Paşa'nın, Said Paşa'nın Diyarbakır mektupçuluğu görevine karşı oluşunu şöyle anlatmaktadır:

"Mahmud Nedim Paşa, ilk sadaretinde Diyarbakır valisi müşir İsmail Paşa'yı azil ile yerine tayin ettiği müşir Rauf Paşa'ya Diyarbakır mektupçusu Said Efendi yerli ve İsmail Paşanın yetiştirmesi olduğu için azil ile yerine diğerini intihab etmesini

²¹ Saliha Aydoğan, "Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007), s. 26.

²² Özkan Cığa, "Diyârbekirli Mehmed Sa'id Paşa'nın Bibliyografyası", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, s. 1.

²³ Ayçiçeği, "Bûsîrî'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin...", s. 34.

²⁴ İshak Şimşek, "Sicill-i Ahval Defterlerinde Diyarbakırli Yöneticiler", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2013), s. 174.

²⁵ İdris Kadioğlu, "Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi'nin Yazdığı Nazireler", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, Nisan 2009, S. 1, s. 2.

²⁶ Aydoğan, "Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb...", s. 26.

²⁷ Şimşek, "Sicill-i Ahval Defterlerinde...", s. 175.

²⁸ Erdoğan, "Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı...", s. 166.

²⁹ Şimşek, a.g.t., s. 175.

tavsiye eder.’’³⁰ Bununla birlikte Rauf Paşa İstanbul’dan ayrılmadan Mahmud Nedim Paşa sadareten düştüğü için Said Paşa görevinde kalmıştır.³¹

Said Paşa’nın Diyarbakır’ın yanı sıra çevre vilayetlerde de idari görevleri olmuştur. Bu doğrultuda mîrimirânlık rütbesiyle 1871’de Mamuretü’l-aziz mutasarrıflığına getirilmiştir.³² Adı geçen muhtıradâ Süleyman Nazif, babasını Elazığ mutasarrıflığına Mahmut Nedim Paşa’nın halefi Mithat Paşa’nın getirdiğini aktarır. *‘‘Mithat Paşa, sadarete gelince pederimi Mamuretü’l-aziz mutasarrıflığına intihab etdi.’’*³³

1874’te Maraş Mutasarrıflığına atanan³⁴ ve Mahmud Nedim Paşa’nın tekrardan sadrazam olmasıyla 1875’te bu görevinden azledilecek olan Said Paşa, Mithat Paşa’nın sadarete gelişini tebrik eden mektubuna şu kıt’a ile giriş yapar:

*"Barekâllah ey şehinşahın vezir-i âzamı
Senâkâllah ey cihanın mukteda-yı erkemi
Zât-i pâkindir Süleyman-ı zamanın Asaf’ı
Şükri lillâh Ehremen destinden aldın hatemi"*³⁵

İstanbul’da epey ses getirecek olan bu kıt’ada Mithat Paşa, kral ve peygamber Hz. Süleyman’ın veziri Âsaf’a benzetilirken, önceki sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Zerdüşterin kötülük ve karanlık tanrısı Ehriman’a, yani şeytana benzetilmiştir.³⁶ Namık Paşa zade Cemil Paşa, bu iki beyiti Mahmud Nedim Paşa’ya yetiştirir. Beyitleri okuyan Mahmud Nedim Paşa, sadece “Benden alacağı olsun.” ifadesini kullanmıştır.³⁷ Süleyman Nazif’in aktardıklarına göre alacağını unutmayan Mahmud Nedim Paşa, Said Paşa’dan intikamını şu şekilde alacaktır:

‘‘Babam, Meraş mutasarrıflığında bulunuyordu. Meraş’ın ab u havası

³⁰ İnal, *Son Asır Türk...*, s. 1581.

³¹ İnal, a.g.e., s.1581.

³² Aydoğan, a.g.t., s. 28-29.

³³ İnal, a.g.e., s. 1581.

³⁴ Vedat Yeşilçiçek, “Edebiyatımızda NazariyatTartışmaları ve Mizanü’l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, S. 3/2, s. 116.

³⁵ İnal, a.g.e., s.1581-1582.

³⁶ Erdoğan, “Saîd Paşa Divanına Göre...”, s. 87.

³⁷ Aydoğan, a.g.t., s. 27-28.

ve lâsiyyema şiddeti bürudeti ile imtizac edemediğinden bir tabib raporu ahzû takdim etmiş ve terfî rütbe ve sınıf ile Musul mutasarrıflığına tâyini Babiâlice takarrür eylemişti. Arza gideceği sırada Mahmud Nedim Paşa sadriâzam olur ve derhal Haleb valisine “Maraş mutasarrıfı Said Paşa’nın arızai vücudiyesi hasebiyle vuku bulan istifası bilkabul yerine Münib Paşa tâyin edilmiştir” mealinde bir telgrafname çeker. Netice, pederimin “11180” kuruşluk maaşdan mahrumiyetle bî maaş ve nevmid Diyarıbekir’e avdeti oldu”.³⁸

Oğlu Süleyman Nazif’in aktardıkları, Maraş’ın iklimine alışamayıp doktor raporu alan Said Paşa’nın Babiâli tarafından rütbe ve sınıf terfi’iyle Musul mutasarrıflığına atamasını Mahmud Nedim Paşa’nın engellediğini göstermektedir.

Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazamlığında görevinden alınan ve Midhat Paşa’nın çabalarıyla memuriyet hayatına yeniden dönen³⁹ Said Paşa azil olayından üç ay sora 6500 kuruş maaşla bu defa Mardin mutasarrıflığına atanmış ve bu şehirde dört yıl görev yapmıştır. Bir süre sonra ise Muş mutasarrıflığına getirilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla söz konusu kıta’da Said Paşa, Mahmud Nedim Paşa’yı tenkidinden dolayı görevinden olurken, Midhat Paşa’yı methetmesiyle de himaye edilmiştir.⁴¹

1879’da Muş mutasarrıflığından istifa ederek Diyarbakır’a giden Said Paşa, bir müddet sonra ıslahat memuru muavini sıfatıyla bir ay kadar Dersim’de bulunmuştur. Aynı yıl Bedirhan Paşazadelerin⁴² olayından dolayı 6500 kuruş maaş ile Abidin

³⁸ İnal, a.g.e., s. 1582.

³⁹ Ciğa, “Diyârbekirli Mehmed Saîd...”, s. 2.

⁴⁰ Aydoğan, a.g.t., s.28.

⁴¹ Ayçiçeği, a.g.m., s. 35.

⁴² “Aile üyeleri, kendilerini Kürdistan’ın Botan ümerası Azizi sülalesine dayandırmaktadır. Aile; Bedir-Hani, Bedirhanpaşazâdeler, Ümerayê Aziziye, Halidi isimleri ile bilinmektedir. Aileye sülalenin son emiri olan Bedirhan Bey’in ismi verilmiştir. XX. yüzyılın başlarında Kürt milliyetçiliğinin temsilciliği rolünü üstlenen Bedirhaniler, XIX. yüzyılın sonlarında II. Abdülhamîd yönetimine karşı başlayan İTC öncülüğündeki meşrutiyet yanlısı muhalefet saflarında yer aldılar ve düzenlenen komplolara katıldılar.” Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bilal Altan, “**Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri**”, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2007), s. 66-67.

Paşa'nın Islahat Heyeti'nin Diyarbakır'daki heyetine dâhil edildi.⁴³ 1880'de ise aynı maaşla Siirt mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁴

Diyarbakır valisi Müşir İzzet Paşa, takdirlerini kazanan Said Paşa'ya Rumeli beylerbeyliği pâyesi verilmesini sağlamıştır. Bu defa Mahmud Nedim Paşa onun Diyarbakır'ın nüfuzlu bir âilesinden olmasını ve yetiştirmesi olduğu Midhat Paşa'nın muhakemesine etki edebileceğini ileri sürerek Rumeli'ye sürgün edilmesini teklif etmiş, hamisi Müşir Kurt İsmail Paşa bunu güçlkle önlemiştir.⁴⁵

Süleyman Nazif bu durumu şöyle anlatır:

*“İzzet Paşa, pederimin Rumeli Beylerbeğliği payesiyle taltifini inha etmiş. Bu inha-name, Midhat Paşa'nın esna-yı muhakemesinde Mahmud Nedim Paşa'nın yedine vâsıl olmağla saraya müracaat ederek “Mardin mutasarrıfı Said Paşa, Diyarbakırlı ve nüfuzlu olub öteden beri Midhat Paşa'ya mensub ve yetiştirmelerinden bulunmağla muhakemeye icra-yı tesir edebilecek suretde o havalideki aşairi ifsad etmesi melhuz idüğünden Rumeli'de ikamete memur edilerek oralardan uzaklaştırılmasını” arzetmiş. Müşir İsmail Paşa şefaet ve kefalet ile irade-i seniyyeyi tehir etdirmiştir.”*⁴⁶

1891'de Muş mutasarrıflığını ikinci defa kabul eden Said Paşa, 19 ay burada kaldıktan sonra rahatsızlanmış⁴⁷ ve kendi isteği üzerine üçüncü defa Mardin mutasarrıflığına atanmıştır.⁴⁸ Kadioğluna göre, Said Paşa farklı yerlerde görev yaptığı esnada hastalandığında havasının kendisine iyi geldiği düşüncesiyle her daim tayinin Mardin'e yaptırmak, dolayısıyla Mardin'de kalmak istemiştir. Bununla birlikte onun bu tavrı, devrin Bâb-ı Âli hükümeti tarafından Mardin ve çevresinde kendi nüfuzunu

⁴³ Oktay Bozan, **Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)**, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 97.

⁴⁴ Şimşek, a.g.t., s. 175.

⁴⁵ Aydoğan, a.g.t., s. 29.

⁴⁶ Aydoğan, a.g.t., s. 29.

⁴⁷ Ayçiçeği, a.g.m., s. 35.

⁴⁸ Aydoğan, a.g.t., s. 30.

yayma girişimi olarak yorumlanmıştır.⁴⁹ Said Paşa, 30 Kasım 1892 Pazartesi günü akciğer iltihabı ve şeker hastalığından vefat etmiştir.⁵⁰

Memuriyet hayatında dürüst bir idareci olarak dikkat çeken,⁵¹ görevi dışındaki hiçbir parayı kabul etmeyen, israf ve sefahatten nefret eden⁵² Said Paşa, otuz yıllık üst düzey memurluk hayatına rağmen 1882’de 800 liranın üzerinde senetli borcu; vefat ettiğinde ise sadece on dört lirası bulunmaktaydı. Binek olarak kullandığı katırla bazı özel eşyası satılarak cenazesi kaldırılabilmiştir.⁵³ Bu durumu Süleyman Nazif şöyle aktarmaktadır: *“Yalnız on dört lirası vardı. Rükûbuna mahsus ester ile bazı eşyasını satarak cenazesini bunların esmaniyle kaldırdık ve aileye maaş-ı kanunî tahsis edilinceye kadar borc harc geçindik.”*⁵⁴

Taşrada geçen memuriyet hayatı, özünde sağlam bir edebi yetenek olan vasfının tanınmasını gölgelese⁵⁵ de yazın hayatında olanlardan Said Paşa ismini bilmeyenlerin yok denecek kadar az olması, Said Paşa’nın idareciliğinin yanında kendini ilmi ve sanatıyla da kabul ettirdiğini gösterir.⁵⁶

Faik Reşad’ın ifadesine göre “devrin İbn-i Sînâ’sı” olarak bilinen Said Paşa, İslâm kültürüne ait bilgilerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Fransızca da öğrenmiş; mantık ve matematik gibi ilimlerle de uğraşmıştır.⁵⁷ Kendisinin yetişmesi üzerinde Said Paşa’nın büyük bir etkisinin olduğu oğlu Süleyman Nazif bu konuda şunları aktarmaktadır: *“Ne öğrendiysem pederimden öğrendim. Fransızca öğrenmemi tasvib ve takdir etti.”* Öte yandan Süleyman Nazif, *“Onun Nâmık Kemâl’i çok sevdiğini, ölümü üzerine ‘millet dedi, millet dedi, millet dedi gitti.’ diyerek”* babasının Nâmık Kemâl’e olan muhabbetini dile getirmiştir.⁵⁸

⁴⁹ İdris Kadıoğlu, “Havası Şairlere İyi Gelen Büyülü Şehir Mardin’in Ali Emiri ve Said Paşa’nın Hayatındaki Yeri”, **Makalelerle Mardin III Eğitim-Kültür-Edebiyat**, İstanbul 2007, s. 234.

⁵⁰ Yeşilçiçek, “Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları...”, s. 35.

⁵¹ Kadıoğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa...”, s. 2.

⁵² Erdoğan, “Klasik Mi’râciyyelerden Farklı...”, s. 167.

⁵³ Ayçiçeği, a.g.m., s. 35.

⁵⁴ İnal, a.g.e., s.1583

⁵⁵ Yeşilçiçek, a.g.m., s. 116.

⁵⁶ Aydoğan, a.g.t., s. 31.

⁵⁷ Cığa, a.g.m., s.2.

⁵⁸ Erdoğan, “Klasik Mi’râciyyelerden Farklı...”, s. 166.

Bununla birlikte Faik Reşad, Said Paşa'nın şiirle fazla uğraşmadığını, nesrinin nâzımına oranla daha kuvvetli olduğunu, bu yüzden kendisine “şair”den çok “münşî”denilmesinin yerinde olacağını söyler.⁵⁹ Bu doğrultuda Said Paşa, Mîzânü'l-Edeb'in hâtimesinde, Osmanlı ülkesinde şiir yazarların çokluğuna karşılık nesirle uğraşanların azlığını gerekçe göstererek nesirle meşgul olmayı tercih ettiğini söylemiştir.⁶⁰

1.2. ESERLERİ

Coğrafya, yaşanan kültür ortamı, alınan eğitim, okunan kitap-dergi-gazete, mensubu olunan milliyet ve din gibi unsurlar genelde insanın özelde ise aydının düşünce dünyasını şekillendirir. Bu doğrultuda Said Paşa'nın eserlerini tahlil edebilmek için yaşadığı dönemin kültür ortamı ve şartlarının bilinmesi elzemdir. Hayatının tümünü Diyarbakır, Mamuretü'l-aziz, Mardin, Siirt, Maraş ve Muş dolaylarında geçirmesi, İstanbul ve Avrupa'dan uzak kalması, edebiyatın büyük şahsiyetleriyle tanışmamış olması Said Paşa'nın dar ve küçük bir çerçevede mahallî olarak kalmasına sebep olmuştur.⁶¹ Bu paralelde Faik Reşad, Said Paşa'nın ömrünü Diyarbakır ve çevresinde geçirdiği için şiirlerinde şîveye muhalif ifadelerin bulunabileceği ve bu durumun ma'zur görülmesi gerektiğini söylemiştir.⁶²

1839 Tanzimat'ın ilanı ve etkileri Said Paşa'nın çocukluk ve ilk gençlik yıllarına tekabül eder. Bu devir aydınlarının neredeyse tamamının toplumsal ve siyasi meselelerle uğraştığı, gazetenin yaygın bir kitle iletişim aracı haline geldiği bir dönemdir. Öyle ki 1839-1896 yılları arasında yayınlanan 61 gazetenin 43'ü politikayla ilgilidir.⁶³ Kendisi de bu atmosferde siyasete kayıtsız kalmayarak eserlerinde yukarıda zikredildiği gibi Mahmud Nedim Paşa'yı eleştirirken Midhat Paşa'yı desteklemiştir. Yine Said Paşa Mîzânü'l-Edeb adlı eserindeki besmele ile başlayan üç sayfalık Dîbâce bölümünde devrin hükümdarı Sultan II. Abdulhamid'i methetmiştir.⁶⁴

⁵⁹ Aydoğan, a.g.t., s.32.

⁶⁰ Atabey Kılıç, “Said Paşa Divânı'nda Aruz Tasarrufları Üzerine Notlar”, **Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edipler**, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., İstanbul 2018, s. 3.

⁶¹ Erdoğan, “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı...”, s. 175.

⁶² Aydoğan, a.g.t., s.32.

⁶³ Erdoğan, “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı...”, s. 170.

⁶⁴ Aydoğan, a.g.t., s.37.

Batı düşüncesi ve edebiyatının yakından takip edildiği XIX. yüzyılda Batı'dan yapılan pek çok tercüme kanalıyla edebiyatımız, realizm ve naturalizm gibi edebî akımları tanıdı. Batı ile kurulan temas ve pozitivizmin etkisi ile materyalist bir düşünce doğrultusunda deneyimden geçmeyen, beş duyu organın radarına girmeyen her şeyin reddi, gözün görmediği hiçbir şeye inanmamak devrin modası olmuştu.⁶⁵ Bütün bu meselelerin merkezinde dine saldırılar söz konusuydu.⁶⁶ Batı medeniyeti ile yakın ilişki içerisine giren dönemin aydınlarının faili oldukları bu saldırıların temelinde ise ilerlemenin önünde dini bir ayak bağı olarak görmeleri etken olmuştur.

Materyalist düşünceler karşısında Said Paşa'nın *Divânçe-i Eş'ar* eserinin *Mi'râciyye* bölümünde peygamberliği, mucizeleri ve miracı ispatlamaya çalıştığını görüyoruz.⁶⁷ Üstelik materyalistlerin metodu doğrultusunda pozitif bir mantık ve rasyonalist bir tavırla elektrik gücü, teleskop örnekleri üzerinden yeni keşiflerden istifade ederek⁶⁸ bu işi yapmaya çalışmıştır.

II. Abdulhamid'i desteklemesi, materyalizme karşı mucizeleri ispatlama girişimleri, Said Paşa'nın siyasi ve fikrîsel anlamda İslamcı bir çizgide olduğunu gösterir. Öte yandan dönemin diplomasi dili olan Fransızca'yı kendi çabalarıyla öğrenmesi, mantık, tıp, matematik, tarih, edebiyat gibi farklı alanlarda eserler kaleme alması müspet ve sosyal bilimlere vakıf olduğunu, eserlerindeki elektrik gücü ve teleskop örnekleri de dönemin teknik gelişmelerini takip ettiğini gösterir. Tarih, edebiyat, matematik, mantık gibi farklı alanlarda eser veren Said Paşa'nın eserleri şunlardır:

“1) *Dîvânçe-i Eş'âr*

2) *Dîvân*

3) *Diyârbekir Târîhi*

4) *Mîzanü'l-Edeb*

5) *Mir'âtü'l İber (Mufasssal Tarih-i Umumî)*

6) *İlm-i Hesâb*

⁶⁵ Erdoğan, “Saîd Paşa Divanına Göre...”, s. 87-88.

⁶⁶ Erdoğan, “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı...”, s. 171.

⁶⁷ Kadıoğlu, “Havası Şairlere İyi Gelen...”, s. 235-237.

⁶⁸ Erdoğan, “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı...”, s. 172, 174.

- 7) *Tabsıratü'l- İnsân*
- 8) *Mir'ât-i Sıhhat*
- 9) *Hülâsa-i Mantık*
- 10) *Encümen-i Şu'arâ (Mecmû'a-i Müntehebât)*
- 11) *Nuhbetü'l-Emsâl*
- 12) *Kasîde-i Nûniyye Tercümesi*
- 13) *Kasîde-i Bürde Tercümesi* '69

Bununla birlikte Mardin' de vefatından yirmi gün evvel söylediği bir gazeli de var:

‘‘Kendim yanarım aşk ile gayre zararım yok
Ser tâ beka dem ateşim emma şererim yok
Yarı ararım devrederek hane behane
Yar ise benim haneme gelmiş haberim yok
Bir sırr-ı hafî, ruhumu almış yedi zabta
Zahirdeki arayışı hüsne nazarım yok
Etmez bu şüunun bana tesir, gumumu
Mir'atı tecelli-i Hudayım kederim yok
Baş eğmemişim kimseye dünya için asla
Dünyada Said anın için derd-i serim yok

Kabiliyet bitecelli şâmili eşya değil
Her asâ ejdernüma, her el Yed-i Beyza değil
Gizli kalmaz sui âmalî isâet ehlinin
Dehrde her gûş asam, her dide nabina değil
Elverir çek dizgini ey râkibi esbi gurur
Arsai penha senin zannın gibi تنها değil
Bende mi bilmem tebeddül gülşeni âlemdemi
Bülbül-i eşki gibi hoşgû, güli bûya değil
Ben mi dostu düşmeni fark eylemezdim bir zaman
Yoksa şimdi gördüğüm dünya mı ol dünya değil

⁶⁹ Ciğâ, a.g.m., s. 2-3.

*Her temaşa ârife vech-i hakikat gösterir
Bu şüunun cilvegâhı âlemi rüya değil
Badezin her kâkülün sevdasına düşmez Said
Şimdi öğrenmiş cihanın halini şeyda değil’’⁷⁰*

1.2.1. Dîvânçe-i Eş’âr

Said Paşa henüz hayattayken basılan bu eser, bazı harflerde gazel bulunmaması sebebiyle mürettep sayılmayacak bir divandır.⁷¹ İki yazma nüshası olan Divançe’nin şiirlerinden yapılan seçmeler “56 varak’’⁷² ile 1871’de Diyarbakır ve 1992’de Erzurum’da basılmıştır.⁷³ İçinde kasîde bulunmayan Divan’a geleneğe aykırı olarak bir kıt’a ile başlanılır. Daha sonra dini konulu tevhîd, münâcât, na’t⁷⁴ ve mi’râciyye gibi manzûmelerin ardından 59 gazel, 3 müseddes, 3 muhammes, 2 tahmîs, 10 tarîh, ikisi sâfi Türkçe olmak üzere 25 kıt’a, müfredât kısmında 21 beyit, sonunda yine 3 manzûme bulunmaktadır.⁷⁵

Ziya Paşa’nın: “İstikâmet mahz-ı cinnetdir bu mülk ü millete” mısrası ile ümitsizlik aşılayan manzumesinin reddiyesi⁷⁶ olarak Said Paşa’nın yazdığı;

*“Sen usandırma eli el de usandırmaz seni
Hilekârlık eyleme kimse dolandırmaz seni
Dest-i a’dâdan soğuk su içme kandırmaz seni
Korkma düşmandan ki ateş olsa yandırmaz seni
Müstakîm ol Hazreti Allâh utandırmaz seni’’⁷⁷*

Dokuz bentlik meşhur muhammesi de divançede kayıtlı üç muhammesten birdir.⁷⁸

⁷⁰ İnal, a.g.e., s. 1585.

⁷¹ Aydoğan, a.g.t., s. 34.

⁷² Atabey Kılıç, “Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı’nın Neşri Üzerine Notlar”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, s. 27.

⁷³ Erdoğan, “Klâsik Mi’râciyyelerden Farklı...”, s. 167.

⁷⁴ Kadioğlu, “Havası Şairlere İyi Gelen...”, s. 235.

⁷⁵ Erdoğan, “Saîd Paşa Divanına Göre...”, s. 84-85.

⁷⁶ Ayçiçeği, a.g.m., s. 36.

⁷⁷ Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa...”, s. 5.

⁷⁸ Kadioğlu, “Havası Şairlere İyi Gelen...”, s. 236.

Öte yandan “Vahd” kökünden gelen ve “Birleme-Birleştirme” demek olan tevhid, edebiyatta Allah’ı tekliği ve eşsizliğiyle yücelten bir şiir türüdür. Konunun ehemmiyetinden ötürü tevhidler, divan veya divançelerin başında yer alır. Tevhidlerde eşsiz ve tek olan Allah karşısında kulun acziyeti konusu işlenmektedir. Bu genel temayüllere riayet ederek dini konulu şiirleri eserin başına alan Said Paşa’nın eserindeki tevhid de Allah’ın birliğinin ve benzersizliğinin anlatıldığı bir manzumedir.

Divanların başında tevhidden sonra yazılan, konusu Allah’a yakarış olan bir edebi şiir türü olan ve kelime anlamı “Fısıldama ve Allah’a yalvarma” demek olan münacatlarda şairler, kulun acizliği ve Allah’a muhtaç oluşundan bahsederler. Allah’a yakararak bağışlanma dileklerini sunarlar. Said Paşa da temayüllere uygun olarak divançesinde tevhidden sonra münâcâtâ yer vermiştir. Bu bölümde kudret ve azamet sahibi olan Allah’ın yüceliği karşısında kulun güçsüzlüğü ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu, kendisinin hiçbir şeye muhtaç olmadığı Allah’a muhtaç oluşundan bahseder.

Yukarı çıkmak, yükselmek anlamlarındaki “urûc” kökünden gelen, çıkacak yer ve merdiven anlamı taşıyan, Kur’ân’da iki sûrede (İsra ve Necm)⁷⁹ bulunan pek çok ayetin yanı sıra hadislerle de sabit olan mi’râc, Hz. Muhammed’in Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya ve oradan da Allah’ın katına yükseliş mucizesini ifade etmektedir. Döneminde din karşıtı yükselen inkâr fırtınalarından haberdar olan Said Paşa, bunlara cevaben Mi’râciyye’sinin ilk 35 beyitinde Hz. Muhammed’in mucizelerine yer vermiş, ikinci 35 beyiti ile mi’râcı özetlemiş, sonraki 35 beyitinde ise pozitif ve rasyonalist bir metodla elektrik, teleskop gibi yeni keşifler aracılığıyla modern bilimlerin verilerinden de istifade ederek mi’râc meselesini kanıtlamaya çabasında olmuştur. Son 8 beyitte dua ve niyazla şefaât talebinde ve salât u selamda bulunan, toplamda 119 beyit olan, biçim ve üslup açısından ötekilerden çok da farklı olmayan Said Paşa’nın Mi’râciyye’si nin özgünlüğü içeriğidir.

⁷⁹ “Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed’i) bir gece Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksa’ya götüren Allah’ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” **Kur’ân-ı Kerîm**, İsra, 17/1.; “Andolsun ki, o, Cebrail’i bir başka inişte daha (aslî suretiyle) görmüştü. Sidretü’l- Müntehâ’nın yanında. Me’vâ cenneti onun (Sidre’nin) yanındadır. O zaman Sidre’yi kaplayan kaplamıştı. Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı.” **Kur’ân-ı Kerîm**, Necm, 53/13-17.

Sözlük anlamıyla “kadınlarla sevgi üzerine konuşmak” anlamına gelen ve konusunun “aşk” olduğu gazel, Divan Edebiyatı’nın en yaygın nazım biçimidir. 1387 beyitten meydana gelen Said Paşa’nın Dîvânçe-i Eş’ar adlı eserinde de toplamda 86 gazel vardır. Biçim ve muhteva açısından bu türe bir yenilik getiremeyen ve genellikle anlaşılır bir dil kullanan Said Paşa’nın gazellerinin içeriğini aşk, sevgili, güzellik, dünyanın ve insanın geçiciliği gibi konular oluşturmaktadır.

Dîvânçe-i Eş’ar’ın Tevârih kısmı, 11 beyitli kadar bir manzûmedir. Bu bölümde Viranşehir kışlasının yapımı, Diyarbakır’a telgraf hattının gelişi ile Diyarbakır’da gazetenin çıkışı olayları anlatılır. Fakat bu olayların nasıl olduğu ayrıntılı bir biçimde aktarılmaz. Bununla birlikte Viranşehir kışlası örneğinde olduğu gibi bazen gelişmenin meydana geldiği yıllardaki ıslahat ve gelişmeleri de anlatmıştır.

Dîvânçe-i Eş’ar’da toplam 25 kıt’a vardır. Bunlardan ikisi, yabancı kökenli sözcüklerden arındırılarak öz Türkçe ile yazılmıştır. Kıt’a başlarına “Sâfi Türkçe” ifadesini yazarak sade Türkçe ile şiir yazma geleneğinin 19. yüzyıldaki örneklerini vermiştir. Said Paşa, sâfi Türkçe şiirler yazarken kendinden öncekileri örnek almıştır. Bu bağlamda örnek aldığı kişilerden biri de Diyarbakırlı Lebib Efendi’nin torunu Refî’-i Âmidî’dir.⁸⁰

1.2.2. Dîvân

Said Paşa’nın Dîvân’ı Osmanlı Türkçesiyle yazılı matbû nüsha ve yeni harflerle basılmış nüsha olmak üzere iki defa yayınlanmıştır. Said Paşa, ilk basıldığında matbû divanını hacminden dolayı “Dîvânçe-yi Eş’âr” olarak adlandırmıştır. Bu dîvânçeden sonra gazel, muhammes, müseddes, mu’aşşer, terî’-i bende gibi şiirler yazarak eserin kapsamını genişleterek dîvânçesini dîvân tertibine evirmiştir.⁸¹

Dîvânçe-i Eş’âr ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi’ndeki 102 numarada kayıtlı defterler mukayese edilerek Said Paşa’nın dîvân müsveddeleri, Kenan Erdoğan tarafından 2004 yılında Manisa’da “Diyarbakırlı Sa’id Paşa Dîvânı”

⁸⁰ Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa...”, s. 5.

⁸¹ Kılıç, “Diyarbakırlı Sa’id Paşa...”, s. 27-28.

adıyla yayınlanan Dîvân'da 193 manzume yer almaktadır.⁸² Öte yandan Said Paşa'nın farklı defterlerde kayıtlı farklı şiir örnekleri de bulunmaktadır. Bu defterlerden 6 tanesi Kenan Erdoğan, son defter de Hanife Koncu tarafından değerlendirilmiştir.⁸³ Koncu'nun değerlendirmelerine göre 7.defter, Prof. Dr. Abdullah Uçman'ın özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Defter; küçük boy, koyu kırmızı ciltli, çizgisiz ve 85 sayfası yazılı, diğer sayfaları boş bir defterdir.⁸⁴

1.2.3. Diyârbekir Târîhi

Bu eser 1855 tarihli Diyarbekir Salnâmesi'nin ikinci kısmını temsil eden, başlangıçtan Osmanlı fethine kadar Diyarbakır tarihçesinin özetlendiği aynı zamanda Said Paşa'nın Mi'râtü'l-İber adlı eserinin sekizinci cildinde yer alan 144 sayfalık bir bölümdür.

1.2.4. Mîzanü'l-Edeb

1304/1888 yılında İstanbul Şirket-i Mürettibiye Matbaası'nda basılan bu eser 384 sayfadan oluşmaktadır. Eser giriş, maksat, hatime ve i'tizâr bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümü, "Besmele" ile başlayan 3 sayfalık bir "Dibâce", 137 sayfalık bir "Mukaddime" ve 1 sayfalık bir "Tetimme-i Mukaddime" olmak üzere toplamda 141 sayfadan oluşmaktadır. Dibâce'nin ardından Allah'ın vahdet ve büyüklüğünün tesbih edildiği tevhid kısmı gelir. Tevhid kısmından sonra Hz. Muhammed ve dönemin padişahı Sultan II. Abdulhamid methedilir. Nihayetinde ise eserin yazılış amacı izah edilmiştir.⁸⁵

Giriş bölümünün Mukaddime kısmında Said Paşa, fesâhat ve belâgata dair ayrıntılı izahatlarda bulunmuştur.⁸⁶ Said Paşa, Mukaddimenin "Heveskârân-ı İnşâya

⁸² Hanife Koncu, "Vardır Söyleyecek Çok Sözüm Sana Sa'îd Paşa'nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, s. 63-64.; Aydoğan, a.g.t., s. 34.; Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

⁸³ Kılıç, "Diyarbakırlı Saîd Paşa...", s. 28-29.

⁸⁴ Koncu, "Vardır Söyleyecek Çok...", s. 64.

⁸⁵ Aydoğan, a.g.t., s. 37-38.

⁸⁶ Hamza Ermiş, "Mîzanü'l-Edeb", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, S. 13, s. 241.

İhtârât’’ bölümünde genç şair ve yazarlara bazı önerilerde bulunur.⁸⁷ Yine bu bölümün ‘‘Eş’âra Dâ’ir Mülâhazât’’ başlığı altında şair; Nef’i, Nedîm, Nâbî gibi usta şairlerin kasidelerinden örnekler vererek kasidelerdeki övgülerin mübalağalı ve gerçeğe aykırı olması ile gazellerdeki müstehcen benzetmeler ve İran şairlerinin taklit edildiği ithamı üzerinden divan şiirini ve şairini tenkid ediyor.⁸⁸

Maksat bölümü, üç bâb ve bir lâhika şeklinde taksim edilmiştir. Birinci bâb 128, ikinci bâb 71, üçüncü bâb 30 ve lâhika 5 sayfa olmak üzere toplam 234 sayfadır. Karşılaştırma ve saptama bölümlerinden oluşan ‘‘Hâtîme’’ bölümü 4 sayfalıktır. Yarım sayfalık olan ‘‘İ’tizâr’’ bölümü ise dua ile bitiyor.

1.2.5. Mir’âtü’l-İber (Mufasssal Tarih-i Umûmî)

İnsanoğlunun yaratılışından itibaren başlayan 10 ciltlik bir genel tarih kitabı olan Mir’âtü’l-İber’in ilk 9 cildi basılmıştır. İstanbul’da Karabet ve Kasbar Matbaası’nda yayımlanan eserin 1-5 ciltleri 1304/1888, 6-7 ciltleri 1305/1889, 8-9 ciltleri ise 1306/1890 yılında basılmıştır. Mir’âtü’l-İber, XIX. yüzyılda yazılmış dünya tarihi mahiyetinde bir eserdir. Mir’âtü’l-İber, ‘‘İbretlerin (Olayların) Aynası’’ anlamına gelen ‘‘Mir’ât’’ ve ‘‘İber’’ kelimelerinden oluşan Arapça bir tamlamadır.⁸⁹

Birinci cilt, mukaddime ile başlar. Mukaddime bölümünde Said Paşa, medeni tarih, coğrafya, arkeoloji bilimleri ile insanın ve dillerin sınıflandırılması konularına değinir. Birinci cildi iki kısma ayıran müellif, birinci kısımda; evrenin yaratılışı, Cin Kavmi, İblis, Hz. Adem’in yaratılması-yeryüzüne inişi, Hâbîl ve Kâbîl olayları ile Hz. Adem’den Hz. İsa’ya kadar olan peygamberlerin hayatı, Nuh Tufan’ı, dillerin farklılaşması, İsrailoğullarının Hakimler ve Melikler Dönemini anlatır. İkinci kısımda Said Paşa, Asya ana başlığı altında Mezopotamya, Fars ve Asya kıtasının coğrafyası ile Babil, Asûr, Pîşdâdiyân, Med, Aşkâniyân, Sasaniler ve eski Farsların coğrafya, arkeoloji, tarih, ekonomi, din ve medeniyetleri hakkında bilgiler vermektedir.⁹⁰

⁸⁷ Yeşilçiçek a.g.m., s. 120.

⁸⁸ Aydoğan, a.g.t., s. 45.

⁸⁹ İbrahim Halil Tuğluk, ‘‘Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eseri Üzerine’’, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan 2016, S. 15, s. 97.

⁹⁰ Diyârbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 1.

İkinci ciltte, Hind, Çin medeniyetlerinin coğrafya, tarih, ekonomik durumu, din ve kültürleri ile Suriye (Fenikeliler, İsrailoğulları), Tataristan ve Türkistan (Hunlar, Kabartaylar, Aryan ve Ariler), Küçük Asya ve Ceziretü'l-Arab'ın coğrafya, kavim ve medeniyetleri anlatılmaktadır. Aynı zamanda bu bölümde, Arapların gelirleri, vasıfları ve dinlerine değinilmektedir.⁹¹

Üçüncü ciltte, Avrupa, Yunan (Atina ve Sparta şehir devletleri, Makedonya, Büyük İskender, İtalya ve Rum), Mısır, Etiyopya, Fas, Kartaca, Doğu-Batı-Orta-Güney Afrika'nın dil, tarih, coğrafya ve kavimleri anlatılmaktadır.⁹²

Dördüncü ciltte, Bizans, Rum İmparatorluğu, İspanya, kimi barbar kavimler (Vizigot, Cermen, Galya), Fransa, Britanya, Hollanda, Belçika, İsviçre, Danimarka, İskoçya, İrlanda ve Avrupa'ya göç eden kavimlerin kültür ve medeniyeti anlatılmaktadır.⁹³

Beşinci cilt, mukaddime ile başlar. Bu cildi, Hz. Muhammed Dönemi ve Hz. Ebubekir Dönemi olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Cildin ekseri Hz. Peygamber Dönemi ile alakalıdır. Birinci kısımda; Hz. Peygamberin doğumu, ahlakı, evliliği, çocukları, Kâbe'nin tamiri ilk vahiy, müşriklerin alay ve eziyetleri, Müslümanların Habeşistan'a hicreti, Hz. Peygamberin hicreti, gazveleri, Hayber ve Mekke'nin fethi gibi olaylar anlatılır. İkinci kısımda; Hz. Ebubekir Dönemi'nde dinden dönenlerin üzerine ordu sevk edilmesi, Kur'an-ı Kerîm'in kitap haline getirilmesi, Irak ve Şam'ın fetihleri anlatılmaktadır.⁹⁴

Altıncı ciltte, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali dönemleri ele alınmıştır. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde; Yermük, Kadisiye, Ecnadeyn, Nihavend Savaşları; Dımaşk, Ürdün, Kudüs, Mısır, İskenderiye, Trablusgarb, Amid, Ahvaz, Kazvin, Azerbaycan, Horasan'ın fethi; hicri takvimin düzenlenmesi ile Hz. Ömer'in vasıfları ve şehâdeti anlatılmıştır. Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde; Afrika ve Endülüs

⁹¹ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 2.

⁹² Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 3.

⁹³ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 4.

⁹⁴ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 5.

gazaları, Kıbrıs'ın fethi, giderek bozulmaların görülmesi, hilafet aleyhindeki ayaklanmalar ile Hz. Osman'ın vasıfları ve şehâdeti anlatılmıştır. Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde; Mu'âviye ve Hz. Ayşe'nin muhalefeti, Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı, Hâricilerin saldırıları ve davranışları ile Hz. Ali'nin vasıfları ve şehâdeti anlatılmıştır. Bu cilt Hz. Hasan'ın Hilâfeti ve Mu'âviye'ye hilâfeti terki bölümüyle bitmektedir.⁹⁵

Yedinci ciltte, fezleke ve muhakeme tarihi, Emevi ve Abbasi tarihi, halifeleri, Harici ve Şî'a olayları, "Irak Arab Coğrafyası ve Tarihi" ana başlığı altında Basra ve Kûfe tarihi anlatılmaktadır.⁹⁶

Sekizinci ciltte, "Mezopotamya'nın Ortaçağ Tarihi" başlığı altında Diyarbakır, Mardin, Musul, Cezîre-i İbn Ömer (Cizre), Sincar, Urfa, Harput; "İran'ın Ortaçağ Tarihi" başlığı altında ise Horasan, Huzistan, Loristan tarihi ile adı geçen coğrafyalarda hüküm süren Mervani, Eyyubi, Samani, Harzemşah, Tatar ve Selçuklu devletleri anlatmıştır.⁹⁷ Bu cildin Diyarbakır'ı konu alan bölümünde; Diyarbakır'da yaşanan kıtlık, Ergani'de demir çıkarılması ile bazı gelişmeler yıl yıl verilmiştir.⁹⁸

Dokuzuncu ciltte, Taberistân, Deylem, Kirman, Fars, Azerbaycan, Sicistan, Zâbülistan (Afganistan), Gûr ve Türkistan (Hârizm, Tohâristan ve Mâverâü'n-Nehir) tarihi anlatılmaktadır.⁹⁹

1.2.6. İlm-i Hesâb

Hasap kelimesi Arapça'da sayı saymak anlamındaki "hisâb" kökünden gelmektedir. İlm-i Hesâb, matematik işlemlerinde sayıların kullanım alanlarını inceler.

⁹⁵ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1305/1889, c. 6.

⁹⁶ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1305/1889, c. 7.

⁹⁷ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1306/1890, c. 8.

⁹⁸ Tuğluk, a.g.m., s. 104.

⁹⁹ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umûmî)**, Kasbâr Matbaası, İstanbul 1306/1890, c. 9, s. 358-360.

Said Paşa'nın hesap ilmine dair 77 sayfadan oluşan eseri, 1288/1871-72 yılında İstanbul İbret Matbaası'nda basılmıştır.¹⁰⁰

1.2.7. Tabsıratü'l-İnsân

Bu eser, Said Paşa'nın ahlakla ilgili bir romanıdır. Ahmed Necib tarafından yayımlanan eser, 1289/1872 yılında İstanbul'da Cemiyet-i Osmaniye Matbaası ve 1307/1891 yılında İstanbul'da Mahmudbey Matbaası'nda basılmıştır.¹⁰¹ Said Paşa eserin yazılış amacını “*Methedilmeye ve aşağılanmaya layık ahlâkı, roman suretiyle beyan eden ahlâkın düzeltilmesine hizmet edecek hoş bir eser.*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁰²

1.2.8. Mir'ât-i Sıhhat

1809-1897'de yaşamış olan Dr. Antonin Bossout'un müellifi olduğu, Mehmed Zeki ve Said Paşa'nın birlikte Türkçe'ye çevirdiği eser, 1287/1870'de Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda basılmıştır.¹⁰³

1.2.9. Hülâsa-i Mantık

Hülâsa-i Mantık 1315/1899 yılında İstanbul Asır Matbaası tarafından Rüştîye mektepleri için Osmanlı Türkçesiyle basılmıştır. Eser büyük boy olup 65 sayfadan oluşmaktadır. Eserin bir başka basımı da 1310/1892 yılında İstanbul Âlem Matbaası tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserde kullanılan dil günümüz Türkçesine nispetle ağır gelse de mantık ilmi açısından kavramları yerli yerinde kullandığı görülmektedir.¹⁰⁴

1.2.10. Encümen-i Şu'arâ (Mecmû'a-i Müntehebât)

Said Paşa'nın divân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri içeren bir mecmuadır.

¹⁰⁰ Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

¹⁰¹ Aydoğan, a.g.t., s. 36.

¹⁰² Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

¹⁰³ Aydoğan, a.g.t., s. 35.; Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

¹⁰⁴ Şerefettin Adsoy, “Said Paşa ve Hülâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Kasım 2015, c. 7, S. 14, s. 355, 366.

1.2.11. Nuhbetü'l-Emsâl

Arap dili ve edebiyatı âlimi Ahmed b. Muammed Meydânî'nin Arap darb-ı meselleriyle alakalı en geniş çalışması olan ve 6 binden fazla atasözünün ortaya çıkışı, kullanılışı ve manalarıyla alakalı malumatlar aktaran eser,¹⁰⁵ 1289/1872'de Diyarbakır Vilayet Matbaa'sında basılmıştır. Said Paşa'nın bu eseri Uğur Boran tarafından "Mesel Kitabı Nuhbetü'l-Emsal" adıyla hazırlanıp yayınlanmıştır.

1.2.12. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi

Hicri IV. yüzyılın sonunda yaşamış meşhur şair ve yazarlardan Ebu'l-Feth el-Bustî'nin, ahlaki öğütler içeren, "Unvanu'l-hikem, Unvanu'l-hilm veya Kaside-i Nuniyye" isimleriyle tanınan, 63 beyitten müteşekkil Arapça kasidesinin 45 beyitlik kısmının manzum Türkçe çevirisidir. Bu çeviri, Said Paşa'nın vefatından sonra, oğlu Süleyman Nazif tarafından bir mukaddime ile beraber Mahfil dergisinde neşredilmiştir.¹⁰⁶

1.2.13. Kasîde-i Bürde Tercümesi

Bûsîrî'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Hz. Peygamberin şefaatinin elde etmek gayesiyle Said Paşa tarafından yapılan mensur ve manzum tercümesidir. Manzum ve mensur tercümesi mercek altına alındığında Said Paşa'nın muhtasar bir tercüme yapmayı amaçladığı, özellikle manzum tercümeye mümkün mertebeye beyiti birebir yansıtma çabasında olduğu, mensur tercümeye ise şerhe doğru uzanan açıklamalarını karalayarak beyiti olduğu gibi yansıtma gayesinde olduğu söylenebilir.¹⁰⁷

Said Paşa'nın Kaside-i Bürde'si de Bûsîrî'nin eseri gibi 10 bölüme taksim edilmiş olup tahmiste, vezin hataları yok denecek kadar azdır. Tahminin birinci bölümünde nefsin ta'zili, ikinci bölümünde nefsin istekleri ve hallerinden, üçüncü bölümünde Hz. Peygambere övgüden, dördüncü bölümünde Hz. Peygamberin doğumundan, beşinci bölümünde kendisine dua edenlerden, altıncı bölümünden

¹⁰⁵ Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

¹⁰⁶ Mehmet Atalay, "Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nûniyye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2005, S. 27, s. 145-147.

¹⁰⁷ Ayçiçeği, a.g.m., s. 27, 43-44, 49-50.

Kur'an-ı Kerîm'den, yedinci bölümünde miracdan, sekizinci bölümünde cihaddan, dokuzuncu bölümünde istiğfardan, onuncu ve son bölümünde ise Allah'a yakarıştan bahsedilir.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Vesile Albayrak Sak, “Said Paşa’nın Kaside-i Bürde Tahmisi”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2013, S.8/9, s. 528.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L-İBER ADLI ESERİNİN 9.CİLDİNİN TRANSKRİPTİ

2.1. DÖRDÜNCÜ MEBHAS

2.1.1. TABERİSTAN COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

2.1.1.1. Coğrafya

Takvîmü’l-Büldân’da Taberistân memleketine (Mâzenderân) dinilür deyü muharrerdir. Şu memleketin cibâli mîşe-zâr olub cem’iyyet-i askeriye orayı ordugâh ittihâz ve teberlerle mîşe ağaçlarını kat’ itmekle Fürslerce (Teberistan) nâmıyla meşhûr oldu. Sonra Arablar ta’rîb iderek (Taberistân) didiler.¹⁰⁹ Sa’b dağları hâvîdir.

Eşkâniyân Devleti’nin müessis Erşek’in Taberistân’da zuhûr eylediği kitâb-ı evvelde beyân olundu. Memleket-i mezkûreye Eski Yunânîler (Parsia) dirlerdi.

Şu memleket şarkan Hârizm, cenûben Horasan, şimâlen Bahr-i Şirvan, garben Deylem ve Gîlân bilâdıyla mahdûd olub ehl-i İslâm fethinden sonra birisi Kûmis, diğeri Mâzenderân nâmlarıyla iki dâireye taksîm olundu.

Kûmis Horasan ile Irak-ı Acem arasında vâki’dir. Bilâd-ı meşhûresi Damgan, Simnân, Bistâm şehirleridir.

¹⁰⁹ Verilen metne göre fetihten önce Farsiler bölge için تبرستان (Teberistan) ifadesini kullanırlarken fetihten sonra ta’rîble Araplar bölge için طبرستان (Taberistan) ifadesini kullanmışlardır.

Mâzenderân kısmının bilâd-ı meşhûresi Cürcân, Esterâbâd, Sâriye, Âmül beldeleridir.

Nehr-i Cürcân nâmıyla ma'rûf olan nehir Mâzenderân dağlarından çıkıp Yenişehir deresinden Meydân-ı Sultân'a ve Cürcân'a uğrar. Memerindeki mezra'aları saky ile akarak Cürcân'ın iskelesi olan Abeskûn nâm kasaba önünde Bahr-i Hazar'a dökülür.

2.1.1.2. Taberistân'ın Vakâyi'-i Târîhiyesi

Feth-i İslâm'dan mukaddem Taberistân havâlîsi Sâsâniyân Devleti memâlikinden ma'dûd olup Nûşirevân'ın zemân-ı hükûmetinde birâderi Keyûs'un mukâta'ası idi. Aralarında nümâyân olan ihtilâf üzerine Keyûs Nûşirevân'ın sevk eylediği askere mağlûb ve maktûl olmağla havâlî-i merkûme devlet-i müşârünileyhânın merzûbânları taraflarından idâre olundu. Keyûs'un hafîdi Bâvend Hürmüz bin Nûşirevân'ın hidmetinde olduğu hâlde hükûmet aleyhine kıyâm iden Behrâm-ı Çûpîn ile muhârebede besâlet gösterdiğinden Hürmüz tarafından Irak ve Azerbaycan vilâyetleri valiliği Bâvend uhdesine tevcih idildi.

Hicret'in 9'uncu senesi Sâsâniyân tahtına cülûs iden Azarmidoht'un dâire-i emr ve nehyinde bulunmağı Bâvend hoş göremediği cihetle Taberistân ateşgedelerinden birisine çekilüb orada inzivâyı ihtiyâr itmiş ve devlet-i müşârünileyhânın evâhir hükûmetinde Sûl nâmında birisi Taberistân hükûmetine ta'yîn idilmiş idi.

Hazreti Ömer radiyallahu anh efendimizin zemân-ı hilâfetinde ve Hicret'in 18'inci senesinde Süveyd bin Mukarrin Taberistân'ın istilâsına me'mûr buyuruldu. Süveyd cizye-i mu'ayyene ile sulhen¹¹⁰ Taberistân'ı feth etmekle hükûmeti ahâlî cânibinden müntehab ve ispehbed¹¹¹ ünvanıyla mu'anven bir hükümdârın yed-i

¹¹⁰ Sulhen ifadesi sehven ضلحا şeklinde yazılmış.

¹¹¹ Farsça ordu anlamına gelen "ispeh" (اسپه) ve emir manasını ifade eden "bed" (بد) kelimesinden oluşan ve "başkumandan" demek olan "ispehbed" (اسپهبد) unvanını Said Paşa, eserin tamamında Hazar Denizi'nden iki mil uzaklıkta Deylem bölgesinde bir şehir olan "Asbahabed" (اصبهبد) şeklinde yazmıştır.

idâresinde kalmış olduğu hâlde sene be sene cizye-i mu'ayyeneleri hazîne-i beytü'l-mâla gönderilür idi.

30 sene-i Hicriye'sinde cizyenin edâsında muhâlefet gösterdiler. Hazreti Osman'ın emriyle Saîd bin el-Âs hazretleri askerle Taberistân'a azîmet eyledi. Hazreti Hasan ve Hüseyin ve İbn-i Abbas, İbn-i Ömer, Abdullah bin Amr bin el-Âs, Huzeyfe bin el-Yemân, İbnü'z-Zübeyr vesâir ba'zı ashâb-ı kirâm radiyallahu anhüm şu askerle berâber idiler.

Saîd askerle bilâd-ı Taberistân'dan Kûmis'e vâsıl oldukda ahâlî sulhen kabûl-ı itâ'at eyledi. Saîd'in emriyle Huzeyfe Nihâvend'i istilâ itdikden sonra bilâd-ı Taberistân'dan Tumeys'e azîmet ve Cürcân'ın tazyîkine mübâşeret eyledikde vukû' bulan muhârebe-i şedîdede ahâlî mağlûben dâmen-i istîmâna sarılmakla cizye-i mu'ayyene ile bi'l-musâlaha medîne-i mezkûre feth olundu (30).

Bundan sonra sene be sene cizye-i maktû'aları beytü'l-mâl-ı Müslimîne edâ olunmak şartıyla dâire-i itâ'ate dâhil olunmağla ahâlîce intihâb olunan hükümdâr cânibinden 45 senesine kadar havâlî-i mezkûre idâre olunub sene-i mezbûrede Taberistân'da Bâvendiye hükûmetinin birinci tabakası teşekkül eyledi.

2.1.1.3. Taberistân'da Bâvendiye Hükûmetinin Birinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi (45-419)

Bâvendiye hükûmetinin birinci tabakası Keyûs'ün hafîdi müşârünileyh Bâvend bin Şâbûr teşkîl eyledi. Zikr olunduğu¹¹² üzere Taberistân ateşgedesinde münzevî iken ahâlî tecemmu'le kendisini hükümdâr intihâb itdiler (45).

Şu hükûmete mensûb hükümdârların her birisi ispehbed ünvânıyla meşhûrdur.

Bâvend insâf ve hüsn-i sîretle muttasıf idi. Hareket-i âdilâne ile on beş sene müddet idâre-i hükûmet itdikden sonra Lâvoş nâmında bir şahıs zuhûr iderek Şâbûr kasabasında kendisini katl ve hükûmeti zabt idivirdi (60).

¹¹² Olunduğu ifadesindeki “ğ” sesini veren “ğayn” sehven “ayn” ile yazılmış.

Lâvoş hükûmeti istîlâ itdiği sırada Bâvend'in neslini de imhâ itmek istedi ise de ba'zı hayır-hâhân Bâvend'in sagîr oğlu Sürhâb'ı ihfâ eylediğinden ele getiremedi. Lâvoş sekiz sene müddet hükûmeti yed-i istîdâdıyla idâre itdikden sonra a'yân ve ekâbir-i memleket bi'l-ittifâk Sürhâb'ı hükûmetde ikâme ve Lâvoş'u izâle eylediler (68).

İspehbed Sürhâb otuz sene müddet Bâvendiye hükümdârlığında devam etmiştir. Yezîd bin el-Mühelleb'in Taberistân gazâsı bunun evâhir-i hükûmetindedir.

Bâlâda beyân olunduğu üzere Hazreti Osman radiyallahu anh efendimizin hilâfetleri zemânında Saîd bin el-Âs radiyallahu anh askerle Cürcân havâlisine gitdikde ahâlî cizye vermek şartıyla musâlahayı kabûl eylediğinden Saîd ilerü yürüyemeyüb avdet itmiş ve andan sonra Taberistân'a asker sevk olunmamış idi. Haccâc'ın Irak emâretinde Kuteybe bin Müslim Horasan valisi iken Taberistân'ın fethini Haccâc'dan istîzân eyledi ise de Mâzenderân dağlarının su'ûbeti cihetiyle Haccâc ruhsat virmedi. Süleyman bin Abdülmelik'in hükûmeti esnâsında Horasan valisi bulunan Yezîd bin el-Mühelleb Taberistân'ın fethine me'mûren yüz bin kadar askerle Cürcân havâlisine doğru Horasan'dan hareket eyledi. O târîhde Cürcân şehri mevcûd değil idi. Cürcân nâmı Kûhistân'dan ibâret olan havâlî-i mezkûrenin ismi idi ki Arablar Kûhistân lafzını ta'rîb ile Kuhistan didiler.¹¹³ Cibâl-ı mezkûre halkının her bir âilesi dağlar ve ormanlar aralarında birer kulube ittihâz etmiş ve şu kulubede barınmakta bulunmuş idi. Kuhistan feth olunduktan sonra Cürcân şehrini Yezîd bin el-Mühelleb binâ eyledi.

Yezîd askerle giderken Kuhistan'ı muhâsara itdi. Kuhistan havâlisindeki ahâlî şiddetli muhârebelerde bulundular. Bi'l-âhere Yezîd galebe etmekle Kuhistan sulhen teshîr olundu. Ve Abdullah bin Muammer el-Yeşkürî Sâsân ve Kuhistan vilâyeti valiliğine bi't-ta'yîn dört bin atlu mukaddemetü'l-ceyş olmak üzere ilerüye gönderildi. Abdullah Cürcân'ın aşağı taraflarında Taberistân'a doğru teveccühle bilâd-ı Taberistân'a dâhil oldukda İspehbed kan dökülmeksizin musâlahaya râğbet gösterdi ise de Yezîd muvâfakat göstermeyüb bir taraftan karındaşı Uyeyne'yi ve diğer taraftan

¹¹³ Verilen metne göre Cürcân şehrinin olmadığı bir dönemde o bölgeye Kûhistân (کوهستان) denildiğini fetihle birlikte Arapça telâfûz kapsamında Araplar bölgeye Kuhistan (قهبستان) demişlerdir.

oğlu Hâlid'i sevk ile berâber asker-i merkûme birleşdikde Uyeyne cânibinden umûmuna riyâset olunması emrini virdi.

Şu hareket İspehbed Sürhâb'ın mesmû'i oldukda Cîlân ve Deyâleme ahâlîsinden bil'istimâd celb eylediği askerle kendi kuvvetini birleştürüb müdâfa'a-i şedîdeye başladı ise de bozulub askeriyle berâber dağa çekildi. İslâm askeri ta'kîb ile dağa çıkdıkda mağlûb ve münhezim oldular. Şu inhizâmı müte'âkib İspehbed virdiği emir üzerine Cürcân havâlîsindeki merzûbânı Fîrûz İslâm askerine zahîre nakl olunacak yolları sed ile tazyîkâte devâm ve muhârebeye de ikdâm eylediğinden Abdullah bin Muammer el-Yeşkürî ile refâkatindeki askerden bir nefer bile kurtulamaksızın cümlesi ehl-i Taberistân'a karşı maktûl olmuşlardır. Asâkir-i İslâm'ın bakiyesi ise zahîrenin adem-i vürûdundan ve düşmanın tecâvüzâtından müşkilât-ı azîme içinde kaldılar.

Şu hâdisе Kuhistan'da Yezîd'in mesmû'i oldukda te'essûf ve Hayyân Nabatî'den isti'âne eyledi. Hayyân İspehbed'in yanına giderek izhâr-ı meveddet ve Yezîd'in asâkir-i mevcûdesi kâmilen mahv olsa bile hilâfetin Taberistân'ı imhâ itmekden aczi olmadığını ve hüsn-i sûretle musâlahanın hayırlı olduğunu İspehbed'e tefhîm itdi. İspehbed sulha rûy-i rızâ gösterüb yedi yüz bin dirhem nukûd vesâir eşyâ-i mütenevvi'a Yezîd'e i'tâ olunmak şartıyla musâlahâ mün'akid oldu. Lâkin bu yolda ehl-i İslâm'ın müsâdif olduğu mesâib-i azîme Yezîd'e dâğ-ı derûn açtığından müte'âkiben İspehbed cânibinden vukû' bulan nakz-ı ahd¹¹⁴ üzerine Yezîd her dürlü levâzım-ı harbiyeyi ikmâl be tekrâr Taberistân'ı muhâsara eyledi. Muhâsara yedi ay mümted olub muhâlifler kal'a ittihâz itmiş oldukları cebel-i şâhikada tahassun ve her gün harbe devâm idiyorlar idi. Yezîd düşmanın tahassungâhına duhûla yol bulamıyor idi. Muahharan tesâdüf olunan bir delîlin delâletiyle Yezîd'in oğlu Hâlid ve Cehm bin Zühr biraz askerle tahassungâha duhûl ve Yezîd asâkir-i sâire ile anları ta'kîb itmekle galebe-i azîmeye mazhar oldular. Şu muhârebede Taberistân ahâlîsinden kırk bin kadar âdem telef olmuş ve ganâimin mikdârı kâbil-i ta'dâd olacak dereceyi geçmiştir.

¹¹⁴ Nakz ifadesindeki "k" sesini veren "kaf" harfî sehven "fe" harfî ile yazılmış.

Yezîd bin el-Mühelleb o havâlîyi berbâd itdikden sora Cürcân'a çekilüb oğlu Hâlid'i Cürcân'a âmil ta'yîn itdi. Taberistân hükümdârı İspehbed Sürhâb makhûren vefât eyledi (98).

Sürhâb'ın vefâtından sonra oğlu İspehbed Mihrdân yerine oturdu. Cürcân ve Kuhistan havâlîsi galebe-i mezkûreden sonra Horasan'a merbûten âmillerle idâre olunmuş ve Mâzenderân dağları Bâvendiye hükûmetinin yedinde kalmıştır.

Ebû Müslim-i Horasânî cânibinden da'vet-i Abbâsiye'nin tervîc ve işâ'ası esnâsında ve 131 târîhinde ümerâdan Kahtabe Cürcân havâlîsinin ve Kahtabe'nin oğlu Hasan bilâd-ı Taberistân'dan Simnân'ın teshîrine me'mûr olub Devlet-i Emeviye'nin o havâlîde bulunan me'mûrlarına galebeden sonra Ebû Müslim Taberistân'ın fethine kıyâm eyledi. Binâenaleyh İspehbed Mihrdân senevî harâc-ı mu'ayyen i'tâ itmek üzere kabûl-ı itâ'at itmiştir.

141 senesinde İspehbed Mihrdân'ın Mansûr halîfeye muhâlefet göstermesi cihetiyle yedinde bulunan bilâdın fethine kıyâm olunarak ümerâdan Hâzim bin Huzeyme Ebû'l-Hasîb askerle sevk olundu. İspehbed ile Denbâvend hükümdârı Masmugan bi'l-ittifâk müdâfa'a eylediler. Muhârebe hayli vakit imtidâd eyledi. Hâzim muhârebeye devâm iderek İspehbed zâyî'ât-ı külliyeye müsâdif olduğundan emân taleb itmekle kal'a ve derûnunda mevcûd emvâl ve eşyâ Hâzim'e teslîm olundukdan sonra İspehbed Deylem bilâdından Cîlân'a azîmet ve orada makhûren vefât itmiştir (142).

Mihrdân'ın vefâtından sonra oğlu İspehbed Sürhâb Taberistân hükûmetini zabt eyledi. Bir sene kadar babasının akd itmiş olduğu musâlahaya riâyet eylemiş ise de muahharan nakz-ı ahd ile berâber memleketinde bulunan ehl-i İslâm'ı katl eylediği Mansûr halîfenin mesmû'i oldukda ümerâdan Ebû'l-Hasîb ve Hâzim bin Huzeyme ile Ravh bin Hâtîm'i askerle Taberistân'a sevk iderek müşârünileyhim azîmet ve İspehbed'in kal'asını muhâsara eylediler. Ebû'l-Hasîb'in ittihâz eylediği ba'zı tedâbîr İspehbed'i iğfâl itmekle Hâzim ve Ravh şu tedbîrden istifâde ve kal'aya duhûl itdikden sonra kal'a derûnunda bulunanları i'dâm eyledikleri sırada İspehbed Sürhâb yanında tehiyye itmiş olduğu şerbet-i mesmûmu içerek fevt oldu (143).

Sürhâb'ın vefâtından ve asâkir-i Abbâsiye kal'ayı yağmâ itdikden sonra girüye çekildiler. Sürhâb'ın oğlu İspehbed Şervîn babasının makamına oturdu. Ve otuz sene müddet Taberistân cibâlinde hükûmet iderek 173'de vefât eyledi.

Şervîn'in vefâtından sonra oğlu İspehbed Şehriyâr Cibâl-ı Taberisan'a hükümdâr olmuştur.

201 senesinde Abdullah bin Hurdâzbih¹¹⁵ bilâd-ı Taberistân'a duhûl ile Cibâl'i feth eyledi. Şehriyâr 210 senesinde fevt olub oğlu Şâbûr mesned-i hükûmete oturdu ise de Mâzyâr bin Kârin bi'l-muhârebe Şâbûr'u katl ve hükûmeti zabt itdi.

223 târîhinde Taberistân harâcının Horasan valisi Abdullah bin Tâhir'e gönderilmesi cânib-i hilâfetden emr olunmuş ve Mâzyâr ile Abdullah arasında ihtilâf olduğundan Mâzyâr harâcı doğrudan doğruya Bağdad'a göndereceği ve Abdullah'ı tanımayacağı cevâbını virmiş idi.

Bu madde üzerine Abdullah ile Mâzyâr arasındaki husûmet kesb-i iştidâd eylediği esnâda Bâbek Hürremî'nin istisâlına me'mûr ümerâ-i Etrâkdan Afşin'in me'mûriyetince husûl-ı muvaffakiyetinden sonra Horasan vilâyeti ümîdine tutulması cihetiyle Mâzyâr ile beynlerindeki müddete istinâden Mâzyâr'ı Abdullah aleyhinde sebâta teşvîk eyledi. Ve Mâzyâr'ın muhâlefetde ısrarı üzerine cânib-i hilâfetden ısrarına emr virildi. Afşin kendisinin halîfe indinde vak' ve haysiyetinden nâşî bi'l-âhere Abdullah'ın izâlesine muvaffak olacağını ve makâmata devâmını harıl harıl Mâzyâr'a tavsiye ve iş'âr idiyor idi.

Mâzyâr kuvvetini tezyîd ve mevâkı'-i lâzıme yi tarsîn ve teşyîd eyledi. İbn-i Tâhir Hayyân bin Cebele riyâsetiyle Kûmis'e dört bin kadar asker sevk eylesini müteâ'kib cânib-i hilâfetden ba'zı ümerâ Mâzyâr aleyhinde harekete me'mûr oldu. Abdullah bin Tâhir'in kâidi Hayyân askerle Tumeys nâhiyesine vardıkdan sonra Mâzyâr'ın kâidlerinden karındaşı oğlu Kârin bin Şehriyâr'ı ele almak sûretine lüzûm gördü. Cereyân iden muhâbere üzerine Taberistân havâlîsi ve Sâriye şehri Cürcân hudûduna kadar kendisine tevcîh idilmesi va'd olunur ise teklîfe muvâfakat ideceği Kârin tarafından Hayyân'a inhâ ve Hayyân cânibinden Abdullah bin Tâhir'e iş'âr

¹¹⁵ Abdullah b. Hurdâzbih ismini Said Paşa, sehven Abdullah b. Hordâd (Hurdâd) olarak yazmış.

olundu. Abdullah Kârin'in matlûbuna muvâfakatla şu muhâberede gafleti mûcib olacak yanlışlık vukû' bulmasına dikkat idilmesini cevâben Hayyân'a bildirdi. Keyfiyet Kârin'e ba'de'l-teblîğ Kârin Mâzyâr'ın o havâlîde bulunan kumandanlarına bir ziyâfet keşîde ve mevki'-i ziyâfete vürûdlarında baġteten silâhlarını aldırub hepsini mukayyeden Hayyân'ın yanına irsâl eyledi.

Şu haber Mâzyâr'a bâliğ oldukda kemâl-i te'esüfle berâber muhâfaza-i mülkü esbâbını iltizâm ve tedârikât-ı lâzıme devâm idildiği sırada Hayyân bilâd-ı Taberistân'dan cebel-i Şervîn'e duhûl ve medine-i Sâriye civârına nüzûl idivirdi. Mâzyâr'ın orada bulunan karındaşı Kûhyâr dâmen-i istîmâna sarılıub Taberistân hükûmetinin kendisine tevcîhi va'd olunur ise Mâzyâr'ı kabz ve teslîm ideceğini Hayyân'a bildirdi. Hayyân şu sûrete rûy-i muvâfakat gösterdikden sonra Kûhyâr birâderi aleyhinde harekete başlayacağını müteâ'kib keyfiyete kesb-i vukûf iden ba'zı ashâbı şu muhâbere doğrudan doğruya Abdullah bin Tâhir'le cereyân itmemesine nazaran bundan hüsn-i netice me'mûl olamayacağını Kûhyâr'a ifâde eylediler. Binâenaleyh Kûhyâr ta'allul ve mazeretle Hayyân'ı oyalamak istemiş olduğu hâlde Hayyân işi anlayub kuvve-i cebriye istishâb Kôr cibâline doğru hareket eyledikten sonra vefâtı vukû' bulmuş ve yerine Abdullah bin Tâhir tarafından ammisî Muhammed bin el-Hüseyin ta'yîn ve irsâl olunmuşdur.

Muhammed bin el-Hüseyin Hurdâbâd'a ba'de'l-vusûl Kûhyâr cânibinden Muhammed bin Mûsâ ve Ahmed bin Sakr yanına gelerek me'mûriyetinden dolayı beyân-ı memnûniyet ve şükrân ve Muhammed bin el-Hüseyin tarafından Kûhyâr'ın her bir mes'ûluna muvâfakat idileceği beyân olunduktan sonra Kûhyâr Cebel'de müzâyaka-i azîmeye tutulmuş olan karındaşı Mâzyâr'ın yanına giderek Muhammed bin Hüseyin'den kendisi için emân aldığını bi'l-ifâde Mâzyâr'ı Abdullah bin Tâhir'in yanına götürdü. Ve Kûhyâr'ın derûnunda ise zâten Mâzyâr'a hıkd ve husûmet muzmer olduğundan Abdullah'a ba'de'l-teslîm Afşin ile sebkât iden muhâberelerini de teblîğ eyledi. Abdullah şu muhâberenin hakîkatını i'tirâf ve evrâkını i'tâ ider ise kendisini yine melikine iâde ideceğini Mâzyâr'a ifâde itdikde Mâzyâr i'tirâf ve evrâkı i'tâ etmekle Abdullah, Mâzyâr'ı evrâk ile berâber Mu'tasım halîfenin yanına gönderdi. Halîfe Mâzyâr'ı istintâk eyledikde Mâzyâr evrâk-ı mezkûre mûndericâtını ba'de'l-i'tirâf salben i'dâm idilmiştir (225).

Mâzyâr'dan sonra Taberistân bilâdı Horasan hükûmetinde bulunan Âl-i Tâhir'in a'mâlinde ma'dûd olmak üzere Mâzyâr'ın birâderzâdesi Kârin bin Şehriyâr'a tevcih olundu. Bâvendiye-i mülûk-ı sâbıkası Kârin'e gelinceye kadar Mecûsî eylediler. Kârin şeref-i İslâm ile müşerref olmuştur.

Kârin 246 târîhinde fevt olub yerine karındaşı Rüstem hükümdâr oldu.

250 senesinde Taberistân'ın bir cihetinde Alevîler zuhûr iderek 257 senesinde hükûmet-i Aleviye'nin galebesiyle Âl-i Tâhir'in Taberistân'da bulunan ummâlî tard olunmuş ve 260'da Taberistân'ı Ya'kûb es-Saffâr zabt itmiş ise de müte'âkiben yine hükûmet-i Aleviye yedine geçmiş ve sonra başka hükûmetlerin eyâdî-i idârelerine müntakıl olmuştur. Şu tasarrufâta ta'alluk iden vakâyî'-i târîhiye aşağıda sırasıyla tafsîl idilecektir.

Tasarrufât ve tebeddülât-ı mezkûre Cibâl-ı Taberisan'da hükümfermâ olan Bâvendiye hükûmetinin devâmına mâni' olmadı.

Rüstem'in hükûmeti 278 târîhine kadar mümted olub ba'd-ı vefâtih yerine Sürhâb bin Kârin oturmuştur.

302 senesinde ba'zı fesedenin Taberistân cibâlinde vukû'a getirdikleri ihtilâl cereyân iderken Sürhâb vefât iderek oğlu Rüstem Benî Sâ mân hükûmetinin müzâheretiyle Cibâl-ı Taberistân hükûmetini istihsâl itmiş idi. 337 senesinde Rüstem fevt olub oğlu Şervîn ve o da 371'de vefât iderek oğlu İspehbed Şehriyâr Taberistân'a hükümdâr oldu. Şehriyâr 390 târîhinde vefât itmesiyle birâderi Rüstem cânîşini olmuş ve sonra birâderzâdesi Dârâ hükümdâr olub 397 târîhinde Dârâ'nın da vefâtı vuku' bulmakla oğlu İspehbed Şehriyâr mesned-i hükûmete oturmuştur. Şehriyâr'ın hükûmeti 316 senesine kadar imtidâd iderek o târîhde vefât ve oğlu İspehbed Rüstem mesned-i hükûmete cülûs eyledi.

417 târîhinde Cûzcân mutasarrıfı Ali bin İmrân, İsfahan hâkimi Alâüddevle bin Kâkûyeh'in itâ'atinden çıkub Alâüddevle'nin harekât-ı askeriyeğe teşebbüs eylediği sırada Ali vesâir ba'zı ümerâ İspehbed Rüstem'e dehâletle cem' itdikleri asker İspehbed'in kuvve-i askeriyesiyle birleşdirilüb müttefikan İsfahan'a doğru hareket eylediler. Alâüddevle müdâfa'a-i şedîde ile hepsini bozub ümerâdan ele getirdiğini

i'dâm ve İspehbed'i tutub habs eyledi. İspehbed 319 senesi şehr-i recebine kadar mahbûs kalub o târîhde vefât ve Alâüddeve Taberistân bilâdını istîlâ itmekle Bâvendiye hükûmetinin birinci tabakası munkarız oldu.

2.1.1.4. Taberistân'da Aleviye Hükûmetinin Zuhûruna Kadar Cürcân Merbûâtının Vakâyi'-i Târîhiyesi (98-257)

Yukaruda zikr olunduğu üzere Cürcân havâlîsi Taberistân'ın bilâd-ı sâiresi Hicret'in 45'inci senesinde teşekkül iden Bâvendiye hükûmetinin yedinde iken Cürcân'ı 98 sensinde Horasan valisi Yezîd bin el-Mühelleb askerle feth iderek oğlu Hâlid oraya âmil ta'yîn olunmuş ve o târîhe kadar Cürcân şehr-i mevcûd değil iken şehr-i mezkûrede Yezîd binâ itdirmiştir.

Yezîd, Hâlid'den sonra Cehm bin Zühr el-Cu'fî'yi Cürcân'a âmil ta'yîn itmişken 100 târîhinde Ömer bin Abdülazîz hazretleri Yezîd'i Horasan'dan azl ile yerine Cerrâh bin Abdullah el-Hakem'i nasb idüb müte'âkiben Abdurrahman bin Na'im'i Horasan'a vali ve Cerrâh'ı Cürcân'a âmil ta'yîn buyurdular.

102 senesinde ve Yezîd bin Abdülmelik'in hilâfeti esnâsında Horasan vilâyeti valiliğine ta'yîn kılınan Saîd Hudeyne selefinin ummâlîni azl ve ihtilâs-ı emvâldan dolayı muâheze eylediği esnâda âmil-i sâbık Cehm bin Zühr'ü Cürcân'dan celb ile bir hımâra bindirüb zukâklarda muhakkaren dolaşırdıktan sonra icrâ eylediği ta'zîb içinde Cehm'in vefâtı vukû' buldu.

Devlet-i Abbâsiye'nin teşekkülüne kadar Cürcân ve merbûtu olan Âmül ve Kûmis ve Simnân bilâdı Horasan'a tâbi' olmak üzere ummâl ile idâre itdirilerek 130 târîhinde Ebû Müslim da'vet-i Abbâsiye'yi tervîc iderken Devlet-i Emeviye'nin Irak'da emîri bulunan Yezîd bin Hübeyre cânibinden Nübâte bin Hanzale Cürcân'da âmil idi. Ebû Müslim'in ümerâsından Kahtabe askerle Cürcân'a teveccüh eyledi. Nübâte, Fars havâlîsinden çekildi. Horasan valisi Nasr bin Seyyâr dahî Abbâsîlerin tazyîkâtından ihtirâzen bilâd-ı Cürcân'dan Kûmis'e gitmiş ve ikisi birleşerek tedârik eyledikleri askerle Cürcân'a teveccüh eyledikleri vakit Kahtabe, Cürcân'a takkarüb itmek üzere bulunmuş idi. Kahtabe oğlu Hasan'ı mukaddemetü'l-ceyşe re'is ta'yîn iderek ilerüye gönderdi. Hasan, Cürcân'a dâhil olacağı esnâda Nübâte'nin

mukaddemetü'l-ceyşi Züeyb nâm re'is refâkatindeki askerle vukû' bulan muhârebede Züeyb ile askerinden yetmiş nefer maktûl oldu. Bunu müte'âkib Kahtabe dahî refâkatindeki askerle Hasan'a mülâkî olub her tarafda bir büyük ordu olduğu hâlde birbirlerine karşı geldiler. Vukû' bulan muhârebe-i şedîdede Nübâte maktûl ve askeri münhezim oldu. Ve Cürcân ile merbûtâtını Kahtabe istîlâ eyledi. Nübâte'nin maktûl ve askerinin münhezim olması etrâfa şâyî' olmasıyla berâber Cürcân ahâlisi bi'l-ittifâk hurûca hâzırlandıkları Kahtabe'nin mesmû'î oldukda askerle hücum iderek otuz bin kadar ahâlî maktûl olmuştur.

Devlet-i Abbâsiye'nin târîh-i teşekkülü olan 132 senesine kadar Cürcân ve mülhakâtı Ebû Müslim'in ummâli idârelerinde bulunub sonra Ebû Müslim Horasan'a vali ta'yîn ve Cürcân ve Taberistân bilâdı vilâyet-i mezkûreye ilhâk idildi.

162 senesinde Taberistân ve Cürcân bilâdı başka başka birer vilâyet add olunarak Taberistân'a Saîd bin Da'lec ve Cürcân'a Mühelhil bin Safvân, 163'de Taberistân'a Amr bin el-Alâ ve Cürcân'a Hişâm bin Saîd, 166'da Taberistân ve Cürcân birleştirilüb valiliğine Yahyâ el-Haraşî, 167'de yine bi't-tefrîk Taberistân'a Amr bin el-Alâ ve Cürcân'a Ferrâşe, 169'da Taberistân'a Sâlih bin Şeyh Umeyr ve Cürcân'a mevâlîden Haccâc, 176'da Taberistân ve Cürcân'a Fazl bin Yahyâ, 180'de Abdullah bin Hâzim, 184'de Mihreveyh Râzî, 185'de Abdullah bin Saîd el-Haraşî, 188'de Abdullah bin Mâlik, 196'da a'mâl-ı müte'addide dâhilinde olmak üzere Fazl bin Sehl, 198'de Me'mûn'un karındaşı Mü'temen, 201'de Abdullah bin Hurdâzbih,¹¹⁶ 207'de Mûsâ bin Hafs, 212'de Mûsâ'nın oğlu vali ta'yîn olunmuştur. Bundan sonra Cürcân ve Taberistân Horasan'da bulunan Âl-i Tâhir'in a'mâline zamm ve ilâve kılınub Âl-i Tâhir'in Horasan hükûmeti munkarız oluncaya kadar şu idâre devâm eyledi.

Cürcân bilâdı Âl-i Tâhir hükûmetinin idâresi zemânında âmiller yedlerinde idi. 250 senesinde Alevîler'in tecâvüzâtına müsâdîf olmağa başlayub 257 târîhinde bilâd-ı Taberistân'ı Hasan bin Zeyd el-Alevî istîlâ itdi.

¹¹⁶ Abdullah b. Hurdâzbih ismini Said Paşa, sehven Abdullah b. Hurdâzbih olarak yazmış.

2.1.1.5. Taberistân Havâlîsinde Aleviye Hükûmeti Vakâyi'yle Havâlî-i Mezkûrede Benî Sâ mân Hükûmetinin Sûret-i İdâresi (250-301)

Hicret-i nebeviyenin 250'inci senesinde Kûfe'de zuhûr iden Yahyâ bin Umeyr Alevî'nin harben vukû'-i şehâdetiyle ser-i maktû'nun Bağdad'a celbi sâir Alevîleri tevhiş eylediğinden her birisi bir tarafa dağıldığı esnâda Alevîlerden Zeyd bin Hasan bin Ali bin Ebû Tâlib evlâdından Hasan bin Zeyd bin Muhammed Cürcân'a azîmet eyledi. Cürcân vesâir bilâd-ı Taberistân'ın metbû'î bulunan Horasan vilâyetindeki Âl-i Tâhir hükûmetinin Taberistân havâlîsindeki ummâlinin irtikâb eyledikleri mezâlim ise ahâlîye nefret virmiş idi. Ahâlî, Cürcân'da bulunan Hasan bin Zeyd'i celb ile Dâîl-İlhak deyü telkîb ve kendisine bî'at eylediler (250).

Hasan'ın o havâlîyi istîlâsını müte'âkib Horasan valisi Muhammed bin Tâhir'in Taberistân'da âmili bulunan Süleyman bin Tâhir cânibinden niyâbetler Taberistân'da mukîm Muhammed bin Evs ile ummâl-ı sâire o havâlîden tard olundu. Ve Süleyman bin Tâhir askerle müdâfa'aya kıyâm eyledi ise de muvaffak olamadığından 252 senesinde beyinlerinde vukû' bulan muhârebelerden sonra Süleyman mağlûb olub Âmül şehri Hasan bin Zeyd cânibinden bi'l-istîlâ dârü'l-mülk ittihâz idildi.

Bundan sonra Taberistân'ın her tarafına Hasan'ın işâ'a eylediği da'vetlere cihet be cihet izhâr-ı rûy-i itâ'at ve Bâvendîye hükümdârı Rüstem dahî dâire-i itâ'ate duhûl ile oğulları Muhammed ve Ca'fer'i Hasan'ın yanına gönderüb arz-ı hidmet eyledi. Ve Hasan ilerüye tecâvüzle Cürcân'ı dahî yed-i teshîre alıvirdi.

Keyfiyet, Muhammed bin Tâhir tarafından Bağdad'a bildirildikde Bağdad'da bulunan ümerâ-i Etrâkdan Vasîf, Müstâin halîfe cânibinden bu işe me'mûr olub Vasîf, Muhammed bin Tâhir'in emrine tâbi' olmak üzere İsmâil bin Ferrâşe kumandasıyla bir kuvve-i askeriye gönderdi. Hasan bin Zeyd ise Cürcân'ı zabt eyledikten sonra ilerüleyüb Rey şehrini de istîlâ itdi. Bu sırada Rey şehrinde evlâd-ı Ali'den Ahmed bin Îsâ dahî zuhûr eyledi ise de başına toplanan cem'iyet, Muhammed bin Tâhir'in askerle hücûmuna karşı bozulub Kazvin'e doğru kaçdı (253).

Sene-i mezkûrede Muhammed bin Tâhir'le Hasan bin Zeyd beyninde muhârebe vukû' bulub Hasan münhezimen Deylem'e firâr ile o havâlî halkını da'vete başladı. Deylem'de bulunan Mecûsîlerden pek çok eşhâs İslâm'ı kabûl itmekle Hasan bunlardan bir ordu teşkîl ve giderek be tekrâr Taberistân'ı teshîr eyledi. Lâkin o sırada taraf-ı hilâfetden sevk olunan Müflih'in kumandasındaki askere mağlûb olmağla yine Deylem havâlîsine çekildi (255).

Müflih, avdet itdikden sonra Hasan askerle yürüyüb Âmul şehrini ve 257 senesinde Cürcân vesâir bilâd-ı Taberistân'ı zabt ile berâber Âl-i Tâhir'in Taberistânca her dürlü alâkalarını imhâ itmiştir.

260'da Ya'kûb es-Saffâr halîfeden aldığı emir üzerine Taberistân bilâdına duhûl Hasan'a galebe ile bilâd-ı mezkûreyi istîlâ itdikde Hasan, Deylem havâlîsine azîmet eyledi. Ya'kûb, Hasan'ı ele getirmek için büyük bir ordu ile Deylem'e doğru hareket eylediği esnâda pek şiddetli yağmurlar yağmağa başlayub me'âbir ve mesâlik seyillerden deryâya tahavvûl itmiş ve yağmurlar ise kırk gün arkası kesilmeksizin yağub Ya'kûb'un askeri dûçâr-ı perîşânî ve sefâlet olmuş idüğünden Ya'kûb'un askeri esnâ-yı râhda tecâvüz ve avdet beyninde tereddüd ve müşkilât-ı tabî'ye ile uğraşır iken şu hâli fırsat add iden Deylem ahâlîsi, Ya'kûb'un ordusuna bağteten hücum iderek yakaladıklarını öldüriler. Gerek seyillerin tuğyânından, gerek Deylemîlerin tasallutlarından Ya'kûb'un ordusu kırk bin neferden ziyâde zâyî'âta uğradı. Ya'kûb bakiye-i askeri istishâb ile avdete mecbûr oldu. Ve Hasan bin Zeyd ferîh ve fahûr ilerüleyüb be tekrâr Taberistân'ı istîlâ idivirdi (261).

265'de Horasan havâlîsinde hurûc iden Ahmed bin Abdullah Hucestânî, külliyyetlü askerle Taberistân bilâdına sokulub bilâd-ı mezkûreyi istîlâ itdikden Ya'kûb ile harb itmek için Horasan'a doğru gitdikde Hasan bin Zeyd yine Taberistân'ı zabt itdi. Hucestânî ise Ya'kûb ile muhârebe ve galebeden sonra yine Taberistân'a hücum eylediği sırada Hasan bin Zeyd ashâbından Hasan bin Muhammed'i Sâriye şehrinde bi'l-ikâme kendisi Deylem tarafına çekilüb Hucestânî bu def'a da Taberistân bilâdını derdest eyledi ise de Ya'kûb'un karındaşı Amr bin el-Leys'in Horasan'da Hucestânî'nin istîlâ itmiş olduğu mahalleri zabt eylediği haberini alması cihetiyle Hucestânî Amr bin el-Leys ile harb itmek için Taberistân'dan çıkdıkda Sâriye şehrinde bulunan Hasan bin Muhammed, Hasan bin Zeyd'in vefâtını i'lan ve Taberistân'ı

istîlâya kıyâm eyledi. Ve Hasan bin Zeyd, Deyâlîme askeriyle Sâriye'ye giderek Hasan bin Muhammed'i kabz ile i'dâm idivirdi (266).

Hasan bin Zeyd, 270 senesinde vefât idüb yerine karındaşı Muhammed bin Zeyd kâ'im oldu.

Muhammed, tedârikât-ı askeriyesini bi'l-ikmâl Kazvin ve Zencan ve Ebher şehirlerini de istîlâ eylediğinden halîfenin birâderi Muvaffak tarafından Özgütekin bilâd-ı mezkûreyi Muhammed bin Zeyd yedinden ahz ve nez'e me'mûr oldu. Ve Muhammed, askerle müdâfa'aya kıyâm eyledi ise de Özgütekin'e karşı bozulub Cürcân'a firâr eyledi (282).

Horasan havâlîsinde hurûc eylediği yukarıda beyân olunan Ahmed Hucestânî mukaddemce maktûl olduğundan ashâbından Râfi' bin Herseme yerine kâ'im olmuş idi. Râfi', 257 senesinde asâkir-i kesîre ile Cürcân üzerine hücum iderek Muhammed bin Zeyd ile muhârebe ve galebe itmekle Muhammed, bilâd-ı Taberistân'da Esterâbâd şehrine çekildi. Ve Râfi', bi't-ta'kîb Esterâbâd'ı muhâsara eyledi. Muhâsara iki sene mümted olub mahsûrîn müzâyaka-ı azîmeye tutuldular. Muhammed, bir takrîb ile ba'zı ashâbını bi'l-istishâb Esterâbâd'dan hurûc ve Sâriye şehrine firâr eyledi. Râfi' haber almasıyla berâber ta'kîb eyledikde Muhammed, Cibâl-ı Taberisan hükümdârı İspehbed Rüstem'e ilticâ itmiş idi. Râfi' ile Muhammed beyninde bundan sonra hayli vakit husûmet imtidâd idüb 281 senesinde Râfi'nin, Halîfe el-Mu'tazîd'a muhâlefeti cihetiyle cânib-i hilâfetden tenkîline teşebbüs olunacağını hiss eylediğinden Muhammed bin Zeyd ile musâlahaya mecbûr oldu. Ve husûmetden ferâgatla Taberistân'da Muhammed bin Zeyd nâmına hutbe okutdu.

Bu keyfiyet, Amr bin Leys'in mesmû'i oldukda Râfi'nin ihânetle muttasıf ve hâline i'timâd gayr-i câ'iz olduğunu Muhammed'e iş'âr ve sahâbetinden ferâgat olunmasını ihtâr itmesiyle Muhammed, Râfi'e mu'âvenetden sonra sarf-ı nazar eyledi. Ve Râfi' İbn-i Leys ile muhârebede münhezim ve maktûl oldukda İbn-i Leys artık Taberistân'a ta'arruzdan vaz gelerek kendisi Horasan'da ve Muhammed, Taberistân'da kaldı (282).

288'de Amr bin Leys, İsmâil bin Ahmed Sâ mânî'ye mağlûb ve ba'dehu maktûl oldukda Muhammed bin Zeyd, Horasan bilâdını istîlâ tama'ına düşerek askerle Âmûl'den hareket ve Cürcân'a muvâsalat eyledi. İsmâil Sâ mânî ise daha mukaddem Horasan'ı istîlâ itmiş idi. Elindeki bilâd ile bil'iktifâ tecâvüzden çekilmesini Muhammed bin Zeyd'e yazdı ise de Muhammed dinlemeyüb ilerüye yürüdü. İsmâil Sâ mânî tarafından me'mûr Muhammed bin Hârûn müdâfa'a-i şedîdeye kıyâm ve aralarında muhârebe devâm idüb bi'l-âhere Muhammed bin Zeyd münhezim ve maktûl ve oğlu Zeyd yed-i esârete mevsûl oldu. Ve İbn-i Hârûn, Taberistân bilâdını istîlâ eyledi.

Bundan sonra Muhammed İbn-i Zeyd'in ashâbı bi'l-ittifâk müşârünileyhin hafîdi Mehdî Hasan bin Zeyd'e bî'at eylediler. Hasan, etbâ'ıyla berâber Taberistân'a sokuldu ise de İbn-i Hârûn'un kuvve-i inzibâtiyesine karşı hîçbir taraftan istizhâra nâil olamıyor ve şurada burada ihtifâ sûretiyle geşt ü güzâr idiyor idi.

289'da İbn-i Hârûn, Taberistân vilâyeti valiliğinden azl ile hükûmet-i Sâ mânîye tarafından yerine Ebû'l-Abbâs nasb edilerek Ebû'l-Abbâs, Taberistân'a vâsıl oldukdan sonra Hasan'ın o havâlîde olduğunu işitmekle müşârünileyhi buldurub hakkında hürmet ve riâyet-i kâmile izhâr ve Hasan i'âşesini te'mîn itmiş ve Hasan hükûmet arzûsundan ferâgatla müreffehen ömür geçirmiştir.

Taberistân bilâdı on üç sene müddet Benî Sâ mânî hükûmeti yedinde kalub 301 târîhinde Alevîlerden Hasan el-Utrûş, Taberistân'dan Âmûl şehrinde bir Aleviye hükûmeti teşkîl eyledi.

2.1.1.6. Taberistân'da Utrûş'un Teşkîl Eylediği Aleviye Hükûmeti (301-316)

Taberistân valisi Muhammed bin Hârûn ba'zı mertebe-i isyân gösterdiği için Ahmed bin İsmâil Sâ mânî Muhammed'i azl ve yerine Ebû'l-Abbâs Abdullah bin Muhammed bin Nûh'u ta'yîn itmiş ve Ebû'l-Abbâs hüsn-i idâre ile ahâlîyi hoşnûd ve Alevîleri lûtf ve riâyetle memnûn eylemiş idi. Ahmed bin İsmâil, muahharan Ebû'l-Abbâs'ı azl ile yerine ta'yîn eylediği Selâm sû-i sîret ve mezâlim irtikâbıyla halkı tenfir ve tevhiş eyledi. Vilâyetde heyecân zuhûruyla Deylemîler Selâm aleyhinde kıyâm

gösterdiler. Selâm harben Deylemîleri bozdu ise de aleyhindeki nefret ve hareket-i umûmiyeyi teskîn idemedi. Ahmed bin İsmâil kendisini azl ile yerine Ebü'l-Abbas Abdullah'ı Taberistân valiliğine ta'yîn eyledi. Ve Ebü'l-Abbas hüsn-i idâre ile sükûnet-i umûmiyeyi iâdeye muvaffak olmasını müte'âkib azl olunarak yerine Muhammed bin Su'lûk nasb eylediğinden İbn-i Su'lûk selefinin rüsûm-ı munsıfânesini imhâ ve Taberistân ve Deylem ahâlîsine aleyhinde harekete sebebiyet i'tâ itdi.

Hasan bin Ali bin Ebû Tâlib radiyallahu anhümâ evlâdından Nâsır lakabıyla mülakkab Hasan bin Ali el-Utrûş, Muhammed bin Zeyd'in maktûliyetinden sonra Deylem havâlîsine giderek on üç sene müddet o havâlîde ikâmet ve ahâlîyi dîn-i İslâm'a da'vetle iştigâl itmiş ve pek çok ahâlî dîn-i İslâm'ı kabûl ile zirâ'atleri mahsûlâtının öşrini Hasan el-Utrûş'a tahsîs eylediklerinden Utrûş, Deylem havâlîsinde mesâcid-i şerîfe binâ iderek Müslimîne adâb-ı dîniyeyi telkîn ile meşgûl bulunmuş idi. Umûrunda hüsn-i takvîyet yüz gösterdikden sonra Taberistân bilâdını istîlâ fikrini iltizâm idüb ahâlîyi bu bâbda muvâfakata da'vet eyledi ise de o sırada vali bulunan Ebü'l-Abbas Abdullah'ın hüsn-i sîreti ahâlînin muvâfakatına mâni' oluyor idi.

Emîr Ahmed bin İsmâil Sâ mânî, Ebü'l-Abbas Abdullah'ı -zîkr olunduğu üzere- Taberistân vilâyetinden azl ve yerine Selâm'ı nasb itdikde Selâm'ın ahvâl-ı i'tisâfkârânesi halka nefret virüb Hasan bin Ali'nin efkârına muvâfakata isti'dâd gelmiş olduğu hâlde Ebü'l-Abbas Abdullah'ın iâde-i me'mûriyeti efkâr-ı mezkûrenin kuvvede kalmasını mûcib olmuş ve Ebü'l-Abbas Muhammed bin Su'lûk'un Taberistân valiliğinde irtikâb eylemiş olduğu mezâlim ve sû-i sîret halkı Hasan el-Utrûş bin Ali'inin tervîc-i efkârına mecbûr itmiş olduğundan Utrûş intihâz-ı fırsat ve Deylemîleri İbn-i Su'lûk aleyhinde harekete da'vet eyledi. Ve Deylemîlerin gösterdikleri muvâfakat-ı umûmiye üzerinde teşekkül iden cem'îyyet-i askeriyeyi bi'l-istishâb Taberistân'a doğru yürüdü. İbn-i Su'lûk şu hareketden haber aldıkda cem' eylediği askerle mukâbeleye çıkub Sâlûs şehrine bir merhale mesâfede ve deryâ kenârında vâki' Nevruz nâm mahalde telâkî-i tarafeyn vukû'yla bil'muhârebe İbn-i Su'lûk münhezim ve askerinden dört bin kadar maktûl olduğu hâlde Utrûş bakiyesini muhâsara altına aldı.

Mahsûrîn sıkılub istîmân eylediler. Mâl ve cânlarınca emniyet i'tâ ve sebîlleri tahliye idildi. Lâkin bunlar Âmül cânibine gittiklerinde Utrûş'un dâmâdı Hasan ed-Dâî askerle üzerlerine yürüyüb hepsini öldürmüştür.

Hasan el-Utrûş, Taberistân bilâdına duhûl ve İbn-i Su'lûk Rey havâlîne firâr itmekle Hasan, Âmül şehrini istîlâ ve hükûmet-i Aleviye teşkîl eyledi (301).

Hasan el-Utrûş, mukaddemâ bir muhârebede kulağına kılıc dokunub mecrûhiyetden sonra az sağırlığa mübtelâ olduğundan (Utrûş) lakabıyla şöhret virmiş idi. Kendisi Zeydiyü'l-mezheb ve allâme-i zemân ıtlâkına enseb bir fâzıl bî nezîr ve adâlet ve hüsn-i sîretle şehîr idi. Taberistân'ı istîlâ eyledikde Abdullah bin el-Mübârek'i Cürcân vilâyeti valiliğine ta'yîn itmiş ve Deylem'den Âmül'e varınca mümted olan mahallerdeki ahâlî Mecûsî oldukları hâlde Hasan'ın himmetiyle hepsi Müslüman olmuşdur.

Hasan el-Utrûş, Taberistân'ı istîlâdan sonra adâlet ve hüsn-i idâre ile umûmu memnûn iderek 304 senesi şehr-i ramazanında yetmiş dokuz yaşında iken vefât itmekle yerine dâmâdı Hasan bin Ebü'l-Kâsım el-Alevî kâ'im oldu. Utrûş'un oğlu Ebü'l-Hüseyn, Ca'fer'le Ebü'l-Hüseyn Ahmed, Ebü'l-Kâsım ile hükûmetde müşârik idiler. Hasan bin Ebü'l-Kâsım Dâî-i Sagîr lakabıyla da meşhûrdur.

Utrûş'un Taberistân'ı istîlâsında Deylemîlerden Leylâ bin Nu'mân, Mâkân bin Kâlî (Kâkî), Esfâr bin Şîreveyh kâidlerinden ve meşhûr Merdâvîc Esfâr'ın ashâbından ma'dûd idi. Dâî-i Sagîr hükûmet-i Aleviye'yi istîlâ eyledikde Leylâ bin Nu'mân'ı Cürcân'a ve Mâkân bin Kâlî'yi Esterâbâd'a vali nasb eyledi.

O târîhlerde Horasan vilâyeti Nasr bin Ahmed Sâ mânî'nin memâlikinden ve Taberistân ile Horasan beyninde vâki' Damgan şehri Horasan'ın süğûrundan ma'dûd olub İbn-i Sâ mânî'nin mevâlîsinden Karatekin, Damgan süğûrunda idi. 308 târîhinde Leylâ bin Nu'mân ile Karatekin beyninde muhârebe vukû'yla Leylâ gâlib ve umûrunda kuvvet hâsıl oldu.

Leylâ, Karatekin'e galebe itdikden sora Dâî-i Sagîr'i Nîşâbur'u istîlâyâ tahrîz eyledi. İkisi birlikde giderek Nîşâbur'u harben Karatekin'in elinden aldılar. Bunun üzerine Nasr bin Ahmed Sâ mânî, Hameveyh bin Ali kumandasıyla Buhara'dan bir

ordu gönderdi. Muhammed bin Abdullah Belhî, Ebû Ca'fer Su'lûk, Hârizmşah, Sîmcûr Devâtî ile Buğrahan şu askerle berâber idiler. Leylâ askerle karşılayub Tûs'da bil'muhârebe Leylâ'nın askeri münhezim ve kendisi Buğrahan'ın yedinde esîr oldu. Ve Hameveyh'in yanına götürüldükde bil'i'dâm ser-i maktû'i Bağdad'a gönderildi (309).

Şu galebe esnâsında Karatekin'in gulâmı Fâris, Cürcân'ı istîla itmiş idi. 310 senesinde Karatekin Cürcân'a avdet iderek Fâris'i katl ve Cürcân'dan hurûc eyledikde Utrûş'un oğlu Ebü'l-Hüseyin Ca'fer giderek Cürcân'ı istîlâ itmiştir.

Ebü'l-Hüseyin'in Cürcân'ı istîlâ eylediği Nasr bin Ahmed Sâ mânî'nin mesmû'i oldukda Sîmcûr Devâtî'yi dört bin süvârî ile Cürcân üzerine sevk iderek Sîmcûr, Cürcân'a iki fersah mesâfede vâki' bir mahale nüzûl ve Ebü'l-Hüseyin'i tazyîk eyledi. Ebü'l-Hüseyin, Deylem ve Cürcân havâlinden topladığı sekiz bin nefer asker ile Sîmcûr üzerine yürüdü. Mâkân bin Kâlî'nin ammizâdesi Sürhâb bin Vahsûdân şu askerin kumandanı idi. Asâkir-i merkûme Sîmcûr'un askerine mülâkî oldukda beynlerinde muhârebe-i azîme vukû' geldi. Sîmcûr şüc'ân askerden bir fırkayı pusuda gizlemiş olduğu hâlde bakiyesiyle mukâvemet idemeyüb münhezimen firâr eyledikde Ebü'l-Hüseyin intizâmsız bir sûretle ta'kîb idiyor idi. Pusudaki asker bağteten çıkub ta'kîb idenleri bozdular. Ebü'l-Hüseyin, bir gemiye binüb Esterâbâd'a çekildi. Ebü'l-Hüseyin'in kumandanı Sürhâb, şu bozgunluğa vâkıf olmaksızın bir müfreze ile Sîmcûr'u ta'kîb itmekde idi. Sîmcûr'u kaçırdıktan sonra avdet eyledikde Ebü'l-Hüseyin'in askeri bozulub târmâr olduğunu görmekle müte'essifen Esterâbâd'a giderek Ebü'l-Hüseyin ile birlikde orada ikâmet ve Sürhâb çekildikten sonra Sîmcûr, pusudaki askerinin galebesini işidüb Cürcân'a avdet eyledi.

Bundan sonra Sürhâb, Esterâbâd'da hastalanub fevt oldu. Ebü'l-Hüseyin, Mâkân bin Kâlî'yi orada terk ile Sâriye şehrine giderek tedârikât-ı askeriyesine devâm üzere iken Muhammed bin Abdullah el-Belğamî ve Sîmcûr askerle Esterâbâd'a hücûm ve Mâkân ile muhârebe eylediler. Mâkân, mukâvemetden âciz olub Esterâbâd'ı terk ile Sâriye'ye gitdi. İkisi birlikde orada noksânlarını tekmîl itdikden sonra avdet itmeyi kararlaştırdılar. Orada kuvvetlerini tezyîd ve Esterâbâd'a avdetle harben Sîmcûr'a galebe idüb ba'dehu yanlarında bulunan Buğrahan, Nîşâbur'a ve Mâkân, Cürcân'a

azîmet itmişdir. Biraz vakit geçdikde Mâkân, birâderi Ebü'l-Hasan Ali'yi orada bırağub Esterâbâd'a gitdi.

312 senesinde Ebü'l-Hüseyin Ca'fer ve müte'âkiben karındaşı Ebü'l-Hasan Ahmed vefât idüb Ebü'l-Hüseyin'in oğlu Ebû¹¹⁷ Ali Muhammed babasının makamına kâ'im oldu ise de Mâkân mukaddemâ kızını Ca'fer'e virüb Ca'fer'in mezbûreden İsmâil nâmında bir oğlu tevellüd itmiş olduğundan Mâkân şu çocuğu hükûmet-i Aleviye mesnedine oturtmak arzûsunu bi'l-iltizâm Ebû Ali'yi kabz ve Cürcân'da habs idivirdi.

Ebû Ali bir müddet mahbûs kaldıktan sonra Mâkân'ın karındaşı Ebü'l-Hasan Ali bir gice Ebû Ali'yi i'dâm fikrine düşüb şu fikri icrâ sırasında Ebû Ali haber almakla ba'zı hayır-hâhânın muâvenatlarıyla habisten hurûc ve Ebü'l-Hasan'ı i'dâm ile sabahleyin meydâna çıkub kâidlerinden ahz-ı bî'at eyledi. Ve Ali bin Hûrşîd'i serasker nasb ile Esfâr bin Şîreveyh'i de yanına celb itdi ise de umûruna revâc vireceği sırada çevgân oynarken atdan düşüb fevren ve Ali bin Hûrşîd dahî müte'âkiben vefât itmişdir.

Bundan sonra Esfâr, istibdâd efkârına düşdü. Lâkin Mâkân askerle gelüb galebe eylediğinden maksadına muvaffak olamadı. Ve Benî Sâ mân tarafından Cürcân'a vali ta'yîn idilen Bekir bin Muhammed'in himâyesine dehâletle Cürcân'a ikâmet eyledi.

310 senesinde Bekir fevt olmakla Nasr bin Ahmed Sâ mânî cânibinden Cürcân vilâyeti valiliği Esfâr'a tevcih idilmişdir.

Esfâr, Cürcân'a vali oldukda Merdâvîc bin Ziyârü'l-Cîlî'yi yanına getirüb emîrû'l-ceyş nasb itdi.

Esfâr'ın Cürcân'a vali ta'yîn olduğu vakit Hasan bin Ebü'l-Kâsım el-Alevî, Mâkân ile berâber Rey havâlisinde idi. İkisi bi'l-ittifâk Benî Sâ mân'ın havâlî-i mezkûredeki ummâlini tard ile Rey nevâhîsini ve müte'âkiben Kazvin, Zencan, Ebher, Kum şehirlerini de ele getirüb Taberistân'a doğru yürüdüler. Esfâr, cem' eylediği askerle Sâriye şehrinde karşılayub vukû' bulan muhârebede Hasan ile Mâkân

¹¹⁷ Ebû ismindeki “e” sesini veren “elif” harfi silik çıkmış.

münhezimen firâr iderken Esfâr, bi't-ta'kîb Hasan'ı derdest ve i'dâm idivirdi ve Utrûş'un mukaddemâ teşkîl eylemiş olduğu Aleviye hükûmeti munkarız oldu (316).

2.1.1.7. Hükûmet-i Aleviye'nin İnkirâzından Sonra Cürcân ve Dâiresindeki Nevâhînin Bakiye-i Vakâyi'i (316-583)

Mâkân bin Kâlî, Esfâr ile muhârebede bozulub firâr itdikden sonra giderek Cürcân şehrini istîlâ itmiş idi. Esfâr, azîmet ve şehr-i mezkûru Mâkân'ın yedinden ahz etmekle Mâkân Taberistân içerülerine çekildi (316).

Sene-i mezkûrede Esfâr'ın sipehsâlârı Merdâvîc, askerle bi'l-ittifâk Rey şehrinde Esfâr'ı i'dâm ile mülkünü zabt eylediği esnâda Mâkân bin Kâlî yine Taberistân ve Cürcân'ı ele getirdi. Merdâvîc'in gâilesine sükûnet ve umûruna kuvvet geldikde Cürcân ve Taberistân'ın zabtı tama'ına düşerek askerle bilâd-ı mezkûreye yürüdü. Mâkân, müdâfa'aya çalışdı ise de muvaffak olamadı. Merdâvîc, Taberistân bilâdını zabt ve sipehsâlârı Belkasım bin Bâncîn'i muhâfazaya ta'yîn ile kendisi askerle Cürcân'a teveccüh eyledi. O aralık Şîrzîl bin Sâlâr ve Ebû Ali Türkî, Mâkân tarafından Cürcân'ın muhâfazasına me'mûr idildiler. Merdâvîc, yakın vardıkda ikisi de firâr etmekle Merdâvîc Cürcân'ı da yed-i istîlâya aldı.

Mâkân, Taberistân ve Cürcân'ı elden çıkardıkdan sonra Nîşâbur'a giderek Saîd Nasr bin Ahmed Sâ mânî'ye dehâlet eyledi. Saîd Nasr tarafından aldığı askerle azîmet ve Merdâvîc ile muhârebe eyledikde münhezim olmağla Damgan'a, ba'dehu Horasan'a gitmiştir.

318 senesinde Emîr Saîd Nasr'ın Horasan'da bulunan emîrû'l-cüyûşu Ebû Bekir Muhammed bin el-Muzaffer askerle bi'l-hücûm Cürcân'ı harben Merdâvîc'in yedinden alub Emîr Nasr'ın emriyle orada ikâmet eyledi.

321 târîhinde Merdâvîc, askerle Cürcân'a gitdikde Ebû Bekir bin Muhammed orada hasta idi. Merdâvîc'in hücûm etmek üzere olduğunu istihbâr ve mukâvemet e iktidârı olmadığını mülâhaza etmekle Nîşâbur'a çekilüb müte'âkiben Merdâvîc yine Cürcân'ı zabt idivirdi.

Emîr Saîd Nasr'ın Cürcân elden gitdiğini işitdikde asker istishâbıyla Cürcân'a teveccüh ve Merdâvîc'in vezîri Mutarrîf bin Muhammed'le hafîyyen bi'l-muhâbere vezîr-i müşârünileyhi kendi tarafına imâle eyledi ise de Merdâvîc, bu muhâbereye kesb-i vukûf eylediğinden vezîri öldürdü. Bundan sonra Saîd Nasr ile Merdâvîc aralarında musâlaha vukû'yla Merdâvîc, Cürcân'ı Nasr'a terk idüb oradan çekilmiştir.

Bu musâlahadan sonra Merdâvîc yine rahat durmayub askerle hücum ve be tekrâr Cürcân'ı zabt ile Bâncîn'i orada ikâme itmiş idi. Kendisi 323'de maktûl ve Bâncîn 324'de fevt olmağla Rey'de bulunan Mâkân bin Kâlî, Benî Sâ mân hükûmetinin emîrû'l-cüyûşu Muhammed bin el-Muzaffer'den istîzân ve aldığı ruhsat üzerine giderek Cürcân'ı zabt eyledi.

Mâkân, Muhammed bin el-Muzâfer'in müsâ'adesiyle nâil-i merâm olmuş iken sonra Muhammed'e isyân itmiş ve 328 senesine kadar müstakilen Cürcân'a mutasarrîf olmuş idi. Sene-i merkûmede Emîr Nasr Sâ mânî, Horasan valisi Ebû Ali bin Muhtâc'ı Cürcân'ı istîlâya me'mûr idüb Ebû Ali, bir kuvve-i askeriye ile azîmet ve Cürcân'ı muhâsara idivirdi. Mahsûrîn şiddet-i müzâyakadan muzdarib oldular. Vâki' olan isti'âneleri üzerine Veşmgîr kâidlerinden Şîreh bin Nu'mân'ı askerle Cürcân ahâlîsinin imdâdına gönderdi ise de Şîreh'in Cürcân'a takkarübünde musâlaha cihetini münâsib görmekle Ebû Ali ile bi'l-musâlaha Cürcân'ı ona terk itdirdiğinden Mâkân, Taberistân'a çekilüb gitdi.

Mâkân, Veşmgîr'in mu'âvenetiyle 329'da yine Taberistân'ı istîlâya kıyâm itdiğinden Ebû Ali bi'l-muhârebe galebe ve Mâkân maktûl olub Veşmgîr firâr itmiştir.

Mâkân'ın ammisi Hasan bin Fîrûzân muhârebe-i mezkûrede birâderzâdesinin maktûliyetini Veşmgîr'in müsâmahasına haml idiyor idi. Hasan'ın şücâ'atle şöhreti ise Veşmgîr'i vehme düşürdüğünden Hasan'ı kendisine itâ'ate da'vet ve Hasan izhâr-ı muhâlefet eyledi. Ma'mâfih Sâriye şehrine giderek Horasan'da bulunan emîrû'l-cüyûş Ebû Ali'den ve Şimkir aleyhinde isti'âneye kıyâm idüb Ebû Ali ile birlikde azîmet ve Veşmgîr'i muhâsara eylediler (330). Şu muhâsara bir sene kadar uzadı. 331'de beynlerinde musâlaha vukû'yla Ebû Ali, Veşmgîr'in oğlu Sâlâr'ı rehin alarak Horasan'a avdet itdi. Hasan bin Fîrûzân ise şu musâlahadan memnûn değil idi. Sene-i mezkûrede Emîr Nasr Sâ mânî'nin vefâtını işitdikde başına cem' idebildiği askerle Ebû

Ali üzerine yürüyüb Horasan sevâdını yağmâ itdikden sonra Veşmgîr'in rehîn olan oğlunu da ahz ve giderek harben Cürcân'ı istîlâ eyledi.

333 senesinde Ebû Ali, Nîşâbur'a gitdikde Veşmgîr'le ba'de'l-mülâkât Emîr Nûh bin Nasr Sâ mânî cânibinden aldığı ruhsat üzerine ikisi birlikde asker istishâb ve Cürcân'a doğru azîmet eylediler. Hasan bin Fîrûzân muhârebede münhezim olub Veşmgîr Cürcân'ı zabt itdi.

336 senesinde Rûknüddeve bin Büveyh,¹¹⁸ Hasan bin Fîrûzân ile birleşüb Veşmgîr'in bilâdını istîlâyâ kıyâm ve askerle üzerine gitdiklerinde Veşmgîr bozulmakla Rûknüddeve ile Hasan Cürcân'ı istîlâ eylediler. Rûknüddeve, Cürcân'ı Hasan'a virdi.

337'de Horasan emîrû'l-cüyûşu Mansûr bin Karatekin, Veşmgîr'le bi'l-ittifâk Cürcân üzerine yürüdü. Veşmgîr'le aralarında ba'zı mertebe-i emniyetsizlik nümâyân olduğundan Hasan bin Fîrûzân hakkında müsâmaha göstermiş olduğu hâlde muahharan Emîr Nûh bin Nasr Cürcân'ı Hasan'ın yedinden alub Veşmgîr'e ve andan bedel Zevzan nevâhîsini Hasan'a i'tâ eyledi.

Cürcân ve mülhakâtı 351 senesine kadar Veşmgîr'in yedinde kalub o târîhde Rûknüddeve bin Büveyh Cürcân ve Taberistân'ı istîlâ itmekle Veşmgîr hezîmet ve za'f-ı azîm ile Cebel havâlîsine çekildi.

357 senesinde Veşmgîr ba'zı ümerâ ile bi'l-ittifâk Rûknüddeve aleyhinde harekât-ı askeriyye kıyâm ve Taberistân'a azîmet itdikde fevt olub oğlu Bîstûn yerine kâim oldu. Taberistân ahâlîsi ise Rûknüddeve'den nefret itmişler idi. Bîstûn'a itâ'at gösterdiler. Cürcân ve Taberistân Bîstûn'un yed-i istîlâsına geçdi.

336'da Bîstûn Cürcân'da vefât eylediğinden Cebel havâlîsinde bulunan karındaşı Şemsü'l-meâlî Kâbûs azîmet ve Cürcân bilâdını zabt idivirdi.

369 senesinde Adudüddeve karındaşı Fahrüddeve'nin¹¹⁹ yedindeki bilâdını istîlâ itmekle Fahrüddeve Cürcân'a giderek Kâbûs'a ilticâ eyledi. Adudüddeve

¹¹⁸ Said Paşa, eserin tamamında “Büveyh” ya da “Büveyhoğulları” ifadlerinde “ب” harfi yerine “پ” harfini kullanmış.

¹¹⁹ Fahrüddeve isminde “F” sesini veren “ف” harfi, sehven “ق” harfi ile yazılmış.

Kâbûs'a mektûb yazub her ne ister ise müsâ'ade olunmak va'diyle Fahrüddevle'nin kendisine gönderilmesini iltimâs eylemiş olduğu hâlde Kâbûs Fahrüddevle'yi vikâyede sebât gösterdi. Adudüddevle 371 senesinde diğer karındaşı Müeyyidüddevle'yi askerle Kâbûs üzerine sevk iderek Müeyyidüddevle Cürcân'ı istîlâ itdi.

Kâbûs Fahrüddevle ile Nîşâbur'a giderek Benî Sâ mân'ın Horasan'da valisi bulunan Hüsâmüddevle Ebü'l-Abbâs vâsıtasıyla Emîr Nûh bin Mansûr'a dehâlet eyledi. Ve emîr-i müşârünileyhin virdiği emir üzerine Hüsâmüddevle bir kuvve-i askeriye ile Kâbûs ve Fahrüddevle'yi alub Cürcân'a gitdi. Cürcân'da bulunan Müeyyidüddevle müdâfa'aya kıyâm iderek Hüsâmüddevle bi'l-muhâsara Cürcân'da bulunan asker ve ahâlî müzâyaka-i şedîdeye tesâdüf eylemiş olduğu hâlde hepsi bi'l-ittifâk fedâîlik sûretinde Hüsâmüddevle'nin askeri üzerine yürüdüler.

Beynlerinde pek şiddetli muhârebe vukû'yla Hüsâmüddevle mağlûben Fahrüddevle ve Kâbûs ile berâber Nîşâbur'a çekildi (373).

Sene-i mezkûrede Müeyyidüddevle'nin Cürcân'da vukû'-i vefâtına mebnî Fahrüddevle, Cürcân'a azîmet ve Samsâmüddevle ile akd-i ittifâk eyledi. Cürcân'ı Kâbûs'a iâde itmek istedi ise de vezîri Sâhib bin Abbâd men' eylediğinden Fahrüddevle, Cürcân'ı dârü'l-mülk ittihâz ve orada ikâmet itmiştir.

386 senesinde Horasan valisi Ebû Ali bin Sîmcûr Cürcân'ı istîlâ eyledi. Ebû Ali 387 senesine kadar orada kalub o târîhde fevt olmuştur.

Mukaddemâ Cürcân bilâdını elinden çıkarmış olan Ebü'l-Meâlî Kâbûs'un müsâdif olduğu felâket Fahrüddevle'yi vikâyesinden neş'et eylemiş idi. Fahrüddevle ise Cürcân'ı istîlâ eyledikde Kâbûs ile sebkât iden sohbeti ve mazhar olduğu insâniyeti unutmuş ve Kâbûs on yedi sene müddet Horasan'da ikâmetle mülkünü be tekrâr ele getirmeğe hasretkeş bulunmuş iken husûl-ı maksada muvaffak olamamış idi. Mezkûr 387 senesinde Fahrüddevle vefât iderek yedindeki bilâdı oğlu Müceddüddevle tasarrufa başlamış ve bilâd-ı mezkûreden Cebel (...) ¹²⁰ vali ta'yîn eyledi. Nûşîrevân,

¹²⁰ Kitabın 44. ve 45. sayfaları eksik olup bu durum parantez içerisinde üç nokta ile gösterilmiştir.

Sâriye şehrine çekilüb sultan-ı müşârünileyhin emriyle ilâ-vefâtih orada ikâmet itmiştir.

Bundan sonra Sultan Sencer'in Guzlara esâreti târîhi olan 548 senesine kadar Cürcân ve Taberistân havâlisi Selçukîlerin ummâli vâsıtalarıyla idâre olundu. Târîh-i mezkûrda sultan-ı müşârünileyhin memâliki ümerâsı yedlerinde kaldığı vakit Cürcân ve Rey bilâdını dahî mevâlîsinden İnanç istîlâ itmiş idi. 555'de Sultan Mahmûd bin Muhammed Selçuk'u zabt ederek etbâ'ından Aytak'ı bilâd-ı mezkûreye vali ta'yîn eyledi.

558 târîhinde Aytak, Devlet-i Selçukiye'nin dâire-i itâ'atinden çıkub bilâd-ı mezkûrede Hârizmşah ile İlarıslan nâmına hutbe okutdu. Ve ümerâ-i Selçukiye'den olub ihtîlâl-i sâbıkda Nîşâbur'u istîlâ itmiş olan Müeyyid, Cürcân bilâdından Kûmis ve Bistâm şehirlerini zabt eylemiş olduğu hâlde Mâzenderân hükümdârı Rüstem 559'da harben Müeyyid'in yedinden aldı.

583'de memâlik-i Selçukiye'nin kâffesini Hârizmşahîler istîlâ iderek Selçukîlerin usûl ve fûrû'nu memâlik-i mezkûreden tard eyledikleri esnâda Cürcân vilâyetine Ali Şah bin Tekiş vali nasb idildi.

Bilâd-ı mezkûre Tatarların hücûmlarına kadar Hârizmşahîyân hükûmetine merbût olarak Tatarların hücûmlarında hükûmet-i mezkûre yedinden çıkmıştır. Tatarların vakâyi'i mebhas-ı mahsûsunda yazılacaktır inşallah-u te'âlâ.

2.1.1.8. Mâzenderân'da Teşekkül İden Bâvendiye Hükûmetinin İkinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi (466-606)

Hicret'in kırk beşinci senesinden berü Cibâl-ı Taberistân'da hükümfermâ olan Bâvendiye hükûmeti, tabaka-i evvelâsı Alâeddin bin Kâkeveyh'in tasallutuyla 419 senesinde munkarız olduğu yukarıda beyân olunmuş idi.

Hükûmet-i mezkûrenin hükümdâr-ı ahîri İspehbed Rüstem bin Şehriyâr'ın oğlu Kârin, Cibâl'in bir cihetinde ihtifâ ve inzivâyâ mülâzemetle ömrünü geçirdi. Kârin'in oğlu Hüsâmüddevle Şehriyâr büyüdükde ecdâdının mülk-i mevrûsunu ele getirmeğe göz diküb fırsata müterassıd iken Taberistân'ı istîlâ itmiş olan Devlet-i Selçukiye

mülûkundan Sultan Alp Arslan'ın 465'de vefâtıyla serîr-i saltanata Melikşah Selçukî cülûs eyledikde müşârûnileyh ile karındaşı Ayaz ve ammisi Kavurd Beg¹²¹ aralarında yüz gösteren ihtilâfdan bi'l-istifâde Şehriyâr bin Kârin ecdâdının mülkünü istîlâ ve Mâzenderân'da¹²² Bâvendiye hükûmetinin ikinci tabakasını teşkil eyledi (366).

Sultan Muhammed bin Melikşah Selçukî, zemân-ı hükûmetinde Mâzenderân'ı zabta kıyâm idüb askerle hayli uğraşdı ise de muvaffak olamadı.

Şehriyâr 503¹²³ senesine kadar Mâzenderân'da hükûmet ve o târîhde vefât idüb yerine oğlu Necmeddin Kârin, 511'de oğlu Rüstem, 512'de Sultan Mahmûd Selçukî'nin i'ânesiyle Rüstem'in ammisi Alâüddevle Ali, 533'de Alâüddevle'nin oğlu Rüstem müteselsilen Mâzenderân'da hükûmet eylediler.

552 senesinde Cürcân emiri Aytak, Nîşâbur emîri Müeyyid'le muhârebe iderken bozulub yanındaki galebelikle Mâzenderân'a azîmet eyledi. O aralık Mâzenderân hükümdârı Rüstem'le birâderi Ali beyninde münâza'a cereyân idiyor idi.

Aytak, Rüstem tarafını bi'l-iltizâm Ali ile harb eyledikde galebe itmekle Ali'yi derdest ve başını kat' ile Rüstem'e gönderdi. Şu madde Rüstem'e pek ağır gelüb *‘Ben karındaşımlın etini yerim. Lâkin başkasına yedirmem.’* diyerek Aytak'ın aleyhine kıyâm eyledi ise de muzaffer olamadığından Aytak Rüstem'e âid olan bilâdını yağmâ ide ide Mâzenderân'a çekildi.

Sene-i merkûmede Rüstem askerle Alamut taraflarına giderek İsmâiliyye tâifesinin sevâd ve kurâsını tahrîb itmiştir.

553 senesinde Cürcân emîri Aytak levâzım-ı askeriyesini tezyîd ile Rüstem aleyhinde harekât-ı askeriyyeyi teşdîd eyledi. Rüstem musâlaha talebine mecbûr olduğundan Aytak'a hedâyâ-yı kesîre gönderüb Aytak dahî rehn olmak üzere oğlu Rüstem'e bi'l-irsâl akd-i musâlaha eylediler.

¹²¹ Selçuklu sultanı Melikşah'ın amcası olan Kavurd Beg'i Said Paşa, eserin tamamında Kârût (قاروت) Beg olarak yazmış.

¹²² Başlıkta yer alan Mâzenderân ismi “zeyn” harfinden sonra sehven “elif” harfi gelecek şekilde yazılmış.

¹²³ Kitapta verilen tarihin yüzler basamağı 5, onlar basamağı silik, birler basamağı 3 şeklinde olup tarihlerin siyak ve sibakı dikkate alınarak tarihlendirilme 503 olarak yapılmıştır.

555'de Rüstem, Aytak'la müttefikan Yağmur Han'a tâbi' Guzlarla muhârebe ve beş def'a galebe itdikden sonra Aytak bozulmasıyla Rüstem Sâriye'ye doğru çekildi ise de Guzlar yetişüb Rüstem'in askerinden yedi yüz nefer i'dâm itmişlerdir.

558'de Nişâbur emîri Müeyyid Taberistân'dan Kûmis ve Bistâm ve müte'âkiben Damgan şehirlerini bi'l-istîlâ Memlûkî Tenkiz'i Bistâm'da ikâme eylediğinden Rüstem askerle Müeyyid üzerine gitdikde mağlûb ve askeri münhezim olmuş idi.

559'da be tekrâr askerle giderek Tenkiz'e galebe ve bilâd-ı mezkûreyi zabt eyledi.

Mâzenderân hükümdârı müşârünileyh Rüstem 560 senesinde vefât eyledi. Oğlu Alâeddin Hasan Rüstem'in vefâtını biraz vakit ketm ile zîr-i destindeki bilâd ve husûnu ba'de'l-istîlâ Rüstem'in vefâtını kendisinin cülûsunu i'lân itmiştir. Cürcân ve Dehistan emîri Aytak, Rüstem'in vefâtını işitdikde mülk için Alâeddin ile münâza'aya başladı ise de bir şey istifâde idemedi.

569'da Alâeddin ile Nişâbur emîri Müeyyid beyninde büyük muhârebe vukûyla Alâeddin münhezim olmuş ve Müeyyid Alâeddin'in a'mâlinden ma'dûd Deylem bilâdına duhûl ile önüne gelen ma'mûreleri yakub ahâlîsini berbâd itdikden sonra memleketine avdet itmiştir.

Alâeddin Hasan sene-i mezkûrede zuhûr iden ihtilâlde maktûl olup yerine oğlu Hüsâmeddin Erdeşîr oturdu.

Erdeşîr babasının kâtillerini derdest ve i'dâm itmiş ve 603 senesine kadar Mâzenderân'da hükûmet iderek sene-i mezkûrede fevt olmuştur.

Erdeşîr'den sonra oğlu Şemsü'l-Mülûk Muhammed Mâzenderân'da hükümdâr oldu. Mülk için birâderiyle beyenlerinde münâza'alar vukû' bulub Cürcân emîri Ali Şah'ın tavassutuyla beyenleri bulunmuş idi. 607 senesinde Şemsü'l-Mülûk maktûl olduğundan Mâzenderân bilâdını Hârizmşah Alâeddin Muhammed istîlâ etmekle Bâvendiye hükûmetinin işbu tabaka-i sâniyesi munkarız olmuştur.

Bilâd-ı mezkûre 617 senesine kadar Hârizmşah'ın yedinde kalub Tatarların Hârizmşah ile muhârebelerinden sonra Hârizmşah münhezimen Mâzenderân'a çekilmiş idi. Tatarların ta'kîbi cihetiyle cezâyere çekilmesiyle ele geçmedi. Tatarlar derdestinden sonra me'yûs olduklarında Mâzenderân bilâdını yağmâ ve harâb eylediler

2.1.1.9. Mâzenderân'da Bâvendiye Hükûmetinin Üçüncü Tabakası (635-750)

Mâzenderân bilâdı Tatarların istilâ ve tahrîblerinden sonra harâb kalmış idi. Hükûmet-i müşârünileyhânın tabaka-i sâniyesi munkarız olduğu vakit hükümdâr-ı ahîr Şemsü'l-Mülûk'un hafîdi Hüsâmüddeve Erdeşîr ötede berüde muhtefî iken 630 senesinde zuhûr iderek Mâzenderân cibâline girmiş ve kendisine ittibâ' idenlerle o havâlîde barınub sene-i mezkurede Bâvendiye hükûmetinin üçüncü tabakasını teşkîl itmiş idi. Bundan sonra Mâzenderân'ın ümrânını bi'l-iltizâm Tatarlar zemânlarında harâb olan mahalleri ta'mîr ve dağılan ahâlîyi iâde iderek Âmül şehrini dârü'l-mülk ittihâz eyledi ve 647 senesine kadar hükûmet idüb o târîhde fevt oldu.

Erdeşîr'den sonra yerine Şemsü'l-Mülûk Muhammed oturdu. Hülâgû'nun Irak'a hücumu zemânında Şemsü'l-Mülûk Mâzenderân hükümdârı idi. Hülâgû'ya arz-ı itâ'atle mülkünü muhâfaza itmiş ve 665'de Abaka Han'ın emriyle Girdkûh Kal'asını muhâsara iderken bilâ istizân muhâsarayı terk ile avdet itdiği için Abaka Han kendisini i'dâm itdirmiştir.

Şemsü'l-Mülûk'den sonra karındaşı Alâüddeve Ali, 675'de Alâüddeve'nin birâderzâdesi Yezdicerd, 698'de Yezdicerd'in oğlu Nusayrüddevle Şehriyâr, 714'de Şehriyâr'ın birâderi Rüknüddevle Hüsrev, 728'de diğer karındaşı Fahrüddevle Hasan müteselsilen Mâzenderân hükümdârı olub Fahrüddevle 750'de Efrâsiyâb Celâvî'nin muâhezesiyle hammâmda bağteten katl ile Bâvendiye hükûmetinin işbu üçüncü tabakası da munkarız oldu.

2.2. BEŞİNCİ MEBHAS

2.2.1. BİLÂD-I FÜRS'DEN DEYLEM MEMLEKETİNİN VAKÂİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

Deylem ümem-i kadîmeden bir cemâ'atin ismidir. Sâkin oldukları mahaller isimlerine nisbetle şöhret virdi.

Gîlân arâzîsi bilâd-ı Deylem merbûtâtından ma'dûd bir nâhiyedir. Arablar oraları feth itdikden sonra ta'rîb ile Gîlân'a (Cîlân)¹²⁴ didiler. (Cîl) dahî ıtlâk olunur.

Deylem ve Gîlân bilâdı şarkan Rey ve Taberistân, garben ba'zı bilâd-ı Azerbaycan, şimâlen Bahr-i Hazar, cenûben bilâd-ı Kazvin ba'zan bilâd-ı Azerbaycan ile mahdûddur.

Lâhicân, Tûlîm,¹²⁵ Fûmen, Kûtûm,¹²⁶ Reşt, Dûlâb, Kaskar, Kîsom şehirleri bilâd-ı mezkûrenin meşhûrlarındandır.

Deylem bilâdı fütûhat-ı İslâmiye esnâsında Taberistân a'mâlinden ma'dûd idi. Hicret'in 30'uncu senesinde Taberistân feth olundukdan sonra cereyân iden vakâi'-i târîhiyesi de Taberistân târîhine merbûtdur.

45 senesinde Taberistân'da teşekkül iden Bâvendiye hükûmeti tabaka-i evvelâsının târîh-i inkırâzı olan 419 senesine kadar Deylem bilâdı hükûmet-i mezkûrenin yedinde idi.

250 târîhinde Dâî el-Hak Hasan bin Zeyd teşkîl eylediği hükûmet-i Aleviye munkarız oldukdan sonra Deylem havâlisinde neşr-i diyânet iden Hasan el-Utrûş bin Ali'nin o havâlice olan vukû'âtı ve Hasan'ın Taberistân'da teşkîl eylediği hükûmet-i Aleviye'nin ve şu hükûmete mensûb kâidlerden Esfâr bin Şîreveyh ve Merdâvîc bin Ziyâr'ın ve karındaşı Veşmgîr ile Benî Veşmgîr'in vakâi'-i târîhiyeleri mebhas-ı sâbıkda mûnderic olmağla burada tafsîline lüzûm görülemedi.

¹²⁴ Cîlân isminde “î” sesini veren “ye” harfî sehven “be” harfî ile yazılmış.

¹²⁵ Said Paşa “Tûlîm” şehrinde “î” sesini veren “ye” harfini sehven yazmamış.

¹²⁶ Said Paşa “Kûtûm” şehrini şehven كؤتم (Kûtem/Kûtüm) şeklinde yazmış.

321 târîhinde Deylem bilâdı Merdâvic'in yed-i idâresinde iken o târîhde Deylem'den Âl-i Büveyh hükûmeti zuhûr itmiş olduğundan şu hükûmetin sûret-i zuhûru âtîde zikr olunur.

2.2.1.1 Deylem Havâlîsinde Âl-i Büveyh Hükûmetinin Sûret-i Zuhûru

Âl-i Büveyh'in memâlik-i sâireye ta'alluk iden vakâi'-i târîhiyeleri mebâhis-i sâbıkada tafsîl olunmuşdur. Zuhûrları Deylem'den olduğundan asıllarıyla keyfiyet-i zuhûrlarını ve şu bahse müte'allık vakâyî'-i târîhiyelerinin hulâsasını zikr ideceğiz.

(Benî Büveyh) İmâdüddeve Ebü'l-Hasan Ali, Rüknuddeve Ebû Ali Hasan, Muizzüddeve Ebü'l-Hasan Ahmed'dir. Bunların babaları Ebû Şücâ' Büveyh Fennâ Hüsrev'in nesebini İbn-i Esîr Şâbûr Zülektâf'a îsâl ile ecdâdını müteselsilen zikr ider. Ebû Şücâ', Deylem karyelerinden Kiyâkiş nâm karye ahâlîsindendir. Fakr-ı hâl ashâbından bir kimse idi. Deylem rüesâsından Mâkân bin Kâlî ve Leylâ bin Nu'mân ve Esfâr bin Şireveyh ve Merdâvic bin Ziyâr -yukarıda zikr olunduğu üzere- Hasan el-Utrûş'un kâidlerinden olup Ebû Şücâ'n oğulları Ali ve Hasan ve Ahmed Mâkân'ın maiyyetindeki asker içinde birer küçük zâbit idiler. Merdâvic'in galebesinden sonra Mâkân za'f ve müzâyakaya müsâdif oldukda idâreleri Mâkân üzerine bir bâr-ı azîm oldu. Hâllerine münâsib birer maslahat aramak ve Mâkân'ın hâlî kesb-i intizâm itdikden sonra yine hidmetine gelmek için ruhsatla Mâkân'dan iftirâk ve Merdâvic'e intisâb itdiler.

Merdâvic, bilâd-ı Cîl'den Kerec nâhiyesini -muahharan İmâdüddeve lakabıyla nâil-i saltanat olan- Ebû Ali Hasan'a virüb dîğerlerini de birer hidmete ta'yîn eyledi. Ebû Ali, Kerec'e giderken esnâ-yı râhda gösterdiği semâhat Merdâvic'in mesmû'i oldukda Ebû Ali'nin bu gidişle büyüyeceğini bi'l-âhere başına belâ olacağını mülâhaza itdiğinden Merdâvic, Ebû Ali'yi girüye almak istedi ise de muvaffak olamadı (321).

Ebû Ali, Kerec'e varub mu'âmelât-ı hasene ile celb-i kulûb-ı umûm eylediği esnâda Deylem rüesâsından Şîrzâd kendisine meyl ile dâire-i itâ'atine dâhil olduğundan Ebû Ali kuvvet bulmağa başladı. Ve nâhiye-i mezkûre dâiresini i'mâr ile vâridâtından iktisâb-ı servet eyledi. Kuvvetini tecâvüze kâfi olacak bir dereceye

vardığından -İsfahan târîhinde beyân olunduğu üzere- askerle İsfahan'ı istîlâyâ kıyâm etmiş olduğu hâlde Merdâvîc karındaşı Veşmgîr'le İsfahan'a kayıtlı asker göndermek üzere olduğunu işidüb Errecân havâlisine gitmiş idi.

İmâdüddeve Ebû Ali, Errecân'ı istîlâdan sonra yüzünü Şîrâz'a çevirüb karşı çıkan askere galebe ve umûruna takvîyet i'tâ idivirdi. Ve birâderi Rûknüddeve Hasan'ı gönderüb Kâzerûn ve nevâhîsini yağmâ itdirdi. Bunu mu'âkib Şîrâz emîri Muhammed bin Yâkût, Merdâvîc ile bi'l-ittifâk İmâdüddeve bî izâle esbâbına teşebbüs iderek asâkir-i külliye ile üzerine vardıklarında İmâdüddeve mukâbeleden aczini görmekle ric'at iderken bir dar boğazda Merdâvîc ile İbn-i Yâkût kendisine yetişdiler. İmâdüddeve nâçâr ve nâhâh muhârebeye başlamasıyla berâber yanındaki askerin bir takımı ayrılıb İbn-i Yâkût'a ittibâ' eyledi. İmâdüddeve her dürlü gayret ve besâleti iltizâm ile İbn-i Yâkût'a galebe ve kendi askerinden ayrılıb ona ittibâ' etmiş olanları kabz ile i'dâm idivirdi.

İmâdüddeve bundan sonra Şîrâz'ı bi'l-istîlâ umûm-ı ahâlîyi te'mîn ile esbâb-ı idâreyi tertîb itdikden sonra Halîfe Râzî-Billâh'a mürâca'at ve elindeki memâlikin kendi nâmına tasdikini istid'â eylediğinden menşûr-i mahsûs ile mes'ûluna müsâ'ade olunub yedindeki bilâdın hükümdâr-ı müstakili oldu (322).

İmâdüddeve Şîrâz'ı istîlâdan sonra orayı merkez-i hükûmet ittihâz etmiş ve Benî Büveyh hükûmetinin inkirâzına kadar Şîrâz merkez-i hükûmet olub Deylem ve merbûtâtı valilikle idâre kılınmıştır.

Hükûmet-i müşârünileyhin Şîrâzca olan vakâyi'-i târîhiyesi mebhas-ı mahsûsunda yazılacaktır inşallah-u te'âlâ.

Deylem bilâdı 447 senesine kadar Benî Büveyh mülûkunun yedlerinde kalub o târîhde Selçukî Sultan Tuğrul istîlâ eyledi. Âl-i Büveyh hükûmetinin inkirâzından sonra Deylem havâlisinin ehemmiyet-i târîhiyesi kalmamıştır.

2.3. ALTINCI MEBHAS

2.3.1. KİRMAN MEMLEKETİNİN HULÂSA-İ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

2.3.1.1. Coğrafya

Kirman bilâdı şarkan Belûcistan¹²⁷ ve Afganistan, garben Bilâd-ı Fars ve Bahr-i Hürmüz, şimâlen bilâd-ı Horasan, cenûben Bahr-i Fars ile mahdûd olub başluca şehirleri Gevâşîr, Sîrcân, Cîruft, Sepenc, Mînâb¹²⁸ beldeleridir. Kâ'ide-i memleket ba'zan Gevâşîr, ba'zan Sîrcân, ba'zan Cîruft idi. Gevâşîr şehrindeki kal'a Devlet-i Sâsâniye'nin müessisi Erdeşîr bin Bâbek'in binâkerdesi olduğu mervîdir. Kirman bilâdının en büyük şehri Sîrcân'dır. Mülûk-ı İslâmiye cânibinden ta'yîn olunan valiler bunda ikâmet iderler idi.

Cîruft şehrinin mevki'i ve havâlîsi bidâyet-i İslâm'da o nâm ile ma'rûf bir mîşezâr idi. İslâm askeri mîşezârları kat' ile yerlerine köyler binâ eylediler. Sonra orada bir belde dahî te'essüs itdi. Sepenc beldesi Sicistan serhadındadır. Bânîsi Amr bin Leys'dir.

2.3.1.2 Kirman Vakâyi'-i Târîhiyesi (23-317)

Hicret'in on yedinci senesinde Hazreti Ömer radiyallahu anh efendimiz Fürs bilâdının fethi için ümerâ-i askeriye elviye irsâl buyurdıkları vakit Kirman fethinde Süheyl bin Adî radiyallahu anh me'mûr olub yedinde livâ-yı şerîf i'tâ buyurulmuş idi.

23 senesinde Süheyl ve Abdullah bin Abdullah bin İtbân askerle Kirman'a gitdiler. Kirman ahâlîsi Kufs cibâlinde bulunan akvâmdan isti'âne ile mukâvemete kıyâm itdikde ehl-i İslâm galebe eyledi. Rüesâ-yı askerden Nüseyir bin Amr el-İclî Cîruft ve Abdullah bin Abdullah Sîrcân havâlîsine hücum ile buldukları hayvânâtı iğtinâm itmişlerdir. Kirman feth olundukda emr-i hilâfetle Süheyl bin Adî oraya âmil ta'yîn olundu.

¹²⁷ Said Paşa, Belûcistan şehrinde "c" sesini veren "cim" harfini sehven "hı" harfi ile yazmış.

¹²⁸ Kirman eyaletinin güney kısmı olan Germ-Sîr şehirlerinden olan "Mînâb" şehrini Said Paşa, sehven منياب (Mînyâb/Menyâb) şeklinde yazmış.

29 senesinde Abdullah bin Âmir Basra'da vali iken Kirman ahâlîsi isyân gösterdiklerinden Mücâşi' bin Mes'ûd es-Sülemî oraya âmil ta'yîn olunub usât ile muhârebeye me'mûr oldu. Mücâşi' mülhakât Kirman'dan Humeyd kasabası ahâlîsine emân i'tâsıyla isyânı izâle ve Kasr-ı Mücâşi' deyü ma'rûf olan kasrı orada binâ itdikden sonra Kirman'ın kâ'idesi olan Sîrcân'a gitdi. Ahâlî şehirde tahassun ile bir müddet mukâvemet gösterdiler. Mücâşi' harben istîlâ ve ahâlînin bir kısmını başka taraflara iclâ itmişdir. Sîrcân'dan teb'îd olanlar Kufs cebeline giderek tahassun eylediler. Yanlarına hayli galebelik toplandı. Mücâşi' cebel-i mezkûre azîmetle harben galebe eylediğinden usâtın ba'zıları gemilerle Mekrân ve ba'zıları Sicistan taraflarına firâr eylediler. Hâlî kalmış olan yerleri Arablara iktâ' idildi. Arâzî-i mezkûre muahharan Arablar tarafından i'mâr olunmuşdur.

Mücâşi'den sonra Fars ve Kirman vilâyetine Katan bin Kabîsa âmil ta'yîn olundu. 39 senesinde Abdullah bin Abbas hazretleri Basra'da vali iken gördüğü lüzûm ve Hazreti Ali radiyallahu anh efendimizden aldığı emir üzerine Ziyâd bin Sümeyye'yi Kirman ve Fars vilâyetlerine âmil ta'yîn eyledi. Ziyâd'ın 45 senesine kadar Fars ve Kirman'da hükûmeti mümted olub sene-i mezkûrede Muâviye cânibinden Basra vilâyeti valiliğie ta'yîn kılındığından Ziyâd cânibinden Kirman'a Şerîk bin el-A'ver ta'yîn kılınmıştır.

Şerîk'in 65 senesine kadar Kirman âmilliği mümted oldu. Havâric'den Nâfi' bin el-Ezrak sene-i mezkûrede tagallüben Kirman'ı istîlâ eylemiş olduğu hâlde yine sene-i merkûmede Havâric'den Atıyye bin Necde teferrüdle tagallüben Kirman'ı zabt ve orada ismine sikke darb eyledi.

68 senesinde kezalik Havâric'den Katarî bin Fücâe Kirman'ı istîlâ itmekle sene-i mezkûrede Mus'ab bin Zübeyr cânibinden Mühelleb Havâric'le kîtâle me'mûr olmuş ve beynlerinde muhârebeler cereyân itmiş ise de Kirman havâlîsi Katarî'nin yedinde nez' olunmamıştır.

74 târîhinde Yezîd bin el-Mühelleb, Abdülmelik bin Mervân tarafından Havâric'le muhârebeye me'mûr olub Kirman havâlîsinde tahaddüs iden ihtilâf üzerine Katarî ashâbından Abdürrabih el-Kebîr'i Kirman'da istihlâf ve kendisi Taberistân'a azîmet itmiş idi. Bi'l-âhere Haccâc'ın sevk eylediği askerle harb iderken maktûl olmuş

ve Abdürrabih el-Kebîr dahî 78 senesinde Yezîd bin el-Mühelleb'le muhârebede katl olunub Haccâc tarafından Kirman vilâyetine Himyân bin Adî ed-Devsî nasb edilmiştir.

80 târihinde Haccâc, Abdurrahman bin Muammed bin Eş'as'ı Sicistan ıslâhâtına me'mûr idüb Haccâc, Abdurrahman'a buğzâ olduğu ve kendisini katle vesîle aramakda bulunduğunu Abdurrahman bir takrîb ile haber almış olduğundan "*Vallâh fırsât bulduğum anda Haccâc'ı mahv ideceğim.*" demiş idi. Abdurrahman'ın birâderi İsmâil, Haccâc'a giderek "Abdurrahman'ın askerle istihdâmından emîn olamıyorum." söyledi ise de Haccâc "Bana muhâlefete cesâret idemez." cevabını verdi. Abdurrahman Sicistan'a giderek nâhiye be nâhiye istîlâ ile zabt eylediği yerlere kendi tarafından birer âmil ikâme idiyor idi. Kirman âmili bulunan Himyân dahî o esnâda isyân eylediğinden Haccâc Himyân'ı azl ile yerine Abdurrahman'ı ta'yîn eyledi.

80 senesinde Abdurrahman Sicistan havâlîsine şimdilik daha ilerü gidilmemesi ve fütûhâtın derecât-ı hâzırasıyla iktifâ idilmesi münâsib olacağını Haccâc'a yazdı. Haccâc birbirini müte'âkib Abdurrahman'a yazdığı mektûbda şu re'yini aceze haml ile elbette ilerü gidilmesini ve gitmek istemez ise ma'zûl olduğunu lisân-ı şiddetle emr itdiğinden Abdurrahman askeri cem' ve Haccâc ile sebkât iden muhâbere evrâkını umûmun pîş-i enzârına vaz' itdikden sonra "*Ben de sizin efrâdınızdan bir şahısım. İlerüye gidelim didiğiniz hâlde gitmeğe hâzırım.*" didikde huzzârdan Ebû Tufeyl Âmir bin Vâsil'in teşvîkiyle Haccâc'ın yerine Abdurrahman'ı ık'ad eylediler. Mûmâmileyhde zemân-ı hükûmeti derdest idince Sicistan'ı terk ile lâzım gelenlerle akd-i musâlaha ve Kirman vilâyetine Hureyse bin Amr'ı âmil ta'yîn itdikden sonra askerle Irak havâlîsine doğru yürüdü. Bunun vürûdu üzerine Fars ahâlîsi Haccâc'ın dâire-i itâ'atinden çıkub Abdurrahman'a meyl ve müzâheret irâ'e ve Abdülmelik bin Mervân'ı terk itdiler.

Bu keyfiyet Haccâc'ın mesmû'i oldukda Abdülmelik'e mürâca'atla istimdâd eyledi.

Abdülmelik bir kuvve-i askeriye techîz ile yola çıkarub Haccâc dahî Basra'dan askerle Tüster'e azîmet ve mukaddemetü'l-ceyşini ilerüye sevk eyledi ise

Abdurrahman mukaddemeyi bozup târmâr itdiği haberini aldığından Haccâc, Basra'ya ve oradan Kûfe'ye çekilüb Abdurrahman Basra'yı istîlâ eyledi.

82 senesinde Abdurrahman ile Haccâc beyinde Deyrû'l-cemâcim Muhârebeleri başlamış olmağla -Devlet-i Emeviye faslında tafsîl olunduğu üzere- muhârebât-ı mezkûre 83 senesine kadar mümted olmuş ve Abdurrahman ekserinde galebe iderek bi'l-âhere münhezimen Kirman'a ve ba'dehu Sicistan'a gitmekle Haccâc'ın vukû' bulan iş'ârı üzerine Rûtbil kendisiyle ashâbını gönderirken Abdurrahman yolda nâzil oldukları kasrın sathından nefsinin aşağı atub fevt olmuşdur.

Abdurrahman'ın yed-i istîlâsından müntezi' olan bilâda âmiller ta'yîn kılındığı sırada Kirman'a Habîb bin el-Mühelleb ta'yîn idilmiş ve 86 senesinde Kirman vilâyeti Horasan'a ilhâken Kuteybe bin Müslim uhdesine tevcih kılınmış olmağla târîh-i mezkûrdan Tâhir bin Hüseyin'in Horasan vesâir a'mâl-ı şarkiyeye emâreti senesi olan 205 târihine kadar Kirman vilâyeti ba'zan sûret-i müstakilde ve ba'zan dahî Horasan'a ilhaken idâre olunduğu gibi andan sonra Âl-i Tâhir'in a'mâlinden ma'dûd olmuşdur.

Ya'kûb bin Saffâr'ın Âl-i Tâhir emâretine tâbi' yerleri istîlâsında Kirman'ı da zabt eyledi.

289 senesinde Amr bin Leys'in me'mûriyetine mebnî hafîdi Tâhir bin Muhammed Kirman'da Amr'ın makamına kâim olduğu hâlde 298 senesinde Kirman ve Fars vilâyetleri cânib-i hilâfetden Abdullah bin İbrâhim uhdesine tevcih olundu.

300 târihinde Halîfe el-Muktedir cânibinden Bedir el-Kebîr, Kirman vilâyetine vali nasb idilüb 304 senesinde Ebû Zeyd Hâlid el-Mârdânî ve 311 senesinde Bedir el-Kebîr'in oğlu Muhammed ta'yîn kılınmış idi. 312'de sâniyen Abdullah bin İbrâhim ve 316'da Muhammed bin Yâkût vali ta'yîn idilmiş olduğu hâlde 317'de Kirman'da Benî İlyâs hükûmeti teşekkül eyledi.

2.3.1.3. Kirman'da Benî İlyâs Hükûmeti (317-357)

Emîr Saîd Nasr bin Ahmed Sâmanî'nin ashâbından Ebû Ali Muhammed bin İlyâs emîr-i müşârünileyhin ba'zı mertebe-i mağzûbi olduğundan habs idilmiş ve Muhammed bin Ubeydullah Belîğmîn'in şefâ'atiyle habisten bırağılarak Cürcân'a

gitmiş idi. Emîr Nasr'ın birâderleri Ebû Zekerıyyâ Yahyâ ve Mansûr ve Ebû Sâlih İshak hurûc iderek bunlardan Yahyâ müsâdif olduğu tazyikât üzerine Belh ve Buhara ve Semerkand taraflarına firâr itdikden sonra Nîşâbur'a gıtdıkde Ebû Ali Yahyâ'nın yanına azîmet ve anınla akd-i ittifâk eyledi. Saîd Nasr ise Yahyâ'yı ta'kîbe devâm itdiğinden askerle Nîşâbur'a doğru çekilmekde olduğu haberi alındıkda Yahyâ ve Muhammed bin İlyâs Nîşâbur'dan çekildikleri sırada Muhammed Kirman'a giderek orayı istîlâ idivirdi (317).

Muhammed İbn-i İlyâs, Kirman'da kesb-i istiklâl itmiş olduğu hâlde 322'de Emîr Saîd bin Nasr cânibinden Deylemî Mâkâ bin Kâlî Kirman'ı istîlâya me'mûr idildi. Ve Mâkân bir ağır askerle giderek harben İbn-i İlyâs'a galebe ile Kirman'ı zabt itdi. İbn-i İlyâs şu mağlûbiyet üzerine Dînever'e çekilerek 322 senesi evâhirinde Mâkân Emîr Saîd Nasr'ın emriyle Cürcân ıslâhâtına gıtdıkde Ebû Ali avdet ve be tekrâr Kirman'ı istîlâ itmiştir.

324 senesinde Emîr Saîd Nasr tarafından Sîmcûr Devâtî Kirman'ı istîlâya me'mûr olub Sîmcûr azîmet ve muhâsara itdi ise de o aralık Muizzüddeve Ahmed bin Büveyh bir büyük ordu ile Sîrcân'a azîmetle orayı bi'l-istîlâ emvâlini cibâyete başladığını Sîmcûr haber aldıkda Kirman muhâsarasını terk ile Horasan'a çekliidiğinden Muhammed bin İlyâs mahsûriyetden kurtulub Kirman ve Sicistan beyninde bulunan Bem kasabasına azîmet eyledi. Ve Muizzüddeve kasaba-i mezkûreye teveccüh eyledikde İbn-i İlyâs müdâfa'aya kıyâm itmeksizin Sicistan'a gitmekle Muizzüddeve Kirman kasabâtından Cîruft'a bi'l-azîme Bem medînesine ashâbından birisini âmil nasb itdi.

Muizzüddeve, Cîruft'a yakın vardığı vakit Kufs ve Balûs dağlarında bulunan akvâmın re'isi Gelüye demekle ma'rûf Ali bin Zencî ba'zı emvâl arzıyla beynlerinde müsâlemet husûlüne meyl ve iltimâs gösterdi. Muizzüddeve kabûl itmeyüb Cîrûft'a vâsıl oldukda Ali on fersah kadar girüleyüb bir sa'b mahale çekildiğinden Muizzüddeve musâlahayı kabûl itmiş idi.

Sonra gadr-ı azîm irtikâb eylediğinden mezkûr cebeller halkı bilmürâca'a İmâdüddeve'nin itâ'atine dâhil oldular. Bundan sonra Muizzüddeve yine Kufs ve Balûs akvâmı üzerlerine hücûm itdikde ahâlinin pusuya vaz' eylemiş oldukları askerin

hücûmlarıyla münhezim olub İbn-i İlyâs bu sırada askerle Sicistan'dan hurûc ve yine Kirman'a teveccüh itdi ise de Muizzüddевle'ye karşı mağlûben ric'at eyledi.

320'de görünen lüzûm üzerine Muizzüddевle Kirman'dan Fars'a gitdikde İbn-i İlyâs Kirman'ı zabt eyledi.

İbn-i İlyâs'ın Kirman'da hükûmeti 355 senesine kadar mümted olub o târîhde fâlic illetine mübtelâ olmağla hükûmetini oğullarından Elyesa'a ve andan sonra İlyâs'a vasiyyet ve dîğеr oğlu Süleyman'a dahî Buhara'daki emvâlını zabt ile orada ikâmet itmesini tavsiye eyledi. Süleyman Kirman'dan çıkdıktan sonra giderek Sîrcân şehrini istîlâ eylediğinden Elyesa' babasının emriyle azîmet ve kuvve-i askeriye ile Süleyman'ı ihrâc itmekle Süleyman Horasan'a gitdi. Bunu müte'âkib ba'zı münâfıkların nifâkları üzerine Muhammed Elyesa'yı habs itmiş ise de Elyesa' bir takrîb ile habisten halâs olub başına bir cem'iyyet-i askeriye topladığından pederi Kirman'ı Elyesa' terk ile dilediğі kadar emvâl ve eşyâ istishâb ve Buhara'da Emîr Mansûr Sâ mânî'nin yanına azîmet itdi. Emîr-i müşârünileyhin hürmet ve riâyetiyle biraz vakit Buhara'da kaldıktan sonra 356 senesinde fevt olmuşdur.

Elyesa' Kirman hükûmetini zabt itdikden sonra Benî Büveyh'den Adudüddевle ile aralarında münâferet yüz gösterüb bi'l-âhere ashâb ve etbâ'ı Adudüddевle'ye ittibâ' eylediler. 357 senesinde Adudüddевle Kirman'ı zabt ve oğlu Ebû'l-Fevâris'e i'tâ itmekle Benî İlyâs hükûmeti munkarız oldu.

2.3.1.4. Kirman'ın Bakiye-i Vakâyi'i (357-451)

Adudüddевle, Kirman'ı zabt itdikde Â'id bin Ali'yi oraya vali ta'yîn itmiş idi.

358'de Muhammed bin İlyâs'ın oğlu Süleyman, Kirman vilâyetine gelüb Kufs ve Balûs cibâlindeki akvâmın tahsîl-i itâ'atlarıyla bir kuvvet tedârik ve Kirman'ı istîlâyâ kıyâm eyledi ise de 359'da Adudüddевle askerle harben gerek Süleyman'ı ve gerek birâderzâdesi Bekir ve Hüseyin'i öldürdü.

360 senesinde Kufs ve Balûs cebelinde bulunan tavâ'if bi'l-ittifâk Adudüddевle'ye isyân eylediler. Ebû Saîd el-Balûsî ile evlâdı bunlarla berâber idiler. Adudüddевle'nin emriyle Â'id bin Ali askerle giderek tarafeyn beyinde vukû' bulan

muhârebede dağlılardan beş bin kadar maktûl oldu. Ebû Saîd'in iki oğlu da şu muhârebede maktûl olmuşdur. Â'id galebeden sonra Kufs'daki ahâlîyi istîsâl için cebele sokularak aralarında bi'd-defe'ât muhârebe vukû'yla muhâlifleri tenkîl ve ba'zı bilâdı da istîlâ eyledi.

364 târîhinde Adudüddевle Irak'a gitdikde Kirman'ın askerden hâlî kalmasıyla Cürûmiyye tâifesinden Tâhir bin es-Simme Kirman bilâdına tama' iderek mensûb olduğu Cürûmiyye tâifesinden başına hayli asker topladı. Sonra tâife-i mezkûre re'isi Yüztemür'le aralarında muhâlefet ve muhârebe vukû' bulub Yüztemür, Tâhir'e galebe eylediği Horasan'da bulunan Ebû Ali bin İlyâs'ın oğlu Hüseyin'in mesmû'i oldukda şu ihtilâlden istifade arzûsuyla bir cemi'yet-i askeriye tedârik ve Kirman'ı istîlâyâ kıyâm idivirdi. Keyfiyet, Adudüddевle'ye ihbâr olundukda ümerâsından ummân ıslâhâtına me'mûr Mutahhar bin Abdullah'a viridiği emir üzerine Mutahhar askerle azîmet ve ibtidâ Yüztemür'le Bem havâlîsinde bi'l-muhârebe galebe itdikden sonra Hüseyin'in üzerine giderek harben Hüseyin mağlûb ve me'sûr oldu. Nasıl olduğu ma'lûm olamadı.

381 senesinde Amr bin el-Leys ahfâdından Sicistan sâhibi bulunan Halef bin Ahmed oğlu Amr'ı askerle Kirman üzerine gönderüb o esnâda Şerefüddевle tarafından orada âmil bulunan Timurtaş Amr'ın takarrübüne kadar haber alamadı. Fars hükümdârı Samsâmüddевle Ebû Ca'fer nâm kâid kumandasıyla asker gönderüb Timurtaş'ın¹²⁹ Bahâüddевle'ye meyli cihetiyle ba'de'l-mülâkât kabzını dahî Ebû Ca'fer emr itmiş idi. Ebû Ca'fer birleşdikde Timurtaş'ı kabz ve Şîraz'a irsâl itdikden sonra giderek Dârzîn nâm mahalde Amr ile muhârebe eyledi ise de dûçâr-ı hezîmet olarak Cîruft tarîkiyle avdet itdiği Samsâmüddевle'nin mesmû'i oldukda Abbas bin Ahmed riyâsetiyle mukaddemki ordudan cesîm bir ordu gönderüb Sîrcân'da bi'l-muhârebe Amr münhezimen babasının yanına döndü. Halef gazabından oğlu Amr'ı habs ve ba'dehu katl itmiştir.

Bundan sonra Samsâmüddевle Abbas'ı Kirman'dan azl ile Üstâd Hürmüz'ü yerine nasb itdi. Hürmüz, Kirman'a vâsıl oldukda havfa zâhib ve sulha tâlib olub hüsn-i zan-ı umûmîye mazhar olan Sicistan kadısı Ebû Yûsuf'u göndermiş olduğu hâlde -

¹²⁹ Said Paşa "Timurtaş" ismini yer yer "تمورطاش" yer yer de "تمرتاش" şeklinde yazmış.

mebhas-ı mahsûsunda zikri sebkat itdiği üzere- terfîk eylediği bir mu'temedi vâsıtasıyla kadıyı tesmîm ve şu fî'l-i fâci'i Üstâd Hürmüz'e atf ile halkı Hürmüz'ün aleyhine kaldırdı. Ve Deylem askerine inhizâm virüb Kirman'ı istîlâ eyledi ise de sonra yine Deylemîler cânibinden Kirman istîlâ olundu (384).

391 senesinde Tâhir bin Halef babasının itâ'atini terk eylediğinden beynlerinde vukû' bulan muhârebede münhezimen Kirman'a gitti. O aralık Bahâüddevle tarafından Kirman'da Ebû Mûsâ Siyahcîl âmil idi. Tâhir'in asklerle Cîruft'u istîlâ iderek Kirman bilâd-ı sâiresini dahî zabta kıyâm eyledikde Ebû Mûsâ askerle yetişüb harb eyledi ise de münhezim oldu. Bahâüddevle Üstâd Hürmüz'ün oğlu Ebû Ca'fer ile asâkir-i kesîre sevk ve Tâhir'i oralardan def' itmekle Tâhir Sicistan'a doğru kaçdı. 403 senesinde Sultanüddeve karındaşı Ebû'l-Fevâris'i Kirman'a vali ta'yîn itmiş ve 419'da Ebû'l-Fevâris vefât iderek Ebû Kâlicâr Kirman'ı istîlâ eylemiştir.

421 senesinde Sultan Mahmûd bin Mes'ûd Gaznevî asker sevkiyle Kirman'ı zabt eylediğinden Ebû Kâlicâr ümerâsından Âdil bin Behrâm'ı bir cesîm ordu ile irsâl ve Berdesîr, muahharan Cîruft taraflarında harben Sultan Mes'ûd'un askerine galebe iderek Kirman yine girü alındı. Ve Âdil orada ikâme oldundu.

433 senesinde Selçukî Sultan Tuğrul karındaşı İbrâhim Yinal'ı askerle Kirman'a sevk iderek İbrâhim ba'zı bilâd-ı mülhakayı istîlâ eylediği Ebû Kâlicâr'ın mesmû'î oldukda vezîri Mühezzebüddevle'yi askerle sür'at üzere irsâl ve Selçukîler zabt itmezden mukaddem Cîruft'u tutmasını Mühezzebüddevle'ye emr itdi. İbrâhim Yinal, Cîruft'u muhâsara ile meşgûl iken Mühezzebüddevle Cîruft'a altı fersah mesâfede vâki' bir mahale nüzûl itdikden sonra askere zahîre celbi için hayvânât çıkardıkda zahîre hayvânâtının önüne Guzlar çıkub nehb ve gârete kıyâm eylediklerini Mühezzebüddevle işitdi. Derhâl asker sevk itmesini müte'âkib Guzlar gitdikce çoğalub kıtâl bir sûret-i şedîdede cereyân eylediği ve Guzlar sebât gösterdiği haberini almasıyla berâber Mühezzebüddevle bi'z-zât giderek Guzları tenkîl ve münhezimleri re's-i hudûda kadar ta'kîb itdikden sonra Kirman'a avdet ve muhâfazaya himmet itmekle Cîruft ve havâlîsi Benî Büveyh yedinde kalub Kirman'ın ekser nevâhiyesini Selçukîler istîlâ eyledi.

2.3.1.5. Kirman'da Selçukiye Hükûmeti (433-583)

Kirman Sultan Tuğrul tarafından istîlâ olundukda sultan-ı müşârünileyh birâderzâdesi Kavurd Beg'i oraya emîr ta'yîn iderek sene-i mezkûrede Kirman'da bir Selçukiye hükûmeti teşekkül itmekle hükûmet-i mezkûre hayli vakit mümted olmuştur.

Kavurd Beg bin Dâvûd Çakır Karaarslan lakabıyla ma'rûfdur. Zikr olunduğu üzere Kirman emâretine nâil olub müddeti otuz iki sene imtidâd itdi.

447 senesinde Sultan Tuğrul Bağdad'a giderek Melik er-Rahîm'i kabz ve memâlikini zabt eyledikde Kirman memleketinin Benî Büveyh yedinde bulunan Cîruft şehriyle mülhakâtını Kavurd Beg'in a'mâline ilâve itmiştir.

Kavurd Beg 459 târîhinde vezîrinin iğfâliyle Sultan Alp Arslan'a izhâr-ı isyân ve hutbesini kat' eylediği haberi alındıkda sultan-ı müşârünileyh askerle giderek sevk eylediği talî'asını Kavurd Beg'in talî'ası bozdu ise de bi'l-âhere Kavurd Beg bozulub Cîruft'a firâr ve oradan sultana mürâca'atla arz-ı dehâlet eyledi. Dehâleti kabûl olundu. Ba'dehu beynlerinde mülâkât hâsıl olub sultanın izhâr itmiş olduğu lütuf-ı kerîmâneye mukâbil Kavurd Beg gözlerinden girye-i nedâmet akıdarak ağlamakla yanında olanların hepsi ağladılar.

465 senesinde Alp Arslan'ın vefâtıyla Melikşah serîr-i hükûmete oturdukda Alp Arslan'ın vasiyeti mûcibince Kirman emâretini Kavurd Beg uhdesinde ibkâ ile berâber Fars vilâyetini dahî mîr-i müşârünileyhe verdi. Bunu müte'âkib Kavurd Beg Rey vilâyetini istîlâya kıyâm idüb askerle yürüdükde Melikşah sebkate daha mukaddem Rey şehrine vâsıl olmuş ve Kavurd Beg takarrüb eyledikde bi'l-muhârebe bozulub yed-i esârete tutulmuş idi. Sultan Melikşah'ın emriyle boğdurulub i'dâm ve Kirman emâreti sultan-ı müşârünileyhin birâderi Tekiş'e tevcih olundu. Müte'âkiben Kavurd Beg'in oğlu Sultanşah sultanın mahbesinden firâr ile Kirman'ı istîlâ itmiştir.

Sultanşah, 476 senesine kadar hükümdârlık idüb o târîhde vefât itmiştir. Ka'be-i Şerîfe'ye beyâz kisve iksâ ve mizâbı fiddadan inşâ itdiren budur.

Sultanşah'dan sonra karındaşı Turanşah hümümdâr oldu. Turanşah 488 senesinde Türkan Celâliye Hatun'un sevk eylediği askerle harb iderken ok isâbetiyle maktûl olub yerine oğlu İranşah oturdu. İranşah tarîkü'l-hâde-i sülûk ve Kirmaniyân haklarında mezâlim irtikâb eylediğinden bidâyet-i hükûmetinden beş sene sonra katl olunarak a'yân ve ümerânın ittîfâkıyla yerine Arslanşah bin Kavurd Beg iclâs olundu.

Arslanşah adâletle muttasıf idi. Hüsn-i idâresinden ahâlî ale'l-umûm hoşnûd olub kırk iki seneye karîb müddet hükümdârlık itmiş ve 536 senesinde vefât eylemiştir.

Arslanşah'dan sonra yerine oğlu Muhammed Şah oturdu. Müddeti dört senedir. Sonra oğlu Tuğrulşah hükümdâr oldu. Müddeti on iki senedir.

Tuğrulşah vefât itdikde oğlu Arslanşah, Behrâmşah, Turanşah aralarında ihtilâf yüz gösterüb her nâhiyeyi birisi istîlâ ve yekdiğeri aleyhinde darb-ı kûs-ı husûmetle şu mu'âmele-i âsâyiş memleketi imhâ eyledi. İhtilâf-ı mezkûr yegirmi sene mümted olub memleket harâb ve ahâlî dûçâr-ı ızdırâb olmuş idi. Dest-i ecel üçünün dahî girîbângîr hayatı oldukdan sonra Behrâmşah'ın oğlu Muhammed Şah mütekallid kılâde-i hükümrânı oldu.

Selçukî Melikşah bin Sultan Mahmûd kıyâm ve harben Muhammed Şah'ın askerini dûçâr-ı inhizâm itmekle müşârünileyh bilâd-ı Gûr'a firâr itmiş ve Selçukiye'nin Kirman'daki Benî Kavurd hükûmeti munkarız olmuştur (583).

2.3.1.6. Kirman'ın Bundan Sonraki Vakâyi'i (583-619)

Melikşah, Kirman'ı zabt itmesini müte'âkib Guz tâifesinden ve Hârizm havâlîsinde sâkin-i ümerâdan Melik Dinâr, Kirman'ı istîlâ eyledi. Târîh-i mezkûrdan sonra müşârünileyh Melik Dinâr ile ahlâfı Ferruhşah, Nizâmeddin Mahmûd, İmâdüddin Muhammed, Boğa Tekin, Razîddin Nîşâbûrî, Nasaratüddin, Kıvâmüddin, İhtiyârüddin birbirini müte'âkib hükûmet iderek 612 senesinde Sicistan hükümdârı Ebü'l-Fazl Muhammed bin Harb'ın yed-i tasarrufunda iken Hârizmşah Alâeddin Muhammed cânibinden istîlâ ve hükûmeti oğlu Gıyâseddin'e i'tâ olundu.

617 senesinde Hârizmşah'ın Tatar beliiyesine tesâdüfî esnâsında Gıyâseddin Kirman hükûmetine Şücâüddin Ebü'l-Kâsım Zevzenî'yi bi'l-istihlâf kendisi babasının hidmetine gitmiş idi. Hârizmşah, Abiskûn cezîresinde vefât itdikden sonra Kirman'a müteveccihen hareket eyledi. Şücâüddin ise Kirman'da bir takım huttâ-yı hûbân ile âlem-i âbe dalmış ve Kirman'ı yed-i istiklâlinde tutmağı korumuş idi. Gıyâseddin'e duhûla yol virmediğinden müşârünileyh Irak cânibine çekilüb gitdi.

Müteveffâ Hârizmşah Muhammed'in etbâ'ından Tatar vak'adında zevâyâ-i nişân ihtifâ olan leşker bu sırada çıkub Gıyâseddin'e refâkat eylediler. Ümerâdan Karahıtayî Barak Hâcib dahî Gıyâseddin'in yanına geldi. Gıyâseddin ve ümerâ bi'l-ittifâk Fars hükümdârı Atabeg Sa'd'ın üzerine yürüyüb bilâdını pâyimâl itdikden sonra Barak Hâcib ba'zı esbâba mebnî müte'allıkatla berâber Gıyâseddin'den müfârakat ve Hindistan'a doğru hareket eyledi. Hudûd-ı Kirman'a yetişdikde Kirman'ı yed-i istiklâlîne almış olan Şücâüddin Barak Hâcib'in yolunu tutmağa kıyâm eylediğinden Barak zarûrî muhârebeye başlamış olduğu hâlde Şücâüddin'in askeri içinde bulunan Türk tâifesi (El-cinsu il'el cinsi yemîlu)¹³⁰ medlûlunca ayrılıb Barak Hâcib'in askerine ilhâk eylediler. Binâenaleyh Şücâüddin mağlûb ve çend gün sonra tutulub maktûl olmağla Barak Hâcib Kirman'ı istilâ idivirdi (619).

2.3.1.7. Kirman'da Karahıtaylar Hükûmeti (619-705)

Bunlara Kirmanşahân dahî dinilür. Şu hükûmetin müessisi müşârünileyh Barak Hâcibdir. Şu zât Karahıtay ümerâsından ve Hân-ı Hânân Devleti erkânından idi. Hârizmşah Tekiş zemânında devlet-i müşârünileyhâ hazînesine mu'ayyen olan verginin istihsâlî için birâderi Hüsâmeddin Humeyter ile birlikde me'mûren Hârizm'e gelmiş ve o târîhlerde Hârizm ümrân ve na'm-ı firâvân cihetiyle mağbût-ı bilâd olduğundan orada mazhar oldukları na'm ve lezâ'izden ayrılmak istemeyüb Hârizmşah'ın yanında kalmışlar idi. Zikr olunduğu üzere 619 senesinde Gıyâseddin'den ayrılıb Hindistan'a giderken tesâdüfî olmak üzere Kirman hükümdârı Şücâüddin ile muhârebeye tutulmuş ve Kirman'ı zabt itmiştir.

¹³⁰ Cins cinse meyleder.

Hârizmşah Celâleddin Hindistan'dan döndükten sonra Barak Hâcib'in yedinden Kirman'ı hîle ile almak isteyüb Barak'a hil'atlar gönderdi. Şu hil'atları götüren me'mûr Kirman'a vâsıl oldukda Barak Hâcib şu mu'âmele hîleden ibâret olduğunu anladığından kendisi ashâbından bir cem'iyetle bir metîn kal'aya çekilüb kılâ'-i sâireye dahî asker ikâme ve bilâd-ı sâireyi hâlî üzere terk itdikden sonra Celâleddin'e bir mektûb tahrîr ve şu mektûbda *“Ben senin bir add-ı memlûkunum şu bilâda azîmet ideceğin işitdiğim için bilâdı tahliye ve size tehiye eyledim. Zirâ bilâd sizin kendi mülkünüzdür. Eğer huzûrunuzda benim için bir kapu bâkî olduğunu bilse idim gelürem idim lâkin ba'zı hayfa zehâbım azîmete mâni' oldu.”* deyü yazdı. Celâleddin kılâ'-i mezkûrenin zabtı muhâsaraya, bu da çok vakte muhtâc olduğunu anladığından İsfahan'a karîb bir mahalde tevakkuf iderek Barak Hâcib'i te'mîn ve Kirman hükûmetinde ibkâ eyledi (533).

Barak Hâcib bundan mukaddem Fars havâlisinde Gıyâseddin'den ayrılıb Kirman'a gitdiğini yukarıda beyân itmiş idik. Celâleddin'in Hindistan'dan avdetinde Gıyâseddin müşârünileyh birleşdikden ve bir müddet mülâzemetiyle imrâr-ı zemân itdikden sonra Celâleddin'in havâssından Melik Nusret'i katl itmesinden dolayı nazardan sâkıt olmuş ve Tatar ümerâsından Bânyâl'ın Irak-ı Acem'e vürudunda Celâleddin'in müdâfa'ya kıyâmını müte'âkib havâssıyla ma'rekeden yüz döndürüb Hûzistan'a ve ba'dehu Bağdad'da Halîfe-i Abbâsî'nin yanına gitmişti. Oradan Alamut'a ve biraz eğlendikten sonra Hûzistan tarîkiyle Kirman'a teveccüh idüb Kirman hükümdârı Barak Hâcib ile aralarında ahd u peymân mün'akid olduğundan beş yüze karîb etbâ'ıyla Kirman'da kaldı. Bidâyet-i vusûlunda Barak'a misâfir iken Barak esnâ-yı musâhabetde Gıyâseddin'e müte'azzimane hitâb ile berâber ayağını uzadub riâyetsizlik gösterdiğinden Gıyâseddin *“Şu azameti sana kim virdi?”* didikde Barak *“Saltanatı Sâmânîlerden alub anların hidmetkârları olan Gaznevîlere viren, Selçukîeri mansıbdan azl ile yerlerine anların köleleri olan Hârizmşahîleri nasb iden bu azameti bana virdi.”* cevâbını i'tâ eyledi. Ve Gıyâseddin'in vâlidesini nikâh ile taleb eylediğinden Gıyâseddin def'e muktedir olamayub muvâfakat gösterdi.

Biraz sonra Barak akrabâsından iki şahıs Gıyâseddin'in yanına gelüb Barak kendisine emniyet câiz olacak adam olmadığını ve anı izâle ile yerine kendisini iclâs itmek tasavvurunda bulunduklarını söyledikde -Ravzatü's safâ kavline- Gıyâseddin

muvâfakat göstrememiş olduğu hâlde havâssından birisi keyfiyeti Barak’a tebliğ eylediğinden Barak ba’de’l-tahkîk ol iki şahsı i’dâm ve Gıyâseddin ile müte’allıkâtını tevkîf itdikden sonra itlâf eyledi. Ve Gıyâseddin’in vâlidesi feryâda başladıkda gerek anı ve gerek Gıyâseddin’in sâir etbâ’ını da öldürdü.

Barak Hâcib, Cengizilere itâ’at ve 632 senesine kadar Kirman’da hükûmetle o târîhde vefât iderek vasiyeti mûcibince birâderzâdesi Kutbüddin Muhammed yerine oturdu.

Barak Hâcib’in hîn-i vefâtında oğlu Rükneddin Hâcecik Oktay Kaan Han’ın hidmeti mülâzemetinde idi. Barak’ın vefâtı haberi alındıkda Oktay Kaan Kirman hükûmetini Rükneddin’e tevcih eylediğinden Kutbüddin Sicistan tarîkiyle orduya gitdi.

Rükneddin Mengü Kaan’ın târîh-i cülûsu olan 648 senesine kadar Kirman’da hükümdârlık idüb Mengü Kaan cülûs eyledikde bir takrîb ile Kirman hükûmeti emîrini istihsâl ve Kirman’a teveccüh eyledi. Vusûlundan mukaddem Rükneddin Kirman’dan hareket ve Bağdad’a azîmetle halîfeye mürâca’at eyledi ise de o aralık hilâfetin Moğol hükümdârânıyla uğraşacak vakti olmadığından mürâca’atı kabûl olunamayub bi’z-zarûr Mengü Kaan’ın yanına gitmiş olduğu hâlde müte’âkiben Kutbüddin dahî orduya vürûd itmekle biraz sonra sonra Rükneddin kendisine teslîm-i i’dâm olundu.

Kutbüddin gâile-i rakıyydan kurtulduktan sonra mesned-i hükûmetde karâr ve 655 senesinde terk-i hayat müste’âr iderek yerine sagîr oğlu Haccâc Sultan oturdu. Haccâc’ın hadâsetesini cihetiyle umûr-ı hükûmeti anı vâlidesi İsmetüddin Türkan Hatun idâre idiyor idi. Bi’z-zât idâre-i umûra kesb-i iktidâr¹³¹ idecek dereceye vardıkda Abaka Han’ın üzerine hücum iden Çağatay askerinin tenkîlinde hüsn-i hidmet ve besâlet gösterdi. Binâenaleyh Abaka Han’ın taltîfine mazhar olmuş ve Kirman’a avdetinde Türkan Hatun’u istiskâl ile hakkında ba’zı mertebe-i hakâret dahî câiz görmüş idi. Hatun-ı müşârünileyh Abaka Han’ın yanına giderek arz-ı şikâyet eyledikde (...) ¹³² Abaka Han’ın gazabnâk olduğunu Haccâc Sultan (...) ¹³³ ve

¹³¹ İktidâr ifadesinde baştan “i” sesini veren “elif” harfi sehven yazılmamıştır.

¹³² Yukarıda parantez içerisinde üç nokta ile gösterilen kelime silik olduğundan okunmuyor.

¹³³ Yukarıda parantez içerisinde üç nokta ile gösterilen kelime silik olduğundan okunmuyor.

Hindistan'a firâr itmekle umûr-ı hükûmet Türkan Hatun'un elinde kaldı. Bir müddet Hindistan havâlîsinde ihtiyâr-ı gurbet eyledikten sonra mülûk-ı Hind'in mu'âvenetlerine mazhar olub refâkatine virilen askerle Kirman'a doğru gelür iken Bekir nâm mevzi'e vusûlunda marîzen vefât eyledi (670).

Bundan sonra Kirman hükûmeti mesnedine Kutbüddin'in oğlu Celâleddin Suyurgatmış oturub Türkan Hatun'un müdâhalesiyle icrâ-yı hükûmet idiyor idi. Abaka Han'ın vefâtıyla Ahmed Han'ın cülûsunda Suyurgatmış orduya giderek mürâca'atı üzerine han-ı müşârünileyhin emriyle Türkan Hatun'un umûr-ı hükûmetden yed-i müdâhelesi kat' idilmiş ve 681 senesinden i'tibâren Suyurgatmış bi'z-zât kesb-i istiklâl itmiştir.

Şu mu'âmeleden nümâyân olan olan te'sîr üzerine Türkan Hatun orduya azîmetle vukû' bulan iltimâsâtına mukâbil hakârete tesâdüf eylediğinden Tebriz'e çekilerek biraz vakit orada ikâmet ve dûcâr olduğu esefin te'sîriyle hastalanub hummâ-yı muharrike ile azm-ı dâr-ı âhiret eyledi.

Argun Han'ın serîr-i hükûmet-i İran'a cülûsunda Suyurgatmış orduya celb olunub o sırada hemşîresi Padişah Hatun'un Şehzâde Geyhatu ve Hanzâde Kerdûcîn¹³⁴ Hatun Suyurgatmış'a nikâh idilmiş ve Geyhatu zevcesiyle berâber cânib-i Rûm'a def' idilüb hatun-ı müşârünileyhin Kirman'da bulunan emlâk ve akarâtını Suyurgatmış zabt eylemiş idi.

Argun Han vefât idüb Geyhatu diyâr-ı Rûm'dan avdet ve taht-ı hükûmete cülûs eyledikde Padişah Hatun Geyhatu Han'ın emriyle 691 senesinde Kirman'a azîmet ve Suyurgatmış'ı katl ile hükûmeti zabt itdi ise de 694 senesinde Baydu Han'ın hurûcuyla a'yân ve ümerâ bi'l-ittifâk Geyhatu Han aleyhine kıyâm eylediklerinde Suyurgatmış'ın müte'allıkâtı dahî Kirman'dan çıkub nevâhîden topladıkları askerle hatunu muhâsara ve derdest itdikden sonra bil'istîzân Baydu Han'dan aldıkları emir üzerine hatun-ı müşârünileyhâyı i'dâm itdiler.

¹³⁴ Suyurgatmış'ın nikanlamış olduğu Hülagu'nun torunu Kerdûcîn (Gerdûcîn)'i Said Paşa, كردنچين (Kerdençin/Gerdençin) şeklinde yazmış.

Bundan sonra Kirman hükûmeti Muzaferüddin Muhammed Şah bin Haccâc Sultan'a intikâl eyledi. Muzaferüddin'in vezâret-i mesnedine ta'yîn itmiş olduğu Kadı Fahreddin'in sû-i mu'âmelesi erkân ve a'yân-ı hükûmetce vahşeti ve re'âyâca nefreti mûcib olduğundan Muzaferüddin fermân-ı han ile orduya azîmet eylediği esnâda rüesâ kıyâm ve Fahreddin'i i'dâm idivirdiler (695).

Şu hâdisе memleketce fesâdın şüyû' ve tevessü'ne bâdî oldu.

Muzaferüddin ordudan avdetinde ıslâhâtдан aczini müşâhede eylediğinden her dürlü tedbîrden kef-i yed-i ferâgat ve evkâtını hasr-ı melâhî ve işret itmiş ve şu hâl ile fevt olub yerine Suyurgatmış'un oğlu Kutbüddin Şah Cihan cülûs eylemiştir.

Kutbüddin bir taraftan ahâlî hakkında irtikâb-ı mezâlim ve i'tisâf ve diğer taraftan metbû'î olan Devlet-i İraniye'ye karşı feth-i bâb ihtilâf eylediğinden 705 senesinde Muhammed Hudâbende Han kendisini celb ile Şîraz'da ikâmetine emr-i i'tâ ve Kirman hükûmetini ümerâdan Melik İslâm Nasreddin nâm zâta tevcih itmekle Kirman'da Karahıtayîler hükûmeti munkarız oldu.

2.4. YEDİNCİ MEBHAS

2.4.1. FARS MEMLEKETİ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

2.4.1.1 Coğrafya

Fars memleketi şarkan Kirman, Sicistan ve garben Hûzistan ve Bahr-i Fars, şimâlen Irak-ı Acem ve Horasan ile Fars arasındaki mefâze, cenûben Bahr-i Fars ve Hürmüz ile mahdûddur.

Kurûn-i vüstâda Fars memleketi 1) Erdeşîr-i Hürre 2) İstahr, 3) Darabkerd, 4) Şâbûr Hürre, 5) Kubâd Hürre nâmlarıyla beş dâireye taksîm olunmuş idi.

Erdeşîr-i Hürre dâiresinin mensûb olduğu nâm mezkûr bir şehrin ismidir ki şehir-i mezkûr sonraları Gûr¹³⁵ nâmıyla ma'rûf idi. Âl-i Büveyh zemânında bânî-i aslîsi

¹³⁵ Said Paşa sonraları Gûr, Fîrûz Şah'a binaen Fîrûzâbad ve bugün Gûr Fîrûzâbad olarak anılan Erdeşîr-i Hürre ismini eserin tamamında Cûr (جور) olarak yazmış.

olan Fîrûz Şah'a nisbetle Fîrûzâbâd deyü yâd olundu. Şu dâirenin başluca şehirleri mezkûr Fîrûzâbâd ile Şîraz, Sîrâf şehirleridir.

Şîraz Fars memleketinin pâyitahtı idi. Haccâc'ın ammizâdesi Muhammed bin Kâsım bin Akîl Hicret'in 76 senesinde şehir-i mezkûru binâ eyledi. Adudüddевle zemânında me'mûriyeti çok terakkî itmiş idi. Etrâfındaki sûru Adudüddевle'nin oğlu Samsâmüddевle yaptırdı. Sonraları sûr-ı mezkûr harâb olmağla Atabegân-ı Fars'dan Sa'd bin Zengî tecdîd itdirmişdir. Şîraz'ın miyâh-ı câriyesinde kesret olub sularının bir kısmı rûkn-i âbâdâr-ı mâğîdir ki şu ırmağın yollarını Rûknüddевle Hasan bin Büveyh inşâ itdirdi.

İstahr dâiresinin en büyük şehri Beyzâ'dır. Müfessir meşhûr Kadı Beyzâvî bu şehirdendir. İstahr'da miyâh-ı latife ve güzel çemenzârlar vardır. Yezd şehri şu dâire-i merbûtâtdan idi.

Darabkerd dâiresinin merkezi olan Darabkerd dâire-i mezkûre nâmıyla mevsûm olub binâsı Pîşdâdiyân Devleti zemânına nisbet olunuyor. Arablar Darabkerd'i ta'rîb ile Dârabcerd didiler. Kirman ile hemhudûd olan Şebânkâre hıttası ve Zerkân Kal'ası ile İstehbânân şehri şu dâire dâhilinedir.

Şâbûr Hürre dâiresinin nâmı Şâbûr bin Erdeşîr'e mensûbdur. Şu dâirenin en büyük şehri Kâzerûn'dur.¹³⁶ Şehr-i mezkûr kurûn-i vüstâda pek ma'mûr idi. Bişâver, Şehristan, Nûbendcân şehirleri bilâd-ı meşhûresindendir. Bu dâire latîf bâğçeleri, güzel çemenzârları şâmilidir.

Kubâd Hürre dâiresi Nûşirevân'ın babası Kubâd'a mensûbdur. Errecân şehri, İbn-i Umâre, Kâviyân, Şehâde kal'aları ile Bahr-i Fars iskelelerinden Beydhân kasabası şu dâirededir. Dâire-i mezkûrede müte'addid ve latîf mergzârlar vardır.

Fars'da enhâr-ı adîde olub başlucaları Tâb, Fîrûzâbâd, Nehr-i Ferâvât, Dîv-Rûd, Şîrîn nehirleridir. Tâb Nehri Luristan dağlarında Merc kurbundan çıkub Şütür nâm karyenin yanında bahra dökülür. Fîrûzâbâd Nehri, Cibâl-ı Hasenât'dan, Nehr-i Ferâvât, Ferâvât dinilen mahalden, Dîv-Rûd Nehri Kirman hudûdundan, Nehr-i Şîrîn

¹³⁶ Said Paşa, Kâzerûn (كازرون) şehrini, sehven كازون (Kârezûn/Kârzûn) şeklinde yazmış.

Kûh-i Dînâr'dan nûbe'ân iderek Fars bilâdında cereyân ve mezârî'i saky ile deryâya dökülürler.

Cibâl-i Fars'dan Darabkerd Cebeli'nde tuz ma'deni vardır.

Memleket-i mezkûrede Buhayre-i Bahtegân Buhayre-i Deşt-i Erzen nâmlarıyla iki buhayre dahî olub suları tuzludur.

Yine şu memlekete nisbet olunan Bahr-i Fars, Sind hudûdundan Umman'a varınca şarkdan garba ve Umman'dan Basra'ya varınca cenûbdan şimâle mümtedir ki Fars memleketi bunun şark cihetinde vâki'dir. Sâhil-i garbîsi Umman'dan Bahreyn ve Katîf ve İbâdân'a doğru imtidâd ider ki Şattûlarab'ın mesabbı oradadır. Sevâhil-i şarkiyesi Mehrûyân, Seyf, Sîrâf, Hasan İbn-i Umâre'ye ve Hürmüz Boğaz'ına, andan şarka dönüb Mekrân sevâhiline mûntehî olur. Cezîre-i Kabîs, Cezîre-i Bahreyn, Cezîre-i Hârûk bahr-i mezkûrdadır.

2.4.1.2. Fars Memleketi Vakâyi'-i Târîhiyesi (17-322)

Hazreti Ömer radiyallahu anh efendimizin hilâfet-i aliyeleri vakâyı'nı hâvî olan fasılda tafsîl olunduğu üzere Sa'd bin Ebû Vakkâs hazretlerinin Kâdisiye muzafferiyetinden sonra Bahreyn âmili Alâ el-Hadramî kendisi de anın hidemetine mu'âdil bir iş görmek arzûsuyla cânib-i hilâfetpenâhîden istîzân itmeksizin Hicret'in 17'inci senesinde Cârûd bin el-Mu'allâ, Süvâr bin Hemmâm, Huleyd bin el-Münzir nâm zevâtın riyâsetleriyle Fars bilâdına sevk eylediği ordu İstahr havâlîsine çıktıklarında İran serdârı Hirbad, sefînelerle İslâm arasına sokulub Tûs nâm mahalde cem' itdiği askeri cünûd-i İslâm üzerine sevk eylemiş ve cereyân iden muhâreben sonra İslâm askeri Basra'ya gitmek istediklerinde Acemler yolları tutub Utbe bin Gazvân gönderdiği askerle birleşdikden sonra harben Farslara galebe ve Basra'ya azîmet itmiş idi.

Cünûd-i Müslimînin artık Bilâd-ı Fars'a hücûmlarıyla memâlik-i İran'ın be tamâmihâ zabtına sene-i mezkûrede irâde-i celîle-i hilâfetpenâhî şeref ta'alluk iderek ümerâya elviye-i askeriye'nin taksîmi sırasında Bilâd-ı Fars'dan Erdeşîr-i Hürre livâsı Mücâşi' bin Mes'ûd el-Sülemî'ye, İstahr livâsı Osman bin el-Âs'a ve Darabkerd livâsı Sâriye bin Züneym el-Kinânî'ye virildi.

23 senesinde Tûc, Erdeşîr-i Hürre, İstahr, Şîraz, Errecân, Besâ, Darabkerd şehirlerinin teveccühle¹³⁷ feth olunduğu fasl-ı mezkûrede tafsîl olunmuştur. Fars bilâdı feth olundukda Basra'ya merbût olmak üzere bilâd-ı mezkûreye Umeyr bin Osman âmil nasb olundu.

29 senesinde Fars ahâlîsinin isyân gösterdikleri cihetle Basra valisi Abdullâh bin Âmir, Abdullâh bin Mu'ammer'i Fars vilâyetine âmil ta'yîn eyledi. Abdullâh İstahr'a gitdikde ahâlî-i merkûme kîtâle tasaddî eylediler. Muhârebede Abdullâh maktûl ve İslâm askeri münhezim oldu. Bunun üzerine İbn-i Âmir bi'z-zât giderek muhârebe ve İstahr ve Darabkerd ve Gûr şehirlerini be tekrâr istîlâ ile cânib-i hilâfetden alınan emir mûcibince Herim bin Hayyân el-Yeşkurî Fars vilâyetine âmil ta'yîn idildi. Yezdicerd ahâlînin isyânı sırasında Gûr şehrinde idi. Asker-i İslâm'ın hücumlarında Horasan'a kaçdı. Bundan sonra İstahr havâlisine Şerîk bin el-Umûr âmil nasb idilmiş ve Şerîk İstahr'da bir mescid binâ eylemiştir.

39 senesinde Abdullâh bin Abbas hazretleri Basra'da vali iken Hazreti Ali radiyallahu anh efendimizden aldığı emir üzerine Fars vilâyetine Ziyâd bin Sümeyye'yi âmil ta'yîn buyurmuş ve Ziyâd'ın şu me'mûriyeti Muâviye'nin hilâfetine kadar mümted olub sonra Muâviye'ye muhâlefet gösterdiği ve Muâviye te'mîn ile yine Fars vilâyetinde ibkâ eylediği fasl-ı mahsûsunda zikr olunmuştur.

45 târîhine kadar Ziyâd'ın vilâyet-i mezkûre valiliği mümted oldu. O târîhde Basra vilâyeti valiliğine ta'yîn ve Fars, Kirman, Horasan, Ahvaz bilâdı dahî Basra'ya rabt idildi. Ziyâd cânibinden bilâd-ı mezkûreye ummâl ikâme olunduğu esnâda Fars'a dahî âmil ta'yîn idilmiş idi. Târîh-i mezkûrdan 68 senesine kadar Fars bilâdı Basra'dan gönderilen âmillerle idâre olundu.

Sene-i merkûmede Mus'ab bin Zübeyr cânibinden Fars'a Ömer bin Abdullâh bin Mu'ammer âmil nasb ile Havâric Muhârebesi'ne sevk idildi. Ömer ile oğlu Abdullâh İstahr'da vukû' bulan Havâric Muhârebesi'nde maktûl olmuştur.

¹³⁷ “Teveccüh” ifadesinde “t” sesini veren “te” harfi sehven “nun” ile yazılmış.

Bundan sonra Fars ve Kirman vilâyetlerini Havâric istîlâ eyledi. Mus'ab'ın maktûliyetinden sonra Bilâd-ı Fars gâh Havâric'in ve gâh¹³⁸ Abdurrahman bin Muhammed bin Eş'as'ın yed-i istîlâsında kalub Havâric'in elleri kesildikde bilâd-ı mezkûre Basra'ya ilhâk olundu.

Devlet-i Emeviye'nin inkirâzına kadar Basra'ya merbût idi.

128 senesinde Müslim bin el-Müseyyeb, Irak emîri İbn-i Ömer cânibinden Şîraz'da âmil iken Abdullah bin Muâviye Fars bilâdına galebe eyledi. 129'da Abdullah harben münhezim ve maktûl olub Bilâd-ı Fars, Ebû Müslim Horasânî'nin ashâbından İbrâhim Ebû Seleme el-Hallâl'ın yed-i idâresine intikâl eylemiş idi.

Ebü'l-Abbas Abdullah es-Seffâh'ın Kûfe'ye vürûduyla ihtifâsı esnâsında Ebû Seleme, Kûfe'ye gelüb ba'zı mertebe-i münâsebet-siz mu'âmelede bulunduğundan hilâfetin takarrüründen sonra Ebû Seleme katl olunub 132 senesinde Halîfe Ebü'l-Abbas Fars vilâyeti valiliğine ammisî İsmâ bin Ali'ye ta'yîn eyledi. Mukaddemâ Ebû Müslim Horasânî cânibinden Fars'da ikâme idilmiş olan Muhammed bin Eş'as'ın gösterdiği muhâlefet üzerine İsmâ vilâyetin umûr-ı hükûmetine vaz'-ı yed idemedi.

133 senesinde halîfe, İsmâil bin Ali'yi Ahvaz ve Fars vilâyetine vali nasb idüb müte'âkiben İsmâil'i Musul vilâyeti valiliğine tahvîl ve Yahyâ bin Muhammed Ali'yi Fars'a vali ta'yîn itdi.

135'de Yahyâ vefât iderek Basra vilâyetine tâbi' olmak üzere Fars'a Amr bin Şeddâd âmil nasb idilmiş idi.

156 senesinde Amr'ın ba'zı mertebe-i muhâlefeti müşâhede olduğundan Basra valisi Heysem bin Muâviye bi'z-zât giderek Amr'ı kabz ve salb itmiştir.

Bundan sonra Kûr-Dicle ve Ahvaz ve Fars vilâyetine Umâre bin Hamza ve 159'da Nasr bin Harb, müte'âkiben yine Umâre bin Hamza Fars'a vali nasb olunub 160'da Kûr-Dicle ve Bahreyn ve Umman ve Kûr-Ahvaz ve Fars Basra vilâyetine ilhâken Muhammed bin Süleyman uhdesine teveccüh idildi.

¹³⁸ Said Paşa, gâh ifadesinden sonra “ve” bağlacını sehven fazladan yazmış.

165 senesinde Halîfe el-Mehdî, Ahvaz ve Fars ve Kûr-Dicle ve Bahreyn ve Umman bilâdını Basra'adan bi't-tefrîk hepsini bir vilâyet ittihâz ile mevâlîsinden Nu'mân'ı ve 166'da kezalik mevâlîsinden Mu'allâ'yı vilâyet-i mezkûreye vali ta'yîn itmiş idi. 169'da Halîfe el-Mehdî Bahreyn ve Umman bilâdını bi't-tefrîk başkaca vilâyet ittihâz iderek Ahvaz ve Fars bilâdını Basra'ya ilhâken Muhammed bin Süleyman uhdesine tevcîh eyledi.

Fars bilâdının 198 senesine kadar idâresi Basra'ya merbûten cereyân iderek sene-i mezkûrede Me'mûn halîfe Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz, Yemen vilâyetlerini Hasan bin Sehl uhdesine tevcîh itmiş ve 205 senesinde Horasan'a ilhâken a'mâl-i şarkiyeyi Tâhir bin el-Hüseyn'e tefvîz eylemiştir. Andan sonra Fars vilâyeti Horasan a'mâlinden ma'dûd oldu.

256 senesinde Fars'ı Ya'kûb bin el-Leys istîlâ eylemiş olduğu hâlde sene-i mezkûrede Fars'dan Sicistan'a azîmetini müte'âkib Halîfe el-Mu'tez, Fars vilâyeti valiliğine Hars bin Sîmâ'yı ta'yîn itdi. Bundan sonra Müflih bin Vâsıl askerle bi'l-hücûm vukû' bulan muhârebede Hars maktûl olub bilâd-ı mezkûre İbn-i Vâsıl'ın yed-i istîlâsına geçmiştir.

261 senesinde Ya'kûb bin el-Leys yine Fars bilâdını istîlâ tama'ına düşerek askerle bilâd-ı mezkûreden Beyzâ'ya vardıkda İbn-i Vâsıl müdâfa'aya kıyâm eyledi ise de mağlûb oldu.

Fars bilâdı Ya'kûb'un dâire-i istîlâsında kalmağla Halîfe el-Mu'temed tarafından bilâd-ı merkûme resmen Ya'kûb'a tevcîh idilmiştir.

271'de halîfe-i müşârünileyh, Amr bin el-Leys'i Horasan'dan azl ve Sâid bin el-Mahled'i Amr ile harbe me'mûr eyledi.

Sâid Fars'a giderek harben Amr'a galebe itdi ise de Fars bilâdı Amr'ın yedinden nez' olunamadı.

274 senesinde halîfenin birâderi Muvaffak askerle Fars'a teveccüh eyledikde Abbas bin İshâk'ı müdâfa'a için Sîrâf'a ve oğlu Muhammed'i Errecân'a bi'l-irsâl sâhibü'l-ceyş Ebû Talha'yı Muvaffak'la harb için gönderdi.

Ebû Talha, Muvaffak'a yakın vardıkda mukâvemet idemeyeceğini anladığından istîmân ve ahz-i emân eyledi. Muvaffak Şîraz'a takarrüb eyledikde Ebû Talha, Amr'ın yanına gitmek niyetinde olduğunu hiss itmekle Ebû Talha'yı habs itmiş ve Muvaffak Fars bilâdını zabt itdikden sonra Amr Kirman ve Sicistan taraflarına çekilmiştir.

Târîh-i mezkûrdan 288 senesine kadar Fars bilâdı cânib-i hilâfetden gönderilen âmiller ile idâre olundu. Sene-i merkûmede Amr bin el-Leys'in hafîdi Tâhir bin Muhammed askerle bilâd-ı mezkûreye hücum ve Halîfe el-Mu'tazîd'ın orada âmili bulunan İsâ en-Nûşerî'yi ihrâc eyledi ve Mu'tazîd Fars vilâyetini mevâlîsinden Bedir'e tevcîh idüb bilâd-ı mezkûreyi Tâhir yediden nez' itmesi emrini virdi. Bedir askerle gıtdikde Tâhir'in orada bulunan âmili firâr ve Bedir Fars'ı istîlâ itdi.

290 senesinde Bedir'in Halîfe el-Müktefi'ye bazı mertebe-i muhâlefeti vukû' buldu. Binâenaleyh Bedir, Bağdad'a celb ile i'dâm olunarak Tâhir'in iltimâsı üzerine Fars bilâdı mâl-ı maktû' ile cânib-i vilâyetden uhdesine tevcîh olunmuştur.

Bundan sonra Tâhir sayd ve şikâr ve lehviyât ile iştigâl iderek rû'yet-i umûrdan i'râz gösterdi. 293 senesinde Amr bin el-Leys'in mevâlîsinden Ebû Kâbûs Sebûkerî, Bağdad'a azîmetle Tâhir'den şikâyet eylediğinden halîfe, Tâhir'i azl ve Leys bin Ali bin Leys'i Fars'a vali nasb itdi. Leys, Sebûkerî ile birlikde giderek Fars'ı harben Tâhir'in yedinden aldıktan sonra Sebûkerî teferrüdle Leys'i def' ve Fars'ı zabt itmiştir.

297 senesinde Leys Sicistan havâlîsinden topladığı asâkir-i kesîre ile Fars'a teveccüh eyledikde Sebûkerî mukâvemet idemeyeceğini anlayub Fars'a firâr ve halîfeden istimdâd eyledi. Halîfe, Mûnis el-Hâdimî askerle gönderdi. Mûnis harben galebe ve Leys'i esîr idüb Vâsît'a döndükden sonra Sebûkerî'nin kâtibi Abdurrahman kesb-i tahayyüz eylediğinden Fars'da bir ihtilâl zuhûr itmeğe başladı. Mûnis Ahvaz'a kadar gıtdikde Sebûkerî bir takım hedâyâ ile bi't-tamâ'a halîfenin yanına mazhar-ı müsâ'de olmasına Mûnis'i tevsît idüb Vezîr İbnü'l-Furât ise Mûnis'in aleyhinde bulunduğundan Muhammed bin Ca'fer'i Fars bilâdının zabtına me'mûr ta'yîn ve tesyîr ve Muhammed 298 senesinde Sebûkerî'ye galebe ile Fars'ı teshîr eyledi.

Fars'ın zabtında Abdullah bin İbrâhim el-Müsemmi'i oraya âmil ta'yîn olundu. 300 senesinde Abdullah azl ile Bedir el-Bükeyr, 304'de Ebû Zeyd Hâlid, 311'de Bedir'in oğlu Muhammed, 312'de yine Abdullah bin İbrâhim, 316'da Muhammed bin Yâkût Fars ve Kirman vilâyetlerine vali olmuşdur.

317 senesinde Kirman vilâyetini Muhammed bin İlyâs istîlâ iderek Fars bilâdı 322 senesine kadar Muhammed bin Yâkût'un yed-i idâresinde kalmış idi. O târîhde İmâdüddeve bin Büveyh Fars'ı istîlâ itmekle orada Âl-i Büveyh hükûmeti teşekkül eyledi.

2.4.1.3. Fars Memleketinde Âl-i Büveyh Hükûmeti (322-448)

Âl-i Büveyh'in keyfiyet-i zuhûrlarıyla Deylem ve Irak-ı Arab ve Acem bilâdına ve bilâd-ı sâireye ta'alluk iden vakâyi'-i târîhiyesi mebâhis-i sâbıkada tafsîl olunmuşdur.

Benî Büveyh'den İmâdüddeve, Merdâvîc tarafından uhdesine tevcih olunan Kerec nâhiyesine gitdikden sora celb-i kulûb-ı umûm ile kuvvetini artırub İsfahan'ı zabta kıyâm eyledikde Merdâvîc'in karındaşı Veşmgîr'in müdâfa'ası tevsî'-i memleket maksadına¹³⁹ mâni' olmuş idi. Errecân'a, ba'dehu Kâzerûn havâlîsine giderek oraları yağmâ ile yüzünü Şîraz'a çevirdi. Şîraz valisi Muhammed bin Yâkût, Merdâvîc ile bi'l-ittifâk müdâfa'aya kıyâm eyledikde ikisi de mağlûb olub 322 senesinde İmâdüddeve Şîraz'ı istîlâ idivirdi.

İmâdüddeve Şîraz'ı ele getirdikde İbn-i Yâkût vesâirlerinin orada mevcûd emvâl ve nukûdunu zabt ile kesb-i servet eyledi. Hilâfetin dâire-i itâ'atinde bulunmak şartıyla istîlâ eylediği yerlerin kendisine tevcihini istid'â eylediğinden hilâfetden menşûr-i mahsûs ısdârıyla iltimâsı kabûl olunmuşdur (323).

Merdâvîc şu vukû'âtdan pek müte'essir oldu. Binâenaleyh İmâdüddeve ile harb için askerle Şîraz havâlîsine giderken -mebhas-i mahsûsunda tafsîl olunduğu üzere- maktûl olub yedindeki Cebel bilâdını İmâdüddeve istîlâ itmiştir.

¹³⁹ “Maksad” ifadesinde “s” sesini veren “sad” harfi sehven “dad” ile gösterilmiş.

Bundan sonra Şîraz'da hükümfermâ ve bi'l-âhere karha-i mühlike marazına mübtelâ olarak iâde-i sıhhatdan ümidi kesildikde birâderzâdesi Adudüddевle bin Rükñüddевle'yi celb ile konağında bir serîr üzerinde otturdub ve kendisi anın huzurunda durub hükûmetle arz-ı selâm eyledi. Virdiği emir üzerine rüesâ ve ekâbir Adudüddевle'ye arz-ı itâ'at itdiler.

İmâdüddевle 338 senesinde illet-i mezkûre ile vefât idüb Adudüddевle Şîraz'da mesnednişîn hükümdârı oldu.

357'de Adudüddевle'nin Kirman'ı ve 366'da Irak emâretini ve sonra Musul ve Diyarbekir'i teveccühle¹⁴⁰ istilâ eylediği mebâhis-i mahsûsasında mezkûrdur.

Müşârünileyh bi'l-âhere illet-i sar'aya ibtilâ ile kuvveti za'fa mübeddil oldu.

372 senesinde Bağdad'da vefât idüb Emîrû'l-Mü'minîn Hazreti Ali radiyallahu anh efendimizin meşhed-i âlîlerinde defn olunmuşdur. Â'kil, fâzıl, makbûlü's-siyâse, şedîdü'l-heybe idi.

Adudüddевle'nin vefâtından sonra oğlu Samsâmüddевle Irak emâretine nâil oldukda Fars bilâdını birâderleri Ebû'l-Hasan Ahmed ve Ebû Tâhir Fîrûz Şah'a iktâ' iderek Kirman'da bulunan diğer karındaşı Şerefüddевle Ebû'l-Fevâris Şîrzîl sebkât gösterüb de istilâ idememek için sür'atle Fars'a gitmelerini emreyledi. Ahmed ve Fîrûz Şah Errecân'a vâsıl olduklarında Şerefüddевle pederinin vefâtını istihbâr itmesiyle berâber alelacele gelüb anlardan mukaddem Şîraz'a vâsıl olduğunu ve mesned-i hükûmeti zabt itdiğini işitdiklerinden Ahvaz'a avdet eylediler.

Şerefüddевle, Şîraz'a geldikde sû-i şöhet kazanmış olan Vezîr Nasr bin Hârûn en-Nasrânî'yi izâle ve mahbûs bulunan ekâbiri ıtlâk ile berâber Bilâd-ı Fars'da karındaşı Samsâmüddевle'nin hutbesini kat' itdirdi.

Bundan sonra Basra'yı bi'l-istilâ karındaşı Ebû'l-Hüseyn'e iktâ' itmiştir.

Şerefüddевle'nin Bilâd-ı Fars'ı istilâsıyla harekât-ı sâiresi Samsâmüddевle'nin mesmû'i oldukda Adudüddевle'nin hâcibi Emîr Ebû'l-Hasan'ı askerle gönderüb

¹⁴⁰ “Teveccüh” ifadesinde “t” sesini veren “te” harfi sehven “nun” ile yazılmış.

Şerefüddeve dahî Emîr Ebü'l-Agar Dübeys bin Afif Esedî ile gönderdiği asker korkub nâm mahalde birbirini karşıladılar. Bi'l-âhere Samsâmüddevle'nin askeri mağlûb ve emîrû'l-cüyûşu Ebü'l-Hasan me'sûr oldu (373).¹⁴¹

375 evâilinde Şerefüddeve, Samsâmüddevle aleyhine kıyâm ile Ahvaz'ı, ba'dehu Basra'yı zabt itdikde Samsâmüddevle vehme zâhib ve sulha tâlib olub Şerefüddeve'nin nâmı emîrû'l-ümerâ ünvânıyla yâd olunmak ve Irak vilâyetinde ismi Samsâmüddevle'nin isminden mukaddem hutbede okunmak üzere beyinlerinde sulh takarrür itdi ise de Şerefüddeve, Irak'da bulunan ekâbir ve ümerânın kendisine meylerini hiss itdiği için şu musâlahadan nâdim olduğundan askerle Bağdad'a doğru yürüdü. Samsâmüddevle, ne hareketde bulunması lâzım geleceğini hayır-hâhânıyla müşâvere eyledikde herkes bir söz söylemiş olduğu hâlde hîçbirisini kabûl itmeyüb birkaç etbâ'ıyla Şerefüddeve'nin yanına gitdi. Şerefüddeve ibtidâ hakkında ta'zîm ve hürmet gösterüb meclisden taşra çıkdıkda virdirdiği emir üzerine Samsâmüddevle kabz ve Kûtvâl Kal'asında mukayyeden habs idilerek kendisi de Bağdad emâretini zabt eylemiştir.

Şerefüddeve, Şîraz'dan hareket eylediği vakit Ebü'l-Kâsım bin Alâ'yı Şîraz'a vali nasb itmişti. 379 senesinde hastalanub marazi maraz-ı mevt olduğunu hisseyledikde oğlu Ebû Ali'yi emvâl ve hazâini ile berâber Fars'a gönderdi. Marazı daha ziyâde müştâd oldukda ashâbı sıhhatinin avdetine kadar karındaşı Bahâüddevle'nin kâimmakam nasbini müzâkere ve kendisine arz itdiler. Muvafakat göstermesini müte'âkib vefât itmesiyle cânib-i hilâfetden Bahâüddevle'ye hil'at-ı emâret iksâ olundu.

Şerefüddeve mukaddemâ Samsâmüddevle'yi kal'abend itdiği yukarıda yazılmış idi. Vefât ideceği esnâda Samsâmüddevle'nin gözlerine mîl-i ateşin çekmek için gönderdiği Müceddüddin Ferrâş Şîrâzî kal'aya yetişmezden mukaddem Şerefüddeve'nin vefâtı haberi alınub Ferrâş, Ebü'l-Kâsım el-Alâ ile meşveret itdikde Alâ hemân me'mûriyetini icrâ itmesini tensîb itmekle Ferrâş Samsâmüddevle'nin gözüne mîl-i ateşin çekdi.

¹⁴¹ Verilen tarihin onlar basamağındaki rakam silik olup önceki ve sonraki tarihler dikkate alınarak tarihlendirme yapılmıştır.

Ebû Ali bin Şerefüddeve vâlideşiyle emvâl ve hazâin ve cevâriyi alub Bağdad'dan hareket ve Basra'ya müvâsalet itdikde babasının vefâtı haberini aldığından bahren Errecân'a giderek Şîraz'a yetişmeğe sür'at gösterdi. Giderken Mütevellî Ebû'l-Kâsım el-Alâ ile muhâbereye başladı. Alâ, Şîraz'ı kendisine teslîm itmeğe hâzır olduğu iş'âr ve Ebû Ali giderek Şîraz'ı istîlâ itmiştir.

Kal'abend iken Alâ'nın gadrı ve Ferrâş'ın mübâşeretiyile gözüne mîl-i ateşîn çekilen Samsâmüddevle ile karındaşı Ebû Tâhir'i bu esnâda kal'a me'mûrları itlâk eylediler. Müşârünileyhâ ümerâdan Fûlâd ile birlikde Bilâd-ı Fars'dan Sîrâf'a giderken Deylem ahâlîsinden başlarına pek çok asker toplandı. Şîraz'daki Deylemîler dahî Samsâmüddevle'ye meyl eylediler.

Binâenaleyh Ebû Ali'nin Şîraz'a vusûlunu fitne ta'kîb iderek oradaki Etrâk ve Deylemîler yekdiğeriyle muhâsımâta başlamak üzere olduğunu gördüğünden Ebû Ali, konağından¹⁴² çıkub kendi tarafdârânı olan Etrâk içine gitdi. Samsâmüddevle ise Şîraz'a bi'l-vusûl mesned-i hükûmete oturdu. Deylemîler Ebû Ali'nin kabzıyla Samsâmüddevle'ye teslîmine kıyâm eylediler. Türkler taraflarından şiddetli müdâfa'a gösterildi. Tarafeyn beyninde birkaç gün kıtâl cereyân itdikden sonra Ebû Ali, Etrâk ile berâber Fesâ beldesine giderek orayı bi'l-istîlâ derdest eyledikleri Deylemîleri i'dâm ve mâllarını iğtinâm eylediler. Ebû Ali, Etrâk ile Errecân'a, ba'dehu Şîraz'a azîmet ve Samsâmüddevle ile bi'l-muhârebe şehri yağmâ itdikden sonra Errecân'a avdet itdi.

Biraz vakit geçdikde Bahâüddevle kâsid-i mahsûs irsâliyle Ebû Ali'yi taltîf ve hakkında güzel va'dler irâ'e eyledi. Bir taraftan dahî Etrâk ile muhâbere-i hafiyeye başlayub istimâletler gösterdi. Etrâk Bahâüddevle'den mev'ûd oldukları müsâ'idâte mağrûren Ebû Ali, Bahâüddevle'nin yanına gitmekle teşvîk ve itmâ' eylediler. Binâen alâ zalik Ebû Ali, Vâsıt'a azîmetle 380 senesi cemâziyelâhiresinde Bahâüddevle ile mülâkâ oldu. Akîb-i mülâkatda Bahâüddevle kendisini habs ve sonra katl ile Fars bilâdını zabt için Ahvaz'a müteveccihe hareket itdi.

¹⁴² “Konağından” ifadesinde “ğ” sesini veren “ğayn” harfi sehven “ayn” olarak yazılmış.

Bahâüddeve, Hûzistan'a ba'de'l-vusûl bulduğu şeyleri ahz itmiştir ki şu sırada bir milyon dînâr, sekiz milyon dirhem alınacaktı. Siyâb ve cevâhir ise lâyu'ad ve lâyuhsâ idi. Asker bunca nukûd ve eşyâyı yalnız Bahâüddeve'ye yedirmediklerinden derhâl gürüldüyü kopardılar. Bahâüddeve nâçâr ve nâhâh nukûd ve eşyâ-yı mezkûrenin çoğunu askere virüb kendisine az bir şey kaldı. Bundan sonra Bilâd-ı Fars'a doğru yürüyüb Ebü'l-Alâ bin el-Fazl'ı mukaddemetü'l-ceyş ile ilerüye gönderdi. Ebü'l-Alâ Nûbendcân'a vâsıl oldukda Samsâmüddeve'nin oradaki askeri müdâfa'ya kıyâm eylediler ise de bozuldular. Ebü'l-Alâ askerle Fars bilâdına sokulmağa başladı. Samsâmüddeve'nin Fûlâd Zemândâr nâm kâid kumandasıyla sevk eylediği asker Ebü'l-Alân'ın askerine takarrüb eyledikde askerinin bir kısmını pusuya vaz' itmiş idi. Ebü'l-Alâ'nın askeri o civârdaki köprüyü geçüb Deylem askerinin râst getirdikleri ahmâl ve eskâlını yağmâ ile meşgûl iken pusudaki asker hurûc ile berâber muhârebeye başladılar. Ebü'l-Alâ mağlûb ve askeri tamâmıyla maktûl oldu.

Bu galebeden sonra Fûlâd, Errecân'a avdet ve Samsâmüddeve dahî Şîraz'dan Errecân'a azîmet iderek tarafeyn bi'l-muhârebe¹⁴³ Bilâd-ı Fars Samsâmüddeve'nin, Hûzistan ve Irak bilâdı Bahâüddeve'nin yedinde kalmak üzere beynlerinde musâlaha mün'akid olmuştur.

383 senesinde Bahâüddeve nakz-ı ahd ile Fars bilâdını istîlâ için Ebü'l-Alâ'yı askerle yine Fars'a doğru yola çıkardı. Samsâmüddeve'nin müdâfa'a için gönderdiği asker bu def'a da Ebü'l-Alâ'nın askerine galebe ile berâber Ebü'l-Alâ'yı da esîr itdiler. Ebü'l-Alâ, Samsâmüddeve'nin yanına getirildikde ba'zı şefâ'at üzerine habsiyle iktifâ idildi. Şu galebeden sonra Hûzistan bilâdı dahî Samsâmüddeve'nin yed-i istîlâsına geçmiş ise de 384 senesinde bilâd-ı mezkûreyi yine Bahâüddeve, iki sene sonra be tekrâr Samsâmüddeve istîlâ itmiştir.

385'de Bilâd-ı Fars'daki Etrâk tâifesi bir fesâd îkâ' eylediler. Samsâmüddeve'nin emriyle tâife-i merkûmenin tenkîllerine kıyâm ve çoğu i'dâm olundu. Bakiyesi Kirman'a doğru kaçdılar.

¹⁴³ Said Paşa, "bi'l-muhârebe" ifadesini sehven "bi'l-muhâbere" olarak yazmış.

389'da Samsâmüddevle, Deylemîlerin niseblerini tashîhe kıyâm iderek bin kadar eşhâsı defterden çıkartdı. Bunlar ne yapacaklarını şaşırub kal'ada mahbûs olan Bahtiyârzâdeleri bir takrîb ile ihrâc ve yanında teşkîl-i cem'iyyet eylediler. Bir takım Ekrâd dahî cem'iyyetlerine karışdı. Hepsi ref'-i livâ-yı hilâf iderek Errecân'ı istîlâ için yola çıkdılar. Samsâmüddevle haber aldı ise de o aralık kâidlerinden Ebû Ca'fer Hürmüz, Nesâ şehrinde olub yanında müdâfa'a idecek asker dahî mevcûd değil idi. Şîraz'da muhâliflere hevâdar olanlar intihâz-ı fırsatla ayaklanub Samsâmüddevle'nin konağını yağmâ idivirdiler. Samsâmüddevle kal'aya tahassun itmek istedi. Kal'a muhâfızları yol virmediler. Yanında ancak üç yüz kadar galebelik kalmış idi. Ebû Ali bin Üstâd, Hürmüz'ün yanına gitmeyi kararlaşırdılar. Şîraz'dan iki merhale uzaklaşub Dûdmân'a yetişdiklerinde Dûdmân re'isi Tâhir, Samsâmüddevle'yi derdest ile Bahtiyâr'ın oğlu Ebû Nasr'ın yanına gönderüb i'dâm olundu.

Kitâbımızın Devlet-i Abbâsiye faslında Samsâmüddevle'nin 379 târîhinde vefât itdiği sehven yazılmışdır.

Fars bilâdı Samsâmüddevle'den sonra biraz vakit Bahtiyâroğulları'nın elinde kalub 390 senesinde Bahâüddevle tarafından me'mûr Ebû Ali Üstâd Hürmüz askerle giderek harben Şîraz'ı istîlâ eylemiş ve Ebû Nasr bin Bahtiyâr Bilâd-ı Deylem'e ve karındaşı Ebû'l-Kâsım Batîha'ya firâr itmiştir.

Bahâüddevle 403 senesinde Bilâd-ı Fars'dan Errecân şehrinde vefât iderek na'sı Irak'a nakl ve Meşhed-i Emîrû'l-Mü'minîn'inde mefdûn babası Adudüddevle'nin yanında defn olundu.

Bahâüddevle'den sonra oğlu Sultanüddevle Ebû Şücâ' Errecân'dan Şîraz'a giderek serîr-i hükûmete oturdu.

Kirman vâlisi ve Sultanüddevle'nin birâderi Ebû'l-Fevâris 407 senesinde ba'zı Deyâlîme ile bi'l-ittifâk Şîraz'ı zabt eyledi ise de Sultanüddevle harben Ebû'l-Fevâris'i Şîraz'dan çıkardı.

Sultanüddevle'nin diğer birâderi Müşerrefüddevle dahî Irak'ı istîlâyâ kıyâm iderek harben galebe itmekle 413 senesinde aralarında musâlaha mün'akid olub Irak'ın tamâmı Müşerrefüddevle'ye ve Kirman ile Fars bilâdı Sultanüddevle'ye kaldı.

415 senesinde Sultanüddeve Şîraz'da vefât idüb Etrâk takımları Kirman emîri Ebü'l-Fevâris bin Bahâüddeve'yi cülûs itdirmeği kararlaşırdılar. Ebü'l-Fevâris gelüb cülûs eyledi ise de Sultanüddeve'nin oğlu Ebû Kâlicâr harben Ebü'l-Fevâris'e galebe ve Fars hükûmetini zabt idivirdi. Ebü'l-Fevâris Fesâ medînesine çekildi.

Ebû Kâlicâr, Şîraz'a dâhil oldukda Şîraz'daki Deyâlîme ile aralarında ihtilâf yüz gösterdi. Deylemîlerin muhâbere ve talebleriyle Ebü'l-Fevâris yine gelüb Şîraz'ı zabt itdikden sonra beyinlerinde musâlaha vukûyla Kirman ve Fars bilâdı Ebü'l-Fevâris'in, Hûzistan Ebû Kâlicâr'ın yedinde kaldı.

418'de Ebû Kâlicâr, Ebü'l-Fevâris aleyhine kıyâm ile harb için Kirman'a doğru gitdi. Bilâd-ı Fars Ebû Kâlicâr'ın, Kirman Ebü'l-Fevâris'in yedinde kalmak ve Ebû Kâlicâr tarafından Ebü'l-Fevâris'e senevî yegirmi bin dînâr virilmek şartıyla aralarında musâlaha akd olunmuşdur.

435 senesinde Irak emîri Celâlüddeve vefât eylediğinden Ebû Kâlicâr, Irak emâretine nâil ve Bağdad'a azîmetinde halîfenin iltifâtına mazhar oldu.

Sene-i merkûmede dârü'l-mülk-i Fars olan Şîraz'ın etrâfına bir sûr çekilmesini Ebû Kâlicâr murâd iderek emr-i inşâyâ mübâşeretle sekiz zirâ' semkinde ve on iki bin zirâ' dûrunda bir sûr inşâ idildi. Emr-i binâ 440 senesinde tamâm olmuşdur.

Ebû Kâlicâr bundan mukaddem Kirman'ın bir kısmını zabt ile Behrâmşah bin Leşkeristân'ı oraya âmil nasb itmiş idi. Sene-i merkûmede Behrâmşah muhâlefet gösterdi. Ebû Kâlicâr ıslâhat için giderken Cinâb nâm mahalde hastalanub vefât eyledi. Ve oğlu Ebû Mansûr Filâstûn derhâl Şîraz'a giderek Fars bilâdını istîlâ eyledi.

Bağdad'da bulunan Melik er-Rahîm bin Ebû Kâlicâr dahî Irak emâretine nasb olundu.

Melik er-Rahîm, Filâstûn'un Bilâd-ı Fars'ı zabt itdîği işitdikde karındaşı Ebû Sa'd'ı askerle gönderüb Ebû Sa'd, Şîraz'ı zabt ve Filâstûn ile vâlikesini kabz itmiştir.

441 senesinde Melik er-Rahîm, Şîraz'a giderek şehre yakın vardıkda Bağdad ve Şîraz Etrâk'ı beyinlerinde bir ihtilâf zuhûr eyledi.

Melik er-Rahîm, Şîraz Etrâkına i'timâd idemediği gibi Fars'daki Deyâlîme'yi de mukaddemce mahbesdan İstahr'a firâr itmiş olan Ebû Mansûr, Filâstûn'a hevâdâr anladığından karındaşı Ebû Sa'd ile Ebû Tâlib'i Errecân'da ikâme ve Irak'a avdet itdi. Lâkin bu yüzden dahî Fars'da başkaca bir ihtilâf kapusu açıldığından İstahr'da Filâstûn'un başına hayli galebelik toplanub Filâstûn şu kuvvetle Bilâd-ı Fars'ı istîlâ ve Ahvaz'ı da zabt için Errecân'a doğru azîmet eyledi. Melik er-Rahîm, Filâstûn'un tecâvüzâtından haber aldıkda askerle üzerine gitdi ise de askeri münhezim oldu.

442'de Ahvaz'da bulunan Fars askeri beyinde bir ihtilâf zuhûr idüb bir takımı Filâstûn'a, bir takımı Melik er-Rahîm'e meyl ve itâ'at gösterdiler. Filâstûn kendi itâ'atında kalanlar ile Fars'a gitdi.

443'de Melik er-Rahîm birâderi Ebû Sa'd'ı askerle Bilâd-ı Fars'a sevk idüb Ebû Sa'd İstahr, Şîraz, Darabkerd şehirlerini istîlâ itdi. Fars emîri Filâstûn müdâfa'aya çalışırken mağlûb ve askeri münhezim oldu.

445'de Melik er-Rahîm, Bilâd-ı Fars'dan Errecân şehrine giderek Emîr Ebû Mansûr Filâstûn'un oradaki askeri kendisine i'tâ'at itdiler. Errecân Melik er-Rahîm'de kaldı.

Melik er-Rahîm'in Şîraz'da bulunan birâderi Ebû Sa'd ile askeri beyinde sene-i merkûmede bir ihtilâf zuhûr idüb asker Ebû Sa'd'ı Şîraz'dan tard ve Filâstûn'u getirüb ona itâ'at eylediler. Ebû Mansûr, Şîraz'a bi'l-vusûl istîlâsını müte'âkib Selçukî Sultan¹⁴⁴ Tuğrul nâmına hutbe okutdurdu.

447 senesinde Melik er-Rahîm tarafından İstahr Kal'ası muhâfızı bulunan Fûlâd, Deylem'i harben Şîraz'ı istîlâ ve Ebû Mansûr Filâstûn'u tard ile yine Melik er-Rahîm nâmına hutbe okutdurdu. Ebû Mansûr, Şîraz'dan çıkarıldıkda Fîrûzâbâd'a gitmiş idi. Birâderi Ebû Sa'd ile birleşüb askerle Şîraz'a azîmet ve harben Fûlâd'ı oradan çıkarub Şîraz'ı zabt itdikden sonra birâderleri Melik er-Rahîm'e itâ'at ve biraz müddet birlikde ikâmet itdiler ise de bi'l-âhere aralarına (...) ¹⁴⁵ iltihâk eyledi. Emîr Abbas'ın 541 târîhinde maktûl olmasını müte'âkib Bûzâbe, Fars ve Hûzistan'dan cem'

¹⁴⁴ “Sultan” ifadesinde “l” sesini veren “lam” harfi sehven yazılmamış.

¹⁴⁵ Kitabın 112. ve 113. sayfaları eksik olup bu durum parantez içerisinde üç nokta ile gösterilmiştir.

eylediği askerle giderek İsfahan'ı muhâsara itdi. Bir kuvve-i askeriye dahî Hemedan'a ve Mâhkî Kal'asına doğru yola çıkardı. Bûzâbe bundan sonra Sultan Mes'ûd'un aleyhinde şiddet irâ'esiyle sultan-ı müşârünileyhin üzerine açıktan açığa hücum alâmetlerini gösterdikde sultan musâlaha için muhâbereye başladı. Muvâfakat göstermeyüb ilerüye doğru yürüdü. Sultan kâidlerinden Karatekin ile birlikde askerle giderek Merc'de Bûzâbe'yi bi'l-istikbâl beynlerinde muhârebe vukû' buldu. Sultan Mes'ûd meyseresiyle berâber münhezim oldu. Kulübede bulunan asker harbe devâm iderek atılan oklardan birisi Bûzâbe'yi isâbetle Bûzâbe atından düşüb mecrûh ve me'sûr olmağla sultanın emriyle i'dâm olunmuştur.

Bûzâbe'nin yed-i esârete tutulmasıyla berâber askeri münhezim olub Bilâd-ı Fars'ı Sultan Mes'ûd istilâ itdi (542).

Sene-i mezkûrede Sultan Mes'ûd Selçukî'nin veled-i sagîrine atabeg olan Muzafferüddin Sungur bin Mevdûd Salgurî hurûc ve Bilâd-ı Fars'ı zabt itmişdir.

2.4.1.4. Atabegân-ı Fars Hükûmeti (542-665)

Bunlara Âl-i Salgur dahî dinilür. Devlet-i Selçukiye'nin hâl-i za'fa tesâdüfleri esnâsında Atabeg Muzafferüddin Sungur bin Mevdûd Salgurî hurûc idüb zıkr olunduğu üzere 542 senesinde Fars memleketini istilâ ve Âl-i Salgur hükûmetini teşkîl eyledi. Müşârünileyh Şîraz'da bir hânkah ve bir mescid binâ itmişdir. Vefâtı 550 târîhindedir.

Sungur'dan sonra birâderi Atabeg Zengî bin Mevdûd, Şîraz'da serîr-i hükûmete oturdu. Salguryân'dan Alp Arslan, hükûmeti Zengî'nin elinden almak üzere aleyhine kıyâm eyledi ise de harben münhezim oldu.

Zengî 558 senesinde vefât idüb yerine birâderzâdesi Zengî bin Tekle cülûs eyledi. Zengî asker hakkında sû-i sîret gösterdiğinden rüesâ-yı asker Hûzistan mutasarrıfı Şümle'yi Fars bilâdını istilâyâ teşvîk itdiler. Şümle askerle Bilâd-ı Fars'a doğru yürüdükde Zengî müdâfa'aya kıyâm itdi. Askerinin bir mikdâr-ı cüz'iyesi sadâkat ibrâz iderek ekseriyesi hıyânet gösterdiğinden Zengî münhezimen firâr ve Şebânkâre Ekrâdına ilticâ eyledi. Şümle Bilâd-ı Fars'ı istilâ idivirdi. Lâkin Şümle'nin birâderzâdesi İbn-i Şenkâ'nın bilâd-ı merkûmede irtikâb eylediği mezâlim umûma

nefret virdiğinen Şümle'yi istîlâya teşvîk iden askere nedâmet gelüb gerek asker, gerek ahâlî-i ale'l-umûm Zengî'nin hükûmeti üzere eylediler. Zengî celb ile yine mesned-i hükûmete oturduldu.

Zengî 571'de vefât iderek yerine oğlu Atabeg Tekle cülûs itmişdir.

Atabeg İlideniz bunun zemânında Şîraz'ı istîlâ için askerle hücum iderek hayli sarkındılıklarda bulundu. Tekle müdâfa'a esnâsında mecrûh oldu. Tuğrul bin Sungur, Tekle'ye mu'âriz olub aralarında cereyân iden muhârebeler esnâsında Bilâd-ı Fars'ın çok yerleri harâb olmuşdur.

Tekle 591 senesinde vefât iderek birâderi Muzafferüddin Ebû Şücâ' Atabeg Sa'd bin Zengî oturmuşdur. Müşârünileyh âdil ve siyâsî bir zât idi. Zemânında Fars bilâdı me'mûriyet kesb eyledi. Celâleddin Hârizmî bunun zemânında Hindistan'dan avdetle Bilâd-ı Fars'ın ba'zısını yağmâ itmiş ve sonra aralarında sulh in'ikâd itmişdir.

623 senesinde Sa'd bin Zengî fevt olub yerine oğlu Muzaferrüddin Atabeg Ebû Bekir cülûs eyledi.

Tatarların Bilâd-ı Fars 'a mücâvir bulunan mahallere itâle-i eyâdî-i istîlâ ve hasâr eyledikleri esnada Ebû Bekir, Oktay Kaan'a hedâyâ ve itâ'at arzıyla mülkünü Cengizîlerin mazarratlarından muhâfaza itmiş ve Oktay Kaan tarafından kendisine Kutluk Han lakabı dahî virilmiştir.

Hülâgû Irak'a azîmet ve yol üzerine ayak basdığı yerleri pâymâl-ı mazarrat eylediği esnâda Ebû Ali Sa'd'ı tehniyet-i kudûm için Hülâgû'nun yanına gönderdi. Hülâgû'nun iltifâtına mazhar oldu. Hülâgû Bağdad'a hücum iderken Atabeg Ebû Bekir birâderzâdesi Muhammed Şah'ı askerle Hülâgû'ya terfîk eyledi.

Ebû Bekir 658 senesinde vefât iderek oğlu Sa'd ol esnâda Bağdad havâlîsinden Şîraz'a avdet iderken yolda hastalanub vefât itmiş ve haber-i vefâtı Şîraz'a bâliğ oldukda veled-i sagîri Atabeg Muhammed serîr-i hükûmete iclâs idilmiştir.

Atabeg Muhammed cülûsundan iki sene yedi mâh sonra kazâen kasrın sathından aşağı düşüb vefât itdi (661).

Bundan sonra Atabeg Muhammed Şah bin Salgur bin Atabeg Sa'd bin Zengî Şîraz'da serîr-i hükûmete oturdu. Şu zât be gâyet şecî' idi. Hülâgû'nun havâlî-i Irakiyece sebkât iden harekât-ı askeriyesi esnâsında refâkatinde bulunmuş ve besâlet göstermiş idi. Cülûsundan sonra şe'âir-i hükûmeti imhâ ve zevk ve menâhî irtikâbıyla imrâr-ı subh ve mesâ eyledi. Bu hâllerle berâber sefk-i dimâyede harîs idi. Bî vech-i şer'î şunu bunu i'dâm ile nefret- umûmiyeye hedef oldu. Cülûsundan sekiz mâh geçdikde Hülâgû Han'ın emriyle Halağ¹⁴⁶ ve İstahr Kal'asında habs idilerek yerine Selçukşah bin Salgur iclâs idildi (662).

Selçukşah bidâyet-i cülûsunda sâ'î-i fesâd add idildiği ümerâyı izâle ve selefî zemânında ümerâyı tahrîk iden Türkan Hatun'u silk-i izdivâca keşîde eyledi. Selçukşah ise melâhî ve menâhîde Muhammed Şah'dan girü kalmayub bilâsebeb birtakım bî günâhânân ukûbetine işâret idiyor idi.

Bir gice meclis-i işretde buhâr-i bâdeden dimâğında imtilâ hâsıl olub Türkan Hatun'un selefî zemânındaki tahrîkâtı hâtırına gelmekle şu sırada karşusunda ayak üzere durmakda olan bir zencî gözüne ilişüb Türkan Hatun'u i'dâm ile başını getirmesini zencîye emretti. Zenci giderek Türkan Hatun'u i'dâm ve başını bir taşt içine vaz' ile getirdikde Selçukşah maktûlenin kulaklarındaki kıymetdâr küpeleri çıkarub o meclisde tagannî ile kendisini eğilmekte olan mutribe doğru fırlatdı. Bu maddeden herkese vahşet ve nefret geldiğinden Şîraz'da bulunan ümerâ Selçukşah'a mürâca'at itmeksizin atlarına binüb Şîraz'dan çıkdılar. Selçukşah bunların hareketlerini işitdikde müsellâhen atına binerek sür'atle arkaları sıra gitdi. İbtidâ râst geldiği Oğul Beg'i bir gürz-i girân havalesiyle yere yıkub öldürdü. Ümerâ-i sâireye yetişemediğinden avdetle hepsinin Şîraz'daki mallarını yağmâ ve hânelerini ihrâk itdirdi. Ümerâdan firâr idenler Hülâgû'nun yanına giderek Selçukşah'ın ahvâlini bildirdiler. Hülâgû ümerâsından Altacu'yu askerle Şîraz'a doğru yola çıkardı. Altacu İsfahan'a yetişdikde Hülâgû'nun emrini ve bir saat evel izhâr-ı nedâmetle huzûr-ı İlhanî'ye ilticâ ider ise hakkında hayırlı olacağını Selçukşah'a yazdı ise de Selçukşah şu nasîhata i'tibâr itmeyüb asâkir-i mevcûdesini bi'l-istishâb sevâhil-i Bahr-i Umman'a doğru çekildi. Altacu askerle Şîraz'a girdikten sonra Selçukşah'ı ta'kîb için

¹⁴⁶ خلع şeklinde verilen ifadeyle ilgili olarak aramalarda Fars bölgesinde herhangi bir kale bulunamadığından ifade "Halağ" olarak okunmuştur.

hareketle yetişdikde beynlerinde şiddetli muhârebe vukû' bulub ahirü'l-emr Selçukşah derdest ile gözlerine mîl-i ateşin çekilmesini müte'âkib vefât eyledi (662).

Bundan sonra Atabeg Sa'd bin Zengî'nin kızı Âbiş Hatun, Şîraz'da serîr-i hükûmete cülûs idüb biraz vakit idâre-i umûr ile iştigâl itdi ise de Kadı Şerefeddin İbrâhim hurûc ile mülke ihtilâl-ı ârız olmağla kadı ile Şîraz'da bulunan Moğol askeri aralarında muhârebeler vukû'yla Kadı Şerefeddin ve etbâ'ından çok kimse maktûl oldu (663).

Şîrazca hâdis olan ihtilâlin bundan sonra da arkası kesilmediğinden 665 senesinde Abaka Han'ın emriyle Âbiş Hatun Tebriz'e iclâ ve Bilâd-ı Fars istilâ olunub Âl-i Salgur hükûmeti¹⁴⁷ munkarız olmuşdur.

Şu istilâdan sonra Bilâd-ı Fars doğrudan doğruya Benî Hülâgû memâlikine munzam olarak valilerle idâre idildi.

2.5. SEKİZİNCİ MEBHAS

2.5.1. AZERBAYCAN MEMLEKETİNİN HULÂSA-İ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

2.5.1.1. Coğrafya

(Azerbaycan) Beytü'l-Nâr ma'nâsına olan Âzerbâykân lafzının mu'arrabıdır. Mülûk-ı kadîme-i Fûrs zemânlarında ateşgedelerin başlucaları o havâlîde idi. Anın için öyle tesmiye olunmuş idi. Arablar ba'de'l-feth Şemâhî'nin

Tezekertuhâ vehnen ve kad halle dûnehâ

*Kurâ Azerbaycanü'l-mesâlih ve'l câl*¹⁴⁸

beytinin vezninden dahî anlaşıldığı üzere hemzenin ve bânın fethi, zâln sükûnu, rânın kesriyle (Azerbaycan) deyü telaffuz eylediler.

¹⁴⁷ “Hükûmet” ifadesinde “h” sesini veren “ha” harfi sehven “cim” harfi ile gösterilmiştir.

¹⁴⁸ Onu hatırlamakta güçlük çektim

O olmadan Azerbaycan köyleri, dağları ve cephaneliklerini çözmüştü/bulmuştu.

Azerbaycan memleketi memâlik-i İraniye'nin kısm-ı şimâlisidir. Şimâlen Bahr-i Hazar ve Şirvan, cenûben Irak-ı Acem ve Şehrizar, şarkan bilâd-ı Deylem, garben Kürdistan bilâdıyla mahdûddur. Medâin-i meşhûresi Tebriz, Erdebil, Hoy, Salmâs, Urmiye, Merâga şehirleridir. Tebriz şehri bir vâsi' sahrânın nihâyetinde Sehend nâm dağın zeyl-i garbısına yakın bir mahaldedir. Güzel bâğçeleri vardır. Hârûnürreşîd zemânında binâ olunmuştur.

Erdebil, Kûh-i Seylan'ın cânib-i şarkiyesindedir. Mâd mülûkundan Keyhüsrev'in binâkerdesidir.

Azerbaycan dağları çokdur. Bunlardan Suklana Dağı'nın irtifâ'ı on iki bin kademdir. Ezmine-i kadîmede şu dağın volkan olduğu rivâyet olunuyor.

Memleket-i mezkûredeki enhârın başlucaları Karasu ve Aras nehirleridir. Urmiye Gölü şu memleket dâhilindedir.

2.5.1.2. Azerbaycan Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi (22-330)

Hazreti Ömer radiyallahu anh efendimiz tarafından Azerbaycan'ın fethine Bükeyr bin Abdullah me'mûr idi. Na'im bin el-Mukarrin, Rey havâlîsini feth itdikden sonra halîfe hazretlerinin şerefsâdır olan emr-i âlîleri üzerine Hicret'in 22'nci senesinde Semmâk bin Harşene'yi imdâd için askerle Bükeyr'in yanına gönderdi. Bükeyr, Azerbaycan havâlîsine gitdiği vakit İsfendiyâr bin Ferruhzâd,¹⁴⁹ Vâcrûd havâlîsinde bozulub Cermîdan dağlarına doğru geliyor idi. Semmâk, Bükeyr'in yanına yetişdikde her birisi bir taraftan Azerbaycan bilâdını feth eyledi.

Feth olunan yerlere Utbe bin Ferkad'ın vali ta'yîn olunması cânib-i âlî-i hilâfetpenâhîden emr olunduğundan Azerbaycan bilâd-ı meftûhasına Utbe vali nasb olundu (22).

Utbe bin Ferkad, 25 târîhinde Azerbaycan'dan azl ile yerine Eş'as bin Kays el-Kindî âmil ta'yîn idildi. Sene-i mezkûrede Azerbaycan ahâlîsi nakz-ı ahd ile isyân eylediler. Üzerlerine asker sevk olundukda mukâvemetden aczlerini izhâr ve sulh

¹⁴⁹ Ferruhzâd isminde “â” sesini veren “elif” harfî sehven yazılmamış.

iltimâs eylediklerinden bedel-i sulh olmak üzere sekiz yüz bin dirhem istifâ ve musalâha-i iâde ve ibkâ kılındı.

Eş'as bin Kays el-Kindî 40 senesinde vefât itmiştir. Eş'as'dan sonra İbn-i Mutî' Muhammed bin Umeyr bin Utârid et-Tâî, Azerbaycan'a vali ta'yîn olunub Muhammed bin Mervân'ın Cezîre vilâyeti valiliğine ta'yîninden Devlet-i Emeviye'nin inkirâzına kadar Azerbaycan vilâyeti Kürdistan ile birlikde re'sen ve ekser-i evkâtde Cezîre vilâyetine merbûten idâre olundu.

Devlet-i Abbâsiye'nin teşekkülünde Ebû Ca'fer el-Mansûr, Cezîre vilâyeti valiliğine nasb olunarak Azerbaycan vilâyeti bir sâbık-ı cezîreye rabt idilmekle Mansûr tarafından Muhammed bin Sûl, Azerbaycan'a âmil ta'yîn kılınmış idi. Mansûr, nâil-i hilâfet oldukda Azerbaycan bilâdı Musul vilâyetine rabt idilerek 158 senesinde Yahyâ bin Bermek re'sen Azerbaycan vilâyeti valiliğine me'mûr oldu.

161'de Bessâm bin Amr et-Tağlibî, Azerbaycan'a vali olub 163 senesinde Halîfe el-Mehdî Azerbaycan vesâir a'mâl-i garbiyeye oğlu Hârûn'u vali ta'yîn itdi. 170'de ve Hârûnürreşîd'in hilâfetinde Yezîd bin Mezyed bin Zâidetü's-Şeybânî Azerbaycan'a vali nasb olunarak 183 senesine kadar Yezîd'in me'mûriyeti mümted olduğu hâlde sene-i merkûmede Yezîd, Musul vilâyeti valiliğine nakl ile Azerbaycan dahî Musul'a ilhâk idildi. 185'de Yezîd, Azerbaycan bilâdından Berde'de vefât iderek Azerbaycan vilâyetine oğlu Esed vali nasb olunmuşdur.

192 senesinde Hürremiye tâifesi Azerbaycan havâlîsinde harekât-ı fesâdkârâneye başladılar. Hârûnürreşîd, Abdullah bin Mâlik'i on bin nefer askerle tâife-i mezkûrenin tenkîline me'mûren irsâl eyledi. Abdullah giderek tâife-i merkûmeyi harben istîsâl itmiştir.

201 senesinde Bâbek Hürremî, Azerbaycan havâlîsinde neşr-i fesâd-ı i'tikâd itmeğe başladı. Bâbek, tâife-i Câvîdâniye'den olub tâife-i mezbûre Câvîdân bin Sehl'in ashâbıdır. Bâbek, Câvîdân'ın rûhu kendisine hulûl eylediğini iddiâ ider idi. Şu tâife-i fesâda ananın oğula, kızın babaya, hemşîrenin karındaşa tenkîhi câiz olduğu, i'tikâd-ı fâsidîne ve mezheb-i tenâsüha kâil olub "*Evrâh, hayvandan hayvana intikâl ider.*" dirler idi.

205 senesinde¹⁵⁰ Me'mûn halîfe tarafından Îsâ bin Muhammed bin Ebû Hâlid, Azerbaycan ve Kürdistan vilâyetine vali ta'yîn kılınub Bâbek Hürremî ile muhârebeye me'mûr oldu ise de bir iş görmeğe muvaffak olamadı.

209 senesinde Züreyk, Kürdistan havâlîsinde olduğu hâlde Azerbaycan'da bulunan kâimmakamı Ahmed bin Cüneyd el-İşkâfî'yi Bâbek Hürremî esîr eyledi. Bunu müte'âkib İbrâhim bin el-Leys bin Ebü'l-Fazl Azerbaycan vilâyetine me'mûr oldu. Züreyk bin Ali ise Musul ve Azerbaycan arasında bulunan cibâlî bi'l-istîlâ tagallüb gösterdikden sonra Musul emîri Seyyid bin Enes askerle üzerine giderek aralarında muhârebe cereyân itmiş ve 211 senesinde Züreyk kırk bin mevcûd bir ordu tertîb ile Musul'a sevk eylemiş olduğu hâlde Seyyid tedârik idebildiği dört bin neferle müdâfa'aya kıyâm eyledi ise de kemâl-i hiddetinden kendisini alamayub yalnız başına Züreyk'in askerine hücum eyledikde Züreyk'in ashâbıdan birisi mübâreze sûretiyle karşı çıkub ikisi de yekdîğerini öldürmüştür.

Bu haber Me'mûn'a bâliğ oldukda gazabnâk olarak Züreyk ve Bâbek ile muhârebe itmek üzere Muhammed bin Humeyd et-Tûsî'yi Musul valiliğine bi't-ta'yîn askerle Azerbaycan'a gönderdi.

Muhammed, Azerbaycan'a gitmek üzere Musul'a ba'de'l-vusûl Rebîa ve kabâil-i sâireden cem' eylediği askeri kuvve-i mevcûdesiyle birleştireb vali-i sâbık Seyyid'in oğlu Muhammed'i dahî bi'l-istishâb Azerbaycan'a doğru hareket eyledikde Züreyk, Zab Nehri üzerinde Muhammed bin Humeyd'i karşılayub vukû' bulan muhârebede fenâ sûretle münhezim olduğundan Muhammed'den istîmân ve ahz-ı emân ile Bağdad'a gönderildi. Bundan sonra Muhammed bin Seyyid Musul'a âmil ta'yîn olunarak Muhammed bin Humeyd Azerbaycan'a azîmet ve karşı çıkan Ya'lâ bin Mürre ile rûfekâsını bi'l-ahz Bağdad'a irsâl ile Bâbek Hürremî'ye doğru hareket eyledi (212).

Muhammed bin Humeyd, Bâbek'in üzerine giderken müsâdif olduğu mütegalibleri tenkîl ve esnâ-yı râhda bulunan akabelere asker ikâmesiyle ric'atını te'mîn idiyor idi. Heştâdser'e yetişdikde Bâbek'in beldesine duhûl için ashâbıyla bir

¹⁵⁰ “Senesinde ifadesi, sehven sadece “-sinde” şeklinde yazılmış.

meclis-i meşveret akd idüb bir cihet-i münâsebeden hemân beldeye hüçûm idilmesine müttefikan karar virildikten sonra Muhammed askerini ta'biye ile hüçûma hâzırlanmış ve Bâbek ise yol üzerindeki sengistanda pusuya asker komuş idi. Muhammed ile ashâbı dağa doğru ilerüleyüb evc-i fersah mikdârı mesâfe yukarıya çıkdıklarında Bâbek pusudaki askerle bir hüçûm-ı şedîd göstermesiyle berâber Muhammed'in askeri bozuldu. Muhammed ve yanındaki rüesâ-yı askerden Ebû Saîd asâkir-i münhezimeye sabır ve sebâta müte'allık nesâyih ve evâmîr i'tâ eylediler ise de askerin durdurulması mümkün olamadı. Yanlarındaki etbâ'-ı cüz'iyeleriyle sebât ve kıtâl-ı şedîde devâm gösterdiler. Bâbek'in askerinden bir şahıs Muhammed'in râkib oduğı kısrâğı yaralayub Muhammed kısrakdan aşağı düşdü. Bâbek'in adamları etrâfı sarub Muhammed'i öldürdiler (214).

Muhammed bin Humeyd'in maktûliyeti haberi Me'mûn'a bâliğ oldukda Abdullah bin Tâhir'i Bâbek'le muhârebeye ve Ali bin Hişâm'ı Azerbaycan ve İsfahan vilâyeti valiliğine me'mûr eyledi. Ali bin Hişâm, Azerbaycan'a varmasıyla berâber ahâlî hakkında (...) ¹⁵¹ firâr ile can kurtarabilüb askerinin bakiyesi kâmilten maktûl oldu. Bâbek, Mukan'a doğru kaçub Afşin, Berzend'e gitdi.

Afşin Berzend'de, Bâbek Beneh nevâiyesinde cem'iyet-i askeriyelerine nizâm virmekle uğraşub ara sıra tarafeynin müfrezeleri aralarında çatpat müsâdemeler vukû' bulur idi. Ol esnâda Bâbek, Afşin'in Merâğa'dan zahîre getirmekde olan bir kâfilesini urub zahîreyi zabt itdi. Askerde müzâyaka-i şedîde hâsıla olmasını müte'âkib Şirvan'dan derece-i kifâyede zahîre yetişüb halîfenin mu'âvenet için askerle gönderdiğı Boğa dahî Afşin'in mu'askerine vâsıl oldu. Bâbek ise mezhebine ittibâ' idenlerin kesreti sâyesinde kuvvetini gitdikce artırmakda idi.

221 senesinde, Mu'tasım tarafından Ca'fer el-Hayyât dahî imdâd-ı askeriyle Afşin'in ordusuna iltihâk idüb Bâbek'in tenkîline kifâyet idecek kuvvet toplamakla taraf taraf muhârebelere başlandı.

¹⁵¹ Kitabın 128. ve 129. sayfaları eksik olup bu durum parantez içerisinde üç nokta ile gösterilmiştir.

222 senesinde, Afşin kıtâl-ı şedîd ile galebe iderek Bâbek'i ve karındaşı Abdullah'ı derdest ve Sâmerîrâ'ya irsâl itmekle halîfenin emriyle ikisi de i'dâm olunmuşdur.

Azerbaycan vilâyeti Bâbek'in levs-i fesâdından tathîr olundukdan sonra Afşin'in akrabasından Mengcur oraya vali ta'yîn kılındı.

224 senesinde, Mengcur ba'zı esbâbdan dolayı isyân iderek hilâfetin emriyle üzerine giden askere karşı mağlûb ve me'sûr olmağla Sâmerîrâ'ya gönderilerek habs olundu.

225 senesinde, Azerbaycan vilâyeti valiliğine Muhammed bin Hâtim bin Herseme me'mûr olmuşdur.

Mukaddemce Bâbek vak'asında derdest ve Sâmerîrâ'da habs edilmiş olan Muhammed bin el-Ba'îs, 234 senesinde mahbesden kaçub Azerbaycan'da vâki' Merend'e azîmetle ba'zı kılâ'ı istîlâ eyledi. Halîfe el-Mütevekkil tarafından Hamdaviye bin Ali bin Fazl el-Sa'd'ı Azerbaycan vilâyeti valiliğine ve İbn-i Ba'îs'in derdestine me'mûr olub Zeyrek et-Türkî ve Ömer bin Seysel dahî Hamdaviye'e terfîk olundu. Bunlar hayli vakit uğraşdılar ise de İbn-i Ba'îs'i tutamadılar. Hamdaviye, Zeyrek, İbn-i Seysel Merendâ tarafındaki ormandan bin kadar ağac kesüb yegirmi kadar mancınık i'mâl ve İbn-i Ba'îs'in mahsûr olduğu Merend Kal'asını tazyîk itdiler. İbn-i Ba'îs başındaki galebelikle müttetifikan mukâvemet-i şedîde gösterdi. Cânib-i hilâfetden muhâsaralara mu'âvenet için Boğa el-Şerâbî askerle gönderilerek mahsûrîn Îsâ bin el-Şeyh bin Selîl vâsıtasıyla Boğa'dan emân taleb eylediler. Boğa emân i'tâsıyla kal'ayı zabt itdiği sırada İbn-i Ba'îs kal'adan çıkub firâr itmekle taharrîsine me'mûr olanların mübâşeretleriyle derdest ve Sâmerîrâ'ya gönderilerek orada habs idildi. Mahbûsen vefât itmiştir.

230 senesinde Mütevekkil evlâdına iktâ'-i bilâd iderken Azerbaycan'ı ba'zı bilâd ile oğlu Mu'tez'e iktâ' itmiş ve Muhammed bin Yûsuf el-Mervezî Azerbaycan vilâyetine vali ta'yîn kılınıp idi.

236'da Muhammed vefât ittiğinden yerine oğlu Yûsuf nasb idildi.

237 senesinde Yûsuf, Azerbaycan’a merbût Kürdistan havâlisine gitdikde isyân üzere bulunan Patrik Bukrât bin Sokrat¹⁵² istîmân eylediğinden Yûsuf, Patrik ile oğlu Ni’me’yi tutub halîfeye gönderdi. Bunun üzerine o havâlîde bulunan rüesâ-yı Hırsitiyan Bukrât’ın karındaşı oğlu ile bi’l-ittifâk Yûsuf’un katlini kararlaştırdılar. Patrik’in dâmâdı ve Erzen (Garzan) âmili Mûsâ bin Zûrâre dahî bunlarla ittihâd eyledi. O aralık şitâ şiddet gösterüb kardan yollar kapandığından Yûsuf, Azerbaycan’a gitmeyüb Tarûn¹⁵³ beldesinde ikâmet idiyor idi. Müttefikler belde-i mezkûrede Yûsuf ile ashâbını muhâsara eylediler. Yûsuf beldeden çıkub harben maktûl oldu. Yanında olan adamlar da me’sûr ve maktûl olmuşlardır.

Mütevekkil şu hâdiseden haber aldıkda Boğa el-Kebîr’i askerle Yûsuf’un kâtillerini tutmağa me’mûr eyledi. Boğa, Musul ve Cezîre tarîkiyle Erzen’den beda ile Mûsâ bin Zûrâre ve birâderleri İsmâil, Süleyman, Ahmed, Îsâ, Muhammed, Hârûn’u derdest ve Mütevekkil’e irsâl itdikden sonra Yûsuf aleyhinde hareket itmiş olan rüesâ müttetikleriyle muhârebe eyledi. Şu muhârebelerde muhâliflerden otuz bin kadar maktûl ve çok kimse me’sûr olmuşdur. Bunlarla müttetik olan Albak ve Debîl beldeleri de istîlâ olundukdan sonra Tiflis şehri de taht-ı muhâsaraya alındı.

Tiflis’in muhâsarası 238 senesine kadar mümted olub mancınıklar ile atılan neftli paçavralar şehri ihrâk itmekle elli bin kadar insan dahî muhterik olmuşdur. Bundan sonra Tiflis hizâsında bulunan Soğdbil şehriyle Harzmân Kal’ası feth ve kal’adaki patrik esîr idildi. Sonra Bilkân nâhiyesindeki Kubeyş Kal’ası teshîr olundu.

248 senesinde Halîfe el-Müsta’in tarafından Sugûr Şâmiyye valisi Mücâhid Meşhûr Ali bin Yahyâ el-Ermeni, Azerbaycan ve Kürdistan vilâyeti valiliğine¹⁵⁴ me’mûr olub 249’da Rûmların Malatya’yı harb ile berbâd itdikden sonra Cezîre’ye hücûmlarında Ali bin Yahyâ askerle müdâfa’aya gitdiğinden inde’l-muhârebe şehîd oldu. Ali bin Yahyâ’dan sonra Alâ bin Ahmed, Azerbaycan ve merbûtâtına vali ta’yîn olunmuşdur.

¹⁵² İsyân etmesi üzerine Azerbaycan valisi Yûsuf b. Muhammed’in Halife Mütevekkil’e gönderdiği Bagrat b. Aşot’u Said Paşa, Bukrât b. Sokrat olarak yazmış.

¹⁵³ Tarûn (طرون) beldesini Said Paşa, sehven طرونه (Tarûna) şeklinde yazmış.

¹⁵⁴ “Valiliğine” ifadesinde “kef” ile “nun” harfleri arasında sehven fazladan “lam” harfi yazılmış.

251 senesinde Kürdistan havâlîsinde zuhûr iden iki nefer Hâricî, başlarına topladıkları galebelikle fesâda kıyâm eylediklerinde Alâ şu Hâricîlerin üzrlere gitdi. Hâricîler bir kal'aya tahssun eylediler. Alâ bi'l-muhâsara kal'ayı zabt eyledi ise de Hâricîler derdest idilemediler. Nereye kaçdıkları bilinemedi.

261 senesinde Halîfe el-Mu'temed cânibinden Azerbaycan vilâyeti valiliği Muhammed bin Ömer bin Ali et-Tâi uhdesine tevcih olundu. Ali gitdikde vali-i sâbık Alâ, meflûc olduğu hâlde muhâlefet gösterüb bir mahaffeye binmiş olduğu hâlde askerle müdâfa'a için hurûc eyledi ise de askeri mağlûb ve kendisi esîr olmuş ve müte'âkiben vefât itmiştir.

Bundan sonra Azerbaycan bilâdını Merâga sâhibi Abdullah bin Hüseyin Hemedânî istîlâ eyledi.

276 senesinde Halîfe el-Mu'temed'in karındaşı Muvaffak, Muhammed bin Ebü's-Sâc'ı Azerbaycan vilâyeti valiliğine ta'yîn eylediğinden İbn-i Ebü's-Sâc giderken Abdullah askerle müdâfa'a için hurûc eyledi ise de harben münhezim olub Azerbaycan'ı İbn-i Ebü's-Sâc zabt idivirdi.

280 senesinde İbn-i Ebü's-Sâc askerle Merâga'nın zabtına kıyâm iderek muhâsara ve muhârebe-i şedîdeden sonra Abdullah bin Hüseyin ve ashâbını derdest ve habs ile i'dâm itmiş ve Merâga'yı istîlâ eylemiştir.

288 senesinde Azerbaycan'da şiddetli vebâ zuhûr iderek pek çok insan telef oldu. Vefeyâtın kesretinden mevtâyı tekfîn idecek adam bulunamayub emvât tekfîn ve defn olunmaksızın zükâklarda kaldı.

Azerbaycan valisi Muhammed bin Ebü's-Sâc sene-i merkûmede vebâdan vefât itmekle ashâbı Muhammed'in oğlu Dîvdâd'ı yerine oturdular. Muhammed karındaşı Yûsuf bin Ebü's-Sâc muhâlefetle başına topladığı biraz askeri istishâb ve muhârebeye kıyâm eyledikde münhezim olub hükûmetce şirketini istedi ise de Dîvdâd kabûl itmediğinden Yûsuf, Musul tarîkiyle Bağdad'a gitdi.

296 senesinde Yûsuf bin Ebü's-Sâc yüz yegirmi bin dînâr mâl-ı maktû' ile Azerbaycan vilâyetini tekallüd iderek Dînever tarîkiyle azîmet ve Azerbaycan'ı istîlâ eyledi.

Yûsuf bin Ebü's-Sâc'ın valiliği Vezîr bin el-Furât'ın zemân-ı vezâretinde idi. 299 senesinde İbnü'l-Furât'ın azliyle Hâkânî'nin vezârete nasbını müte'âkib Yûsuf bin Ebü's-Sâc müte'ahhid olduğu mâl-ı maktû'ı 304 senesine kadar göndermeyüb şu akçenin tecemmu'yle kesb-i servet ve imtinâ' için iktisâb-ı kuvvet eylediğinden sene-i merkûmede halîfenin vezîri bulunan Ali bin Îsâ'nın azl ve muâhezesini işitdikde Ali bin Îsâ'nın azlinden mukaddem müşârünileyhin sa'yı ile Rey vilâyeti halîfe cânibinden kendisine virildiğini i'lân ve Rey havâlîsini zabt için askerle Azerbaycan'dan hareket eyledi. Rey vilâyeti valisi Muhammed bin Ali bin Su'lûk, Yûsuf'un gelmekde olduğundan haber aldıkda Horasan'a çekilüb Yûsuf, Rey, Kazvin, Zencan, Ebher bilâdını istîlâ ve Ali bin Îsâ'nın sa'yı ile Rey vilâyeti kendisine i'tâ olunduğunu ve binâenaleyh gelüb azîmetle mütegalibîn tâifesini oralardan tard eylediğini Vezîr İbnü'l-Furât'a inhâ eyledi. Halîfe el-Muktedir bu mu'âmeleden gazabnâk olarak Ali bin Îsâ'dan su'âl olundukda Ali, Yûsuf'u tekzîb eylediğinden 305 senesinde Hâkân Müflihî nâm kâid kumandasıyla Yûsuf üzerine asker sevk olundu. Hâkân gitikde bi'l-muhârebe mağlûb ve me'sûr olmağla cânib-i hilâfetden bu madde için Mûnis el-Hâzim¹⁵⁵ askerle Yûsuf üzerine gönderildi. Mûnis a'mâl-ı Cebel'e yetişdikde Yûsuf, yedi yüz bin dînâr mâl-ı maktû' virmek üzere Rey a'mâlinin kendisine tevcihini istid'â itmiş ise de halîfe *“Yûsuf'un irtikâb eylediği tezvîrât üzerine yer gök arasını dolduracak akçe bile virse Rey vilâyetini kendisine virmeyeceğim.”* deyü cevâb-ı red-i i'tâ ve Yûsuf'un tenkîlini iltizâm iderek bunun için Mûnis'e emr-i şedîd irsâl eyledi. Mûnis askerle ilerüledikde Yûsuf galebe ve Mûnis'in maiyyetindeki ümerânın ekserîni esîr iderek develere bi'l-irkâb bir sûret-i teşhîriyede Erdebil'e idhâl itmiştir. Mûnis, Zencan'da ikâmetle bir taraftan ikmâl-ı nevâkısı, diğerk taraftan hilâfete mürâca'atla isti'âneye devâm idüb yanında pek büyük bir ordu toplandı. 307 târihinde Mûnis, asâkir-i müctemi' ile Yûsuf'un üzerine yürüyüb Erdebil kapusunun önünde vukû' bulan muhârebede Yûsuf mağlûb ve me'sûr olmağla mukaddemce ümerâ hakkında

¹⁵⁵ Said Paşa, Mûnis el-Hâzim olarak zikretmiş olduğu bu şahsı sonraki kullanımlarda Mûnis el-Hâdim olarak yazmış.

irtikâb eylediği mu'âmele-i teşhîriyeye mukâbeleten Mûnis ‘‘*Men dakika dukka*’’¹⁵⁶ diyerek Yûsuf’un başına tilki kuyruğundan ma’mûl bir külah giydirüb kendisi bir deveye irtikâb ile müştehiren Bağdad’a idhâl itmiştir. Yûsuf, Bağdad’a ba’de’l-vusûl halîfenin emriyle mahbese konuldu.

Yûsuf esîr olduktan sonra gulâmı Sebük, Azerbaycan vilâyetini istîlâ idivirdi.

Sebük’ün Azerbaycan’ı zabt eylediği haberi alındıkda Mûnis el-Hâdim’in Muhammed bin Abdullah kumandasıyla sevk eylediği asker galebe eylediği esnâda Sebük, Azerbaycan’ın mâl-ı maktû’ ile kendisine tevcîhini halîfeden istid’â-nâme ile iltimâs eyledikde senevî iki yüz yegirmi bin dînâr vermek şartıyla iltimâsı bi’l-kabûl kendisine hil’at ve ahidnâme gönderildi.

310 senesinde halîfe, Mûnis el-Hâdim’in iltimâsıyla Yûsuf bin Ebü’s-Sâc’ı habisten itlâk ve Rey, Kazvin, Ebher, Zencan, Azerbaycan bilâdını senevî beş yüz bin dînâr mâl-ı maktû’ ile uhdesine tevcîh eyledi ve bir kuvve-i askeriye terfikiyle Yûsuf’u yola çıkardı. Yûsuf, Azerbaycan’a vâsıl olacağı sırada Sebük vefât eylediğinden mâni’ ve müzâheme tesâdüf itmeksizin Azerbaycan vilâyetini istîlâ itmiştir.

311 senesinde Yûsuf askerle giderek Su’lûk’un karındaşı Ahmed bin Ali yedinden harben Rey bilâdını aldı. Ali inde’l-muhârebe maktûl olmuştur.

314 senesinde Nevâhî-i Meşrik bilâdı taraf-ı hilâfetden Yûsuf bin Ebü’s-Sâc’a tevcîh olunmağla Yûsuf gitdikde Karâmita ile harb iderken me’sûr ve maktûl oldu.

Yûsuf’un Azerbaycan’dan infisâlî târîhi olan sene-i merkûmede Ebû Sâlim Deysem bin İbrâhim el-Kürdî, Azerbaycan vilâyetini istîlâ idivirdi. Deysem’in Azerbaycan vilâyetinde hükûmeti on altı sene imtidâd itmiştir.

Deysem’in babası İbrâhim bir vakit Musul havâlîsinde hurûc eylemiş olan Hârûn eş-Şârî’nin ashâbından idi. Hârûn’un maktûliyetinden sonra Azerbaycan havâlîsine giderek rüesâ-yı Ekrâd’dan birisinin kızını nikâh itmiş ve Deysem şu kızdan

¹⁵⁶ Eden bulur.

tevellüd eylemiş idi. Büyüdükde İbn-i Ebü's-Sâc'a¹⁵⁷ intisâb iderek gitdikce kadr-yi âlî ve zikr olunduğu üzere Yûsuf'un infisâlinde tagallüben Azerbaycan'a vali oldu.

326 senesinde Veşmgîr'in mensûbâtından Leşkerî (Sebükerî), Azerbaycan bilâdına hücum eylediğinden Deysem müdâfa'aya kıyâm eyledi ise de münhezim olub Erdebil'den mâ'adâ Azerbaycan'ın kâffe-i bilâdını Leşkerî istilâ idivirdi. Deysem, Erdebil'e çekilerek orada tahassun itmiş olduğu hâlde Leşkerî muhâsaraya devâm eylediği esnâda Deysem, Veşmgîr'e mürâca'atla kendisinin itâ'atinde bulunmak üzere Leşkerî beliiyesinden halâsını istid'â eylediğinden Veşmgîr'in yazdığı tehdîdâmîz mektûb üzerine Leşkerî, Musul havâlîsine çekilüb Azerbaycan vilâyeti kemâkân Deysem'in yedinde kalmıştır.

Deysem'in yanındaki askerin çoğu Kürd idi. Veşmgîr'e itâ'atinden sonra Deylemîler dahî askerine dâhil oldular. Bi'l-âhere Kürdler, Deysem aleyhine hurûc ile kal'aların ba'zılarında tagallüb gösterdiler. Deysem, Kürdlerin şu hareketlerini gördükde Deylemîlerden askerinin teksîrine mecbûr oldu. Deylemî Su'lûk Muhammed bin Mûsâfir ki Sâlâr dinmekle kesb-i şöhret itmiş ve bi'l-âhere evlâdından biri Azerbaycan'da bir hükûmet-i müstakile teşekkül itmiştir. Deysem'in celb itmiş olduğu Deyâlîme içinde idi. Deysem, Deylemîler haklarında ikrâm ve riâyet gösterüb şu kuvvetle Kürdlerin tagallübünü izâle ve Azerbaycan'da istiklâlini muhafaza eyledi.

Bundan sonra Deysem'in vezâret-i hidmetinde bulunan Ebü'l-Kâsım Ali bin Ca'fer Azerbaycan'ı, a'dâ-i hükûmeti iltizâma başladı. Deysem vezîr-i müşârünileyhi tahvîf eylediğinden vezîr Tarm beldesine firâr eyledi. Muhammed bin Mûsâfir ol esnâda Deysem cânibinden Tarm muhafazasına me'mûr idi. Ebü Ca'fer'in Tarm'a vusûlu Muhammed bin Mûsâfir ile oğulları Vehsûdân ve Merzübân aralarında vahşet ve muhâlefet zuhûr eylediği bir zemâna müsâdif olub bunu müte'âkib Vehsûdân ile Merzübân babalarını kabz ve yedindeki emvâl ve zahâyiri kâmilan ahz eylediler.

Muhammed bin Mûsâfir her dürlü servet ve yesârdan mahrûm kaldığı hâlde yalnızca bir kal'a derûnuna çekildi. Ali bin Ca'fer şu hâli gördükde Merzübân'a takarrüble hidmetine duhûl ve Azerbaycan'ı istilâyâ Merzübân'ı itmâ' eyledi. Ali bin

¹⁵⁷ Verilen ifade silik çıktığından önceki ifadelerden yola çıkarak tahmini olarak "Ebü's-Sâc'a" olarak okunmuştur.

Ca'fer'in Bâtîniyye mezhebi ashâbından ve Merzübân dahî şu tâifeden olup Deysem ise Havâric'den ve Hazreti Ali'ye buğz idenlerden idi. Yanında bulunan Deyâlîme'nin hepsi Şîî idiler. Binâenaleyh mezhebce de aralarındaki muhâlefet Deysem'in sukûtunu muntic olmağla Merzübân'ın Deysem aleyhine kıyâmı alâmetleri yüz göstermeğe başlamasıyla berâber Deysem'in yanındaki Deylemîler, Merzübân'a taba'iiyet gösterdiler. Merzübân, Azerbaycan'a doğru yürüyüvirdi. Deysem, Merzübân ile mukâtele için askeriyle karşı çıkdıkda yanındaki Deylemîlerin bakiyesi de Merzübân'ın askerine karışdıkları gibi Kürdlerin de çoğu Deylemîlere ittibâ' eylediler. Deysem'in yanında pek az asker kaldığından Kürdistan havâlîsine çekilüb beynlerinde meveddet olan Hâcîk¹⁵⁸ bin Deyrânî'ye ilticâ ve Merzübân, Azerbaycan bilâdını istîlâ itmişdir (330).

Bundan sonra Merzübân ba'zı mu'âmelât ile Ali bin Ca'fer'i tevhiş ve Ali bin Ca'fer dahî sû-i sîretle Merzübân'ın zihnini tahdiş eylediğinden Merzübân'ı iğfâle müsâre'at ve Tebriz şehrinden emvâl-ı kesîre istihsâline Merzübân'ı itmâ' eyledi. Merzübân bu maksadı tervîc için Deylemîleri, Tebriz'e gönderüb askerin gösterdikleri mezâlim üzerine ahâlî bi'l-muhâbere Deysem'i celbe mübâşeretle berâber müttefikan Deylemîler aleyhlerine kıyâm ve yakaldıklarını i'dâm eylediler. Deysem cem' idebildiği askerle Tebriz'e azîmet itdi. Bu sırada Merzübân'ın yanındaki Kürd askeri hakkında gösterdiği sû-i mu'âmele anları da tevhiş eylediğinden Kürdler dahî ayrılıb Deysem'e ittibâ' idivirdiler.

Şu vukû'ât üzerine Merzübân, Ali bin Ca'fer'i tevhiş eylediğine nâdim olup ma'mâfih toplayabildiği askerle Deysem'i tenkîle de kıyâm ve Tebriz'e doğru azîmet eyledi. Ve Deysem bi'l-muhârebe münhezimen Tebriz'e çekilüb tahassun itdi. Merzübân, Tebriz'i muhâsara ile berâber Ali bin Ca'fer'i de te'mîn ve celb eylediğinden Deysem, Tebriz'i bırağub Erdebil'e çekildi. Merzübân, Ali bin Ca'fer'le birlikde giderek Erdebil'i muhâsara altına aldı. Burada dahî muhâsara uzayub Deysem müzâyakaya tutulduğundan musâlahaya râğbet gösterdi. Bi'l-istîmân Erdebil'i Merzübân'a teslim ve Merzübân'ın müsâ'adesiyle çekilerek ahâlîyle berâber orada

¹⁵⁸ Hâcîk isminde "c" sesini veren "cim" harfi sehven "ha" harfi ile yazılmış.

ikâmet itdi. Merzûbân mevânî’i izâle itdikden sonra Azerbaycan bilâdını bi’l-istîlâ Tebriz’de bir hükûmet-i müstakile teşkîl itmişdir (330).

2.5.1.3. Azerbaycan’da Benî Mûsâfir Hükûmeti (330-420)

Merzûbân bin Muhammed bin Mûsâfir zikr olunduğu üzere 330 senesinde Azerbaycan’da Benî Mûsâfir hükûmetini te’sîs iderek hükûmet-i mezkûre kendisinin, kendisinden sonra evlâdının yedlerinde kalmışdır. Merzûbân’ın babası Su’lûk dinmekle meşhûr, Muhammed’in Sâlâr lakabıyla da müştehir olması cihetiyle şu hükûmete Benî Sâlâr hükûmeti de dinilür.

332 senesinde Rus tâifesi bahren Azerbaycan havâlîsine çıkub Berde’ye kadar vardıklarında Merzûbân’ın Berde’de bulunan âmîli Deylemîlerden ve gönüllülerden topladığı beş bin kadar askerle Ruslar üzerlerine gidüb muhârebeye başladı ise de bir saat zarfında münhezim oldu.

Ruslar münhezimleri ta’kîb ile öldüre öldüre Berde’ye doğru yürüyüb ahâlî hakkında emân-ı i’tâ ve şehre duhûl ile herkesin emîn olması için taraf taraf nidâ eylediler. Ahâlîden şehirde mevcûd olanlar haklarında hüsn-i mu’âmele gösterildi. Ruslar şehri zabt itdikden sonra nevâhîde bulunan ehl-i İslâm taraf taraf toplanub Ruslar üzerlerine hücûm gösterdiler. Hepsi münhezim oldu. İslâm askerinin hücûmları sırasında Berde ahâlîsi de umûmen Ruslar aleyhlerinde ayaklanmışlar idi. Silâh bulanlar esliha, bulamayanlar taşlarla harb idiyorlar idi. Ruslar galebe eyledikde Berde’de bulunan ahâlî üç güne kadar şehirden çıkub gitmezler ise haklarında şiddet gösterileceğini i’lân eylediler. Eşyâlarını yüklenüb gitmeğe muktedir olanlar çekilüb başka taraflara gittiler. Eyyâm-ı mezkûre zarfında gidemeyenlerin çoğu Ruslar yedlerinde maktûl ve on bin kadar ahâlî dahî me’sûr oldu. Esîrlerin her birisinden yegirmi dirhem fidye-i necât istenilüb bir şey alınamadığından Ruslar hepsini i’dâm ve mâllarını iğtinâm itdiler.

Merzûbân bin Muhammed şu hâdisiye-i vahîmeyi işitdikde nefer-i âmm sûretiyle ahâlî-i bilâdı ayağa kaldırub tecemmû’ iden otuz bin kadar askerle Ruslar üzerlerine hücûm ve muhârebelere kıyam eylediklerinden Ruslar münhezimen Merâğa’ya

çekilüb orada buldukları meyveleri bol bol yemekden bir şiddetli vebâya tutludular. İçlerinde vefeyât teksir eyledi.

Ruslar şu hâl ile berâber hayli vakit Merzübân'a mukâvemet gösterip bi'l-âhere mağlûb ve ekseri maktûl oldu. Ruslar'ın müzâyakaya müsâdif oldukları sırada Musul hâkimi Nâsırüddevle birâderzâdesi Ebû Abdullah el-Hüseyn bin Saîd'in Azerbaycan'ı istîlâ için Salmâs'a geldiği haberi Merzübân'a bâliğ olmağla Merzübân askerinin bir kısmını Rusların üzerlerinde bırağub dîğer kısmıyla Ebû Abdullah'ın üzerine yürüdü. Ebû Abdullah mağlûben geldiği yola dönüb o havâliden çekilmiştir.

Merzübân'ın Ruslar üzerlerinde bıraktığı asker bir taraftan, şiddet-i vebâ dîğer taraftan Rusları berbâd eyledi. Ruslar üsve-i hâl ile bi'l-âhere çekilüb Kür Nehri'ini ubûr ve gemilerle geldikleri semte firâr itmişlerdir.

337 senesinde Benî Büveyh'den Rüknüddeve, Merzübân'ın bilâdından Rey şehrini istîlâyâ kıyâm itdi. Merzübân askerle giderek ibtidâ gâlib, sonra bazı mevâ'ide aldanub münhezim olduğu hâlde yed-i esârete tutuldu.

Merzübân'ın esâreti haberi Azerbaycan'a bâliğ oldukda ashâbı Merzübân'ın babası Muhammed'i yerine ikâme eylediler. Muhammed ise sû-i sîretle nefret-i umûmiyeye hedef olduğundan hakkında bir kıyâm-ı umûmî alâmeti müşâhede ve oğlu Vehsûdân'ın yanına firâr itdi.

Bu sırada hükümdâr-ı sâbık Deysem Kürdî fırsat bulub başına topladığı Kürdlerle Azerbaycan'ı istîlâyâ kıyâm eyledikde Rüknüddeve'nin sevk itmiş olduğu Muhammed bin Abdürrezâk'ın kumandası altındaki asker galebe iderek Deysem, Vehsûdân'ın yanına kaçdı.

Merzübân hayli vakit Sümeyrâm Kal'asında mahbûs kalub ol esnâda vâlidesinin tedbiriyle birtakım tüccâr Sümeyrâm Kal'ası mütevellisi Beşîr Esfâr'ın yanına giderek *“Merzübân mukaddemâ bizden iştirâ itdiği isti'anın akçesini virmemiştir.”* deyü bir da'vâ-yı musanna' ikâme eylediler. Beşîr Esfâr tarafını söyletdirdikde Merzübân inkâr-ı müdde'â eyledi ise de müdde'ilerden birisinin gamz-ı ayn ile imâsı üzerine işi anlayub müdde'â-yı i'tirâf ve fakat mikdârı mechûl olduğunu ifâde itdi. Tüccâr ise adamlarıyla berâber Beşîr Esfâr'ın yanında kalub matlûbları

Merzübân'dan istihsâl olundukca gitmeyeceklerini söylediler. Ma'mâfih alacakları tahsîl olunur ise istediği mikdârını kendisine vireceklerini de Beşîr'e va'd eylediklerinden Beşîr iğfâl olundu. Binâenaleyh tüccâr ve adamları her gün serbest kal'aya girüb çıkmakda ve nûkut isterler ise Merzübân'ı görmekte idiler. Beşîr Esfâr'ın ısrarı üzerine Merzübân borcunun mikdârını vâlidesinden isti'lâm itmeğe ve tüccârın matlûbâtına vefâ idebilecek mikdâr akçeyi anasından istemeğe lüzûm gösterdi. Beşîr Esfâr öyle yapılmasına muvâfakat gösterdi. Merzübân ile tüccâr bu desîseler ile işi oyalıyorlar idi.

Beşîr Esfâr'ın sabîhü'l-vech bir uşağı var idi. Bu uşak kılıc ve kalkan ile müselleh olduğu hâlde ara sıra Merzübân'ın yanına girer çıkar idi. Merzübân şu uşağa aşk-ı şedîd gösterüb hafıyyen hayli nukûd i'tâ itdi. Uşak gördüğü lütuf ve ihsân üzerine Merzübân'a esîr olacak bir derecede mecbûr olub tahlîse sa'y iden tüccârın sırlarına kesb-i ittîlâ' ve bu da anlarla ittihâd eyledi. Bir zırh ile bir eğe tedârik iderek hafıyyen Merzübân'a virdi. Merzübân ayağındaki kaydı eğe ile kesmeğe devâm idüb bir yevm-i mev'ûdda cümlesi müttefîkan hurûc itmeği kararlaştırdılar. Beşîr Esfâr haftada bir kere Merzübân'ın yanına varub ziyâret ider idi. Yevm-i mev'ûd geldikde tüccârın ba'zısı Merzübân'ın yanına gidüb ba'zısı hısnın kapusu önünde durdular.

O aralık Beşîr Esfâr, Merzübân'ın yanına gelmekle Merzübân her ne ister ise virmek üzere kendisini bırakmasını Beşîr'den recâ eyledi. Beşîr, Rûknüddeve'ye hıyânet idemeyeceği cevâbını virdi. Merzübân zâten kat' ile ilişirdiği kaydı bağteten ayağından çıkarub kapuya doğru sür'at ve gulâm-ı merkûmdaki kılıc ve kalkanı ahz ile Beşîr Esfâr'ı i'dâm itdikden sonra kapu önündeki nöbetçiye de öldürdü. Orada bulunan tüccâr kıyâfetindeki adamlar dahî Merzübân'ın yanına toplandılar. Kal'adaki asker ise o sırada müteferrik idiler. İşitdikleri gürültü üzerine avdet eylediklerinde kal'a mütevellîsinin maktûl olduğunu gördüklerinden hepsi Merzübân'a ittîbâ' eylediler. Merzübân, Sümeyrâm Kal'asını ve müte'âkiben giderek yine Azerbaycan'ı istîlâ eyledi (342).

Deysem el-Kürdî, Vehsûdân ile birlike Azerbaycan bilâdında hüküm yürüdürken Rûknüddeve ile beynlerinde ba'zı vukû'ât yüz gösterüb Kürdistan bilâdına çekilmişdi. Ol esnâda Merzübân'ın Sümeyrâm Kal'asını bi'l-istîlâ yüzünü Azerbaycan'a çevirdiğini işitmekle Bağdad'a firâr itdi.

Deysem bundan sonra Rüküddevle'ye ve Nâsırüddevle ve Seyfüddevle'ye mürâca'atla Azerbaycan'ı istirdâd için mu'âvenet talebinde bulundu ise de fâide göremeyüb 344 senesinde Seyfüddevle'nin yanında iken Seyfüddevle ile Merzübân aralarında husûmet düşdüğünden Seyfüddevle'nin mu'âvenetiyle Deysem, Selmâs'a kadar gitdi ise de münhezimen Kürdistan'da bulunan Hâcîk'e dehâlet eyledi. Hâcîk, Merzübân'ın taleb ve tehdîdiyle Deysem'i kabz ve mukayyeden Azerbaycan'a irsâl itdiğinden Merzübân, Deysem'in gözlerine mîl-i ateşin çekdirüb kendisini de mahbese ilkâ itdi. Deysem, Merzübân'ın vefâtına kadar mahbûs kalmış sonra Merzübân'ın ba'zı ashâbı Deysem'i öldürmüştür.

Merzübân 346 senesinde vefât eyledi. Hasta iken maraz-ı mevtde olduğunu anladıkda kendisinden sonra mülkü karındaşı Vehsûdân'a, ba'dehu oğlu Cestân'a, sonra diğeri oğlu İbrâhim'e, İbrâhim'den sonra diğeri oğlu Nâsır'a vasiyyet idüb oğullarından kimse hayatta bulunmaz ise karındaşı Vehsûdân'ın hükümdâr ittihâzını da vasiyyetine ilâve itdi. Şu vasiyyet karışık bir şey olduğundan Merzübân fevt olduktan sonra Vehsûdân istibâha zâhib olub Merzübân'ın oğulları ise müttefikan istibdâd gösterdiler. Vehsûdân firârî gibi Erdebil'den çıkub Tarm beldesine gitdi. Sonra Cestân bin Merzübân kesb-i istibdâd itmekle birâderleri kendisine itâ'at eylediler.

Cestân, Ebû Abdullah en-Nuaymî'yi vezîr ta'yîn idüb Cestân bin Şermezen nâm emîrden başka ümerâ dahî kendisine itâ'at göstermişlerdir. Cestân bin Şermezen, Kürdistan havâlîsinde vali idi. Tagallüb niyetini iltizâm ve Cestân'ın ammisi Vehsûdân ile sâirelerini tahrîk ile fesâda kıyâm eyledi. Şu ihtilâf 349 senesine kadar imtidâd itmiş olduğu hâlde o târîhde Müstecîr bin Îsâ bin el-Müktefî Billâh, Azerbaycan'da zuhûr ile halkı Âl-i Muhammed'den rızâ için kendisine bî'ata da'vet ve izhâr-ı adâlet itmekle etbâ'ı çoğalmağa başladı.

İbn-i Îsâ'nın zuhûruyla etbâ'nın teksirine sebep viren hâl -Cestân bin Merzübân'ın sû-i sîret göstermesinden ve siyâset-i askeriyece tesâmühünden tevellüd iden- nefret-i umûmiye idi. Cestân zikr olunduğu üzere umûr-ı siyâsiyece iltizâm teseyyüb ve nisyân ve müşâvere-i nisyân ile mülâ'ib ve melâhîye râğbet gösterdiğinden ammisi Vehsûdân ile Tarm'da tahassun itmiş olan Cestân bin Şermezen kıyâma tedbîr aramakda idiler. Bu esnâda Cestân bin Merzübân vezâret

hidmetinde bulunan Nuaymî'yi kabz ve muâhezeye tasaddî eyledi. Nuaymî ile İbn-i Şermezen'in vezîri Ebü'l-Hasan Abdullah bin Muhammed bin Hamdaviye aralarında müsâheret olduğundan Nuaymî'nin muâhezesinden dolayı Ebü'l-Hasan vahşete zâhib olub sâhibi İbn-i Şermezen'i Cestân'ın birâderi İbrâhim bin Merzübân ile mükâtebeye teşvîk ve mülke itmâ' eyledi. Bununla Ebü'l-Hasan giderek Merâğa şehrini de istîlâ itdiler. Cestân haber aldıkda İbn-i Şermezen ile vezîri Ebü'l-Hasan'a tatlıca bir lisân ile tahrîren mürâca'at ve Nuaymî'yi itlâk ideceğini de taahhüdle beynlerinde müsâlemet husûlana arzû gösterdi. Ebü'l-Hasan bunun üzerine İbrâhim'e nusretten çekilmiş olduğu hâlde İbn-i Şermezen'in gösterdiği nifâk Cestân ile İbrâhim'e hoş görünmediğinden yekdîğeriyle bi'l-muhâbere İbn-i Şermezen aleyhinde akd-i ittifâk eylediler. Bu sırada Nuaymî mahbesden firâr ile Mukan'a giderken etbâ'ı çoğaldıkda Irak'a gidilmek üzere İbn-i Îsâ'yı iddiâ-yı hilâfete teşvîk ve tahrîk eyledi. İbn-i Îsâ, üç yüz kadar galebelikle Nuaymî'nin yanına azîmet iderek İbn-i Şermezen ile de ittihâd itdiğinden kendisine bî'at idenler gitdikce çoğalmağa başladı. Ve umûruna kuvvet gelüb el- Müstecîr-Billâh lakabıyla telakkub itdi. Cestân bin Merzübân ile İbrâhim askerle Müstecîr üzerine azîmetle harben galebe ve Müstecîr'i derdest ve i'dâm idivirdiler.

Vehsûdân birâderzâdelerinin ihtilâfını gördükde Müstecîr vak'asından sonra İbrâhim ile bi'l-muhâbere yekdîğeri ziyâret ve Nâsır bin Merzübân ile de mükâtebe eylediler. İbrâhim, birâderi Cestân'ın yanında iken şu mekâtebe üzerine Cestân'dan ayrılıb Nâsır'ın yanına gitdi. Cestân'ın yanındaki asker dahî Nâsır'a ittibâ' itdiler. Asker nâsır ile bi'l-ittifâk Erdebil'i zabt itmiş oldukları hâlde Nâsır'dan ulûfe istediler. Nâsır'da akçe yoğ idi. Kendisini tahrîk iden ammisi Vehsûdân ise mu'âvenetden eser bile göstermedi. Nâsır, iğvâ olunduğunu anlayub bi'z-zarûre Cestân ile birleşdi ise de Cestân'da da servet olmadığından müzâyaka-i askeriyeyi izâle için ammileri Vehsûdân'ın yanına gitmeğe mecbûr kaldılar. Bi'l-muhâbere taahhüd olduktan sonra vâlidelerini alub gitdiklerinde Vehsûdân üçünü de habs ve emâreti oğlu İsmâil nâmına akd eyledi. İbrâhim bin Merzübân, Kürdistan havâlisinde olduğu hâlde birâderlerini kurtarmağa kıyâm eylediğini Vehsûdân işitdikde Cestân ve Nâsır'ı vâlideleriyle berâber i'dâm itmiştir (349).

Bundan sonra Vehsûdân, İbrâhim'i ele getirmesini İbn-i Şermezen'e emreylediğinden İbn-i Şermezen askerle gitdikde İbrâhim, Kürdistan'a avdet eyledi.

İbrâhim avdetden sonra 355 senesine kadar asker cem'iyle uğraşub o târîhde Azerbaycan'a gitmek istedikde Cestân bin Şermezen etrâfda bulunan mülûk ve Ekrâd ile bi'l-muhâbere mu'âvenet-i umûmiye ile İbrâhim müdâfa'asına kıyâm eylediği hâlde İsmâil bin Vehsûdân'ın vefât eylediği haberini aldığından İbrâhim doğruca giderek Erdebil'i zabt itdi.

İbrâhim, Erdebil'i zabt eyledikde orada bulunan Ebü'l-Kâsım bin Mesîkî, Vehsûdân'ın yanına azîmetle ikisi birbiriyle akd-i ittifâk eylediler. İbrâhim karındaşlarının intikâmını almak için ammisî Vehsûdân üzerine yürüdükde Vehsûdân havfa zehâben İbn-i Mesîkî ile berâber Deylem bilâdına kaçdı. İbrâhim ammisinin yanındaki a'mâli de zabt idivirdi.

Bunu müte'âkib asker beyninde ihtilâl zûhur idüb İbrâhim'in kuvvetine tefrika ârız, Vehsûdân'ın umûrunda kuvvet nümâyân oldu. Vehsûdân, Ebü'l-Kâsım Mesîkî'yi askerle İbrâhim'in üzerine sevk idüb İbrâhim mağlûben firâr itmekle ta'kîb olundu ise de tutulamadı. Yalnızca Rey havâlîsine giderek eniştesi Rûknüddeve'ye ilticâ eyledi.

Rûknüddeve bir kuvve-i askeriye tertîb ve İbnü'l-Amîd'in kumandasıyla İbrâhim terfîk iderek yola çıkarmakla İbnü'l-Amîd ve İbrâhim sene-i merkûmede Azerbaycan'ı zabt itdiler. Lâkin İbrâhim'in sû-i sülûki vilâyetce mahâzîr-i âtiyeye sebep olacağı anlaşılub istîlâ olunmasını İbnü'l-Amîd, Rûknüddeve'ye yazdı ise de Rûknüddeve *“Bana dehâlet iden bir adamı mu'âvenetle memnûn itmişken sonra hakkında öyle mu'âmele-i ihtiyârını hoş görmem.”* cevâbını virdiğinden İbnü'l-Amîd, Rûknüddeve'nin yanına avdet itmişdir.

İbrâhim bundan sonra sû-i sîret ibrâzına devâm eylediği cihetle mülkü yedinden çıkub kendisi de Ben-i Büveyh hükûmeti cânibinden ahz ve habs olunmuş ve Fahrüddeve'nin târîh-i vefâtı olan 377 senesinden sonra Benî Müsâfir'den Sâlâr İbrâhim bin Merzûbân bin İsmâil bin Vehsûdân, Sercihân ve Zencan vesâir ba'zı bilâdı istîlâ itmiş idi. İşbu İbrâhim'in hükûmeti 420 senesine kadar mümted olub o târîhde Yemînüddeve ile Sâlâr İbrâhim arasında Kazvin'de muhârebe vukû'yla çok insan

telef oldu. Sâlâr, Sercihân kurbuna çekilerek o havâlîde tahassun itmiş olduğu hâlde Mes'ûd bin Yemînüddeve, Rey'den askerle gidüb beynlerinde hayli vakâyi' cereyân eyledikten sonra bi'l-âhere Sâlâr münhezimen firâr ve ihtifâ eylemiş idi. Bir zencînin delâletiyle gizlendiği yer bulunub derdest ve kılâ' ve bilâdı Mes'ûd cânibinden zabt olundu.

2.5.1.4. Azerbaycan'ın Bakiye-i Vakâyi'i (420-541)

420 senesinde Azerbaycan emâreti, Vehsûdân bin Mehlân nâm zâtın uhdesinde idi. O târîhde Guzlardan bir tâife Azerbaycan'a dâhil oldu. Vehsûdân tâife-i merkûmenin şerlerini def' için haklarında ikrâm ve riâyet ve bunlardan bir kız dahî alub akd-i müsâheret eyledi. Bu mu'amelelerden maksad Guzların Azerbaycan bilâdına tecâvüzlerini men'den ibâret iken Guzlar muktezâ-yı cibillîlerini icrâdan girü durmayub bilâd-ı merkûmede her dürlü fenâlığı irtikâb itdikden sonra 429 senesinde Merâga'ya giderek ahâlîden yakaladıklarını i'dâm ve mesâcid-i şerîfeyi ihrâk¹⁵⁹ ile âteş-i mezâlimin alevlerini taraf taraf işâ'a ve buldukları eşyâyı yağmâ ile umûmun asâyîşini izâle eylediler.¹⁶⁰ Bundan sonra Ekrâd-ı Hezbâniye üzerine saldırub teşhîr-i fesâd ve gözlerine ilişen yerleri berbâd iderken Ebü'l-Heycâ Rebîbûddeve ile Vehsûdân ittihâd ve bilâd-ı merkûme ahâlîsi de müşârünileyhâ ile ittifâk eylediklerinden Guzlar bu hâli gördükde Azerbaycan bilâdından çıkub Rey havâlisine gitdiler. Dîğer bir Guz tâifesi Azerbaycan bilâdına dâhil oldu. Bunlar da tecâvüzâne tasaddî itmiş oldukları hâlde 433 sensinde Vehsûdân'ın gayretiyle tâife-i merkûme istîsâl ve içlerinden otuz bin kadar eşhâs büyükleriyle berâber i'dâm olunarak bakiyesi firâr eylediler.

446 senesinde Selçukî Sultan Tuğrul, Azerbaycan havâlîsine azîmetle o târîhde bilâd-ı Azerbaycan'a müstevlî olan Vehsûdân bin Muhammed er-Revvâdî el-Kürdî, sultan-ı müşârünileyhe itâ'at ve ismine hutbe kırâatle oğlunu da rehin virdiğinden bilâd-ı mezkûre Vehsûdân uhdesinde ibkâ olunmuş idi.

¹⁵⁹ “İhrâk” ifadesinde “â” sesini veren “elif” harfî, matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

¹⁶⁰ “eylediler” ifadesinde baştan “e” sesini veren “elif” harfî ile çoğul ekindeki “l” sesini veren “lam” harfî matbaa hatasından ötürü eksik çıkmış.

450 senesinde Sultan Tuğrul, Mehlân bin Vehsûdân'ı babasının vilâyeti olan Azerbaycan hükûmetinde ibkâ eyledi. Bundan sonra da Azerbaycan vilâyeti, Devlet-i Selçukiye'ye tâbi' olmak üzere şu âileye mensûb valilerin yed-i idârelerinde kaldığı kütüb-i tevârihden anlaşılıyor ise de vilâyet-i müşârünileyhin ale't-tertîb isimleri ile târîh-i ta'yinleri mazbût değildir.

486 senesinde Azerbaycan bilâdı Selçukî Tacüddeve Tutuş İbn-i Alp Arslan'ın yed-i zabtına geçti. Ol esnâda ümerâsından Aksungur ve Bozan'ın kendisinden iftirâklarıyla Sultan Berkyaruk'a itâ'atleri üzerine iktidâr ve kuvveti zâil¹⁶¹ olduğundan Tutuş, diyâr-ı Şam'a giderek Azerbaycan ve bilâd-ı sâire Sultan Berkyaruk'a intikâl eyledi.

Tutuş, 487'de askerle bilâd-ı Cezîre'yi, ba'dehu def'a-i sâniye olmak üzere Azerbaycan'ı zabt etmiştir.

Sultan Berkyaruk, Nusaybin'de iken Tutuş'un Azerbaycan'a gitdiğini işidüb azîmetle Tutuş'un bulunduğu mevki'e dokuz fersah kadar yanaşdı. Yanında bin neferden ziyâde asker yoğ idi. Tutuş'un yanında ise elli bin kadar asker olduğundan ümerâsından sevk eylediği Emîr Ya'kûb, Sultan Berkyaruk'a galebe itmekle sultan İsfahan'a çekildi. İsfahan'a vusûlu orayı istîlâ etmiş olan birâder-i sagîri Mahmûd'un vefâtına müsâdif olmasıyla sultan-ı müşârünileyhe İsfahan'a mâlik oldu.

488'de Sultan Berkyaruk asâkir-i külliye ile¹⁶² Tutuş üzerine giderek Rey kurbunda bi'l-muhârebe galebe itmekle¹⁶³ Tutuş maktûl olmuş ve Azerbaycan ile yedindeki bilâd Sultan Berkyaruk'a intikâl etmiştir.

495'de Sultan Berkyaruk'le Sultan Muhammed Selçukî beyninde vukû' bulan musâlaha şurûtundan olmak üzere Azerbaycan, Diyarbekir, Cezîre, Musul bilâdı Sultan Muhammed'e intikâl eyledi.

510 senesinde ümerâdan bir cemâ'at Bağdad'da Sultan Muhammed Selçukî'nin yanında toplandıkları sırada Azerbaycan sâhibi Ahmedîl bin İbrâhim bin

¹⁶¹ “Zâil” ifadesinde “â” sesini veren “elif” harfi matbaa hatasından ötürü eksik çıkmış.

¹⁶² “ile” ifadesi tamamen silik çıkmış olup cümlemin akışına göre okunabilmiştir.

¹⁶³ “itmekle” ifadesinde sondan “e” sesini veren “he” harfi matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

Vehsûdân dahî Bağdad'a giderek Atabeg Tuğtekin'in yanında câlis iken bir şahs-ı Bâtînî elinde bir varaka olduğu hâlde oraya vürûd ve ağlaya ağlaya varakanın sultana îsâlinı niyâz itdi. Ahmedîl varakayı alır iken şahs-ı merkûm pıçak ile urduğundan Ahmedîl merkûmu çekerek altına almasını müte'âkib Bâtînî-i merkûmun orada bulunan refiki Ahmedîl'e bir pıçak daha urdu. Ahmedîl hâl-i mecrûhiyetinde Bâtînîlerin ikisini de kılıcla öldürdü ise de merkûmların diğer refiki bir pıçak daha urub Ahmedîl'i katl itmiştir.

Azerbaycan bilâdı, Sultan Muhammed Selçukî'nin mülkü olduğu hâlde sultan-ı müşârünileyhın 511 senesinde vefâtıyla oğlu Sultan Mes'ûd'un yed-i istîlâsına geçmiş ve 513 senesinde Melik Tuğrul, Azerbaycan havâlîsine gitdikde Atabeg Gündoğdu, Azerbaycan bilâdını istîlâ itmesi için Melik Tuğrul'u teşvîk iderek tedâbîr-i lâzımeğe de teşebbüs itmiş idi. 515 senesi şevvâlinde Atabeg vefât eyledi. Bu esnâda Merâğa sâhibi bulunan Aksungur Ahmedîlî Bağdad'da bulunan Sultan Mahmûd'un yanında iken sultan-ı müşârünileyh Azerbaycan bilâdını Ahmedîlî'ye iktâ' eyledi. Ahmedîlî, Erdebil şehrine vardıkda ahâlî şehir kapularını kapayub kendisini içerüye aldılar. Oradan Tebriz'e gitdi. Ol esnâda Sultan Mahmûd, Azerbaycan bilâdını Cüyûş Beg'e iktâ' iderek emîr-i müşârünileyh asâkir-i kesîre ile Merâğa'ya geldiği haberi aldığından Ahmedîlî, Sultan Mahmûd'un ba'zı hilâfgîrleriyle ittihâd tedâbîrine teşebbüs eyledi. Buna da muvaffak olamadı.

Cüyûş Beg, Azerbaycan bilâdına vâsıl oldukda ba'zı ümerâ ile aralarında münâferat yüz gösterüb bu münâferat münâza'ayı müntic oldu. Ümerâ-i müşârünileyhın, sultanı Cüyûş Beg aleyhinde iğrâ eylediler. Sultan 516 ramazanında Tebriz kapusunun önünde Cüyûş Beg'i katl itdirdi.

525 senesinde Sultan Mahmûd vefât iderek yedindeki Cebel ve Azerbaycan bilâdı oğlu Melik Dâvûd'a müntekil olmağla bilâd-ı merkûmede melik-i müşârünileyh ismine hutbe okundu.

Sene-i merkûmede Melik Dâvûd'un ammisi Sultan Mes'ûd askerle Cürcân'dan hareket ve Tebriz'e azîmetle şehri istîlâ eylediği cihetle Melik Dâvûd bir kuvve-i askeriye ile giderek şehir-i mezkûreyi muhâsara eyledi. 526 senesi muharremin selhine

kadar aralarında muhârebe cereyân idüb beynlerinde musâlaha-ı vukû'yla Tebriz, Melik Tuğrul'un yedinde kaldı. Ve Sultan Mes'ûd, Hemedan'a gitdi.

Sene-i mezkûrede Melik Turğrul ile Dâvûd aralarında husûmet yüz gösterüb Melik Dâvûd, Azerbaycan'dan askerle Hemedan'a müteveccihen hareketle ramazan gurresinde Hemedan'a karîb bir karyeye nüzl ve Melik Tuğrul müdâfa'a için askerle Hemedan'dan hurûc ile muhârebe sırasında Melik Dâvûd'un askeri beyninde ihtilâf yüz göstermekle Atabegî Aksungur Ahmedîlî firâr ve askerın çoğu ona ittibâ' itdi. Melik Dâvûd bu hâdis e üzerine müt e hayyir kaldığından sene-i merkûme zilka'desinde Bağdad'a giderek halîfenin ikrâmına mazhar olduğı hâlde sultanın konağına indirildi. Melik Mes'ûd, Azerbaycan bilâdından Gence'de kalmış idi.

Sultan Mes'ûd, Melik Dâvûd'un Bağdad'a gitdiğini işitdikde kendisi de 527 senesi saferinde Bağdad'a gitdiğinden vusûlunda Melik Dâvûd bi'l-istikbâl arz-ı riâyet ve hidmet eyledi.

Bundan sonra halîfe, ikisine de hil'at iksâ iderek beynlerinde ittifâk hâsıl ve Sultan Mes'ûd ile Melik Dâvûd berâberce Azerbaycan'a müteveccihen Bağdad'dan hareketle Merâğa'ya vâsıl olub Azerbaycan bilâdını istilâ itmiş olan Aksungur Ahmedîlî sultana emvâl-ı kesîre takdîmiyle arz-ı itâ'at ve sultan Azerbaycan'ı zabt iderek bilâd-ı mezkûredeki Karasungur vesâir ümerâ harben münhezim oldular. Ümerâ münhezim oldukdan sonra Erdebil'de tahassun itmiş oldukları hâlde sultan Erdebil'i muhâsara eyledikde ümerâ ile mütt efiklerinden¹⁶⁴ hayli insan maktûl oldu. Bakiyesi firâr eylediler. Bilâd-ı mezkûre Sultan Mes'ûd'un yed-i temellükünde kaldı.

528 senesinde Melik Tuğrul, bilâd-ı Cebel'e giderek bilâd-ı merkûmeyi be tamâmihâ istilâ eylediğı haberi Sultan Mes'ûd'a bâliğ oldukda sultan-ı müşârünileyh Melik Dâvûd ile ittifâk ve Melik Dâvûd'u Azerbaycan'da ikâme ile kendisi Melik Tuğrul üzerine gitdikden sonra Melik Dâvûd, sultan-ı müşârünileyhe isyân ve Azerbaycan'ı istilâ eyledi. Sultan Melik Tuğrul işini terk ile avdete mecbûr olduğundan askerle dönüb Revenzerûkân¹⁶⁵ Kal'asında Melik Dâvûd'u muhâsara itdi

¹⁶⁴ “Mütt efik” ifadesinde “f” sesini veren “fe” harfî sehven “kaf” ile yazılmış.

¹⁶⁵ رونزرکان şeklinde verilen ifadeyle ilgili olarak aramalarda İran ve Azerbaycan bölgelerinde herhangi bir kale bulunamadığından ifade “Revenzerûkân” şeklinde okunmuştur.

ise de esnâ-yı muhâsarada Melik Tuğrul ordu ile Kazvin'e doğru geldiğini bi'l-istihbâr muhâsarayı terk ile Kazvin'e teveccüh itmiş idi. Yanındaki ümerânın o sırada kendisinden ayrılması za'fını mûcib olduğundan hiçbir şey'e muvaffak olmaksızın Bağdad'a giderek bilâd-ı Cebel Melik Tuğrul'un, Azerbaycan bilâdı Melik Dâvûd'un yed-i istîlâsında kaldı.

530'da Karasungur asâkir-i kesîre ile Melik Dâvûd'un elinden Azerbaycan'ı almağa kıyâm iderek tarafeyn Merâğa'da harb eylediklerinde Melik Dâvûd münhezimen Hûzistan'a firâr ve Karasungur, Azerbaycan'ı istîlâ eyledi.

532'de Karasungur, Bilâd-ı Fars'ı dahî zabt itmiş ise de orada eğlenemeyüb bilâd-ı mezkûreyi Melik Selçukşah'a teslim ile Azerbaycan'a avdet itmiştir.

534'de Azerbaycan ve Arrân bilâdında pek şiddetli hareket-i arz vukû' bulub iki yüz otuz bin kadar insan münhedim olan ebniye enkâzı içinde telef oldu.

535 senesinde Azerbaycan sâhibi Karasungur sill marazıyla vefât iderek bilâd-ı mezkûrenin bir kısmıyla Arrân bilâdı memâlik-i Selçukiye'den Emîr Çavlı Tuğrulî'nin yed-i istîlâsına geçmiştir.

Emîr Çavlı, 541 senesinde Sultan Me'sûd'a isyân ve harekât-ı hasmâneye teşebbüs itmesini müte'âkib füc'eten vefât itmekle Azerbaycan bilâdı memâlik-i Selçukiye'den Atabeg İlideniz'in yed-i zabtına geçüb orada Atabegân hükûmeti teşekkül eyledi.

2.5.1.5. Atabegân-ı Azerbaycan Hükûmeti (541-622)

Şemseddin İlideniz, selâtîn-i Selçukiye'den Sultan Mahmûd'un vezîri Kemâl Sümeyrâmî'nin kölesi idi. Vezîr maktûl oldukda Sultan Mahmûd'un hidmetine intisâb itmiş idi. Sultan tarafından ibtidâ Arrân vilâyeti valiliğine nasb olunub Emîr Çavlı'nın vefâtından sonra zikr olunduğu üzere 541 senesinde Azerbaycan bilâdının ekserîni istîlâ ve Atabegân-ı Azerbaycan ünvânıyla bir hükûmet-i müstakile teşkîl itmiştir.

İlideniz, mülûk-ı Selçukiye'den Arslanşah'ın anasını nikâh iderek oğulları Pehlivân Muhammed, Kızılarslan Osman müşârünileyhâdan mütevellid oldu. İlideniz beyne'l-ümerâ atabeg-i a'zam ünvanıyla yâd olunur idi.

556 senesinde Süleyman Şah ile Arslanşah aralarında ihtilâf zuhûr eyledikde İldeniz yegirmi bin askerle Arslanşah'a yardım iderek Hemedan'a azîmetle Arslanşah ismine hutbe okutdurdu. Arslanşah'ın zemân-ı hükûmetinde zimâm-ı istiklâl İldeniz'in elinde kalmakla şah-ı müşârünileyh her dürlü tasarrufât-ı siyâsiyeden bî nasîb idi.

Rey emîri İnanç, İldeniz'e senevî mâl-ı maktû' virmekle müte'ahhid idi. İnanç'ın mâl-ı mezkûru edâda muhâlefet göstermesi cihetiyle İldeniz 564 senesinde askerle Rey havâlîsine giderek İnanç ile ashâbı harben maktûl oldular. Rey bilâdını İldeniz istîlâ eyledi.

Atabeg Şemseddin İldeniz 568 senesinde vefât iderek oğlu Pehlivân Muhammed cânîşîn oldu.

Azerbaycan bilâdından Merâga ve Tebriz şehirleri 580 senesine kadar Aksungur Ahmedîlî'nin yedinde idi. Sene-i merkûmede Ahmedîlî vefât iderek mülkünü oğlu Feleküddin'e vasiyet itmiş olduğu hâlde Pehlivân askerle Merâga'ya azîmet ve karındaşı Kızılarşan'ı Tebriz'e sevk ile bi'l-muhâsara ikisini de zabt itdiler.

Atabeg Pehlivân'ın müddet-i hükûmeti 582 senesine kadar mümted olub müddet-i hükûmetinde ahâlîyi adâlet ve hüsn-i siyâsetle hoşnûd itmiş ve sene-i mezkûrede fevt olub birâderi Kızılarşan Osman yerine kâim olmuştur.

Selâtîn-i Selçukiye'den Tuğrul bin Arslan, Atabeg Pehlivân'ın mekfûlu olub Süleyman Şah zemânında idâre-i umûr devletce İldeniz müstakil olduğu gibi Melik Tuğrul zemânında da inân-ı istiklâl Pehlivân'ın yedinde idi. Pehlivân vefât eyledikde Melik Tuğrul istiklâlini derdest eyledi. Binâenaleyh melik-i müşârünileyh ile Kızılarşan aralarında muhârebeler cereyân itmişdir ki şu vukû'âta ta'alluk iden bahisler mebhas-ı mahsûsunda münderic olmağla burada tekrâra lüzûm görülemedi.

Kızılarşan, Melik Tuğrul'a galebe ile müşârünileyhi habs itdikden ve bilâdını istîlâdan sonra Pehlivân zemânından berü İsfahan'da mümted olan fesâdı havâlî-i mezkûreye vürûdunda Şâfi'ler aleyhlerinde ta'assub fitnesi vely eylediğinden Kızılarşan şu ihtilâle mütesaddî olanlardan bir cemâ'ati salb ile ihtilâli teskîn itmiş, sonra Hemedan'a avdetle ismine hutbe okutdurmuşdur. Ümerâ ise aleyhinde

bulunarak 587 senesinde Kızılarslan leylen hânesinde uyurken maktûl olub kâtîli bulunamadı.

Kızılarslan'dan sonra birâderzâdesi Atabeg Ebû Bekir bin Pehlivân yerine kâim olub Azerbaycan ve Arrân'da hükümdârlık eyledi.

Atabeg Ebû Bekir'in zemânı gice, gündüz şerâbhûrlukla geçüb hıfz-ı şân-ı hükûmet ve muhâfaza-i bilâd ve ra'yyeti iltizâm itmişdi. 602 senesinde Merâga'da bulunan Alâeddin Karasungur ile Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökböri bi'l-ittifâk¹⁶⁶ Azerbaycan bilâdını istîlâya kıyâm eylediler. Bunların hareketlerini Ebû Bekir işitdikde babasının memlûki ve bilâd-ı Cebel'in hâkimi bulunan Aydoğmuş'a mürâca'atla isti'ânede bulundu. Aydoğmuş ibtidâ iltifât göstermeyüb Ebû Bekir be tekrâr mürâca'atla berâber kemâl-i müzâyakasını ve mülkü ağıâr tarafından istîlâya kıyâm olunduğu bir vakitte kendisinin seyirci gibi uzakdan bakması hamiyete muvâfık olmayacağını Aydoğmuş'a iş'âr eyledikde Aydoğmuş, Alâeddin ve Muzafferüddin'e tehdîdâmîz mektûblar yazmakla Muzafferüddin girüye çekilüb Alâeddin maksadında sebât gösterdi. Aydoğmuş ile Ebû Bekir harben Alâeddin'e galebe ile yedindeki Merâga şehrinde muhâsara eylediler. Alâeddin yedindeki husûnun ba'zısını Ebû Bekir'e terk ile beynlerinde musâlaha vukû' buldu.

Ebû Bekir'in bundan sonra da şürb-i medâm ve zevk-i melâhîye devâm itmesi kulûb-ı âmmeden havf satvetini tamâmıyla izâle eylediğinden sene-i merkûmede Gürcü tâifesi bilâdına tecâvüzle taraf taraf sarkındılıklar gösterdiler. Ebû Bekir'de ise mülkünü muhâfazaya ta'alluk idecek gayretin eseri yoğ idi. Satvet ve müdâfa'a-i siyâsiyeden bî nasib olduğu hâlde tâife-i mezkûre emîrinin kızını nikâhla alub akd-i müsâheret ve bu vesîle ile def'-i mazarrat eyledi.

Merâga sâhibi Alâeddin Karasungur 604 senesinde vefât iderek yerine veled-i sagîri ikâme olumuş ve tedbîr-i hükûmet Alâeddin'in bir hâdimi yedinde kalmış idi. Şu veled-i sagîrin dahî 605 senesi evâilinde vefâtıyla ehl-i beyti munkarız oldu. Nasreddin Ebû Bekir, sagîr-i mezbûrun vefâtını işitdikde Merâga şehriyle Ruvîndiz Kal'asından mâ'adâ bilâd mülhakasını zabt itdi ise de hâdim-i merkûm asker ve

¹⁶⁶ "Bi'l-ittifâk" ifadesinde "f" sesini veren "fe" harfî sehven "kaf" ile yazılmış.

zehâyir-i kâfiye ile kal'a-i mezkûrede tahassun iderek Ebû Bekir melâhîyi birağub da uzun uzadı muhâsaraya vakti olduğundan kal'a-i mezkûre hâdim-i merkûmun elinde kaldı.

Nasreddin Ebû Bekir'den sonra birâderi Atabeg Özbek bin Pehlivân, Azerbaycan ve mülhakâtına hükümdâr oldu. Halîfe Nâsır-Lidînillâh'ın Hemedan sâhibi Menglî aleyhinde ümerâyı tahrîk eylediği sırada Özbek'in teveccühle hareket itmiş olduğu halîfe-i müşârünileyhin vakâyî'ni beyân sırasında tafsîl olunmuştur.

614 târîhinde Özbek, Hârizmşâh Alâeddin Muhammed'e itâ'atle bilâdında müşârünileyh ismine hutbe okutdu.

Özbek dahî şürb-i hamr ve melezzâta inhimâkda gide gide birâderinin yerini tutub umûr-ı siyâsiyeden el çekdi. 617 senesinde Tatarlar, Hârizmşâh'a galebe ile Mâzenderân, Rey, Hemedan bilâdını berbâd itdikden sonra Cebel bilâdına vardıklarında şiddet-i şitâdan orada barınamadıkları cihetle ayak basdıkları yerleri çekirge afetine uğramış tarlalara döndürüb yüzlerini Azerbaycan bilâdına döndürdüler.

Tebriz'e takarrüb itdiklerinde Özbek -değil ki Tatarların müdâfa'asına: Şerâb içmekden umûr-ı zâtiyesine bile bakmağa vakit bulamadığından- emvâl, hayvânâtndan ne mevcûdu var ise Tatarlara bi'l-irsâl musâlaha iltimâsında bulundu. Bilâd-ı mezkûrede ise hasbe'l-mevsim merâ olmadığından Tatarlar barınamayub sevâhile doğru hareketle Mukan'a gittiler. Gürcülerin müdâfa'aya kıyâmları üzerine memleketlerini pâyimâl itdikden sonra yine sene-i merkûmede Azerbaycan bilâdından Merâga'yı istîlâ itmişlerdir.

Tatarlar, Merâga'yı istîlâdan sonra yüzlerini Tebriz'e çevirüb Erdebil şehrine geldiler. Özbek ise a'cez-i halk-i ilâhî ve leylen, nehâren müdâvim-i fisk ve menâhî olub mülkünün kâffesini bir saatlik zevke fedâ ider takımdan olduğundan zâten umûr-ı hükûmeti yed-i idâreden bırakmış ve her işi ümerâdan Şemseddin Tuğrâî rü'yet itmekde bulunmuş idi. Özbek, Tatarların Tebriz'e doğru gelmekde olduklarını işitmesiyle berâber Nahcivan'a müteveccihen Tebriz'den çıkub ehl ve ıyâlini Hoy kasabasına gönderdi. Tuğrâî asker ve ahâlîyi cem' ve taraf taraf teşvîke sa'y ile nüfûs-

ı halka takviyet ve nasâyih-i müessir ile kulûb-ı umûma kuvvet i'tâ iderek bi'l-ikdâm esvâr ve hendekleri ıslâh eyledi. Şehri hasânet-i kaviye altına aldı.

Tatarlar ahâlînin o sûretle harekât ve ikdâmâtını işitdiklerinde şehre doğru yürüyüb emvâl ve siyâb mutâlebesiyle iktifâ eylediler.

Beyne'l-ahâlî kararlaştırılan mikdâr-ı emvâl irsâliyle mazarratları def' edilmiştir.

Tatarların o havâliden çekildikten sonra Özbek bin Pehlivân bi'l-ızz ve'l-âfîh Tebriz'e avdet ve mu'tâdı vechle idâre-i câm zevk ve sefâhet eyledi.

622 târîhinde Celâleddin Hârizmî, Hindistan'dan avdetle Hûzistan'a, oradan Dakûka'ya giderek Dakûka'yı feth itdikden sonra azîmet ve Merâga'yı istîlâ eyledi. Tatarların yakmış oldukları yerleri ta'mîr ile meşgûl olduğu hâlde birâderi Gıyâseddin'in dayısı Emîr Aygan mukaddemce Azerbaycan havâlîsinden cem' eylediği elli bin kadar süvârî ile Arrân havâlîsine gitmiş ve bi'l-mürâsele Hemedan havâlîsi Halîfe Nâsır-Lidînillâh tarafından kendisine iktâ' olunmuş idüğünden emîr-i müşârünileyh Arrân havâlîsinde kışlayub sonra Hemedan'ı istîlâ için o havâlîye gitdiğini Celâleddin haber aldı. Ve asâkir-i külliye ile giderek Aygan'ı leylen ve bağteten olduğu yerde ihâta eyledi. Sabah oldukda Emîr Aygan ve askeri kendilerini ihâta iden Celâleddin olduğunu anlayub Celâleddin'i hâlâ Dakûka'da bilurken böyle kazâ-yı nâgehânî gibi üzerlerine çökmesi cümlesini şaşırub ba'de'l-istîmân ahz-ı emân itdikden sonra Celâleddin iki askeri tevhi'd itmiştir. Emîr Aygan yalnızca Merâga'ya giderek orası gözüne pek hoş görüldüğünden Merâga'da kaldı.

Celâleddin bundan sonra Azerbaycan'ı istîlâya kıyâm itmekle Özbek bin Pehlivân şu hareketi işitdiği anda Tebriz'i terk ile Gence'ye gitdi. Celâleddin evvelâ muhâsara, ba'dehu te'mîn ile sene-i merkûme-i recebinin on birinci günü Tebriz'i zabt idüb Atabegân-ı Azerbaycan hükûmeti munkarız oldu (622).

2.5.1.6. Azerbaycan Vakâyi'nin Bakiyesi (622-663)

Celâleddin, Azerbaycan'ı istîlâ itdikden sonra ahâlî hakkında hüsn-i mu'âmele ile hoşnûdî-i umûmîyi celbe çalışdı. Cum'a günü câmi'e giderek hatîb hutbede halîfeye

du'â itmeğe başaldıkda Celâleddin derhâl kıyâm ve huzû' ve ihtirâm ile du'âyı istimâ' iderek hitâm-ı du'âda oturdu. Namazdan sonra Özbek'in Tebriz'de bulunan köşküne gitdi. Köşk be gâyet müzeyyen idi. *‘‘Böyle yerde biz oturamayız.’’* diyerek derûnunda mevcûd emvâlî zabt ile köşkten çıkdı. Azerbaycan'ı istîlâdan sonra Gürcülerle vukû' bulan muhârebese mebhas-ı mahsûsunda zikr olunacaktır.

Celâleddin, Gürcülerle muhârebeye gitdikden sonra Şemseddin Tuğrâî ümerâ ile bi'l-ittifâk Özbek'in hükûmete iâdesini kararlaştırdılar. Celâleddin'in Bitlis'de bıraktığı vezîri Şerefeddin bunu istihbâr itdikde Celâleddin'e bildirdi. Celâleddin döndükden sonra ittifâk-ı mezkûrda bulunanları muâheze itmiştir.

Selçukî Melik Tuğrul'un kızı Özbek'in zevcesi idi. Özbek mukaddemâ bir memlûkunu i'dâm itmeyeceğine dâir talâka yemîn itmiş iken merkûmu öldürüb müşârünileyhâ mutallaka olmuş deyü ikâme-i da'vâ ve şühûd ile isbât-ı müdde'â olunduğundan talâkın vukû'na hükm-i lâhik olmağla Celâleddin müşârünileyhâyı nefsine nikâh eyledi.

Özbek, Gence şehrine çekilerek Celâleddin Gence'yi istîlâ itdikde Özbek'in orada kalmasına müsâ'ade gösterdi. Özbek müte'âkiben ve tesâdüf itmiş olduğu mesâib üzerine makhûren Gence'de vefât itmiştir.

Celâleddin'in tabî'atı cevre mâil ve askeri halkın malına el uzatmakla me'lûf idi. Azerbaycan'ı istîlâ eylediği vakit halkı kendisine ısındırmak için mu'âmelât-ı cemîle gösterdi ise de sonra şu mu'âmeyi münâsebetsiz mu'âmelelere tahvîl idüb umûm cânibinden hakkında hoşnûdsuzluk gösterilmeğe başlandı. Özbek'in zevcesi olduğu hâlde mutallaka olduğuna hükm-i lâhik olan melike-i müşârünileyhâ Özbek zemânında umûr-ı hükûmeti bi'l-istiklâl kendisi idâre iderken Celâleddin'in nikâhı altına girdikden sonra nüfûz-ı sâbıkadan mahrûme olub şu hâl ile berâber Celâleddin'in kendisine iltifâtını da me'mûluna muvâffık göremedi. Şu sebeblerden ötürü o da Celâleddin'in aleyhine kıyâm ve Hoy ahâlisiyle hafıyyen ittifâk iderek Eyyûbî Melikü'l-Eşref'in Ahlat'da nâibi bulunan Hüsâmeddin Hâcib'i Azerbyacan'ı istîlâyâ tahrîk eylediler. Hüsâmeddin askerle azîmet ve melike-i müşârünileyhânın yedindeki Hoy şehriyle civârındaki husûnu istîlâ idivirdi. Nahcıvan ahâlîsi de beldelerini Hüsâmeddin'e teslîm itdiler. Hüsâmeddin oralarda eğlenüb de istîlâyâ

devâm itse idi Azerbaycan bilâdının hepsini istîlâ idebilecek idi. Lâkin eğlenmeyüb Celâleddin'in Hoy'da bulunan zevcesi müşârünileyhâyı bi'l-istishâb Ahlat'a avdet eyledi (624). Celâleddin'in Ahlat üzerine hücumunun başluca sebebi bu maddedir.

Mebhas-ı mahsûsunda beyân olunacağı vecihle Celâleddin askerle giderek iltizâm-ı şiddet ve 626 senesinde Ahlat'ı zabt ve tahrîb eyledi. Ahlat'ı istîlâdan sonra Melikü'l-Eşref ile Keykubad'a keyfiyet mağlûbiyeti ve 628'de Tatarlar Azerbaycan bilâdına hücum ile Merâga'yı zabt iderek Celâleddin'in firâr ve maktûliyeti dahî mebhas-ı mezkûrda tafsîl olunacaktır.

Azerbaycan ahâlîsi sene-i merkûmede Tatarlara itâ'at itdiler. Tebriz ve Azerbaycan'ın bilâd-ı sâiresi Tatarların yedlerinde kalub 663 senesinde Hülâgû, Azerbaycan'da Devlet-i İlhaniye nâmıyla bir devlet-i müstakile teşkil itmişdir.

2.5.1.7. Azerbaycan'da Devlet-i İlhaniye Vakâyi'i 663-703)

Mengü Kaan bin Tuluy Han İbn-i Cengiz Han, Moğol hükümdârı iken 651 rebülevvelinde karındaşı Hülâgû'yu yüz yegirmi bin askerle cânib-i İran'a göndermiş idi. Melâhide-i İsmâiliyye'den Kadı Şemseddin hemmezhebi bulunan vezîr İbn-i Alkamî vâsıtasıyla o sırada halîfeyi, melâhidenin istîsâlî için Kuhistan'a asker irsâline mecbûr idüb şu hareket-i askeriye Hülâgû'yu aleyhinde iğzâb eyledi. Yine melâhide-i İsmâiliyye'den Kuhistan hâkimi Nâsirüddin Muhteşem bir kasîde maddesinden ötürü halîfeden dilgîr olan Nasîr Tûsî'yi Hülâgû'ya gönderüb teshîr-i Bağdad'a muvaffak olacağına dâir Nasîr, Hülâgû'ya bir zâ'irçe virdi. Fesedenin bir taraftan Bağdad'ı askerden tahliye itdirmeleri diğerk taraftan Hülâgû'yu harekete teşvîkleri Hilâfet-i Abbâsiye'nin 656 senesinde teveccühle mahvını müntic olduğu mebhas-ı mahsûsunda zikr olmuştur.

Hülâgû, Bağdad'ı istîlâ ve tahrîb itdikden sonra memâlik ve bilâd-ı sâire-i İslâmiye'yi âteş-i kahr ile yakub tutuşdurmakda ve gözüne ilişen ma'mûreleri âşiyâne-i bûm ve gurâb idüb gitmekde olduğu hâlde birâderi Mengü Kaan 657 târîhinde vefât itmekle istiklâlini derdest ve Haleb'i, Şam'ı, ve bilâd-ı Rûm'u harâb eyledi. Deşt-i Kıpçak hükümdârı Berke Han mülûk-ı İslâmiye'den idi. Hülâgû'nun İslâm bilâdında irtikâb eylediği mezâlimin intikâmını almak için 660 târîhinde oğlu Tuka'yı askerle

Hülâgû üzerine gönderüb Tuka, Şirvan-Derbend'en geçdikden sonra Hülâgû'nun Şermon kumandasıyla sevk eylediği mukaddemetü'l-ceyşi bozdu ise de Abaka Han kumandası altındaki askere karşı bozulduğundan Berke Han bir kuvve-i askeriye ile bi'z-zât azîmet ve hücûm iderek Hülâgû'nun askerine bir sûretle galebe itdi ki Abaka Han yalnız başına kurtulabilüb refâkatindeki asker müzmahil oldu.

Hülâgû bu acıyı yutamayub bi'n-nefs Berke Han üzerine gitmek üzere etbâ'ıdan Celâleddin Devâtîdârî -kendi istid'âsı ile- sevâd-ı Irak'daki askeri hizmetine yetiştirmek için me'mûren irsâl eylediğinden Celâleddin asâkir-i merkûmeyi cem' ile berâber bi'l-istishâb Mısır'a firâr itmekle Hülâgû muhârebeye gidemeyerek harıl harıl *'Beni bir oğlan aldattı.'* deyü giderken keçi gibi başını sallar durur idi.

663'de Azerbaycan'a giderek oğlu Abaka Han'ı Irak-ı Acem ve Mâzenderân'a ve Diyarbekir'i zabt itdiği vakit vali nasb eylemiş olduğu diğer oğlu Yeşmut'u Azerbaycan'a, Emîr Turan'ı Diyarbekir ve Diyâr-ı Rebîa'ya, Hâce Atâ'yı Bağdad'a, Muînüddin Pervâne Kâşî'yi bilâd-ı Rûm'a vali bi't-ta'yîn Merâga'ya azîmet ve İlhaniye nâmıyla orada bir devlet teşkîl eyledi.

Hülâgû, Merâga'da esîr-i hüsn-i vâni olduğu bir Ermeni karısının gönlünü hoş itmek için cevâmi'-i şerîfeyi tahrîb ve yerlerine kilisalar binâ eylemekle meşgûl iken Merâga'dan çıktı kışlağına gidüb istihmâm itdikden sonra mizâcına inhirâf geldiğinden etbâ'nın ittifâkıyla virilen müşhil binâen hayatını müzmahil eylediği cihetle kırk sekiz yaşında öldüğü hâlde âzim-i bi'se'l-masîr oldu.

Moğollar bir büyük dahmeyi Hülâgû'ya medfen-i ittihâz ile i'tikâdlarınca azâbhânesinde ruhuyla ünsiyet itmek için bir takım duhter-i perîpeykeri zîb ve zînetle¹⁶⁷ ârâste iderek Hülâgû'nun yanına koydular.

Hülâgû'nun vefâtında cenâzesinin lisân-ı hâlinden hikâye sûretiyle Târîh-i Vassaf'da şu beyitler mûndericidir.

Be zehm-i tîğ-i cihângîr gurz kal'a-i güşâ

Cihân mashara-i men şod çû ten musahhar-ı rây

¹⁶⁷ Zînet ifadesinde "n" sesini veren harf, sehven "te" ile yazılmış.

*Besî hisâr güşâdem be yek güşâden-ı dest
Besî sipâh şikestem be yek füsürden-i pâý
Çû merg tâ fiten averd hîç sûd nekerd
Bekâ bekâ-yı Hudâyest, mülk mülk-i Hudây*

Mahsûl-i ebyât: İnsanın bedeni kendi re'yine musahhar olduğu gibi cihangîr olan kılıcımın yarası ve kal'a-i güşâ olan gürzümün darbesiyle bana da cihan musahhar oldu.

Bir def'a el açmakla niçe kal'a feth itdim. Bir ayak dögdürmekle niçe asker kırdım.

Ölüm ki üzerime yürüyüş gösterdi o kuvvet ve iktidâr hîç fâide virmedi. Bekâ Cenâb-ı Hak'ın bekâsı, mülk Hudâ-yı lâyezâlin mülküdür.

(Abaka Han) babası Hülâgû'nün vefâtında Mâzenderân kışlağında idi. Erkân ve ümerâ-i devlet Abaka Han'ın mesned-i saltanata cülûsunu kabûl ve kendisine beyân-ı keyfiyet eylediler. Abaka Han, Merâga'ya giderek 663 senesi cemâziyelevvelâsının on dokuzuncu günü câlis-i serîr hükûmrânî oldukdan sonra Tebriz'e azîmet ve orasını merkez-i hükûmet ittihâz eyledi.

Şu zât babası gibi tahrîb-i bilâda mâil değil idi. Mesned-i hükûmete oturmasını müte'âkib babasının yakdığı yerleri yaptırmak üzere Hâce Alâeddin'i Bağdad'a gönderdi.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Deşt-i Kıpçak hükümdârı Berke Han, Hülâgû'nun memâlik-i İslâmiye'yi tahrîb ve ibâdullahı kahr ve mezâlimle ta'zîb virmesinden nâşî hayli muhârebelerde bulunmuş idi. Hülâgû Han helâka düşdükdü Berke Han'ın Abaka Han aleyhine kıyâmıyla hükûmeti a'dem-i kabûlu tarafeyn beyninde muhârebeyi mûcib oldu. Berke Han külliyetlü asker cem' ve oğlu Tuka Han'a terfîk iderek İran'a ve Abaka Han birâderi Yeşmut'u asâkir-i kesîre ile Tuka Han'ın tenkîli için mukâbelesine gönderdi. İki ordu Horasan havâlisinde birbirine karşı gelüb cereyân iden muhârebe-i hûnrîzânede Tuka'nın gözüne bir ok isâbetiyle ordusu bozuldu. Bu inhizâm Berke Han'a haber virildikde üç yüz bin süvârî ile Azerbaycan'a doğru¹⁶⁸ hareket itdi. Abaka Han dahî bir büyük ordu ile mukâbeleye

¹⁶⁸ “Doğru” ifadesinde “o” sesini veren “vav” harfî sehven “rı” harfî ile yazılmış.

gitdi. Berke Han, Şirvan Nehri'nin kenarına geldikde nehrin oradaki ma'berinden geçmekle suyun tuğyânı mâni' olduğundan Tiflis tarîkini ihtiyâr ve o taraftan suyu ubûr eylediyse de muhârebeye başlamazdan evvel bir şiddetli kulunc tutulub vefât itmekle bi'z-zarûre muhârebe olunamadı. Berke Han'ın askeri deşte dönerek Abaka Han, Tebriz'e avdet itdi.

668'de Mâverâü'n-Nehir padişahı Barak Han askerle İran'a yürüdüğünden bi'l-muhârebe Abaka Han'a mağlûb oldu.

Abaka Han 679 senesinde Bağdad'a giderek birâderi Mengün Oğul'u askerle bilâd-ı Şam'ın teshîrine me'mûr ta'yîn ve sevk itdi. Sultan Mısır, Kalavun, Humus hudûnda karşılayub bi'l-muhârebe Mengün Oğul, Moğolların çoğuyla berâber maktûl oldu. Abaka Han bunu işitdikde ahz-ı intikâm için bi'z-zât Mısır'a hücûm itmek istedi ise de vaktin iktizâsı zihnini ol fikirden döndürüb Hemedan'a azîmetle Vezîr Şemseddin'in ziyâfetinde iken 680 senesi zilhiccesinde füc'eten vefât eyledi.

(Engüdar Oğul Han bin Hülâgû Han) 681 senesinde mesned-i hânîye cülûs ve dîn-i İslâm'ı kabûl itdiğinden Ahmed Han tesmiye olundu. Vezîr Şemseddin'i vezâretde ibkâ ve erkân-ı şerîat-ı mutahharanın takviyesine çalışub büthâneleri hedm ile yerlerine mescid inşâ itdi.

682'de birâderzâdesi Argun Han isyân eylediğinden diğer birâderi Kankur erkân-ı hükûmetin ba'zılarıyla birleşüb hepsi Argun Han'a ittibâ' eylediler. Kankur ba'zı rûfekâsıyla birlikde katl olundu. Ümerâdan Mecdü'l-Melik hükûmet aleyhinde sû-i niyetini açığa urub ba'zı memâlike de ilkâ eylediği mefsedet üzerine ümerâ-i hükûmet katline ısrar eylediler. Ahmed Han afv itmek istedi ise de husemâsı yedlerinden kurtaramadı. A'vân-ı hükûmet Mecdü'l-Melik'i pâre pâre idüb her pârçesini bir vilâyete gönderdiler. Mecdü'l-Melik'in vilâyetlere taksîm olunan a'zâsından bir eli de Irak'a hisse düşmüş idi. Irak hükûmetine harîs olduğu hâlde eline geçmeyüb eli oraya gönderildiği için şu'arâdan birisi

Mîhâst ki Ê dest resâned be Irâk

Desteş ne resîd velîk desteş be resîd

beyitini inşâd itmişdir.

Meâl-i beyit: Mecdü'l-Melik istedi ki elini Irak'a iriřdire, Irak eline iriřmedi, lâkin eli Irak'a iriřdi.

Ahmed Han'ın İslâmiyet'i kabûl ile töre-i Cengiziye'yi lağv ve ibtâl ve ahkâm-ı şer'-i şerîfi te'yîd itmesi töre-i Cengiziye hevâdârlarına gitdikce sû-i te'sîr gösterdiğinden Argun'un Ahmed Han aleyhinde neşr itdiği tuhm-i fesâd merkez-i hükûmetde başka yerlerden ziyâde semere virdi. Ahmed Han, Argun üzerine sevk eylediği askerle anı tenkîl ve derdest itdi ise de öldürmeyüb tevkîf ile iktifâ itmiş idi. Fesede tedâbir-i fesâdiyeye devâm ile Argun Han'ı bağıteten mahbesden çıkarub serîr-i hükûmetde oturdular.

Ahmed Han ser-i rişte-i müdâfa'anın elden çıktığını görmesiyle Câcerm tarafına firâr eylemiş olduğu hâlde tutulub katl olundu.

(Argun Han bin Abaka Han) 683 senesi cemâziyelâhiresinin yedinci günü serîr-i hükûmete câlis olub Vezîr Şemseddin'i azl ile Buka'ayı vezârete nasb itdi.

Vezîr-i sâbık -ki Hülâgû zemânından berü hidmet-i vezâretde idi- Câcerm'de merhûm Ahmed Han'dan ayrılıb İsfahan'a ve oradan Şîraz'a gitmiş idi.

Ahmed Han'ın şehâdetiyle kendisinin hâli ve Moğolları harekât-ı hâzıraları nokta-i nazarından istikbâline doğru bakdıkda vâridât-ı hazînenin muhâfazası yolunda erkân ve ümerânın vezâifini kat' ve taklîl gibi mu'âmelât-ı sâbıkasından kendisine peydâ olan düşmanlar, şu düşmanların han-ı lâhik-i nazar i'tibârı altındaki makamlarıyla bunların si'âyetlerinden tedâdüf ideceği felâketler gözünün önüne geldi. Bakiye-i ömrünü köşe-inzivâda geçirmek üzere deryâ tarîkiyle Hindistan'a gitmek tasavvur itdi ise de ömrünün çoğunu hidmet-i vezâretinde geçirdiği bir devletin hânedânını birağub da memâlik-i ecnebiyeye gitmesini büyük bir denâet gördüğünden fedâ-yı hayatını fedâ-yı nâmûsuna tercîh iderek Argun Han'a mürâca'at ve dehâlet gösterdi.

Argun Han zâten Şemseddin'in istikâmetini bildiğinden talebi üzerine vukû' bulan mülâkâtta şifâhen dahî Şemseddin'i te'mîn eyledi.

Şemseddin âkıbet-i umûra intizâren hânesine çekilmiş olduğu hâlde Argun Han'ın gösterdiği iltifât-ı hilâfgîrlerine zehrâbe-i te'essûf olduğundan ba'zı uzviyât bî esâs ile handan emr-i istihsâl itdikden sonra Şemseddin'i ve oğulları Ferecullah ve Mes'ûd ve Atabeg ve Yahya'yı meydân-ı siyâsete sürüyüb i'dâm ve zemân-ı ikbâlinde inşâ itdirmiş olduğu müberrâta varıncaya kadar hânümânını yağmâ ve tahrîb eylediler.

Şemseddin'in izâlesinden sonra zemân-ı devlet-i rakîbden sâlim olarak Buka'nın yed-i istibdâdında kaldı. Buka istiklâlini artırma artırma gerek Argun Han'ın, gerek erkân ve ümerâdan hiçbirisinin nüfûzu kalmadı. Buka hakkında yüz gösteren nefret-i umûmiye çirkinleşmekte devâm eyledi ise de meshûr tesvîlatı olan Argun Han nazarında o vech-i kabîh bir hüsn-i rûz-i efzûnî hâiz olmuş idi.

Bu sırada hizmet-i hânîye sokulmuş olan Yahudi Sa'düddeve'nin vâridât-ı hazîneyi tezyîd umûrunda büyük büyük hizmetleri görülüyor idi. Hidemât-ı mezkûre Argun Han'a takarrüb ve hulûlunu istilzâm eylediğinden Buka'nın husemâsı Sa'düddeve'yi tervîc-i merâmlarına alet-i ittihâz itmek için taraf taraf hizmet ve ikbâlini alkışlamağa başladılar. Sa'düddeve gibi bir Yahudi'nin makam-ı vezârete irtikâsını Buka me'mûl itmediğinden def'ini iltizâm itmiş idi. Buka'nın aleyhinde Sa'düddeve vâsıtasıyla hana dürlü dürlü ilkaâte teşebbüs itdiler. Sa'düddeve'nin hana hulûlu Buka'yı tecâvüz idüb Buka zirve-i ikbâlden hazîz-i idbâre doğru düşmeğe başladı.

Buka'nın zâten muttasıf olduğu denâet velîni'meti aleyhinde hayatını iktizâ etmekle Fırat sâhilinde vâki' bir mahalde ikâmet itmekde bulunan Hülâgû'nun hafîdi Çöşkâb'ı taht-ı hükûmete oturtmağı tasavvur iderek bu maksadını bir kâsid-i mahsûs irsâliyle Çöşkâb'a bildirdi. Çöşkâb, Argun Han'ın sâyesinde niâm-ı bî hesâba mazhar olan Buka'nın bu denâetine engüşt ber dehân te'accüb olub bunda bir sani'a olmadığını te'mîn Buka ile hemefkâr olan mütehayyizânın isimlerini kendiye bildirmekle hâsıl olacağı cevâb-ı şifâhîsiyle kâsidi iâde eyledi. Kâsid avdetle o cevâbı Buka'ya teblîğ itdikde Buka müttefiklerinin isimlerini müş'ir yazdığı pusulayı Çöşkâb'a gönderdi. Çöşkâb şu pusulayı almasıyla berâber Argun Han'ın yanına giderek Buka'nın hıyânetini bi't-tefhîm pusulayı i'tâ ve Argun Han, Buka'yı gerden-i beste olmak üzere getirdüb i'dâm itdi.

Bundan sonra Yahudi Sa'düddeve vezîr-i a'zam olub menâsıbı kendi akrabâsına hasr ile karındaşı Fahrüddeve'ye Bağdad, diğer karındaşını Diyarbekir, akrabâsından Velîd'i Azerbaycan, Şemsüddeve'yi Kars vilâyetlerine vali bi't-ta'yîn nüfûz-ı hükûmet dahî kendiye münhasır oldu.

Sa'düddeve'nin sermâye-i ikbâli emvâl-ı hazînenin tezyîdi hakkındaki hizmetleri idi. Zemân-ı vezâretinde bu hizmetlerini fevka'l-âde bir sûretle artırdı. Lâkin hilkatındaki denâeti icrâdan çekilemediğinden Hazreti Muhmammed sallallâhu aleyh-i veselem efendimizin mutâ' ve münkâd-ı umûm olması bir dîn-i cedîd i'lânı kuvvetiyle olduğunu ve cihangîrlık husûlu bir millet-i cedîde ihtirâ'na mütevakkıf idüğünü Argun Han'a bi'l-ifâde tesvîlât-ı şeytâniye ile sözünü zihnine sokduğundan Ka'be nâmıyla bir sanemhâne inşâ ve halkı bi'l-ecbâr o sanemhâneye teveccüh ve ibâdete sevk itmeği ikisi birlikde kararlaştırdılar. Şu iki denî kararın icrâsı için Müslimîn haklarında gösterdikleri eziyetler derece-i sabır ve tahammülü geçdi.

Argun Han'ın ista'mâline devâm eylediği zîbak ve kükürd gibi icrâdan mürekeb bir ma'cun o sırada ânî bir maraz-ı sa'be mübtelâ iderek Tabîb Hâce Emînüddün tedâviye mesâ'î-i âzîme gösterdi. İlletini izâle edecek bir ilâc virmiş iken şarâb o ilâcı mi'dede tesmîm ideceğini bilmeksizin Argun Han iki üç kadeh bâde içdiğinden -ezkazâ sikencebîn safrâ füzûd-¹⁶⁹ marazi maraz-ı mevte tahavvül eyledi. Henüz vefât itmezden evvel Yahudi Sa'düddeve kendi istikbâlini te'mîn için dürlü dürlü tedâbir-i şeytâniyeye teşebbüs itmiş olduğu hâlde Argun'un hâlet-i nez'inde Sa'düddeve'ye düşman olan erkân ve a'yân gerek anı gerek müte'allıkâtını Argun Han'a mimândâr olarak bi'se'l-masîre gönderdiler. Argun Han dahî 690 senesi rebülevvelinin üçüncü günü anlara peyrev olub yanlarına gitdi.

(Geyhatu Han İbn-i Abaka Han) Argun'un vefâtında Rûm vilâyeti vâfisi idi. İttifâk-ı umûm ile celb ve 690 senesi recebinin yegirminci günü Tebriz'de serîr-i hükûmete iclâs olundu. Akîb-i cülûsda Hâce Sa'deddin, Ahmed Zencânî'yi hizmet-i vezârete ta'yîn eyledi.

¹⁶⁹ Tesadüfen sikencebîn (Sirke ile bal yahut şekerden oluşan ekşi bir İran içeceği) safrayı arttırdı.

Geyhatu Han müsrif ve sefihü't-tab' idi. Argun'un vefâtında hazînenin pek çok nakd-i mevcûdu var idi. Şu servet Geyhatu'nun isrâfâtına vefâ itmeyüb ez vakitte dökündü. O senelerde hayvânâta bir illet-i mühlike ârız olmuş idi. Süvârî askerinde ne kadar hayvânât var ise telef oldu. Hazîneye yüz gösteren müzâyaka-i nakdiyeye hayvânât iştirâsı gâilesi de munzam olub bir taraftan düşman zuhûrunda süvârînin fıkdanından tevellüd idecek mahâzîr pîşnezer mülâhazaya alındı. Sadr-ı devletin mülâzım-ı dergâhı bulunan İzzeddin Muzaffer, Çin'de müsta'mel olduğu üzere (çav) nâmıyla bir kâime-i nakdiye ihrâcı tedbîrini ihtâr iderek bu tedbîr devletce kabûl olundu. Azerbaycan, Irak-ı Arab ve Acem, Fars, Hûzistan, Diyarbekir, Horasan vilâyetlerinde başka başka çavhâneler te'sîs ve memâlik-i İraniye'de altun, gümüş ista'mâlî yasak idilerek erkân ve ümerâ-i devletden başkası sırmalı esvâb kullanmamak, kuyumcu esnâfı san'atlarından memnû' ve meskûkât tedâvül itdirilmeyüb mu'âmelât-ı câriye çava münhasır olmak gibi şartları hâvî emirler yazılıb her tarafa neşr idildi.

693 senesi zilka'desinde şehir-i Tebrîz'de çav tedâvüle çıkarıldığından ahâlî erzâk ve levâzım-ı sâirenin sûret-i hafiye nakd ile bey' ve şîrâsına başladılar. Üç gün zarfında çarşularda bey' ve şîrâ-yı alenî külliyyen mu'attal oldu. Bu hâlin umûma gösterdiği zarûret ve ızdırâb hudûd-ı sabır ve tahammülü geçtiğinden cum'a günü ahâlî bi'l-ittifâk lisân-ı feryâd ile İzzeddin Muzaffer'e okudukları la'net ve gösterdikleri muhâlefetlerin velvelesi sem'-i devlete bâliğ olmasıyla berâber çavın ibtâlîne hüküm hanı ta'alluk iderek kemâfissâbık (...) ¹⁷⁰ han münhezimen (...) ¹⁷¹ cereyânı için vilâyete emirler (...) ¹⁷² ve katl idildi.

(Çav) Sultan ¹⁷³ Mahmûd Gâzân Han 694 (...) ¹⁷⁴ üzerinde senesinin ¹⁷⁵ onuncu bayram günü Tebriz'de serîr-i hükûmete (Lâilâhe ...) ¹⁷⁶ eyledi. Cülûsundan mukaddem Emîr Nevruz'un delâletiyle ünvân-ı hükümdârîleri olan (Ayrııcı ve Devirici) lafızları muharrer olub kâğıdın ortasına çavın kıymeti mevzû' idi. Şu

¹⁷⁰ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁷¹ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁷² İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁷³ "Sultan" ifadesindeki "sin" ve "lam" harfleri matbaa hatasından dolayı yazılmamış.

¹⁷⁴ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁷⁵ İfade silik olduğundan cümlemin akışına binaen "senesinin" şeklinde okunmuştur.

¹⁷⁶ Lâilâhe'den sonraki ifadeler silik olduğu için okunamıyor.

yazılardan başka kâğıdın içinde (Sene-i selâse¹⁷⁷ ve tis'in ve sittumi'e. Padişah-ı cihân in çav-ı mübârek râ der memâlik revân gerdânîd. Tağyîr ve tebdîl-i konende bâ zen ve ferzend-i huyîş ve peyvend be yâsâ hâhend resîd.)¹⁷⁸ ibâresi de yazılı idi.

Geyhatu'nun bir taraftan emvâl-ı hazîneyi itlâf ile umûmu ta'zîb idecek bir ihtirâ'-ı muzırâ mübâdereti, diğerk taraftan huzûzât-ı nefsanîyesini iltizâm ile benîn ve benâtın perde-i ırz ve ismetlerini çâkçâk idecek hâllere devâmı izâle-i vücûdu hakkında erkân ve eşrâf-ı devleti bir ittifâk dâiresinde cem' eyledi. Mûtehayyizân ve sipâhiyân şu ittifâkın mürettebi olan emîrû'l-ümerâ Tağacar'ın hânesine seyl gibi fevc fevc akub toplandılar. Geyhatu orduda iken ümerâdan Akbuka yanına gidüb arz (...) ¹⁷⁹ alındı. Sadr-ı devletin ittifâk-ı mezkûrun dâiresi (...) ¹⁸⁰ İzzeddin Muzaffer, Çin'de müsta'mel oldu. Şette-i tedbîr (...) ¹⁸¹ (çav) nâmıyla bir kâime-i nakdiye ihrâcî tedbîrini (...) ¹⁸² Rûm'a bu tedbîr devletce kabûl olundu. Azerbaycan, Irak (...) ¹⁸³ olan ve Acem, Fars, Hûzistan, Diyarbekir, Horasan vilâyetler (...) ¹⁸⁴ sırada erbâb kıyâm tarafından derdest ve 694 senesi cemâziyelâhiresinin dördüncü günü i'dâm idildi.

(Baydu Han) Tarkay Han'ın oğlu ve Hülâgû'nun hafididir. Geyhatu izâle olunmazdan mukaddem Tağacar vesâir ümerâ 694 cemâziyelevvelâsında Baydu'yu taht-ı hânîye oturtmuşlardır. Baydu Han akîb-i cülûsunda Tağacar'ı emîrû'l-ümerâlıkda ibkâ ve Hâce Celâleddin Destcerdânî'yi ¹⁸⁵ vezîr-i a'zam nasb itdi. Geyhatu'nun mukarreblerinden Akbuka vesâir ba'zı ümerânın istîsalleri için vilâyete emirler neşr olundu.

Baydu Han'a imtidâd-ı hükûmet mukadder olmadığından cülûsundan yedi ay sonra ümerâ ve ecnâd Emîr Nevruz'un himmetiyle kabûl-ı İslâm itmiş olan Gâzân Mahmûd Han İbn-i Argun Han'a meyl itdiklerinden 694 zilhiccesinde Gâzân Han,

¹⁷⁷ Selâse ifadesi, sehven sülûs olarak yazılmış.

¹⁷⁸ Sene 693. Cihan hükümdarı ülkede bu bereketli çavı (para birimi) tedavüle çıkardı. Değişim ve dönüşümü yapan kendi, evlat, kadın ve akrabalarıyla öldürecek.

¹⁷⁹ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁸⁰ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁸¹ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁸² İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁸³ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁸⁴ İfade silik olduğu için okunmuyor.

¹⁸⁵ Cemâleddin Destcerdânî'yi Said Paşa, sehven Celâleddin Destcerdânî olarak yazmış.

Emîr Nevruz'u asâkir-i kesîre ile sevk idüb inde'l-muhârebe Baydu Han münhezimen firâr iderken Nahcivan kurbunda derdest ve katl idildi.

(Sultan Mahmûd Gâzân Han) 694 senesi zilhiccesinin onuncu bayram günü Tebriz'de serîr-i hükûmete cülûs eyledi. Cülûsundan mukaddem Emîr Nevruz'un delâletiyle gerek kendisi ve gerek yanında bulunan ümerâ-i Moğol'un cümlesi dîn-i mübîn-i İslâm'ı kabûl itmişler idi. Mesned-i nişîn-i hükûmet olduktan sonra hutbe-i İraniye'de bulunan Moğollar ale'l-umûm dâire-i nâciye-i İslâmiyet'e dâhil olmuşlardır. Cülûslarına kadar İran sikkeleri murabba' idi. Mebde-i saltanatlarında sikkelerin yazularını kelime-i tevhîde ve şekillerini şekl-i müstedîre tahvîl itdirüb menşûr ve mektûbların ibtidâlarında besmele-i şerîfe yazılmasını emr itdi.

Emîrû'l-ümerâlık ve sipehsâlârlık mensıbı Emîr Nevruz'a bi't-tevcîh Hâce Sadreddin Zencânî vezîr-i a'zam ta'yîn ve emîrû'l-ümerâ-i sâbık Tağacar ile ümerâdan saltanat aleyhinde bulunanların vücûdları izâle olundu.

Gâzân Mahmûd Han'ın cülûsundan biraz sonra Barak Han'ın oğlu Acay bir cesîm ordu ile Ceyhun'u geçüb hudûda sarkındılık eylediğinden Emîr Nevruz tenkîline me'mûren askerle hareket eyledikde Acay¹⁸⁶ firâr itdi. Emîr Nevruz ta'kîb ile Hemedan hudûdunda başlarına sâ'ika düşer gibi yetişüb Acay'ın ordusunu müzmahil itmiştir. Bu sırada Hâce Sadreddin sû-i tasarrufla ithâm olduğundan bi't-tebdîl yerine Hâce Cemâleddin Destcerdânî¹⁸⁷ nasb idildi.

Cülûsun ikinci senesi şehzâdegân ve ümerâdan Suka, Barla, İstimyo, Kankarbay ve Arslan hevâdârlarıyla birleşüb Mahmûd Han Azerbaycan'da ve Emîr Nevruz Horasan'da iken ikisini de izâle itmeği kararlaştırdılar. Müttefik add itdikleri şehzâdelerden Tancu bir kâsidle hafıyyen Emîr Nevruz'a ihbâr-ı keyfiyet eylediğinden emîrin hücumuyla satvet-i dilrânesine karşı rüesâ-yı fesâd maktûl ve hevâdârları perişan oldular.

Emîr Nevruz'un Mahmûd Han nazarında olan i'tibârı ve besâlet-i fitriyesinin fesâdâta karşı sed-i sedîd gibi haylûleti efkâr-ı fesâdiyede bulunanlara dâğ-ı derûn

¹⁸⁶ "Acay" ismi sehven "Acar" olarak yazılmış.

¹⁸⁷ Destcerdânî isminde "r" sesinden sonra "d" sesini veren "dal" harfi sehven yazılmamış.

olduğundan mübâşeretıyla mesned-i vezâret ve ikbâlden sâkıt olan Hâce Sadreddin Ahmed Zencânî o zümre ile birleşüb Emîr Nevruz'un saltanat-ı İlhaniye aleyhinde bulunan sultan-ı Mısır Melikü'n-Nâsir Muhammed'le ittifâk-ı hafiyesi olduğunu Mahmûd Han'a tefhîm ve bir sahte mektûb tertîbiyle iddiâlarını te'yîd itdiler. Bu haber Horasan'da Emîr Nevruz'a bâliğ olub tebrîe-i zimmete kıyâm eyledi ise de iş kabûl te'mîn idecek derecede kalmadığını anladığından Herat'da bulunan dâmâdı Melik Fahreddin'e ilticâ eyledi. Melik Fahreddin ba'zı evhâm üzerine 690 senesi şevvalinin ikinci günü Emîr Nevruz'u derdestine me'mûr Kutlukşah'a bi't-teslîm i'dâm ve ser-i maktû'¹⁸⁸ Mahmûd Han'a irsâl olundu.

699'da sultan-ı Mısır'ın Diyarbekir'i istîlâ için asker gönderdiği Mahmûd Han'a haber virildi. Doksan bin süvârîyle Tebriz'den hareketle Şam'a giderek Mısır askerini bozdu.

700 târîhinde yine bilâd-ı Şam'a müteveccihen Haleb'e kadar azîmet eyledi ise de sultan-ı Mısır taleb-i musâfât göstermesinden nâşî bi'l-muhârebe avdet eylemiş idi. Bağdad'a vusûlunda sultan-ı Mısır ba'zı iş'ârât-ı gayr-i münâsebesine gücenüb be tekrâr Haleb'e azîmetle Emîr Kutlukşah ile Emîr Çoban'a terfîk itdiği askeri Şam'a gönderdi ise de muhârebeye münhezim olduklarından Azerbaycan'a doğru çekildiler.

Mahmûd Han bu vak'ada müte'essir olduğu hâlde bir ağır hastalığa mübtelâ olub 703 senesi şevvalinin on birinci pazar günü hudûd-ı Kazvin'de vefât itmekle na'şî nakl ve hayatında tehiyye itmiş olduğu türbeye defn idildi.

Müşârünileyh Gâzân Mahmûd Han, ahlâk-ı hamîde ve evsâf-ı hasene ile mevsûf sâlih, mütedeyyin, müttakî, şerîat-ı Muhammediye'ye hâdim ve fevâhişden muhteriz idi. Rû'yada iki def'a Hazreti Fahr-i Âlem sallallâh-u te'alâ aleyh-i veselem efendimizi görüb bâ emr-i âlî-i nebevî Hazreti Ali ve Hazreti Hüseyin radiyallahu anhümâ ile mu'ânaka itmişdi. Bahr-i Fırat'dan sahrâ-yı Kerbelâ'ya bir vâsi' cedvel açdırub etrâfını i'mâr eylemiştir. Emîr Nevruz hakkında ümerânın tesvîlâtına aldanub gösterdiği mu'âmeleden başka lisân-ı târîhe lüknet virecek maddesi yokdur.

¹⁸⁸ Kesilmiş anlamına gelen “ maktû’ ” ifadesinde “t” sesini veren “tı” harfi sehven “te” harfi ile yazılmış.

Bakiyesi kitâb-ı sâlisde yazılacaktır inşallah-u te'âlâ.

2.6. DOKUZUNCU MEBHAS

2.6.1. SİCİSTAN VE ZÂBÜLİSTAN (AFGANİSTAN)

MEMLEKETLERİNİN VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

Sicistan memleketi kable'l-İslâm Sîstan nâmıyla ma'rûf idi. Ba'de'l-feth Arablar Sicistan deyü yâd eylediler. Bilâd-ı meşhûresi Kandehar, Zerenc, Esferâr Hüvâş, Sefencây-Rûdân bilâdıdır. Hulâsa-i coğrafyası birinci cildin Fûrs memleketi bahsinde mündericdir.

Memleket-i mezkûrenin hükûmet ve idâresi mine'l-kadîm Zâbülistan memleketi ile birlikde cereyân itdiğinden vakâyi'-i târîhiyesi mahlûtdur.

Zâbülistan, Afganistan bilâdıdır. Buna Kâbilistan ve Bahter-i Zemîn dahî dinilür. Coğrafyası bahs-i mezkûrda mündericdir. Târîhce ba'zı mertebe-i ehemmiyeti olan Bâmiyân nevâhisi Afganistan'dan ma'düddur.

2.6.1.1. Memleketeyn-i Mezkûreteynin Fethinden Âl-i Sebük Tegin Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Vakâyi'-i Târîhiyesi (22-366)

Sicistan bilâdını Hicret'in 22'nci senesinde ve Hazreti Ömer radiyallahu anh efendimizin esnâ-yı hilâfet-i aliyelerinde Âsım bin Amr ve Abdullah bin Umeyr feth itmişlerdir.

Müşârünileyhümâ emr-i hilâfetle Sicistan'ın aşağı taraflarına gitdiklerinde ahâlî kıtâle başladılar. Asâkir-i Müslimîn galebe ve tecâvüzle Zerenc şehrini muhâsara eyleyüb gösterilen tazyîk üzerine ahâlî bi'l-musâlaha cizyeyi kabûl eyledi.

31 senesinde Sicistan ahâlîsi izhâr-ı isyân eyledi. Basra valisi Abdullah bin Âmr, Horasan'a ve oradan Kirman'a giderek Rebî' bin Ziyâd el-Hârisî'yi me'mûren Sicistan'a gönderdi. Rebî', Zerenc'e, ba'dehu Roşt beldesine gitdikde ahâlî muhârebeye tasaddî itdiler. Asker-i İslâm'da ba'zı meretebe telefât vukû' buldukdan sonra ahâlînin çoğu maktûl oldu. Rebî' belde-i mezkûreyi feth ile Nâşrûd ve Şîrvâd beldesine yürüyüb anları da feth itdikden sonra Zerenc'e döndü. Avdetinde ahâlî kıtâle

tasaddî eylediklerinde akbeh hezîmete müsâdif oldular, şehir muhâsara altına alındı. Ahâlînin tesâdüf eyledikleri müzâyaka-i şedîde üzerine merzûbânları musâlaha iltimâsına teşebbüs itdi. Merzûbân bi'z-zât gelür ise musâlaha vücûd bulacağı haberi gönderilüb merzûbân Rebî'nin yanına geldikde maktûlların meydandaki cesedlerinden bir cesed üzerinde ik'âd ve bir cesed dahî dayanmak için yasdık gibi yanına vaz' olundukdan sonra refâkatiyle gelmiş olanların her birisini de bir maktûlun cesedi üzerinde oturtdular. Merzûbân ile rûfekâsının dehşetden yürekleri ağızlarına fırladı. Rebî'nin matlûbu vecihle musâlahayı kabûl ve dâire-i itâ'ate duhûl eylediler.

Rebî' bundan sonra Senârûd vâdîsini geçüb müntehâ-yı vâdîdeki karyeye vardıkda havâlî-i mezbûredeki ahâlî müdâfa'a gösterdiler ise de mağlûb ve münhezim oldular. Rebî' galebeden sonra Zerenc'e avdet ve orada bir sene müddet ikâmetle Abdullah bin Âmir'in yanına döndükde İbn-i Âmir kendisini Sicistan ve Zâbülistan'a âmil ta'yîn ile iâde itdi. Altı mâh sonra bir büyük ihtilâl zuhûruyla ahâlî Rebî'i vilâyetden çıkardılar.

İbn-i Âmir tarafından Abdurrahman bin Semüre, Sicistan ve Zâbülistan'a âmil ta'yîn idildi.

Abdurrahman askerle giderek Zerenc'i şedîden muhâsara eyledi. Merzûbân iki milyon dirhem ve iki bin nefer köle ve câriye virmek üzere beyinlerinde sulh mün'akid olub musâlahadan sonra Abdurrahman, Zerenc ile Hind bilâdından Keş nâhiyesi beynindeki mahallerin hepsini feth itmiştir.

Abdurrahman şu fütûhâtdan sonra Zerenc'e dönüb Hazreti Osman'ın aleyhinde kıyâm zuhûruna kadar orada kaldı. Ol esnâda Emîr bin Ahmer el-Yeşkurî, Sicistan ve Zâbülistan'a âmil ta'yîn ve irsâl olundu ise de ahâlî emîri ihrâc ile isyân gösterdiler.

Hazreti Ali radiyallahu anh efendimizin Vak'a-i Cemel'den sonra Kûfe'ye azîmetlerine kadar bilâd-ı merkûme kendi merzûbânlarının yed-i istîlâlarında kalub 36 senesinde sa'âlîk-i Arab'dan Haseke bin Attâb el-Habatî ve İmrân bin Fudayl el-Bercemî bir cemi'yetle Sicistan vilâyetinde tecâvûze başladılar.

Vukû' bulan mürâca'at üzerine Abdurrahman bin Cerv et-Tâi ıslâhât için gönderildi ise de Haseke harben Abdurrahman'ı i'dâm idivirdi. Bunun üzerine

Sicistan'a bir âmil irsâlini Hazreti Ali radiyallahu anh efendimiz, Basra valisi Abdullah bin Abbas hazretlerine emir buyurdular. İbn-i Abbas sene-i merkûmede Rebî' bin Kâs el-Anberî'yi âmil nasb ile gönderdi. Rebî', Haseke'yi harben i'dâm ve Sicistan ve Zâbülistan bilâdını zabt itmiştir.

43 senesinde İbn-i Âmir, Basra vilâyetinde iken Abdurrahman bin Semüre'yi Sicistan ve Zâbülistan'a âmil nasb ve irsâl eyledi. Ol esnâda bilâd-ı mezkûre ahâlîsi nakz-ı ahd itmişler idi. Abdurrahman, Kâbil şehrine kadar harben ilerüleyüb şehir-i mezkûru aylarca muhâsara ve mancınıklarla tazyîk itdi. Şiddet-i tazyîkden şehrin etrâfındaki sûrda büyük rahne açılıb rahnedâr olan mahalı ahâlî ta'mîre meydan bulamamak için Abdurrahman o cihâtı muhâfazaya Abbâd bin Husayn'ı me'mûr itmiş idi.

Abbâd'ın müdâfa'a ve muhâfaza-i şedîdesi üzerine ahâlî ta'mîre muktedir olamadılar. Cihet-i mezkûrede bir müddet şehri hücumdan muhâfaza ile uğraşdılar ise de asâkir-i Müslimîn himâlet-i mütemâdiye ile ahâlînin bâzû-yi iktidârlarını kurub ahîrî'l-emr hücum ve şehri istîlâ itmişlerdir. Şehir ba'de'l-feth Kâbil ile Hind arasında bulunan Büst, Zerân, Huşk beldeleri de harben alındı. Bundan sonra asâkir-i Müslimîn Gazne şehrini feth eylediler.

45 târîhinde Muâviye tarafından Ziyâd bin Sümeyye, Basra vilâyeti valiliğine me'mûr oldukda Sicistan, Zâbülistan vilâyetlerini de Basra'ya ilhâk eyledi. Ziyâd cânibinden oğlu Abbâd, Sicistan ve Zâbülistan'a âmil ta'yîn kılındı.

Abbâd'ın Sicistan âmilliği 61 senesine kadar mümted olmuştur.

O târîhde birâderi Selem bin Ziyâd, Yezîd bin Muâviye tarafından Horasan vilâyeti valiliğine nasb olunmuş ve Selem, Abbâd'ı azl ile yerine dîğer birâderi Yezîd bin Ziyâd'ı ta'yîn itmiştir.

Yezîd bin Ziyâd, Sicistan'a gitdikde Kâbil ahâlîsi hakkında gadr ve mezâlim irtikâbına kıyâm eyledi. Ahâlî de isyâna kıyâm ve Yezîd'in Kâbil'de bulunan birâderi Ubeyd bin Ziyâd'ı kabz eylediler. Keyfiyet, Yezîd bin Abbâd'ın mesmû'i oldukda askerle Kâbil üzerine gitdi ise de harben münhezim oldu. Bu mağlûbiyeti Horasan valisi Selem bin Ziyâd işitdikde Talhatü't-Talhât dinmekle ma'rûf Talha bin

Abdullah'ı Sicistan ve Zâbüstan'a âmil nasb ile gönderdi. Talha'nın Sicistan'a vusûlunu müte'âkib vefâtı vukû' bulduğundan Benî Yeşker'den birisi idâre-i bilâdı ele almak istedi ise de o havâlîde bulunan Mudariye tâifesi kabûl itmeyüb kendisini Sicistan'dan çıkardılar. Sicistan merzûbânlarından Rutbîl umûru yed-i idâresine aldı.

74 senesine kadar Sicistan ve Zâbülistan bilâdı Rutbîl'in elinde kalub o târîhde Abdûlmelik tarafından Horasan vilâyetine vali nasb olunan Ümeyye bin Abdullah oğlu Abdullah'ı bilâd-ı mezkûreye âmil ta'yîn itdi. Abdullah, Büst beldesine vâsıl oldukda Rutbîl iki milyon dirhem virmek üzere musâlahaya râğbet gösterüb bir takım hediye dahî gönderdi ise de Abdullah *“Şu revâkı altun ile doldursa musâlahayı kabûl itmeyeceğim.”* cevâbını virdi. Rutbîl yedindeki bilâdı tahliye ile su'ûbetli mahallere çekildikden sonra yolları tutub müdâfa'a-i şedîdeye kıyâm gösterdi. İş büyük müşkilâta düşdü. Keyfiyet, Abdûlmelik'in mesmû'i oldukda Abdullah'ı Sicistan vilâyetinden azl itmiştir.

78 senesinde Abdûlmelik'in Abdullah bin Ümeyye'yi Horasan ve bilâd-ı merbûtası valiliğinden azl ile a'mâlini Irak emîri Haccâc bin Yûsuf'un dâire-i emâretine ilhâk etmekle Haccâc tarafından Sicistan ve merbûtâtına Ubeydullah bin Ebû Bekre âmil nasb olundu.

Ubeydullah, Sicistan'a gitdikde Rutbîl sulhen harâcı kabûl eyledi. Bir sene müddet hâlî üzere terk olundu ise de 79 senesinde Rutbîl'in harben o havâlîden yed-i tasarrufunun kat'î için Haccâc tarafından Ubeydullah'a emir virildi.

Ubeydullah cünûd müctemi'e ile Rutbîl'in yed-i tasarrufundaki bilâda duhûl ve müsâdîf olduğu husûnu hedm ile bilâd-ı mezkûre arâzîsinin bir kıt'asını zabt eyledi. Sonra adım adım ilerüleyüb içerüye doğru yürüdü.

Ubeydullah ilerüledükce ahâlî dâhil-i bilâda çekildiler. İslâm askeri ise tecâvüzde hat-ı ric'atlarını te'mîn itmeği düşünmüyorlar idi. Rutbîl arkadan akabeleri ve dar yolları tutub asâkir-i Müslimîni büyük müzâyaka ve tehlikeye düşürdü. Müslimîn tehlikeye düşdüklerini anladıklarında düşmandan musâlahâ talebine mecbûr oldular. Rutbîl'e yedi yüz bin dirhem virilmek şartıyla yolların açılmasına rûy-i rızâ gösterdiler ise de Ubeydullah'ın refâkatinde bulunan Şüreyh *“Şân-ı İslâm'ı izâle mi*

idiyorsunuz, Rutbîl'e bir akçe virmeksizin harben çekilelim. Şu sakat mu'âmele câiz değildir." deyü ittihâz olunan tedbîre muhâlefet-i kaviye gösterdi. Ubeydullah "Şu bunamış herifin sözüne i'tibâr itmeyiniz." deyü askere nutuklar irâd itmeğe başladı ise de Şüreyh "Askerler. Bizler dîn ve salâbet sâyesinde bunca fütûhâta mazhar olmuş ve dîn uğrunda her dürlü muhâtaraya göğüs virüb sebât ve şücâ'atimizle dünyayı ditretmiş bir millet-i necîbeyiz. Bu yolda hepimiz mahv olsak dünya durdukca en büyük muzafferiyet kadar bize şân vireceğiz. Mezelleti kabûl itmekden ise haydi merdâne yürüyüb tarîk-i selâmeti arayalım." gibi nutuklarla askeri teşcî' eyledi. Binâenaleyh asâkir-i Müslimîn düşmanın tutmuş olduğu tarîke besâlet-ı ciddiye ile hücum gösterüb hayli zâyî'ât virdikden sonra Rutbîl'in bilâdından çıktılar.

Asâkir-i Müslimîn gerek zemân-ı müzâyakada, gerek esnâ-yı avdetde karın doyuracak derecede yiyecek bulamadıklarından em'âce-i emrâza mübtelâ olmuşlar idi. Tarîk-i selâmeti bulduklarında halâslarına muntazır olan ahâlî taraf taraf et'ime takdîmine başladılar. Şib' gelinceye kadar ekl idenler vefât itmekde oldukları görüldüğünden em'âya salâh gelinceye kadar tadrîc ile ekl-i ta'âm olunması tedbîri ittihâz olundu.

Keyfiyet, Haccâc'ın ma'lûmu oldukda Abdülmelik bin Mervân'a ma'lûmât i'tâ ve Kûfe ile Basra'dan asâkir-i kesîre cem'ine i'tinâ eyledi. Abdülmelik tarafından virilen emir üzerine 80 târîhinde Haccâc'ın bi'l-ikdâm cem' itmiş olduğu kırk bin asker Abdurrahman bin Muhammed bin Eş'as'ın ri'yâsetiyle yola çıkarıldı. Şu askerin her dürlü levâzım-ı seferiye ve mühimmât-ı harbiyesi derece-i kifâyede idi.

Abdurrahman şu ordu ile Sicistan'a vardıkda ahâlîyi cem' ile "Ey ahâlî-i mutî'e halk mutî' ve minkâd buldukca bir tüylerine bile zarar gelmez. Vilâyetinizin valiliğine me'mûr olub geldim. Birinci vazîfem sizleri muhâfaza ile âsâyîşinize hidmet, ikinci vazîfem düşmanlar ile bi'l-mukâtele emirleri altındaki ahâlîyi Rutbîl'in evâmir-i gayr-i meşrû'asından çıkarub adâlet-i şer'îye dâiresinde yaşayacak bir ni'mete mazhar itmeğe çalışmaktır. Şu icrâât-ı hariyeye karşı sizlerden tehalûf iden olur ise ukûbet-i şedîdeye hedef olmasını adâlet iktizâ ider." meâlinde bir hutbe-i belîğ okudu. Ahâlîden elleri silâh tutan efrâd takım takım askere iltihâk iderek ilerüye doğru yürüdüler.

Şu cem'iyet-i mücâhede Rutbîl'in bilâdına yakın vardıkda Rutbîl beyân-ı ma'zeret ve ne mikdâr cizye teklîf olunur ise kabûl itmek üzere musâlahaya irâ'e-i rûy-i rağbet eyledi. Abdurrahman kabûl itmeyüb Rutbîl'in bilâdını mahal be mahal, karye be karye, kal'a be kal'a istîlâ ile ilerüledi. İstîlâ eylediği yerlerde âmiller ve muhâtaralı mahallerde muhâfızlar ikâme idiyor idi.

Rutbîl'in elinde kalan ba'zı bilâd sa'bece fütûhâtın sene-i âtiyeye te'hirini münâsib gördüler. Keyfiyet, Abdurrahman tarafından Haccâc'a yazıldıkda -altıncı mebhasda tafsîl olunduğu üzere- elbette bu sene ilerü gidilecektir deyü emr-i kat'î ve şedîd virmesi gerek Abdurrahman'ı gerek askeri isyâna mecbûr iderek Haccâc ile Abdurrahman aralarında açılan muhârebe 83 senesine kadar mümted oldu.

Abdurrahman muhârebelerin ekserinde Haccâc'a galebe iderek sonra teveccühle mağlûb ve maktûl olduğu mebhas-ı mezkûrda tafsîl olmağla burada tekrâra lüzûm göremeyiz.

Abdurrahman, Rutbîl tarafından kabz ile Haccâc'a gönderildikde Haccâc'ın müsâ'adesiyle Sistan bilâdı Rutbîl'in elinde kalmıştır.

93 senesinde Horasan valisi Kuteybe bin Müslim, Sicistan'a giderek Rutbîl ile muhârebeye başladıkda Rutbîl musâlahaya iltimâsında bulundu. Kuteybe musâlahayı kabûl ile Sicistan ve merbûtâtı harâcına Abdürrabi bin Abdullah bin el-Leysî'yi âmil nasb eyledi.

Bundan 150 senesine kadar Sicistan ve Zâbülistan bilâdı Devlet-i Emeviye ve Abbâsiye taraflarından nasb idilen Horasan valilerinin a'mâlinde ma'dûd olmuştur. Bu müddet zarfında bilâd-ı mezkûrece kayda şâyân vakâyî'-i târîhiyeye ve orada ikâme olunan ummâlin tertîb üzere isimleriyle târîh-i ta'yînlerine zaferyâb olunamadı.

Sene-i merkûmede Üstâdsîs nâmında bir Hâricî hurûc iderek Horasan ve Sicistan bilâdında başına üç yüz bin kadar mukâtil toplandı. Horasan'ın her tarafına galebe gösterdi. Merverrûd ahâlîsinde Ecşem nâmında bir zât bir cem'iyet teşkîliyle müdâfa'aya kıyâm eyledi ise de ekser ashâbıyla birlikde harben maktûl oldu. Hükûmetden hâricî-i merkûm üzerine askerle gönderilen Muâz bin Selem, Cebrail bin Yahyâ Hammâd bin Amr, Ebü'n-Necm Sicistânî, Dâvûd bin Kerrâr hep münhezim

oldular. Mansûr, Hâzim bin Huzeyme'yi bir büyük ordu ile oğlu Mehdî'nin refâkatine virüb Üstâdsîs üzerine gönderidi. Mehdî ve Hâzim hayli vakit muhârebelere devâmdan sonra galebe iderek Üstâdsîs ile oğullarını ele getirdiler. Şu muhârebelerde Hâricîlerden yetmiş bin kadar insan öldürülmüş ve otuz bin kadar esîr alınmış ise de Üstâdsîs ile ehl ve evlâdından başkaları itlâk olunmuşdur.

151 senesinde Ma'n bin Zâide, Sicistan'da vali idi. Rutbîl mu'ayyen olan vergisini virmediğinden Ma'n harb için gitdi ise de Rutbîl, Zâbülistan yaylasına gitmiş idi. Ma'n'ın o aralık ba'zı mu'âmesi aleyhinde Havâricden bir takımının sû-i kasdını mûcib oldu. Hâricîler, Ma'n'ı katl eylediler. Ma'n'ın birâderzâdesi Yezîd bin Mezîd derhâl ikdâm ile kâtillerin hepsini tutdurub öldürdükden sonra umûr-ı hükûmeti idâreye başladı. O sırada husemâsının kendi lisânından tertîb itdikleri bir sahte mektûb Mansûr halîfeyi iğzâb itmekle Mansûr, Yezîd'i azl ile habs ve emvâlini bi'l-müsâdere Horasan ve Sicistan'a Yûsuf el-Berm'i vali ta'yîn eyledi.

160 târihinde Sicistan vilâyeti valiliğine Hamza bin Yahyâ nasb olunub 166'da Fazl bin Sülyeman et-Tûsî, Horasan vilâyeti valiliğine bi't-ta'yîn Sicistan ve Zâbülistan bilâdı dahî Horasan'a ilhâk ve Fazl cânibinden Saîd bin Da'lec, Sicistan ve merbûtâtına âmil nasb idildi.

Bu târihden Tâhir bin Hüseyin'in Horasan emâretine kadar Sicistan ve Zâbülistan bilâdı Horasan'a merbûten idâre olunduğu gibi 205 senesinde de Horasan'a merbûten Tâhir'in ve ba'dehu Âl-i Tâhir'in yedlerinde kalmışdır.

253 senesinde Ya'kûb bin Leys es-Saffâr, Sicistan'ı istilâ eyledi.

Ya'kûb ile birâderi Amr, Sicistan ahâlîsinden olub bidâyet-i hâllerinde bakırcı idiler. Bunların zemânlarında ashâb-ı zühdden Sâlih el-Mutavva'î, Havâric ile kıtâle kıyâm eyledikde başına pek çok gönüllü toplandı.

Ya'kûb dahî şu gönüllülerin içinde idi. Havâricle cereyân iden kıtâlde Ya'kûb isbât-ı besâlet itmiş ve Sâlih'in vefâtında yerine kâim olan Dirhem refâkatinde da şücâ'at gösterüb Dirhem'in azamet ve şânı Horasan hükûmetini vehme düşürdüğünden aleyhine kıyâm ile derdest ve Bağdad'a bi'l-irsâl habsinden sonra anın makamına Ya'kûb geçmiş idi.

Ya'kûb yanındaki gönüllüler ile Havâric ve eşirrâ üzerlerine neşr-i savlet ve satvet iderek ekserini izâleye muvaffak oldu. Ashâbı ise hüsn-i hâl ve iktidârından nâşî kendisine fevka'l-âde itâ'at gösterdiler. Sicistan'da azamet ve şanı pek ziyâde ehemmiyet kesb itdi.

Ya'kûb sene-i merkûmede halîfeye mürâca'at ve izhâr-ı itâ'at ve ubûdiyyetle Sicistan'ı temellük ve Herat'a da itâle-i dest ta'arruz eylediğinden Horasan emîri Muhammed bin Tâhir bin Abdullah bin Tâhir, Herat âmili Muhammed bin Evs'i askerle Ya'kûb üzerine gönderdikde Ya'kûb, galebe ve Herat ve Bûşenc havâlisini dahî istîlâ eyledi.

Sene-i merkûmede Horasan'da Benî Saffâr hükûmeti teşekkül iderek şu hükûmet 288 târîhine kadar imtidâd itmiştir.

Vakâyi'-i târîhiyesi şu faslın birinci mebhasında tafsîl olunmağla burada tekrârına hâcet görülemedi.

Sene-i mezkûrede Horasan ve Sicistan bilâdı İsmâil Sâ mânî'nin yed-i istîlâsına geçüb müte'âkiben Benî Saffâr'dan Amr'ın hafîdi Tâhir bin Muhammed bilâd-ı mezkûreyi istîlâ eyledi ise de sonra yine hükûmet-i Sâ mânîye cânibinden bi't-teshîr 300 târîhinde Sicistan'a Sîmcûrdâtî vali nasb olundu. 353 senesine kadar Benî Sâ mânî'nin valileri tarafından bilâd-ı mezbûre idâre olunub sene-i merkûmede Benî Saffâr'dan Ahmed bin Halef zuhûr ve bilâd-ı merkûmeyi zabt itmiş ve Zâbülistan'ın ba'zı mahalleri Benî Sâ mânî'nin valileri yedlerinde kalmıştır.

390 târîhinde Sultan Mahmûd bin Sebük Tegin, Halef'i tutdurub habs itdirmiş ve yerine kâim olan oğlu Ebû Hafs az bir vakit Sicistan'da hükûmet itmiş olduğu hâlde 393 senesinde Sicistan havâlîsi kâmilen Benî Saffâr'ın elinden alınub sultan-ı müşârünileyh cânibinden Ahmed Kancı oraya vali ta'yîn kılınmıştır.

Bu bâbda cereyân iden vakâyi'-i târîhiye dahî mebhas-ı mezkûrda tafsîl olunmuştur.

2.6.1.2. Sicistan'da Benî Saffâr Şu'besi (500-627)

Sicistan vilâyeti, hükûmet-i Gazneviye'nin ve sonra Devlet-i Selçukiye'nin memâlikinden ma'dûd olub 500 târîhlerinde Halef bin Ahmed sülâlesinden Tâhir bin Ahmed Âl-i Selçuk'un müsâ'adesiyle Sicistan'a mâlik olmuş idi. Vefâtında oğlu Tâceddin Ebü'l-Fazl ve 559'da Şemseddin Muhammed bin Tâceddin, Sicistan hükümdârı oldu.

Şemseddin pek zâlim idi. Cülûsundan bir müddet geçdikde hemşîresinin muvâfakatıyla i'dâm ve yerine birâderi Tâceddin Harb iclâs idildi.

Tâceddin Harb, 612 senesinde fevt olub oğlu Behrâmşah serîr-i hükûmete cülûs eyledi. Behrâmşah, melâhide-i Bâtîniyye ile muhârebeler açtığından bunlardan ba'zı fedâîlerin gadriyle şehîd ve mesnedine oğlu Nasreddin câlis olmuş. Ez vakit sonra birâderi Rükneddin hükûmeti zabt itmiş idi. Nasreddin, mülûk-ı mütecâvire mu'âvenetiyle yine mülkü istîlâ eyledi ise de 617 senesinde Cengiz Han'ın Sicistan'a hücumunda şehîd olmuşdur.

Tatarlar, Sicistan'dan çekildikten sonra şu âileden Şehâbeddin Mahmûd, Sicistan hükûmetine kıyâm eyledi. Vilâyet harâb ve ahâlî perîşan olduğundan hükûmetinde revnak göremedi. Müte'âkiben akrabâsından Osman Şah, Kirman hükümdârının mu'âvenetiyle Şehâbeddin'i harben öldürdü ise de Kirman askerinin kumandanı Niyâl Tegin, Osman Şah'ı men' ile Sicistan'ı kendisi istîlâ idivirdi.

Hârizmşah Celâleddin'in Hindistan'a azîmetinde Niyâl Tegin dahî Tatarların tecâvüzâtından firâren berâberce Hindistan'a gitmiş idi. Guyûbetinden sonra Benî Saffâr'dan Şah Mahmûd, Sicistan'ı istîlâ eyledi.

Celâleddin, Hindistan'dan avdet iderken Niyâl Tegin dahî dönüb yine Sicistan'ı istîlâ itmiş olduğu hâlde 625 senesinde be tekrâr Tatarlar, Sicistan'a hücum ve iki sene müddet kal'ada Niyâl Tegin'i muhâsara eylediler. Esnâ-yı müdâfa'ada gözüne ok isâbetiyle Niyâl Tegin mecrûh ve maktûl oldu (627).

Bundan sonra Sicistan bilâdı Tatarların yed-i istîlâlarında kalmışdır.

2.6.1.3. Zâbülistan Bilâdından Gazne'ye Müte'allık Ba'zı Vakâyi' (351-366)

Ahmed Sâ mânî'nin kölelerinden Alp Tegin, Emîr Mansûr'dan iftirâk iderek ve giderek bilâd-ı Zâbülistan'dan Gazne'yi istilâ itmiş ve Emîr Mansûr'un gönderdiği askeri bozduğundan beyinlerinde sulh in'ikâdıyla şu musâlaha hükmünce Gazne, Alp Tegin'in yedinde kalmış idi. Alp Tegin 355'de vefât idüb yerine oğlu Ebû İshak oturdu.

Ebû İshak'ın müddet-i hükûmeti 366 senesine kadar mümted olarak o târîhde vefât itmiş ve yerine vâris olacak halef hükûmeti kalmamış olduğundan a'yân ve ümerâ ale'l-umûm Emîr Sebük Tegin'e itâ'at itdiklerinden Gazne'de Âl-i Sebük Tegin Devleti teşekkül eyledi.

2.6.1.4. Gazne'de Âl-i Sebük Tegin Devleti (366-579)

Emîr Nâsırüddin Sebük Tegin, Ebû İshak bin Alp Tegin'in hâcibi idi.

Emîr Mansûr bin Nûh Sâ mânî'nin zemânında Buhara'ya giderek akl ve iffet ve cevdet re'yini erbâb-ı devlete beğendirmiş idi.

Yine Gazne'ye avdet itdikden biraz sonra Ebû İshak zikr olunduğu üzere be lâ veled vefât itdiğinden Sebük Tegin kabûl-ı umûm ile Gazne'de mesned-i hükûmete oturdu (366).

Emîr-i müşârünileyh hüsn-i sîret ve siyâset-i hasene iltizâm ve kibir ve azemetden ihtirâz ile nefsinin ümerânın birisi gibi ittihâz ve her birisine hâline münâsib nâhiye iktâ' itmekle umûmun şükrân ve hoşnûdusuna mazhar olmuştur.

367 senesinde Babi Nûr nâmında bir emîrin hurûcuyla Büst medînesini zabt eylediği cihetle medîne sâhibi Togan, Emîr Sebük Tegin'den isti'âne eyledi. Sebük Tegin asker istishâb ve Togan ile birlikde giderek medîne-i mezkûreyi bi't-teshîr Babi Nûr'u tenkîl ve Büst'ü Togan'a teslîm itdi. Togan mu'âvenet-i mezkûre üzerine Emîr Sebük Tegin'e senevî mikdâr-ı mu'ayyen vergi virmeği ta'ahhüd itmiş idi. Mülkünde kesb-i iktidâr itdikden sonra vergiyi edâda ta'allül gösterdi. Bununla berâber Emîr

Sebük Tegin'e vicâhen münâsebitsiz¹⁸⁹ sözler de söyledikten sonra bağteten kılıcla hamle iderek elini yaraladı. Sebük Tegin kılıcı elinden alub Togan'ı cerh eyledi.

Bu hâdiseden aralarında husûmet yüz gösterdi. Tarafeyn muhârebeye tutuşmakla Sebük Tegin galebe ve Büst'ü zapt itmiştir.

Yine sene-i mezkûrede Kudsâr mütevellîsi Sebük Tegin'e isyân itmekle Sebük Tegin harben Kudsâr beldesini istîlâ ve senevî Gazne hazînesine vergi virmek üzere mütevellîye iâde eyledi.

Bundan sonra Hindistan gazâsına başladı. Şevâhik-i cibâlde vâki' ba'zı kılâ-i hasîneyi feth eyledikten sonra Hind hükümdârı Çaypâl cünûd ve füyûl istishâbıyla Gazne üzerine hücum için hareket eylediğini Sebük Tegin işitdikde tertîb eylediği askere pek çok gönüllü dahî mültehih olduğu hâlde Gûr akabesi kurbunda iltikâ-yı tarafeyn vukû'yla aralarında günlerle muhârebe¹⁹⁰ cereyânından sonra şiddet-i şitâ Hindlilerin sebâtına mâni' olduğundan sulha râğbet gösterdiler. Emvâl-ı mu'ayyene ve ba'zı bilâdın terki üzerine beyhlerinde musâlaha mün'akid oldu.

Çaypâl emvâl-ı mezkûreyi göndermek üzere rehâ'in-i vaz' ve Sebük Tegin'in terfîk itdiği me'mûrlarla birlikde avdet eyledikten sonra nakz-ı ahd iderek rehâ'in-i merkûmeye mukâbil me'mûrları yanında alıkodu. Sebük Tegin asâkir-i kâfiye ile Hind üzerine yürüyüb ayak basdıkları yerleri ve Hindistan'ın kılâ-i mu'teberesinden Lamgân Kal'asını istîlâ ile berâber oradaki büthâneleri tahrîb eyledikten sonra avdet eyledi.

Sebük Tegin'in tahrîbât ve istîlâsı Çaypâl'ın mesmû'i oldukda yüz bin kadar mukâtil cem' ile Gazne'ye doğru yola çıkdıkda Sebük Tegin askerle karşılayub kîtâle mübâşeret ve askerini münâvebeye tahsîl ile yürümeksizin mevki'-i harbe sevk idiyor idi. Muhârebeler imtidâd ve Hindîları dūçâr-ı müzâyaka ve iştidâd eyledi. Bu sırada Sebük Tegin cümlesini yed-i vâhid gibi birleştürüb Hind askerine bir hamle-i şedîde gösterdikde iki asker birbirine karışub tarafeynden a'mâl-ı süyûf ve rimâh idilmesini müte'âkib Hindliler bozuldular. İhmâl ve eskâl-ı mevcûdeleri üserâ-yı kesîre ile

¹⁸⁹ Münâsebitsiz ifadesinde "z" sesini veren "ze" harfi sehven "ra" harfi ile yazılmıştır

¹⁹⁰ Muhârebe ifadesi sehven محالربه olarak yazılmış.

berâber eyâdî-i Müsliminde kaldı. Bakîyetü'l-süyûf târmâr ve âzim-i semt firâr olub bundan sonra artık Hindlilerin rü'yet-i iktidârları açılmadığından Sebük Tegin'e mağlûb olmuşlardır. Sebük Tegin'in satvet ve iktidârı her tarafı ditretmeğe başlamakla akvâm-ı Afganiye ve ahâlî-i Halaç ale'l-umûm itâ'atı kabûl eylediler.

Emîr Sebük Tegin'in Hindistanca vukû' bulan muhârebât-ı mezkûresi ne târîhlerde cereyân eylediği mazbût değildir.

Emîr-i müşârünileyhin 384 senesinden 387 senesine kadar oğlu Yemînüddevle Mahmûd ile birlikde Horasan vilâyetine ta'alluk iden vakâyi'-i târîhiyesi şu faslın birinci mebhasında mûndericdir.

Nâsırüddin Sebük Tegin, Belh'de ba'zı mesken inşâ itdirüb orada ikâmet idiyor idi. Esnâ-yı ikâmetinde inhirâf mizâca tesâdüf eyledi. Tedbîl-i hevâ için Gazne'ye müteveccihen hareket itdikden sonra yolda vefât itmiş ve na'sı Gazne'ye nakl ile defn olunmuşdur. İ'tikâdî pâk-ı mütedeyyin, âdil, hayrât ve hasenâta mâil kesîrû'l-cihâd idi. Rahmetullah-i aleyh.

Vefâtından evvelce mülkünü küçük oğlu İsmâil'e vasiyet itmiş idi. Vefâtından sonra İsmâil mesned-i nişîn-i hükûmet oldu ise de emvâl-ı hazîneyi itlâfa başladığından umûrunda intizâm görülemedi.

Büyük oğlu Yemînüddevle Mahmûd, babasının vefâtıyla birâderinin cûlûs ve isrâfâta tasaddî eylediğini işitdikde mülkü istîlâ esbâbını tedârike başlayub hüsn-i vifâka dâir İsmâil ile beynlerinde cereyân iden muhâberede netîce-i hasene göstermediğinden askerle Nîşâbur'dan Herat'a giderek orada bulunan ammisi Buğracık ile akd-i vifâk itdikde sonra Gazne'ye teveccüh eyledi. O aralık İsmâil, Belh'e gitmiş idi. Yemînüddevle'nin Büst şehrine vâsıl olduğu haberini aldıkda kendisi andan mukaddem Gazne'ye yetişmek için hareket ve azîmetde sür'at gösterdi. Yemînüddevle daha evvel Gazne önüne vâsıl olub müte'âkiben İsmâil dahî askerle vürûd eyledi. Şehrin hâricinde yekdiğeriyle bi'l-muhârebe İsmâil münhezimen kal'aya çekilüb orada tahassun itmekle Yemînüddevle kal'ayı muhâsara altına aldı. İsmâil müdâfa'ayı başa götüremeyeceğini anladığından kal'adan nüzûl ile hükûmetden

ferâgat ve hakkında Yemînüddevle izhâr-ı hürmet ve riâyet iderek İsmâil mu'azzezen azîmetle Belh'i ikâmetgâh itmiştir. Müddet-i hükûmeti yedi aydan ibâretidir.

Yemînüddevle Mahmûd bin Sebük Tegin 388 senesinde Gazne'de serîr-i hükûmete oturdu. Mülûk-ı İslâm'dan ibtidâ sultân ünvânını ihrâz iden padişah işbu zât-ı sûtûde sıfâtdır ki müddet-i saltanatında muvaffak olduğu gazâ ve fütûhât mülûk-ı âlem arasında şânını pek âlî gösterir.

Benî Sâ mân'dan Emîr Nûh, Horasan vilâyetini mukaddemâ Yemînüddevle'ye virmiş idi. Emîr Mansûr ahd-i sâbîka muhâlefetle vilâyet-i mezkûreyi istirdâda kıyâm eyledi. Bundan dolayı Yemînüddevle ile aralarında vukû'ât cereyân idüb şu vukû'ât ve Horasan'a müte'allık vakâyî'-i târîhiye şu faslın birinci mebhasında tafsîl olunmağla o bahisleri burada tekrâr itmeyeceğiz.

Sultan-ı müşârünileyh 392 senesinde Hindistan bilâdının fütûhâtına başladı. Şu fütûhât ahir-i saltanata kadar devâm itmiş ve târîhlerce dünya durdukca lisân-ı sâpâş ile yâd olunacak bir dereceye varmıştır.

Mübâhis-i mahsûsasında zikri sebkât itdiği üzere müşârünileyh Horasan ve Sicistan gibi bilâd-ı Müslimîn ile bir müddet muhârebeler iderek bilâd-ı mezkûreyi feth itdikden sonra sene-i mezkûrede Hindistan'a gazâ ideceğini i'lân itdi. Müctemî' olan askerine pek çok gönüllü takımları da munzam olub bir kuvve-i cesîme ile Hindistan bilâdından Berşûre dinilen şehre teveccüh eyledikde şehir-i mezkûrun hükümdârı Çaypâl müdâfa'a için istikbâl eyledi. Çaypâl'ın gelmekde olduğu haberi alınmasıyla berâber asâkir-i Müslimîn'in en güzîdelerinden mürekkeb on beş bin mevcûdlu bir fırka-i mümtâze ayırub Çaypâl üzerine gönderdi. İltikâ-yı tarafeyn vukû'yla Hind askeri münhezim ve Çaypâl ile ehl ve aşîretinden bir cemâ'at eyâdî-i Müslimîne me'sûr oldu. Hindîlerin büyükleri hâllerine göre boyunlarına birer kıymetdâr kılâde ta'lîk iderler idi. Çaypâl'ın boyununda iki yüz bin dînâr ve rüfekâsından ma'dûd rüesâ-yı me'sûreden her birisinin boyununda da kıymetdâr birer kılâde var idi. Şu kılâdelerle düşman ordusundaki ahmâl ve eskânın hepsi iğtinâm olundu.

Yemînüddeve, Hind ahâlîsine şî'âr-ı züllü ve kendisinin büyüklüğünü tanıtmak için Çaypâl'ı mâl-ı mu'ayyen ile ıtlâk eyledi ise de yed-i esârete tutulan mülûkun bir de mesned-i hükûmete kabûl olunması Hindîlerin muktezâ-yı âdetleri olduğundan Çaypâl avdet itdikde kabûl-ı ahâlîye mazhar olamadı. Binâenaleyh başını tıraş ve nefsinin ihrâk etmiştir.

Şu muzafferiyetden sonra Yemînüddeve be tekrâr Hindistan'a gidüb Vayhand¹⁹¹ şehrini hasren ve harben istîlâ eyledi. Hindîlerin münhezim olanları dağlara ilticâ ile meyl-i ihtîşâd ve azm-i fesâd iderken bir müfreze-i askeriye ile tenkîl olundular.

Sultan Mahmûd, Sicistan bilâdını mukaddemce harben istîlâ ve hâcibi Ahmed Kancı'yı orada ikâme etmiş idi. Sene-i merkûmede bir ihtilâl zuhûruyla ahâlî dâire-i itâ'atden çıkdılar. Üzerlerine varıldıkda Erk Kal'asına tahassun etmiş oldukları hâlde bi'l-muhâsara 393 senesi şehr-i zilhiccesinde kal'a istîlâ ve usât imhâ olundu.

Yemînüddeve 395'de bilâd-ı Hind'den Bhâtiya şehrini muhâsara eyledi. Şehirde bulunan ahâlî bi'l-ittifâk taşra çıkub üç gün mütemâdiyen muhârebe eylediler. Dördüncü gün münhezim oldular. Bozulduktan sonra şehre girmek istediklerinde İslâm askeri müsâbakatla dervâze-i şehri tutmuşlar idi. Kapu önünde kıtâl-ı şedîd vukûyla Hindîler bozulub cibâle ilticâ ve İslâm askeri şehri istîlâ eyledi. Sultanın cibâle ilticâ idenler üzerlerine sevk itdiği asker Hindîleri istîsâl ve ıslâhât-ı lâzimeyi ikmâl itdikden sonra Gazne'ye avdet olunurken yağmurların kesretinden nâşî sular tuğyân itmekle çok zâyî'âta tesâdüf olundu.

Hind ile Zâbülistan arasında vâki' Mûltan valisi Ebü'l-Fütûh ilhâd ve fesâd-ı i'tikâda sülûk ile ahâlî-i vilâyeti dahî kendi i'tikâdına da'vet eylediği Yemînüddeve'ye haber virildikde müşârünileyh 396 senesinde askerle Mûltan'a giderek suların kesretinden yollarda müşkilât-ı azîme geçirdikden sonra şehre takarrüb eyledi. Ebü'l-Fütûh mukâvemet idemeyeceğini bildiğinden emvâlnı Serendîb'e nakl ve şehri terk etmiş idi.

¹⁹¹ Vayhand şehrinde "y" sesini veren "ye" harfi sehven "be" harfi ile yazılmış.

Ahâlî muhâlefetde inâd eylediler. Harben şehre girilüb cezâ-yı isyân olmak üzere ahâlînin mu'ayyen olan vergilerine yegirmi bin ilâve idildi.

Sene-i merkûmede Hind bilâdından Kevâkîr Kal'ası harben zabt olunmuşdur.

Kal'ada altı yüz kadar esnâm var idi. Hepsi ihrâk olundu.

Hind muhârebât-ı sâbıkasında bir takım ebnâ-i mülûk İslâm'ı kabûl itdiklerinden her birisi bir nâhiyeye âmil ta'yîn olunmuş idi. 397 senesinde cümlesi irtidâd eyledikleri haberi alındı. Yemînüddevle askerle üzerlerine gitdikde firâr eylediler. Yedlerindeki bilâd istîlâ ve hükm-i İslâm'a idhâl ile üzerlerine ehl-i İslâm'dan ummâl ikâme eyledi.

Sultan-ı müşârünileyh 400 senesinden 407 senesine kadar bi'd-defe'ât Hindistan'a gazâ ve Nâradîn, Tânîşer gibi bilâd-ı mühimmeyi istîlâ eyledi. Nâradîn şehrinde Hindîlerin bir sanemi var idi. Şu sanemin kırk bin sene evvel oraya vaz' olunmuş idüğünü i'tikâd iderler idi. Sanem pârçe pârçe idildi.

Yemînüddevle cânibinden feth olunan bilâd-ı Hindistan'ın her birisinde şe'âir-i dîn-i mübîn umûma ta'lîm için ashâb-ı fazl ve takvâdan adamlar ikâme idilmiş ve şu himmet-i uzma üzerine Hindistan'da envâr-ı İslâmiyet parlayub mecûs ve esnâm perestândan pek çok ahâlî Müslüman olmuşdur.

Muzafferiyât-ı mezkûreden sonra Yemînüddevle'nin mürâca'atı üzerine halîfe-i Abbâsî Kâdir-Billâh tarafından müşârünileyhın yedinde bulunan memâlikin saltanatı kendisine taklîd ve menşûr-i mahsûs irsâl olundu.

Sultanın 407 senesinde bilâd-ı Hârizm'i sûret-i istîlâsı mebhas-ı mahsûsunda zikr olunacaktır inşallah-u te'âlâ.

Müşârünileyh sene-i mezkûrede bilâd-ı Hind'den Keşmir ve Kannûc şehirlerine gitdi. Mâverâü'n-Nehir'den yegirmi bin kadar gönüllü asker gelüb bu gazâ için müretteb olan orduya iltihâk itmişdir. Yemînüddevle şu kuvvetle Keşmir'e yakın vardıkda hâkimi bi'z-zât istikbâl ve dîn-i İslâm'ı kabûl iderek şehri teslîm eyledi. Sene-i mezkûre-i recebinin yegirmisinde Mâcûn şehrine varıldı. Şehr-i mezkûrun husûn-ı menî'esi istîlâ idile idile Hûdeb'in kal'asına varılub Hûdeb kal'a üzerinden

asker-i İslâm'a bakdıkda dehşete müsâdîf olmağla kelime-i ihlâs ile nidâ ve halâslarını istid'â itdikden sonra Hûdeb'le on bin kadar ahâlî kal'adan inüb sultana arz-ı dehâlet eylediler. Sultan dehâletlerini kabûl ve a'yân-ı Hind'den Kelcend'in kal'asına teveccüh eyledi. Şu kal'aya gidecek yollar sa'bû'l-mürûr olub Kelcend tarafından muhâfızlarla da taht-ı muhâfazaya alınmış idi. Ehl-i İslâm başka cihetden kısa bir yol keşf ile o yoldan ilerülediler. Kelcend'in sevk eylediği asker asâkir-i Müslimînin sademât-ı dilrânesiyle bozulub firâr iderken önlerindeki nehr-i amîke uğratub ekserî suda boğuldu. Kelcend kemâl-i te'essürle ibtidâ zevcesini sonra kendi nefsinin öldürmüştür.

Şu kal'anın büthâneside çok esnâm var idi. Ehl-i İslâm'ın esnâm-ı mezkûre üzerlerinden topladıkları altunun mikdârı altı yüz yetmiş bin üç yüz miskale bâliğ olmuş ve bütler üzerlerinden çok mücevherât dahî iğtinâm idilmiştir. Bütler kıymetdâr olan eşyâdan te'arriye idildikten sonra ihrâk olundular.

İslâm askeri Kannûc şehrine yakın vardıkda Kannûc racası kal'ayı birağub Ganga¹⁹² (Ganj) Nehri'nin öte tarafına geçdi. Yemînüddevle, Kannûc'u ve nehr-i mezkûr üzerindeki kal'aları istîlâ idivirdi. O havâlîde on bin kadar büthâne var idi ki Hindîler şu büthânelerin yüz bin sene zarfında yapıldığını i'tikâd iderler idi. İçlerindeki kıymetdâr eşyâ iğtinâm olunduktan sonra hepsi tahrîb ve ihrâk idildi.

Bundan sonra Brahma Kal'asına gidildi. Müdâfa'aya gelenler tamâmıyla mahv oluncaya kadar harbe devâm eylediler. Kal'a-i mezkûre ve müte'âkiben Şerrûh Kal'ası zabt olundu.

Fütûhât-ı mezkûreden sonra Yemînüddevle bilâd-ı meftûhanın emr-i idâresini tertîb ve Gazne'ye avdet iderek emvâl-ı ganâim ile bir büyük câmi'-i şerîf inşâ itmiştir.

Sultan-ı müşârünileyh 409 senesinde Afganistan'ın dâire-i itâ'atde olmayan ahâlîsini te'dîb itdikden sonra yine Hindistan'a giderek Ganj Nehri'ni ubûr ile esfâr-ı sâbıkada gidilememiş olan yerlere kadar ilerüledi. Savlet ve sademât-ı mütemâdiyesi diyâr-ı Hindistan'ı dehşetle lerzenâk eylediği cihetle Yemînüddevle'nin şu seferinde

¹⁹² Hintçe'de Ganga olarak adlandırılana Ganj Nehrini Said Paşa, كنگ (Gang) olarak yazmış.

Hindistan mülûku ağır ağır hediyelerle taraf taraf arz-ı tekrîm ve riâyet ve irâ'e-i rûy-i itâ'at eylediler. Bu def'a da on aded kal'a feth olundu.

Bu sefer de Hindistan hükümdârlarının e'âzımından ma'dûd beydâ 56000 süvârî, 180000 aded piyâde, 746 aded filden mürekkeb bir büyük ordu tertîb itmiş ve bilâd-ı sâire münhezimlerinden çok eşhâs dahî şu orduya iltihâk eylemiş idi. Şu kuvvetle Yemînüddevle üzerine yürüdü. Bir günden ziyâde muhârebe idemeyüb kendisi âzim-i râh-ı firâr ve askeri târmâr oldu. Münhezimîn bataklıklar ve ormanlara doğru kaçarken ehl-i İslâm arkalarından sür'atle yakaladıklarını öldürdüler. Bu senede ikmâl-ı muzafferiyetden sonra Yemînüddevle, Gazne'ye avdet eyledi. Ve 414 senesinde Hindistan'a bir gazâ dahî idüb muzzaferen döndü.

Sultan-ı müşârünileyh 416 senesinde Hindistan'ın Sûmenât Kal'asını fetih için azîmet itmiştir. Hindîlerin en büyük büthânesi şu kal'ada idi. Kal'a derûnunda re'isü'l-esnâm olmak üzere Sûmenât nâmıyla bir büyük sanem var idi. Kûsûf vukû' buldukça şu sanemi ziyâret iderler ve bahrın cezir û medi Sûmenât'e ibâdetidir i'tikâdında bulunurlar idi. Brahma'dan bin kadar eşhâs¹⁹³ Sûmenât'ın hâdimi idi. Hindîler ehl-i İslâm'ın kahrını Sûmenât'dan beklemekte idiler. Yemînüddevle şu seferinde Sûmenât'ı imhâ ve büthâneyi ihrâk için Gazne'den çıkmış idi. Ehl-i İslâm esnâ-yı râhda Sûmenât'ın Karagûlları i'tikâd olunan bütleri kıra kıra Sûmenât'e gidiyorlar idi. Şu mısırada Hindîlerden mukaddemetü'l-ceyş olmak üzere karşı çıkan yegirmi bin asker bir hamlede bozuldu.

Sene-i mezkûre zilkadesinde Sûmenât Kal'asına varılıb günlerle mukâtele ve Hindîler taraflarından mahv olacak bir dereceye kadar müdâfa'a vukû'yla elli bin kadar asker-i Hindiye maktûl ve bakiyesi mahzûl olub cân kurtaranlar yüksek mahallere ilticâ ile Sûmenât'ın himmet ve müdâfa'asına intizâr iderken Yemînüddevle kal'ayı ve büthâneyi zabt ile Sûmenât'ı pâre pâre itdikden sonra pârçelerini bütperestânın enzâr-ı umûmiyelerine karşı ilkâ ve büthâneyi ihrâk ve imhâ eyledi.

¹⁹³ Eşhâs ifadesinde "e" sesini veren "elif" harfi sehven yazılmamış.

Sûmenât, beş zirâ' tûl, üç zirâ' arzında taşdan ma'mûl bir sanem idi. Mevzû' olduğu bûthâne derûnunda murassa'-i kandiller ve bî hesâb eşyâ-yı nefise ile Sûmenât'dan başka müte'addid esnâm-ı murassa'a da var idi. Hepsi iğtinâm olundu.

Şu muzafferiyet hitâmında ve 417 senesinde Gazne'ye avdet olundu.

420'de Yemînüddevle, Rey ve Cebel bilâdını zapt itmiştir. Zabt itdikden sonra o havâlîde bulunan Bâtıniyye tâifesini tenkîl ve akâid-i dîniyeye mugâyir olan felâsefe kitâblarıyla mezâhib-i i'tizâl ve ahkâm-ı nücûme müte'allık kitâbları cem' ve ihrâk eyledi. Müşârünileyh Rey bilâdına oğlu Mesûd'u vali nasb iderek İsfahan'ı da istîlâ ve avdet eyledikde ahâlî kıyâm ve oraya ikâme eylediği âmili i'dâm eylediler. Yine İsfahan'a azîmetle usâtı harben imhâ itmiştir. Şu muhârebelerde muhâliflerden beş bin kadar insan maktûl oldu.

Yemînüddevle, oğlu ve Rey valisi Mes'ûd'u 421 senesinde askerle gönderüb Hemedan'ı ve müte'âkiben Alâüddevle bin Kâkeveyh yedinden İsfahan'ı zapt idüb Alâüddevle, Tüster'e gitdi. Mülkünün iâdesi için Benî Büveyh'den isti'âne eylediği sırada Yemînüddevle'nin vefâtıyla Mes'ûd'un Horasan'a gitdiği haberini aldığından İsfahan'a avdet ve mülkünü zapt itmiştir.

Yine sene-i merkûmede Yemînüddevle'nin Hindistan'da bulunan nâibi¹⁹⁴ Ahmed bin Yinal Tegin yüz bin askerle Hindistan'ın Nersî şehr-i cesîmine gazâ iderek ganâim-i kesîre ile avdet eyledi.

Müşârünileyh Yemînüddevle Sultan Mahmûd Ganzevî, 421 senesi rebûlâhîrinin yegirmi üçüncü günü ishâl marazıyla vefât itmiştir. Hanefîü'l-mezheb, ahlâk ve etvâr-ı mahmûdesi mühezzeb, kesîrû'l-hayrât, mâilü'l-hasenât, âdil-i müttakî, muhib-i ulemâ idi.

Gazâvât-ı celîlece vukû' bulan himem-i fevka'l-âdesi mülûk-ı dünya arasında şânını bir derece-i ulyâya i'lâ ve her tarafı mecûs ve esnâm perestâna me'vâ olan Hindistan gibi bir iklim ve es'ada cihet be cihet i'lâ-i Kelimetullâh ile dîn-i mübîn-i İslâm'ı ihyâ eylediği cihetle hayatında bilâd-ı İslâm'ın cümlesinde şân-ı âlîsi inzâr-ı

¹⁹⁴ Nâibi ifadesinde "b" sesini veren "be" harfi sehven yazılmamış.

takdîs ve şükrân ile meşhûd olduğu gibi haber-i vefâtı bilâd-ı İslâm’a şâyi’ oldukda cümle-i muvahhidîne bâdî-i hüzn-i azîm oldu. Firdevsî Şehnâme’sini, Utbî târîhini sultan-ı müşârünileyhin nâm-ı nâmiyesine nisbetle yazmışdır. Nehr-i Ceyhun üzerine bir cesîm köprü yaptırmış ve diyânet-i İslâmiye’ye hidmetce mülûk-ı İslâm’ın en büyüklerinden ma’dûd bulunmuşdur. Rahmetullah-i aleyh.

Yemînüddeve vefât ideceği vakit mülkünü Belh’de bulunan küçük oğlu Muhammed’e vasiyet itmiş idi. Vefâtından sonra Muhammed, Gazne’ye gelüb serîr-i hükûmete câlis ve Celâlüddeve ünvânıyla mülakkab oldu.

Yemînüddeve’nin büyük oğlu Mes’ûd, İsfahan’da idi. Babasının vefâtını işitdikde İsfahan’a bir vali nasb ile Horasan’a gitti. İsfahan ahâlîsi isyân iderek valiyi ve yanındaki adamları öldürdüler. Mes’ûd şu hâdiseden haber aldıkda askerle İsfahan’a avdet ve bâdî-i fesâd olanları i’dâm ile oraya münâsibini istihlâf itdikden sonra birâderi Celâlüddeve Muhammed’e mürâca’atla yedinde olan bilâd ile kanâ’at itmek üzere hutbede kendi isminin dahî okunmasını iltimâs eyledi. Celâlüddeve mağlataâmîz cevâb virdi. Mes’ûd elindeki Rey ve Nîşâbur bilâdının inzibâtına devâm ve ahâlîyi memnûn idecek mu’âmelât-ı âdilâne ittihâzıyla meşgûl iken Celâlüddeve Muhammed askerle Mes’ûd’un aleyhine kıyâm ve ammisi Yûsuf bin Sebûk Tegin’i mukaddemetü’l-cüyûş ittihâz ile Gazne’den hareket itdi. Hayvana binerken başından sarığı düşdüğünden halk bununla tatayyür eylediler. Pederinin a’yân-ı hükûmetinden Horasan valisi Altuntaş *“Birâderin aleyhinde bulunma”* deyü Celâleddin’e nasîhatnâme gönderdi ise de dinletemedi. Celâlüddeve, Tekinâbâd beldesine varub Ramazan Bayramı’nın üçüncü gicesi işretle meşgûl iken Hâcib Ali Hûyişâvend, Yûsuf bin Sebûk Tegin ile bi’l-ittifâk Muhammed’i kabz ve habis iderek sür’at-ı azîmetini Mes’ûd’a bildirdiler. Mes’ûd geldikde birâderinin ashâbından iken hakkında hıyânet gösteren Ali Hûyişâvend’i katl ve Yûsuf’u habs itmişdir.

Müşârünileyh Sultan Mes’ûd 422 senesi cemâziyelâhiresinin sekizinci günü Gazne’ye bi’l-vusûl serîr-i hükümrânîye cûlûs ile Nasîrüddeve deyü telakkub ve pederinin vezîri iken on seneden berü mahbûs bulunan Ahmed bin Hasan Meymendî’yi mahbesden çıkarub mesned-i vüzerâta ikâme eyledi.

Mes'ûd hükûmetde istikrâr buldukda etrâf vesâir iktidârda bulunan mülûk taraflarından süferâ irsâliyle arz-ı tehniyet eyledi.

Sultan Mes'ûd, İsfahan'dan avdet itdikden sonra Alâüddevle bin Kâkeveyh yine İsfahan'ı ve müte'âkiben Hemedan'ı ve Rey şehrine kadar ba'zı bilâdı zabt ile tecâvüz göstermiş idi. Nûşirevân bin Menûçîhr'in dahî bilâdına ta'aruz eylediğinden Nûşirevân, Sultan Mes'ûd'a arz-ı tehniyet ve itâ'atle berâber mülkünün muhafazası için isti'ânede bulundu. Sultanın sevk eylediği asker Nûşirevân'ın bilâd-ı mazbûtasını harben Alâüddevle yedinden nez' ve Nûşirevân'a teslim itdi. Ve sene-i merkûmede Tîz ve Mekrân bilâdı da Sultan Mes'ûd'un memâlikine munzam oldu.

Sultan 423 senesinde Alâüddevle üzerine yine asker sevk iderek harben galebe itmiştir.

Sâve ve Kum nevâhîsi Horasan huccâcına sarkındılıktan hâlî olmuyorlar idi. Sultan Mes'ûd 424 senesinde asker sevkiyle nevâhî-i mezkûre ahâlîsini tenkîl ve Sâve hükümdârı Şehrpûş'u tutdurub kal'a dîvârında salb itdi.

425'de Hindistan bilâdından ba'zı mahalleri feth itmiştir.

Sene-i merkûmede İsfahan hükümdârı Alâüddevle ve Ferhâd bin Merdâvîc, Sultan Mes'ûd aleyhinde akd-i ittifâk ve sultanın Ebû Sehl el-Hamdûnî refâkatiyle Horasan'dan sevk eylediği askerle muhârebe eylediler. Tarafeyn hayli sebât göstermiş olduğu hâlde Ferhâd maktûl olub Alâüddevle münhezimen firâr ve İsfahan ile Cerbadkan beynindeki cibâle ilticâ eyledi. Sultan Mes'ûd'un askeri Kerec nâhiyesine nüzûl idüb Ebû Sehl, Alâüddevle'den taleb-i itâ'at eyledikde Alâüddevle muvâfakat göstermediğinden Ebû Sehl, İsfahan'ı istilâ ve Alâüddevle'nin oradaki hazînelerini yağmâ itmiştir. Hakîm Meşhûr Ebû Ali bin Sînâ, Alâüddevle'nin hizmetinde idi. Şu yağmâ esnâsında anın da kitâbları ahz ile Gazne'ye götürülüb oradaki kütübhâneye konuldu.

426 senesinde Sultan Mes'ûd, Dârâ¹⁹⁵ İbn-i Menûçîhr'i Cürcân ve Taberistân'da ibkâ ile Dârâ'nın seraskeri Kâlicâr Kûhî'nin kızını tezevvüc eyledi. Bu

¹⁹⁵ Said Paşa, aynı şahsı burada Dâr olarak sonraki tüm kullanımlarda Dârâ olarak yazdığından şahıs ismi Dârâ olarak düzeltilmiştir.

sırada Sultan Mes'ûd, Hindistan'da valisi bulunan Ahmed Yinal Tegin isyânını izâle için Hind'e gitdikde Dârâ sultana muhâlefet göstermiş idi. Sultan avdetinde harben Cürcân ve Taberistân'ı bi'l-istîlâ muahharan Dârâ'nın dehâleti üzerine yine iâde-i mülküne müsâ'ade gösterdi.

429 senesinden 431 senesine kadar Sultan Mes'ûd ile Selçukîler aralarında cereyân iden vakâyi'-i târîhiye Horasan mebhasında mezkûrdur.

Horasan ve Mâverâü'n-Nehir bilâdı Selçukî Tuğrul Beg'in yed-i istîlâsına geçdikden sonra Sultan Mes'ûd bilâd-ı mezkûreden me'yûs olub 431 şevvalinde Gazne'ye avdet ve seraskeri sübaşî ile Horasan'da münhezim olan askerinin ümerâsını habs ile Selâcika'yı Horasan'dan ihrâc için müceddeden tertîb eylediği orduyu oğlu Mevdûd'la gönderdi ise de bir işe muvaffak olamadı.

432'de Tuğrul Beg'in Belh'de bulunan karındaşı Dâvûd'u tenkîl için emîrû'l-cüyûş Ebû Nasr ile birlikde hareket eyledi. Çend gün sonra birâderi Celâlûddeve Muhammed hazînesini bi'l-istishâb Selâcika aleyhlerinde asâkir-i kâfiye tertîbi maksadıyla Hind'e azîmet ve Seyhun Nehri'ni ubûr itdikden sonra ümerâsından Anuş Tegin Belhî sâir ümerâ ile bi'l-ittifâk Sultan Mes'ûd'un hazînesini yağmâ ile sene-i merkûme rebîulâhirenin üçüncü günü birâderi hükümdâr-ı sâbık Celâlûddeve Muhammed'i sâniyen hükümdâr ittihâz itmeğe kıyâm eylediler. Ve Muhammed her ne kadar rûy-i rızâ göstermedi ise de bi'l-icbâr hükûmeti kendisine kabûl itdirdiler. Askerin ekseri, muhâliflerin dâire-i ittifâklarında idi. Sultan Mes'ûd'un yanında ittibâ ile az asker kalmış idi.

Şu kuvve-i cüz'iyye ile muhâliflerle mukâbil harbe başlayub tarafeyn beyinde şiddetli mukâtele vukû' buldu. Lâkin Sultan Mes'ûd'un askerinde killet olduğundan galebe idemeyüb ma'reke civârındaki Mârikle Hânı'na kapandı. Bi'l-muhâsara emân ile kendisini hândan çıkardılar. Celâlûddeve Muhammed, Mes'ûd hakkında hürmet ve ta'zîm ile berâber nerede ikâmet-i ihtiyâr ider ise emniyet-i tâmmeye mazhar

olacağını söyledi. Sultan Mes'ûd, Giri Kal'asında¹⁹⁶ ikâmeti ihtiyâr eylediğinden mu'azzezen oraya gönderildi.

Muhammed umûr-ı devleti sefâhet ve denâetle muttasıf olan oğlu Ahmed'in yed-i istiklâlinde bıraktığından Ahmed ammizâdesi Yûsuf bin Sebûk Tegin ve İbn-i Ali Hûyişâvend ile Mes'ûd'un katlinde ittifâk iderek hîle ile babasının hâtemini ahz ve kal'a-i mezkûreye azîmetle hâtemi müstahfıza bi'l-irâ'e derûn-i kal'aya duhûl ve Mes'ûd'u katl eylediler. Keyfiyet, Sultan Muhammed'in mesmû'i oldukda pek müte'essif olub Sultan Mes'ûd'un Horasan'da bulunan oğlu Mevdûd'a *“Pederinizi ammizâden Yûsuf ile Ali Hûyişâvend'in oğlu Ali'nin maktûliyet-i sâbıkası için benim rızâm olmaksızın i'dâm itdiler.”* meâlinde bir mektûb yazdı. Mevdûd mu'terizâne bir cevâb terkîm ve cevâbnâmesinin nihâyetinde (ve se ya'lemullezîne zalemû eyye munkalebin yenkalibûn.)¹⁹⁷ âyet-i kerîmesini tahrîr itmiştir.

Sultan Muhammed'in heybeti zâil olduğundan asker taraf taraf emvâl-ı re'âyâya itâle-i eyâdî-i gâret ve tahrîb-i bilâda mübâşeretle berâber fenâlığın her nevi'ni irtikâb eylediler.

Mevdûd bin Sultan Mes'ûd, babasının maktûliyetini işitdikden sonra askerle Gazne üzerine yürüyüb sene-i mezkûre-i şa'bânının üçüncü günü vukû' bulan muhârebede Muhammed ve askeri münhezim ve kendisi ile oğlu Ahmed ve Hasî Anuş Tegin Belhî ve İbn-i Ali Hûyişâvend me'sûr oldular. Mevdûd gerek bunları, gerek Abdürrahîm'den mâ'adâ bi'l-cümle ammizâdelerini i'dâm itirdi. Abdürrahîm harekât-ı sâbıkaca birâderine muhâlif olduğundan mazhar-ı selâmet olmuşdur.

Sultan Mevdûd sene-i mezbûre-i şa'bânının yegirmi üçüncü günü Gazne'ye vâsıl olub babasının vezîri Ebû Nasr'ı kendisine vezîr nasb itdi. Ve Şehâbüddeve deyi mülakkab oldu.

Müşârunileyh hüsn-i sîret-i iltizâm ve tarîk-i addle sülûk ile idâre-i umûr-ı saltanata başladı. Selçukî Sultan Tuğrul'un birâderi Dâvûd bundan mukaddem Belh'i

¹⁹⁶ Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî'nin (Sultan Mesud) hapsedildiği ve orada öldürüldüğü Giri Kalesi, كيكى (Kiki/Keykey) şeklinde yazılmış.

¹⁹⁷ Haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler. **Kur'ân-ı Kerîm**, Şuarâ, 26/227.

istîlâ itmiş idi. Mevdûd'un saltanat ve hüsn-i sülûkuyla hükûmet-i Gazneviye'de bir nümâyîş-i cedîd görüldüğünden Herat ahâlîsi yanlarındaki Guzları vilâyetden ihrâc ve Mevdûd nâmına Herat'ı muhâfaza eylediler. Mevdûd'un umûru Gazne'de kesb-i istikrâr itmekle karındaşı Mecdûd'un gâilesinden başka mûcib-i ihtirâz olacak bir iş kalmadı.

Sultan Mes'ûd, Mecdûd'u iki yüz yegirmi altı senesinde Hindistan'a göndermiş idi. Mecdûd muhâlefete kıyâm ve askerle gelüb Lehavur (Lahor) şehriyle Mûltan'ı bi'l-istîlâ Mevdûd aleyhinde asker cem'ine ikdâm eyledi. Mevdûd'un Mecdûd'u tenkîl için gönderdiği askerle muhârebe itmek üzere iken îd-i adhâdan üç gün sonra Mecdûd, Lehavur'da leylen vefât itmekle vefâtı tasavvuratla vukû' bulduğu keşf olunamadı. Bunu müte'âkib bilâd-ı cümlesi Mevdûd'a itâ'at itmiştir. Selçukiye Guzları da Sultan Mevdûd'dan havfa zâhib oluyorlar idi. 430 senesinde Mevdûd'un hâcibi ile Horasan'da bulunan Dâvûd ve oğlu Alp Arslan harb eylediklerinde hâcib refâkatindeki asker mağlûb oldu.

Sene-i merkûmede Büst vilâyetindeki Guzlara Mevdûd'un askeri harben galebe eyledi.

Yine sene-i merkûmede mülûk-ı Hind'in ba'zıları bi'l-ittifâk Lehavur'u muhâsra eylediler. O havâlîdeki İslâm askerinin isti'âneleri üzerine Sultan Mevdûd'un gönderdiği imdâd-ı askerînin ve savletinden mukaddem mülûk-ı merkûmenin birisi Lehavur'u terk ile girüye çekildi. Ve Mevdûd'a arz-ı itâ'at eyledi. Diğerleri de girüye çekildikten sonra asâkir-i İslâmiye anlardan birisinin bilâdına duhûl ve kal'alarını muhâsara eyledikde asâkir-i Hindiye'den beş bin süvârî ve yetmiş bin piyâde bi'l-istîmân kal'alarını İslâm askerine teslîm itdiler. Şu kal'ada mevcûd beş bin nefer üserâyı Müslimîn kurtarıldı. Asâkir-i Müslimîn bundan sonra ikinci melikin bilâdına giderek harben galebe ve emvâl ve silâhlarını iğtinâm idivirdiler. Hind'in mülûk-ı sâiresi taraf taraf arz-ı itâ'at itdiklerinden her birisi mülkünde ibkâ olundu.

441 senesi recebinde Ebü'l-Feth Sultan Mevdûd bin Mes'ûd yegirmi dokuz yaşında iken vefât itmekle ümerâ ve a'yân veled-i sagîri Bahâüddevle Ali'yi mesned-i hükûmete oturdular ise de Mevdûd'un bidâyet-i hükûmetinde kabz ile Büst tarîkinde vâki' Meydîn Kal'a'sında habs itmiş olduğu ammisi Abdürreşîd kal'adan çıkub o

aralık kal'aya takarrüb itmiş olan Mevdûd'un vezîri ile askerden itâ'at istedikde hepsi arz-ı itâ'at eylediler. Gazne'ye yakın vardıkda Ali firâr ve Abdürreşîd serîr-i hükûmete cülûs idüb Cemâlûddeve lakabıyla mülakkab oldu. Ba'zıları Abdürreşîd'in lakabını Şemseddinullah, ba'zıları Seyfûddeve, ba'zı müverrihîn Mecdûddeve deyü rivâyet idiyorlar.

Mevdûd'un hâcibi olduğu hâlde Abdürreşîd'in cülûsundan sonra kezalik hidmet-i hicâbete nasb olunan Tuğrul saltanat-ı tama'ına düşüb 444 senesinde Abdürreşîd üzerine hurûc eyledi. Abdürreşîd, Gazne Kal'asına kapandı ise de Tuğrul bi'l-muhâsara kal'ayı zabt ile Abdürreşîd'i derdest eyledikten sonra i'dâm ve Sultan Mes'ûd'un kızını da cebren nefesine tezvîc itdi.

Bu hâdisde akîbinde erkân-ı devlet müttefikan kıyâm ve Tuğrul'u i'dâm ile kal'aların birinde mahbûs bulunan Sultan Mes'ûd'un oğlu Seyfûddeve Ferruhzâd'ı celb ve taht-ı saltanata iclâs eylediler.

Hind a'mâlinde vali bulunan ümerâ-i Gazneviye'den Herhîz, Tuğrul'un aleyhindeki kıyâmın husûluna himmet-i müessire göstermiş ve Ferruhzâd'ın cülûsundan sonra Gazne'ye gelüb Abdürreşîd'in katlinde Tuğrul'a mu'âvenet ve muvâfakat gösterenleri i'dâm itdirmiştir.

Bu esnâda Dâvûd Selçukî, Gazne'yi istilâ için askerle hücûm eyledi ise de Herhîz müdâfa'aya kıyâm ve harben Dâvûd'a galebe iderek askerini bozdukdan sonra Horasan üzerine asker gönderdi. Horasan emîrû'l-cüyûşu Gûlsarığ müdâfa'aya çıkub vukû' bulan muhârebede münhezim ve rüesâyı askerle birlikde me'sûr olmuş iken Ferruhzâd'ın yanına götürüldük de Gûlsarığ ve rüesâyı bulunan sâir üserâ hil'atler iksâsıyla taltîf ve ıtlâk eylediler.

450 senesinde Ferruhzâd'ın gılmânı katline ittifâk ile hammâmda iken üzerine hücûm eylediler. Ferruhzâd derhâl kılıcı alub besâlet ve şücâ'atle ashâbının vürûduna kadar müdâfa'a ile ashâbı geldikde kendisi tahlîs ve gılmânı i'dâm olunmuştur.

Şu hâdiseden necât buldukdan sonra Ferruhzâde dünyadan nefret-i ârız olub her vakit mevti tezkîr ve dünyayı tahkîr idiyor idi. 451 senesinde kûlinc illetiyle vefât eyledi.

Ferruhzâd'dan sonra birâderi İbrâhim bin Mes'ûd, Zahîrüddevle lakabıyla hükümdâr oldu.

İbrâhim'in zemânına kadar Horasan emîri Dâvûd Selçukî ile Gazne hükûmeti arasında muhâsımet ve muhârebe vukû' bulur idi. İbrâhim ile Dâvûd beyinde yekdîğerinin mülküne tecâvüz itmemek üzere musâlaha mün'akid olmuşdur.

465 senesinde Gaznelilerden bir tâife Sultan Melikşah'ın Seklekend'de bulunan ammisi emîrû'l-ümerâ-i Osman üzerine hücum ile Osman'ı esîr itdikden sonra hazâini ile berâber Gazne havâlîsine götürürken ekâbir-i ümerâdan Emîr Gümüştekin bin Bulgan muhâcimleri ta'kîb ve Osman ile emvâlî telhîs eyledi.

472 senesinde İbrâhim, Hindistan'da bulunan kılâ'-i hasînedan Ecved Kal'asını muhâsara ve mahsûrîn ile muhârebe-i şedîdeden sonra sene-i mezkûre-i seferinin yegirmi birinci günü emân ile kal'ayı zabt eyledi. Bundan sonra da fütûhâta devâm iderek Hindistan'da eslâfına müyesser olmayan ba'zı kılâ'ı harben istîlâ ve muzafferden Gazne'ye avdet itmişdir. Fütûhât-ı ahîresinin târîhleri mazbût değildir.

481 senesinde İbrâhim bin Mes'ûd vefât iderek yerine oğlu Alâüddevle Ebû Sa'd Mes'ûd Sâni cülûs eyledi. İbrâhim â'kil, re'y-i metîn, sâlih bir padişah olup el yazusuyla senede bir Mushaf-ı Şerîf yazar idi.

Melik Mes'ûd mülkünde kesb-i istikrâr iderek sikkeye nizâm i'tâ ve hükûmeti 508 senesinde imtidâd eyledi. Sene-i mezkûrede vefâtı vukû' bulmuşdur. Be gâyet müttakî idi. Bir odayı ibâdetine tahsîs eylediğinden giceleri ol odaya kapanır ve fukarâyâ mahsûs elbise giyüb ibâdete meşgûl olur idi. Ahvâl-ı re'âyânın dâimâ tahkîkine sâ'î olmağla nisvân kocalarının, ubeyd efendilerinin ahvâlini kendisine ifâde ider ve siyâsiyâtce adâlet icrâsında bulunur idi.

Melik Mes'ûd'un vefâtında yerine oğlu Arslanşah oturmuşdur. Arslanşah'ın anası Selçukî Dâvûd Beg'in kızı idi. Cülûsunda birâderlerinin ba'zılarını mîl-i ateşin ile amâyâ mübtelâ itdikden sonra kal'abend itdirdi. İçlerinden Behrâmşah bir takrîb ile kaçub Sultan Sencer'e dehâlet itmekle sultan şefâ'atnâme tahrîriyle Behrâmşah'ın müahezesinden sarf-ı nazar eylemesini Arslanşah'dan iltimâs itdi. Arslanşah müsâ'ade göstermedi. Sultan Sencer 509 senesinde askerle Gazne üzerine yürüdükde Arslanşah

izhâr-ı nedâmet ve Sultan Sencer'in hemşîresi bulunan vâlidesini taleb-i afv için irsâl eyledi. Lâkin birâderleri hakkında gösterdiği mu'âmelât-ı şedîdeden dolayı vâlidesi kendisinden dilgîr olduğundan müşârünileyhâ Sultan Sencer'in yanına vardıkda oğlu Arslanşah'ın ahvâlinden şikâyet ve sultanı Arslanşah aleyhinde iğrâ itmekle sultan askerle Gazne'ye takarrüb eyledikde Arslanşah otuz bin asker ve yüz yegirmi filden mürekkeb bir ordu ile karşı çıkub Gazne'ye bir fersah bu'dî olan Şehrâbâd sahrâsında muhârebeye başlandı. Fillerin meydân-ı kârzârdaki hücumları Sultan Sencer'in ordusunu bozacak bir dereceye vardıkda Sencer'in sol cenâhında bulunan Sicistan valisi Ebü'l-Fazl kumandasıyla tîr-endâzlar fillerin üzerlerine yağmur gibi okları yağdırub bir büyük fil öldürüldü. Filler ürküb yüzlerini girüye çevirdiler. Fillerin inhizâmı Arslanşah'ın ordusuna da te'sîr itmekle askeri bozulub kendisi Hindistan'a firâr ve Sultan Sencer, Gazne'ye duhûl ile Behrâmşah'ı serîr-i hükûmete iclâs eyledi (510).

Âl-i Sebük Tegin'in hazâin ve emvâl-ı nefiseleri Gazne'ye dokuz fersah mesâfede vâki' bir kal'ada idi. Behrâmşah'ın zevcesiyle etbâ'ından Hâzin Arslanşah'ın emriyle o kal'ada mahbûs idilir. Mahbûslar Arslanşah'ın bozulduğunu işitdiklerinde kal'a muhâfızlarına emvâl-ı i'tâsıyla bi'l-muhârebe kal'ayı Sultan Sencer'e teslim itdirdiler. Kal'adaki girânkıymet emvâlin hadd ve hesâbı yoğ idi. Şu emvâl içinde iki milyon dirhem kıymetli beş aded murassa'-i tâc ve altun ve gümüşden ma'mûl on yedi aded taht; bin üç yüz külçe altun var idi. Hepsini Sultan Sencer iğtinâm eyledi. Kal'ada bulunan dârü'l-emârenin divârlarına merkûz gümüş levhaları sultanın etbâ'ı koparmak istediler. Sultan men' itdi.

Gazne bilâdında halîfenin ba'dehu Selçukî Sultan Muhammed'in, sonra Sultan Sencer, andan sonra Behrâmşah'ın ismine hutbe okutduruldu. Ol vakte kadar bilâd-ı mezkûrede mülûk-ı Selçukiye isimlerine hutbe okutmamış idi. Sultan Sencer kırk gün kadar Gazne'de kaldıktan sonra mülküne avdet eyledi.

Sencer, Horasan'a gitdikden sonra Arslanşah tedârik itdiği askerle be tekrâr Gazne'yi istîlâ ve bir mâh müddet orada ikâmet iderek Sencer bunu istihbâr itdikde sevk eylediği askerin takribinde Behrâmşah, Avganan (Afganistan) dağlarına kaçdı. Sencer askeri ta'kîb itmekle Avganan ahâlîsi Arslanşah'ı tutub askere teslim eylediler.

Asker Behrâmşah'ı Sencer'in yanına götürmek istediler ise de Behrâmşah bi'l-irzâ ellerinden aldıktan sonra 513 senesinde i'dâm ve pederinin türbesinde defn itmiştir.

529 senesinde Behrâmşah, Sultan Sencer'e tağyîr-i tâ'at ve zulm-ı re'âyâya itâle-i dest-i cür'et eylediğinden bu yüzden yayılan ihbâr-ı müz'ice Sultan Sencer'e bâliğ oldukda sultan-ı müşârünileyh, Behrâmşah'ı yâ ahz, yâhud ıslâh için Gazne'ye gitdi. Gazne'ye yakın vardıkda Behrâmşah taleb-i afv ile arz-ı tazarru' idüb bi'z-zât gelür ise mazhar-ı afv olacağı bir mukarrebî vâsıtasıyla Sencer tarafından Behrâmşah'a teblîğ idildi. Behrâmşah hedâyâ-yı kesîre istishâbıyla mukarrebî refâkat ve Sencer'in mevkibine doğru hareket iderek aralarında az mesâfe kaldıkda mukarreb, gelmekde olduğunu ihbâr için ilerüleyüb Sencer'in yanına azîmet ve arz-ı keyfiyet eyledikten sonra Behrâmşah'ın yanına avdet eyledi. İkisi birlikde mevkib-i sultana doğru ilerülediler. Mevkib ve âsâr-ı azamet sultanı uzakdan Behrâmşah'ın gözüne ilişdikde niyeti bozulub havfa zehâb ve firâra şitâb itmeğe başladı. Mukarreb hîçbir sûretle te'mîne muvaffak olamadığından mevkib-i sultana azîmet ve beyân-ı keyfiyet itmekle sultan Gazne'ye duhûl ve muhâbere sûretiyle Behrâmşah'ın vehmini izâleye teşebbüs itmiş olduğu hâlde Behrâmşah'a kendisini huzûrdan men' iden şey havfdan ibâret olduğunu ve gelmemekde ma'zûr bulunduğunu cevâben iş'âr ile berâber sultanın lütfuna dehâletini te'kîd itdiğinden sultan Gazne'yi yine Behrâmşah'a terk ile mülküne avdet eyledi.

Behrâmşah ile Gûr hükümdârı Muhammed bin Hüseyin arasında musâheret vukû' bulmuş ve Muhammed bin Hüseyin, Behrâmşah'ı ziyâret maksadıyla bir cem'iyet-i azîme bi'l-istishâb Gazne'ye gitdikde maksadı fırsat düşürüb Gazne'yi istîlâ olduğunu Behrâmşah hiss eylediğinden Muhammed'i kabz ve i'dâm itmiş idi. Anın yerine Gûr hükümdârı olan Sâm bin Hüseyin cederî iletiyle fevt olub halefi Sûrî bin Hüseyin hükümdâr oldukda birâderi Muhammed'in intikâmını almağa kıyâm ve piyâde, süvârî asâkir-i kesîre ile 543 senesinde azîmetle Gazne'yi zabt itdiğinden Behrâmşah bilâd-ı Hind'e çekilüb orada topladığı cünûd-i azîme ile Gazne'ye avdet eyledi. Sûrî'nin yanındaki asker ise zâhirde kendisine hâdim ve kalben Behrâmşah'ın meyline mülâzım idiler. İki tarafın askeri karşı karşıya geldiklerinde Sûrî'nin askeri Behrâmşah'ın ordusuna iltihâk itmekle Behrâmşah 544 senesi muharreminde Gazne'ye bi'l-vusûl Sûrî'yi derdest ile salb eyledi.

Bu madde Gûrîlere sağılmayacak bir dâğ-ı derûn açtığından Gaznevîlerle aralarında cereyân iden husûmet ve muhârebe bi'l-âhere Âl-i Sebük Tegin'in inkirâzına kadar mümted olmuştur.

Behrâmşah 548 senesinde vefât iderek yerine oğlu Hüsrev Şah oturdu.

550'de Gûr hükümdârı Alâeddin Hüseyini Gazne'yi zabt ve yağmâ iderek Hüsrev Şah, Hindistan'a çekildiğinden orada cem' eylediği askerle avdet ve yine Gazne'yi istîlâ itdi.

559 senesinde Guz tâifesi emîrleri Zengî bin Ali refâkatiyle Gazne bilâdını yağmâ ve tahrîb itdikden sonra Gazne'yi hedef-i ta'arruz ittihâz eylediler. Hüsrev Şah'ın Gazne'de bulunan oğlu Melikşah müdâfa'aya kâfi olacak kuvvete mâlik olmadığından şehri terk ile Lehavur (Lahor)'a geldi. O havâliden aldığı askerle Gazne'ye avdet eyledikde Guzlar çekilüb gitdiler. Melikşah şehre dâhil oldu.

Gûrîler ile Gaznevîler aralarında bir müddetden berü cereyân iden husûmet gitdikce kesb-i iştidâd eyledi. Gûr hükümdârı Gıyâseddin bir büyük ordu cem'iyile birâderi Şehâbeddin maiyyetine i'tâ ve Gazne'ye sevk eylediğinden Şehâbeddin, Gazne'yi, müte'âkiben Kirman ve Şenevrân bilâdını zabt itdikden sonra Lehavur'da bulunan Hüsrev Şah'a doğru yüz çevirdi. Hüsrev Şah haber aldıkda askerle giderek Sind Nehri'ni muhâfaza ve Şehâbeddin'i mürûrdan men' itdiğinden Şehâbeddin, Harşâbûr şehrine azîmet ve şehir-i mezkûr ile anı vali iden Hind cibâlini zabt itdi.

Şehâbeddin cibâl-i mezkûreye mâlik oldukdan sonra umûrunda kuvvet û kulûb-ı nâsca muhâbetinde azamet yüz gösterdiği gibi iltizâm eylediği adâlet ve hüsn-i sîreti yedindeki mahallerde bulunan ahâlîyi dahî te'mîn ve hoşnûd eylediğinden 579 senesinde Lehavur şehrini istîlâ için her dürlü esbâb ve tedbîri ikmâl ve asâkir-i külliye ile giderek şehir-i mezkûru muhâsara eyledi.

Muhâsara hayli vakit uzadı. Hüsrev Şah mukâvemetde devâm gösterdi ise de beyne'l-mahsûrîn nümâyân olan müzâyaka bir derece-i tahammülfersâya vardı. Ahâlî Hüsrev Şah'a nusretce tahvîl niyete mecbûr oldular. Belde kadısı ile hatîbi Şehâbeddin'in yanına giderek Hüsrev Şah ile oğlu ve ehl ve iyâlî için emân

istediklerinden Şehâbeddin yemînlerle te'mîn ve umûmun muvâfakatıyla şehre duhûl eyledi.

Hüsrev Şah iki ay müddet mu'azzezen Şehâbeddin'in yanında kaldıktan sonra Gûr'a gönderilmesi Gıyâseddin tarafından iş'âr olunduğundan Şehâbeddin keyfiyeti Hüsrev Şah'a ifâde eyledikde Hüsrev Şah sebkât iden yemîn Şehâbeddin ile cereyân eylediğini ve Gıyâseddin ile söyleşecek sözü olmadığını söyledi. Şehâbeddin lisân-ı münâsib ile Hüsrev Şah'ı tatyîb ve oğlu Ali Şah ile birlikte biraz askere terfîk iderek ikisini de yola çıkardı. Ferşâbûr şehrine vusûllerinde istikbâl iden ahâlî iki yüz şu kadar seneden berü zîr-i destlerindeki bilâdî adâletle idâre ve mesâbîh-i cihâdî nûr-ı İslâmiyet görmemiş olan bilâd-ı Hindistan'da cihet be cihet inâre itmiş olan bir devletin inkirâzını anlayub Hüsrev Şah gözlerine görünmesiyle berâber kendilerini zabt idemeyerek sûret-i umûmiyede ref'-i âvâz begâ ve taraf taraf neşr-i feryâd vâveylâ eylediklerini müvekkileri gördükde “*Bir padişah, bir padişahı ziyârete gidiyor. Siz niçün ağlıyorsunuz?*” diyerek men' ve ba'zılarını da darb eylediler.

Hüsrev Şah, Ferşâbûr'a vâsıl oldukda şehir hatîbinin oğlu yanına gelerek “*Pederim hitâbetden nefsinin azl eyledi. Sizden başkasına hidmet itmeyecektir.*” didikde Hüsrev Şah “*Pederine benden selâm söyle. (Derma'ud-dehri keyfemâ dârvâ)*¹⁹⁸ *Medlûluna riâyet itmelidir.*” didikden sonra “*Bunları al da bende bâdgerd olmak üzere pederine götür.*” diyerek hatîbin oğluna sened-i ma'mûlâtından bir kumâş ile sûfdan mensûc bir seccâde i'tâ ve o sırada bir lisân-ı hazîn ve fasîh ile

Ve leyse ke-ahd'id Dâryâ ümm Mâlik

*Ve lâkin ehâtet bi'r-rikâbi's-selâsil*¹⁹⁹

beyitini inşâd eyledi. Hatîbin oğlu keyfiyeti ve beyitin inşâdını babasına söyledikde hatîb “*Hüsrev Şah'ın hayfâ ki helâkına yakînî hâsıl olmuşdur.*” diyerek ağladı.

¹⁹⁸ Sonsuzluk kalkanı nasıl dönerse

¹⁹⁹ Mâlik'in annesi Dâryâ'nın dönemi gibi değil

Ancak zincirler boyunları sardı

Hüsrev Şah ile oğlu Ali Şah, Gûr'a vâsıl olduklarında Gıyâseddin²⁰⁰ kendilerini huzûruna bile çıkarmaksızın kal'aların birisine irsâl ile kal'abend itdirmiş ve 585 târîhinde ikisi de mahbûsen vefât itmiştir.

Âl-i Sebük Tegin hükümdârlarının ekserî hüsn-i sîret ve adâletle muttasıf olub cedleri Sultan Mahmûd'un cihâd ve gazâca olan fütûhâtı ve âhirete ta'alluk iden hasenâtı ise ma'rûf ve meşhûrdur. Rahimehümüllâh.

Şu hükûmetin bidâyet-i teşekkülü 366 senesinde idi. İnkirâzı zikr olunduğu üzere 579 târîhinde olmağla müddet-i umûmiyesi 213 senedir. Sübhâne men lâ-yezûle mülkuhu ve lâ-tagayyüruhu'd-duhûr²⁰¹

2.6.1.5. Gazne'de Hükûmet-i Gûriyye (579-612)

Şehâbeddin Ebü'l-Muzaffer Muhammed bin Sâm Gûrî, Gazne'ye azîmetle bir müddet istirâhatdan sonra Hindistan'a avdet ve Agra²⁰² şehrini istîlâya kıyâm eyledi. Şehr-i mezkûr hükümdârının elinde istiklâl olmayub her dürlü istiklâl zevcesinin yedinde idi. Şehâbeddin bir müddet şehri muhâsara eyledi ise de feth idemedi. Hafiiyyen zevce-i merkûmeyi kendisiyle izdivâca da'vet eyledi. Mezbûre nefsince izdivâca liyâkatı kalmamış olduğundan ve bir güzel kızı bulunduğundan bahsle kabûl ider ise şu kızı nikâhla kendisine vireceğini Şehâbeddin'e bildirmekle Şehâbeddin maa'l-memnûniye kabûl cevâbını gönderdi. Zevce-i merkûme zevcini bi't-tesmîm şehri Şehâbeddin'e teslîm itmiştir.

Şehâbeddin kızı nikâh ile aldı ise de mezbûre halvete mutîka olmayacak derecede sabiyye olduğundan Gazne'ye götürülerek kendisine şe'âir-i İslâmiye'yi ve Kur'ân-ı Kerîm'i ta'lîm için mu'allim ta'yîn olundu.

Çocuk ta'allüm ile iştigâl idiyor idi. Biraz sonra anası fevt olub çocuk dahî halvet vukû' bulmaksızın nikâhından on sene sonra vefât itmiştir. Üzerine bir türbe binâ olunarak Gazne ahâlîsi kabrini ziyâretgâh ittihâz eylediler.

²⁰⁰ Gıyâseddin isminde "s" sesini veren "se" harfi sehven "te" harfi ile yazılmış.

²⁰¹ Allah-u Teâlâ'nın mülkü ne azalır ne de çağlar O'nu değiştirebilir.

²⁰² Hindistan'da bulunan Agra şehrini Said Paşa, eserin tamamında اچره (Acre) olarak yazmış.

Şehâbeddin'in Hindistanca galebâtı kesb-i iştîdâd eyledikde Hind mülûkü umûmen aleyhinde akd-i ittîfâk idivirdiler. Bunların en büyükleri bir melike idi. Bu da bir büyük ordu ile dâire-i ittihâda girdi. Şehâbeddin asâkir-i kesîre ile müdâfa'aya mübâderet gösterüb iltikâ-yı tarafeyn vukû'nda henüz kîtâle-i şiddet gelmezden askerine inhizâm-ı ârız olmağla Hindîler, İslâm askerine galebe-i şedîde gösterdiler. Çok Müslüman maktûl oldu. İnde'l-muhârebe bir darbe isâbetiyle Şehâbeddin'in bir eli amelden kalacak derecede mecruh olup başına da bir darbe-i şedîde dokunduğundan atdan aşağı yıkılarak mecruhen maktûller içinde kaldı. Araya gice hulûl itmesiyle iki asker birbirinden ayrıldılar. Şehâbeddin'in adamları gice vakti maktûller aralarında gezüb ağlaya ağlaya kendisini arıyorlar idi.

Şehâbeddin seslerden tanıyub söyleşmeğe başladıkda hepsi yanına gelerek başları üzerinde Agra şehrine götürdüler. Hindîler dahî sabahleyin mevki'-i harbdan çekilüb gitmişler idi.

Şehâbeddin'in haber-i selâmeti şâyi' oldukda bilâd-ı aktârdan tehniyetnâmeler vürûduyla memnûniyet-i umûmiye gösterildi. Müşârünileyh inhizâm-ı mezkûre bâdî olan ümerâ-i Gûriyye'yi huzûruna celb ile bir sûret-i muhakkarada muâheze itmiştir.

Şehâbeddin'in haber-i inhizâmı birâderi Gıyâseddin'in mesmû'î oldukda cem' eylediği asâkir-i mu'âveneyi yanına gönderdi. Keyfiyeti Hin mülûkü işitdiklerinde silâhlarını tecdîd ve cem'-i asker-i cedîd ile melike-i merkûme dahî berâber bulunduğu hâlde Şehâbeddin'in üzerine yürüdüler. Şehâbeddin hud'aya teşebbüsle melike-i mezbûre ile izdivâca talib gösterdi. Melike şu talebi redd ile berâber "*Yâ muhârebe itmeli, yâhud elindeki bilâd-ı Hind'i bırağub gitmeli*" cevâbını virdi. Şehâbeddin Hindîleri iğfâl için avdet itmesi birâderinden ruhsat almağa mütevakıf olduğunu ve istîndân eylediğinden bahsle alacağı cevâba göre hareket ideceğini melikeye bildirdi. Hindîler aralarındaki nehrin öte tarafında, Şehâbeddin askeriyle birlikde berü tarafında tevakkufla mütâreke eylediler.

Hindîler nehr-i mezkûrun geçid yerlerini muhâfaza eylediklerinden berü tarafdand öte tarafa ubûra imkân bulunamıyor idi. Ehl-i İslâm'a mâil bulunan bir Hindî hafiiyen Şehâbeddin'in yanına gelüb nehrin muhâfaza olunamamış bir geçidi bulunduğunu ve Hindîler cevâba intizâren bir hâl-i tesîbde bulunduklarından

delâletiyle şu geçidden asker geçirilür ve Hind askerine hücum gösterilür ise muvaffakiyet melhûz-ı kavî idüğünü söyledi. Şehâbeddin, Hindî'nun sözünde hîle olmadığını tedkîk ile anladıktan sonra Emîr Hüseyin bin Harmîl Gûrî refâkatiyle bir büyük fırka-i askeriye sevk idüb Hindî-i merkûm delâletiyle leylan ve bağteten nehrin öte tarafına geçirdi. Hindîler her şeyden bî haber oldukları hâlde ordugâhlarında bî kayd ve fütûr zevk ve sefâhet ve ekserî hâb-ı rahatla meşgûl idilir. Fırka-i mezkûr kazâ-i mübrem gibi aralarına girdikde telâş-ı nâgehânîden baba oğlu, birâder birâderi gâib idüb birbirini çekinmeğe ve yekdîğerini urmağa başladılar.

Ehl-i İslâm'ın hücum eylediklerini anlayıncaya kadar gösterdikleri yanlışlıklar ıslâh kabûl itmeyecek derecede intizâmlarını bozdu. İş anlaşıldıkda ba'zıları nehrin ma'berlerini muhâfaza, ba'zıları İslâm askeriyle müdâfa'aya gayret göstermeğe başladılar Şehâbeddin ol vakte kadar bakiye-i askerle suyu geçüb fırka-i mezkûreye iltihâk itdiğinden ma'berleri muhâfazadan bir fâide hâsıl olmadı. İslâm askeri ise cesed-i nâdâne hulûl itmiş rûh gibi Hind ordusunun içine karışmış olduğundan tedbîrsiz, intizâmsız müdâfa'adan da fâide göremediler. Asâkir-i Müslimîn taraf taraf vaz'-ı süyûfe i'tinâ ve kükremiş arslanlar gibi tekbîr sedâlarıyla ma'rekeyi imlâ iderek Müslimîn'in sedâ-yı dehşet fezâları, a'dânın âvâze-i vâveylâları dağlara mün'akis olduğu hâlde Hindîlerin pây-ı sebâtları mütezil ve esbâb-ı mukâvemet ve muvaffakiyetleri müzmahil oldu. Hindîlerden az asker firâr ile kurtulabilüb ekserî tu'me-i şîr-i şemsîr ve bir kısmı da esîr idildi. Melike-i merkûme dahî yed-i esârete tutulduğundan Şehâbeddin'in emriyle i'dâm olunmuşdur.

Şehâbeddin şu galebeden sonra bir müddet o havâlîde kalub lâzım gelenleri müaheze ve ahâlî haklarında irâ'e-i sîret-i cemîle iderek her dürlü itâ'atlerini bil'istishâl Memlûkî Kutbüddin Aybek'i kürsî-i bilâd-ı Hind olan Dehli şehrinde ikâme ve hudûd-ı Çin'e kadar bilâd-ı Hindistan'ı istîlâdan sonra Gazne'ye avdet eyledi.

583 senesinde Şehâbeddin Gazne'den yine Hindistan'a gazâyâ giderek Sevâlik nâmıyla ma'rûf Ecmîr bilâdını istîlâ etmek istedi. Bilâd-ı merkûmeden Tabarhinda²⁰³

²⁰³ Tabarhinda Kalesi yazılırken “h” sesini veren harf yazılmayıp kale sehven “تبرنده” şeklinde yazılmış.

Kal'asını ve müte'âkiben Şarestî ve Kûh-i Râm şehirlerini zapt itdikde bilâd-ı mezkûre hükümdârı şüc'ân-ı mülûkden köle bir cem'iyyet-i azîme-i askeriye ve yegirmi dört fil ile müdâfa'aya müheyyâ olduğu hâlde Şehâbeddin şu cem'iyyetin üzerine giderek tarafeyn harbe başladı. Harbe şiddet gelmesiyle berâber asâkir-i İslâmiye'nin meymenesi ve bunu müte'âkib meyseresi bozulduğundan Şehâbeddin'in ashâbı "*Aman nefsinı kurtarmağa bak!*" deyü kendisine söylediler ise de müşârünileyhin kalbindeki gayret-i muhabbet hayata galebe eylediğinden kendisini zabta muktedir olamayub elindeki kargı ile yalnız başına düşman askerine hücum iderek müsâdif olduğu bir filin omuzuna kargıyı atdı ise de Hindlilerin ba'zıları üzerine hücum ile içlerinden birisinin urduğu harbe Şehâbeddin'in sâ'adine isâbetle öbür taraftan çıkdı. Harbenin te'sîr-i şedîdinden Şehâbeddin sersemleyüb yere düşmekle Hindliler ahzı için hücum gösterdiklerinde ashâbı tahlîsine ikdâm eylediler. Şu sırada mislî az işidilmiş bir harb-ı muhâvvef vukû'yla Hindililer ahzına zaferyâb olmaksızın ashâbı Şehâbeddin'i kurtarub bir ferese ırkâb ve münhezimen avdet itmekle Hindîler ta'kîb itmeksizin ric'at itmişlerdir. Şehâbeddin ma'rekeden bir fersah uzak bir mevki'e yetişirdikde vücûdundan akan kanlardan bayıldı. El mahaffesine vaz' ile yegirmi dört fersah kadar omuzlarında götürölüb Lehavur şehrine ba'de'l-vusûl muhârebe-i mezkûrece bâdî-i inhizâm olan ümerâ-i Gûriyye'ye "*Sizler insan değilsiniz. Hayvansınız. Hayvana hayvan mu'âmelesi lazımdır.*" diyerek her birisinin başına arpa ile dolu bir torba ta'lîk ve cümlesini tekdîr ve tahkîr eyledi. Oradan Gazne'ye teveccühle ümerâ-i merkûmenin ba'zılarını tahkîren piyâde olarak götürdü. Ve Gazne'ye vusûlundan sonra 588 senesine kadar orada istirâhat eyledi.

Sene-i merkûmede Şehâbeddin inhizâm-ı sâbıkdan kalbinde hâsıl olan akideyi izâle için askerle gitmekde ve maksadını hiçbir kimseye söylememekde idi. Hind bilâdından Perşâvûr'a kadar gitdi. Gûrîlerden bir ihtiyâr adam Şehâbeddin'in yanına gelüb "*Düşman bilâdına takarrüb itdin. Nereye kadar gidileceğini, gitmekde maksad ne olduğunu hiçbir kimse bilmiyor. Mevcûd ümerâya selâm bile virmiyorsun. Virüb yakaladıklarını öldürdüler. Ma'reke düşman maktûllerinden doldu. Hindîler akbeh hezîmete giriftâr olub Ecmîr meliki köle firâr etmek istedikde askeri "Nereye gidiyorsun, bizden ayrılmağa, kaçmağa yemîn itmişsin."*" diyerek bi'l-icbâr yüzünü ma'rekeye çevirdiler. Köle, bir file binüb harbe devâm eyledi. Askeri müzmahil ve

kendisi esîr olmağla Şehâbeddin bilâdını istîlâdan sonra Gazne'ye avdet ve köleyi de berâber götürüb Gazne'de i'dâm itmiştir.

590 senesinde Şehâbeddin askerle Hindîlerin en mukaddes şehirleri olan Benâres şehrine giderek Benâres ve tevâbi'i hükümdârı yedi yüz fil ve bir milyon kadar askerle karşılayub harbe başlandı. Tarafeyn fevka'l-âde sabır ve sebât gösterdiler. Hind askerinde tekessür iden maktûllerden yerler dolub Hind meliki de şu muhârebede maktûl oldu. Asâkir-i Hindiye kâmilten münhezim olub şehri mezkûru istîlâ, şehirdeki hazâin ve emvâlî istishâb ile Gazne'ye avdet itmiştir.

600 târîhinde Şehâbeddin'in Hârizmşah ile vukû' bulan muhârebesi Hârizmşahyân Vakâyı'nı beyân sırasında beyân olunacaktır.

602'de Şehâbeddin, Benî Koker'le muhârebe ve galebe eyledi.

Müşârünileyh Sultan Şehâbeddin Gâzî sene-i merkûmede Kûh-ı Cûd havâlîsi sekenesinin isyânı üzerine ıslâhât için azîmet ve fesedenin imhâsıyla avdet iderek esnâ-yı râhda Demyek²⁰⁴ nâm mahale vusûlunda bir fedâyînin silâh-ı gardıyla şehîd oldu. Rahmetullah-i aleyh.

Müşârünileyh şecî', mikdâm, kesîrû'l-gazâ, re'âyâsına âdil olub zîr-i destindeki bilâdda ahsen-i nizâm sâbit ve ahkâm-ı şerîat tamâmıyla cârî idi.

Şehâbeddin'in vefâtı şâyî' oldukda Bâmiyân hükümdârı Bahâeddin bin Sâm, Gazne'yi istîlâ için giderken yolda vefât iderek maksadını oğulları Alâeddin Mahmûd ile Celâleddin'e terk eylediğinden Alâeddin, Gazne'yi zabt eyledi ise de Şehâbeddin'in memlûklerinden Tâceddin Ilduz, Alâeddin'i tard ile Gazne'yi zabt eylemiş olduğu hâlde Alâeddin ile Celâleddin askerle hücum ve sene-i merkûme-i zilkadesinde yine Gazne'yi istîlâ eylediler.

603 senesi seferinde Tâceddin Ilduz askerle Gazne'ye bi'l-hücum harben Bâmiyânîlere galebe ve be tekrâr Gazne'yi zabt itmiş idi. 612 senesinde Hârizmşah Alâeddin Muhammed, Gazne'yi zabt ile oğlu Celâleddin Mütekebbir'i oraya vali

²⁰⁴ Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed'in namaz esnasında İsmâîlî bir fedainin suikastı neticesinde öldürüldüğü "Demyek" mahalini Said Paşa, sehven دمك (Demek) şeklinde yazmış.

ta'yîn eyledi. Gazne'nin bundan sonraki vakâyi'-i târîhiyesi Hârizm târîhine merbût olduğundan mebhas-ı mahsûsunda zikr olunur inşallah-u te'âlâ.

2.6.1.6. Afganistan Bilâdından Bâmiyân'da Gûriyye Hükûmeti (557-609)

Gûr hükümdârı Gıyâseddin Muhammed 557 senesinde Bâmiyân bilâdını feth eyledikde ammizâdesi Şemseddin Muhammed bin Mes'ûd'u bilâd-ı mezkûreye vali ta'yîn ve kız karındaşını da ona tezvîc itmiş idi. Şemseddin'in müşârünileyhâdan Sâm nâm oğlu tevellüd eyledi.

Şemseddin'den sonra diğer zevcesinden mütevellid büyük oğlu Abbas yerine câlis oldukda Gıyâseddin Gûrî ile karındaşı Şehâbeddin Abbas'ın mülkü istîlâ itmesinden gazabnâk olub Abbas'ı Gûr'a ihsâr ve mülkü yedinden ahz ile Sâm'ı Bâmiyân'a vali ta'yîn eylediler.

Gûr ümerâsı, Sâm'dan pek memnûn olarak müşârünileyhî Bahâeddin lakabıyla telkîb itmişlerdir. Sâm mesned-i hükûmetde kesb-i şân û azamet ve iktisâb-ı servet itmekle dayısı Şehâbeddin'den sonra yerine hükümdâr olmak arzûsuna düşmüş idi.

602 senesinde Şehâbeddin'in şehâdeti vukû'na mebnî Bahâeddin Sâm, Gazne'yi istîlâ için giderken yolda vefât idüb oğullarına keyfiyet-i²⁰⁵ vasiyeti ve bunların Gaznece sebkât iden vukû'âtı Gazne mebhasında mündericidir.

Bahâeddin'in târîh-i vefâtı olan sene-i merkûmede oğlu Celâleddin Ali ile Alâeddin, Gazne üzerine gıtdiklerinde müterassıd-ı fırsat olan ammileri Mes'ûd, Bâmiyân hükûmetini istîlâ itmiş idi. Celâleddin biraz askerle bir seher vaktinde bağteten Mes'ûd'un hânesini basub kendisini ahz ve katl itdikden sonra babasının mesnedini zabt itdi.

Celâleddin 609 senesine kadar hükûmetde devâm idüb o târîhde Hârizmşah Alâeddin Muhammed, Bâmiyân'ı zabta kıyâm eyledikde Celâleddin müdâfa'aya tasaddî itdi ise de askeri münhezim ve kendisi me'sûr olmağla Hârizmşah Celâleddin'i katl ve Bâmiyân bilâdını zabt itmiştir.

²⁰⁵ Keyfiyet ifadesinde “fe” harfinden sonra gelen “ye” harfi sehven yazılmamıştır.

2.7. ÜÇÜNCÜ MEBHAS

BİLÂD-I FÜRS'DEN GÛR MEMLEKETİ TÂRÎHİ

Gûr memleketinin üç tarafı Horasan ve bir tarafı Sicistan ile mahdûd olup mevâki'i cibâlden ibâretidir. En meşhûr beldesi Fîrûzkûh dinilen şehirdir.

Cibâl-ı merkûme ahâlîsi mine'l-kadîm akvâm-ı cebeliyeden ibâret ve riyâsetleri kendi taraflarından müntehab ve mutâ' olanlara âid idi. Ekser vakitlerde kat'-i tarîk ile ebnâ-i sebîle sarkındılık iderler idi. Me'vâları ise mezâyık ve sa'bû'l-mürûr mahaller olmağla tenkîllerinde her vakit su'ûbet görünür idi.

Yemînüddevele Sultan Mahmûd Gaznevî 401 senesinde ekber-i ümerâsı olan Herat valisi Altuntaş ve Tûs valisi Arslan Câzib'i mukaddemetü'l-cüyûş nasb ile kendisi de berâber olmak üzere askerle cibâl-ı mezkûreye doğru hareket eyledi. Altuntaş ile Arslan Câzib ilerüleyüb askerle cebele sokuldular. Ahâlî müdâfa'aya başladı. Tarafeyn beyninde pek şiddetli muhârebe vukû' bulub sultan dahî yanındaki askerle mukaddemeye bi'l-ittifâk ahâlîyi girüye sürdüler.

Mesâlik ve mesâkin-i mevcûdeleri istîlâ ve cem'iyetleri târmâr idildi.

Akvâm-ı merkûme ol vakit İbn-i Sûrî dinmekle ma'rûf bir re'isin riyâsetine tâbi' idilir ki şu re'is Fîrûzkûh şehrinde oturur idi.

Sultan, askerle ilerüleyüb şehir-i mezkûru tazyîke başladı. Sabah vaktinden nısfu'n-nehâre kadar beyne'l-tarafeyn muhârebe devâm ve kesb-i iştîdâd eylemiş olduğu hâlde İbn-i Sûrî fevka'l-âde besâletle sebât gösterdi. Muhârebeye devâm çok zâyî'âtı mûcib olacağı anlaşıldığından sultan hud'a tarîkiyle askeri girüye çekdikde Gûrîler şu mu'âmeleyi hezîmete atf ile ta'kîb ve şehirden hayli tebâ'üd eylediler. O sırada sultan askerle Gûrîlere doğru dönüb teşdîd-i kârzâr ve galebe-i azîme ile Gûrîleri akbeh-i hezîmete giriftâr eyledi. Gûrîlerin çoğu maktûl ve bir kısmı me'sûr oldu. Ve medîneleri de zabt idildi. Bunu müte'âkib o havâlîdeki husûn û kılâ'n cümlesi istîlâ olunmuşdur. İbn-i Sûrî kahrından nefsinin²⁰⁶ tesmîn ile intihâr eyledi.

²⁰⁶ Nefsini ifadesinde "f" sesini veren "fe" harfi sehven "kaf" harfi ile yazılmış

Ol vakte kadar cibâl-ı mezkûre halkı dîn-i İslâm'da değiller idi. Ta'lîm-i şe'âir ve şerâ'i-i dîn-i mübîn için içlerine mu'allimler ikâme idilerek andan sonra cibâl-ı mezkûre ahâlîsi kâmilten Müslüman oldular.

Gûr akvâmı, dâire-i itâ'at ve İslâm'a duhûl eylediklerinde Yemînüddeve re'is-i maktûlun birâderi Muhammed bin Sûrî'yi Gûr'a vali nasb itdi. Muhammed bir vakit sonra isyâna sülûk itdiğinden sultan-ı müşârünileyh Muhammed'i ve oğlu Hasan'ı derdest ve mahbese ilkâ eylemiş olduğu hâlde Hasan pederiyle bi'l-müzâkere bir takrîb ile bendini şikest ve mahbesin penceresinden atlayub firâr itdikden sonra Gûr'a azîmetle be tekrâr o havâlîyi istîlâ idivirdi.

Hasan bin Muhammed, hükûmet-i Gûriyye'yi yed-i istiklâline almağla artık elinden nez' olunamadı.

Hasan'dan sonra oğlu Hasan, ba'dehu oğlu Hüseyin, sonra Muhammed bin Hüseyin hükûmet-i Gûriyye'ye mutasarrıf olmuş ve Gazne hükümdârı Behrâmşah ile akd-i müsâheret itmiş idi.

529 senesinde Sultan Sencer ile Behrâmşah arasında yüz gösteren ihtilâf üzerine Behrâmşah umûruna takviyet vermek için Muhammed'le akd-i ittifâk eylemiş idi. Mebhas-ı sâbıkda tafsîl olunduğu vecihle Gazne'yi istîlâ niyeti ve ziyâret şâyi'asıyla Gazne'ye gitdikde Behrâmşah maksadını anlayub Muhammed'i kabz ve i'dâm eyledi.

Muhammed'en sonra Gûr'a hükümdâr olan birâderi Sâm bin Hüseyin cederî illetiyle fevt olub halefi Sûrî bin Hüseyin hükümdâr oldukda asâkir-i kesîre ile azîmet ve Gazne'yi zabt itmiş ve Behrâmşah, Hindistan'a giderek oradan getirdiği askerle Gazne'yi zabt eyledikden sonra Sûrî'yi salb eylemiştir. Bu madde Gûrîlerle Gaznevîler aralarında husûmeti birdenbire şiddetlendirdi.

Sûrî'den sonra birâderi Alâeddin Hüseyin, Gûr hükümdârı olub Hüseyin 545 senesinde Sultan Sencer'e âid ba'zı bilâda itâle-i yed-i ta'arruz itdikden sonra Belh'e giderek orada hâkim bulunan Emîr Koç'u muhâsara itdi. Sultan Sencer askerle üzerine varub harben galebe ve Alâeddin'i derdest itmekle huzûruna celb eyledikde “*Yâ Hüseyin! Sen beni esîritse idin hakkımda ne mu'âmelede bulunur idin?*” didikde

Hüseyin ‘‘Bir gümüş zincir tehiyye itmiş idim. Seni o zincir ile bağlayacak idim.’’ didikden sonra zinciri getirüb sultana gösterdi. Şu ifâde sultana hoş geldiğinden Alâeddin Hüseyin’i hil’at iksâsıyla taltîf ve mülküne iâde eyledi.

Alâeddin 550 senesinde Gazne’ye hücum iderek Hüsrev Şah müdâfa’aca acziyetini anladığından Hindistan’a gitdi. Alâeddin Gazne’yi zabt ve üç gün yağmâya devâmdan sonra mukaddemâ Sûrî’yi derdest idenleri Ru’s cibâlden aşağı atdırub Sûrî’nin salb olunduğu mahalledeki ebniyeyi yakdırdı. Bundan sonra Hüsrev Şah askerle Hind’den gelüb yine Gazne’yi istîlâ itmiştir.

Alâeddin Hüsyin, Gazne’de iken Sultan Mahmûd Gaznevî’den mâ’adâ Âl-i Sebük Tegin’in kabirlerini nebş ile kemiklerini ihrâk itdirdikdiğinden Cihânsûz lakabıyla meşhûr oldu.

Alâeddin, birâderzâdeleri Ebü’l-Feth Gıyâseddin Muhammed bin Sâm ve Ebü’l-Muzaffer Şehâbeddin Muhammed bin Sâm’ı bilâd-ı Gûr’dan Setîce nâhiyesinde ikâme itmiş idi. Şu iki birâder nâhiye-i mezkûrede müttefikân adâlet ve hüsn-i sîret iltizâm eylediler. Ahâlî muhabbet ve riâyetlerine esîr olub ammileri Alâeddin ikisini de huzûruna celb etmek isteyüb azîmetlerini kendilerine yazdıkdâ gitmediler. Bunun üzerine ümerâsından Hurûş nâm kâid kumandasıyla üzerlerine asker gönderdi.

Gıyâseddin ile Şehâbeddin harben galebe ve Hurûş ile askerinin çoğunu esîr eyledikten sonra şu me’sûrîn haklarında gösterdikleri ihsân ve riâyet-i azîme cümlesini muhabbetlerine esîr eyledi. Hiçbirisi müşârünileyhâden ayrılamayub hepsi be tav’ihim dâire-i itâ’at ve hidmetlerinde kalmışlardır.

Muhârebe-i mezkûreden sonra Gıyâseddin ve Şehâbeddin açıkdan açığa ammilerine izhâr-ı isyân ve hutbeden ismini tayy itdiler. Alâeddin Hüseyin askerle bi’z-zât üzerlerine gitdi ise de muhârebede askeri bozulub kendisi esîr oldu. Alâeddin esîr oldukda Gıyâseddin ile Şehâbeddin kendisini kemâl-i ta’zîm ile götürüb taht-ı hükûmetde iclâs ve ikisi de karşusunda el bağlayub arz-ı huzû’ ve inkıyâd eylediler. Alâeddin şu necâbet ve mürüvvete hayran ve şiddet-i te’essürden giryân olduğu hâlde ‘‘Şu çocuklar ne kadar kerîmü’l-ahlâk imişler ki ben kendilerini tutsa idim haklarında

ağır mu'âmele ider idim.'' didikten sonra kadıyı ihzâr ve kızını Gıyâseddin'e tezvîc ile berâber vefâtında yerine Gıyâseddin'i hükümdâr ittihâzını vasiyet eyledi.

Alâeddin sene-i mezkûrede vefât itdiğinden vasiyeti vecihle Gıyâseddin Muhammed Gûriyye hükûmeti serîrine iclâs eyledi.

559 senesinde Gıyâseddin'in emriyle karındaşı Şehâbeddin, Gazne'yi ve 579 senesinde Âl-i Sebük Tegin'in kâffe-i bilâdını nusûretle istîlâ eylediği ve andan sonraki vakâyî'i Gazne târîhinde zikr olunmağla burada tafsîle lüzûm yoktur.

Sultan Gıyâseddin serîr-i hükûmete oturduktan sonra Horasan bilâdından Herat vesâir ba'zı bilâdı dahî bi'l-istîlâ oradaki Etrâk-ı Senceriye'ye galebe eyledi.

Hârizmşah'ın birâderi Sultanşah, Gıyâseddin'in bilâdına ta'arruz eylediğinden Gıyâseddin 585 senesinde askerle Fîrûzkûh'dan Horasan'a teveccüh iderek 586 senesine kadar Tâlekân bilâdı arasında tereddüdle vakit geçirdi. Sene-i merkûmede Sultanşah askerle müdâfa'aya kıyâm idüb harben münhezim olmağla Gıyâseddin, Sultanşah'ın ba'zı bilâdını istîlâ itmiştir.

594'de Hârizmşah ile Halîfe en-Nâsır-Lidînillâh aralarında tahaddüs iden husûmet üzerine Hârizmşah aleyhinde hareket itmesi için halîfe tarafından Gıyâseddin'e emir virildi. Hârizmşah, Hârizm'e avdetle hareketinden dolayı Gıyâseddin'i tehdîd ve muâhezeye mübâşeretle berâber Hıtâyîleri de Gıyâseddin aleyhinde tahrik eylediğinden Hıtâ hükümdârının ümerâsından Taniko kumandasıyla sevk eylediği ordu Gıyâseddin'in ümerâsından Tâlekân valisi Muhammed Cerbek ve Kerziyân valisi Hüseyin bin Harmîl ve Emîr Hurûş Gûrî kumandalarındaki askere karşı mağlûb ve Taniko'nun askerinden on iki bin nefer maktûl oldu. Şu inhizâm Hıtâ hükümdârının mesmû'i oldukda telefât-ı vâkı'anın sebebiyetini Hârizmşah'a atf ile her bir maktûl için on iki bin dînâr diyet iddiâ eyledi ise de Hârizmşah *“Siz Gûrîlerin Belh'i istîlâlarından nâşî üzerlerine asker sevk eylediniz.”* deyü cevâb-ı redd i'tâ ve Gıyâseddin ile akd-i müsâlemet itmiştir.

İmâm Fahr-i Râzî hazretleri Bâmiyân hükümdârı Bahâeddin Sâmî'nin yanında iken 595'de müfârakat ve Gıyâseddin'in yanına azîmet eyledi. Gıyâseddin imâm-ı müşârünileyh hakkında fevka'l-âde hürmetle Herat şehrinde kendisi için bir medrese

binâsına başladub o târîhde ise Gûrîlerin hepsi Kerrâmiyye mezhebinde olduklarından Fahr-i Râzî hakkındaki mu'âmele-i ta'zîmiye mezheb-i mezkûr ulemâsına ağır gelmekle ulemâ-yı mûmâileyhim Fîrûzkûh'da Gıyâseddin'e mürâca'at ve Fahr-i Râzî ile münâzara taleb eylediler. Kerrâmiyye ulemâsının re'isi olup İbnü'l-Kudve dinmekle ma'rûf Kadı Müceddüddin Abdülmecid bin Ömer ile Fahr-i Râzî beynlerinde bâb-ı mübâhase açılıb Fahr-i Râzî, İbnü'l-Kudve'yi şetm idecek dereceye kadar mübâhase uzadı. Gıyâseddin'in ammizâdesi Ziyâeddin, Fahr-i Râzî aleyhine kıyâm ve Gıyâseddin'e mürâca'atla zimmeti iltizâm eyledi ise de Gıyâseddin sözüne kulak virmedi. İkinci gün İbnü'l-Kudve câmi'de va'za başlayub minbere çıkdıkda hamd û tasliye ve (Rabbenâ âmennâ bimâ enzelt vettekâ'nâ-rasûle)²⁰⁷ âyet-i kerîmesini kırâatden sonra *“Eyyühe'n-nâs bün-i Resûl-i Ekrem Hazretleri'nden rivâyet-i sahîhe ile benim indimde sâbit olan akvâlden başka bir şey söylemem. Aristatalis ile İbn-i Sînâ'nın küfriyâtını ve Fârâbî'nin felsefesini bilmem. Şüyüh-i İslâm'dan bir şeyh dünkü gün mübâhase esnâsında ne için beni şetm eyledi?”* diyerek ağlamağa başladı. Hâzır bulunan Kerrâmiyye tâifesi dahî ağlayub Fahr-i Râzî aleyhinde bulunanlar taraf taraf tecemmû'le fitne ve kıtâl zuhûr idecek bir dereceye kadar iş büyümeğe kesb-i isti'dâd eyledi. Bunun üzerine Gıyâseddin yanındaki cemâ'ati irsâl ile halkı teskîn ve Fahr-i Râzî'yi Herat'a iâde itmişdir.

597 târîhinde Sultan Gıyâseddin ile birâderi Şehâbeddin, Horasan bilâdından Hârizmşah'a âid olan bilâdı istîla eylediler ise de 598'de Hârizmşah yine bilâd-ı mezkûreyi ahz ve temellük itdi.

599 senesi cemâziyelevvelâsında Gıyâseddin Ebü'l-Feth Muhammed bin Sâm el-Gûrî vefât itmekle o aralık Tûs'da birâderi Şehâbeddin Gâzî şehir-i recebde Herat'a ve oradan Fîrûzkûh'a azîmet itmiş ve birâderinin makamına cülûs itmiş olduğu halde 602 senesinde bir fedâînin sû-i kasdıyla şehîden vefât ve serîr-i hükûmete birâderzâdesi Gıyâseddin Mahmûd bin Gıyâseddin Muhammed cülûs eyledi.

Sene-i merkûmede Gıyâseddin Mahmûd ile Hârizmşah arasında vakâyi'-i kesîre cereyân iderek bilâdının ba'zıları Hârizmşah cânibinden istîlâ olunmuş ve 607

²⁰⁷ Rabbenâ âmennâ bimâ enzelt vettekâ'nâ-rasûle fektubnâ me'aşşâhidîn “Rabbimiz! İndirdiğine inandık ve Peygamber'e tâbi olduk; artık bizi şahitlerle beraber yaz” dediler., **Kur'ân-ı Kerîm**, Âl-i İmran, 3/53.

senesinde Hârizmşah'ın emriyle dayısı ve Herat valisi Emîr Melik cünûd-i külliye ile Fîrûzkûh'a giderek harben ve Gıyâseddin Mahmûd ile oğlu Ali Şah'ı tutub Hârizmşah'a irsâl itdikden sonra Hârizmşah'ın emriyle ikisi de i'dâm idilmiştir.

Bundan sonra ümerâ-i Gûriyye, Gıyâseddin Mahmûd'un on dört yaşında bulunan oğlu Bahâeddin Sâm'ı Gûr hükûmeti serîrine oturub o sırada muhâlefete kıyâm iden şehzâdegânın ba'zısını katl ve ba'zısını habs eylediler. Bunu müte'âkib hilâfgîrânden bir cem'iyet kıyâm gösterüb şehzâdlerin kâtillerinden kırk beş kadar eşhâsı derdest ve fillerin ayakları altına ilkâ itmişlerdir.

Bahâeddin Sâm'ın cülûsundan üç mâh sonra Hârizmşah'ın yanında bulunan Alâeddin Atsız bin Alâeddin Cihânsûz, Hârizmşah'ın terfîk itdiği askerle Fîrûzkûh'a hücûm iderek sene-i mezkûre-i cemâziyelevvelâsı evâsıtında hükûmet-i Gûriyye'yi zabt eyledi.

611 senesine kadar Gûr hükûmeti Alâeddin Atsız'ın yedinde kalub sene-i mezkûrede Hârizmşah, Gûr bilâdını yedinden nez' ile doğrudan doğruya kendi memâlikine zamm ve ilhâk ve ümerâsından birisini oraya vali ta'yîn etmekle hükûmet-i Gûriyye munkarız oldu.

2.8. ALTINCI FASIL

2.8.1. TÜRKİSTAN KİT'ASI KURÛN-I VÜSTÂ-I VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

Türkistan kıt'sını ba'zı coğrafiyen cenûbî, vustâ, şimâlî ve ba'zıları şarkî ve garbî kısımlarına taksîm iderler. Birinci taksîme nazaran Hârizm memlektinin ba'zı bilâdıyla Tohâristan bilâdı cenûbî, Arabların Mâverâü'n-Nehir didikleri Buhara, Semerkand bilâdı vustâ kısmında dâhil olub kısm-i şimâlînin ekserî sahrâ ve mefâzelerden ibâretidir.

İkinci taksîme göre Tien Şan cibâlinin Hindukuş cibâline ittisâl itdiği mahalden Kâşgar'ın garbına kadar şarkî, Buhara, Hîve, Hokand hanlıklarına tâbi'-i arâzî kısm-ı garbîdir.

2.8.2. BİRİNCİ MEBHAS

2.8.2.1. BİLÂD-I TÜRKİSTAN'DAN HÂRİZM VAKÂYİ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR (93-622)

Hârizm bilâdı şarkan Nehr-i Ceyhun, garben bilâd-ı Etrâk, şimâlen bilâd-ı Reg, cenûben bilâd-ı Horasan ile mahdûddur. Bilâd-ı meşhûresi Gürgânc-i Sagîr, Gürgânc-i Kebîr, Zemahşer, Hezâresb, Hâmcerd, Hîve şehirleridir.

Kuteybe bin Müslim'in Horasan valiliği zemânında bilâd-ı mezkûre hükümdârı Hurzâd'ın küçük birâderi kendisine muhâlefet üzere olub istiklâline mâni' oluyor idi. Bununla berâber ahâlî hakkında vukû' bulan mezâlîmi dahî cümleyi tevhiş itmekle hükümdâra şikâyetden fâide göremiyorlar idi.

Hicret'in 93 senesinde Kuteybe, gazâ için Soğd'a giderken hükümdâr-ı müşârünileyh karındaşının kahrından Kuteybe'ye mürâca'ate mecbûr olub Hârizm tarîkiyle Soğd'a gider ise karındaşının ve mülkünde kendisine mu'âriz olanların izâlelerine²⁰⁸ bakılmak şartıyla dâire-i itâ'ate dâhil olacağını Kuteybe'ye yazdı. Kuteybe muvâfakat cevâbını virdikden sonra askerle Hârizm'e teveccüh eyledikde ümerâ müdâfa'aya lüzûm gördüler. Hükümdâr “*Kuteybe memleketlerine sû-i kâsd için²⁰⁹ gelmeyüb o tarîkden Soğd'a gideceğine dâir emniyet almış olduğunu*” bi't-tefhîm müdâfa'adan men' eyledi. Hepsî bî kayd ve fütûr zevk ve safâlarıyla meşgûl oldular. Kuteybe, Hârizm bilâdından Hezâresb'e vâsıl oldukda memleket aleyhindeki hareketi hiss olunduğundan Hârizmşâh'ın ashâbı mukâtele itmek istediler. Hârizmşâh bunca kuvvetli devletler ehl-i İslâm'a karşı müzmahil olmuş iken Hârizmce mukâtelenin sakâmeti ma'lûm olduğunu ve hüsn-i sûretle Kuteybe'nin def'i münâsib olacağını ashâbına beyân ile berâber kendisi bilâd-ı Hârizm'den Fil şehrine giderek Kuteybe de şehir-i mezkûrun önündeki nehrin bir tarafına nüzûl eyledi. Emvâl ve üserâ-yı mu'ayyene ile akd-i musâlaha eylediler.

Bundan sonra Kuteybe karındaşı Abdurrahman'ı Hârizm bilâdından Hâmcerd şehri üzerine gönderdikde ahâlî müdâfa'aya kıyâm itdiler. Abdurrahman harben

²⁰⁸ İzâle ifadesinde “â” sesini veren “elif” harfi sehven yazılmamış.

²⁰⁹ İçün ifadesinde “i” sesini veren “elif” harfi sehven yazılmamış.

Hâmcerd'i istîlâ itdi. Hârizmşah ile ba'de'l-musâlaha Hârizmşah'ın birâderiyle sâir mu'arızları derdest ve izâle olundular.

O târîhden Ya'kûb es-Saffâr'ın Horasan'ı istîlâsına değin bilâd-ı mezkûre Horasan'ın a'mâlinden ma'dûd idi. 259'da Ya'kûb es-Saffâr'ın ve 288'de Emîr İsmâil Sâ mânî'nin yed-i zabtına geçdi. Benî Saffâr ve Benî Sâ mân yedlerinde bulunduğu vakitlerde dahî valilerle idâre olunur idi.

385 senesinde Hârizmşah Ebû Abdullah, Hârizm vilâyetinde hükûmet-i Sâ mânîye'nin emîri iken Horasan valisi Ebû Ali Sîmcûr ile Belh valisi Fâik müttetifikan Emîr Nûh Sâ mânî'ye muhâlefet gösterdiler. Emîr Nûh, Ebû Ali'yi Horasan vilâyetinden azl ile Horasan'ı Gazne'ye ilhâken Emîr Sebük Tegin'e i'tâ ve emîr-i müşârünileyhi Ebû Ali ve Fâik ile harbe me'mûr eyledi. Emîr Sebük Tegin askerle gideceğı vakit Ebû Ali ve Fâik, Benî Büveyh Fahrûddeve'ye mürâca'atla istimdâd eylediler. Emîr Sebük Tegin oğlu Mahmûd ile birlikde giderek galebe itmekle Emîr Nûh, Herat'ı Sebük Tegin'e ve Nîşâbur'u oğlu Mahmûd'a tevcîh eyledi. Bunu müte'âkib Ebû Ali ve Fâik harben Mahmûd'a galebe itmiş oldukları hâlde Sebük Tegin askerle yetişüb ikisini de kaçırmakla Ebû Ali'nin Emîr Sâ mânî'ye mürâca'at-ı mütezarri'ânesi üzerine emîr-i müşârünileyh şu mürâca'ate cevâben Fâik'den ayrılıb Hârizm'e gider ise kusûru afv olunacağını Ebû Ali'ye bildirdi. Ebû Ali, Hârizm'e yakın bir karyeye gitdikde Hârizmşah ibtidâ hürmet gösterüb sonra Ebû Ali'yi kabz ve habs eyledi.

2.8.2.1.1. Hârizm'de Benî Me'mûn Hükûmeti (385-407)

Bu esnâda Me'mûn bin Muhammed, Emîr Sâ mânî cânibinden Hârizm'e tâbi' Cürcâniye şehrinde vali idi. Hârizmşah'ın şu münâsebetsiz mu'âmelesini işitdikde hiddetlenüb aleyhine kıyâm ve harben galebe ile Ebû Ali'yi mahbesden bi'l-ihrac Hârizmşah'ın yedinde olan bilâdı istîlâ ve ba'zı ashâbını orada bi'l-ikâme Hârizmşah'ı ihzâr ve i'dâm itdi (385).

Me'mûn bilâd-ı Hârizm'i istîlâ eyledikde bilâd-ı mezkûre vüllât ve hükümdârânına ünvân-ı mahsûs olan Hârizmşah lakabıyla mülakkab olmuştur.

Me'mûn bundan sonra Hârizm bilâdını hüsn-i idâre ile 378 senesinde vefât eylediğinden ashâbı toplanub oğlu Ebü'l-Hasan Ali'ye bî'at eylediler. Yemînüddevle Mahmûd Ali'nin hemşîresini tezvîc itmiş ve ikisi yed-i vâhid gibi müttefik bulunmuş idi.

Ali vefât itdikde yerine karındaşı Ebü'l-Abbas bin Me'mûn oturdu. 407'de Yemînüddevle, Hârizm bilâdında kendi nâmına hutbe okunmasını talep iderek buna Hârizmşah Ebü'l-Abbas muvâfakat gösterdi ise de ümerâsı adem-i kabûl ile bu madde için gelmiş olan kâsidi tard idivirdiler. Bundan sonra ümerâ ba'zı evhâm üzerine Ebü'l-Abbas'ı bir takrîb ile i'dâm itdirmişlerdir.

Ebü'l-Abbas'ın maktûliyeti Yemînüddevle'nin mesmû'i oldukda askerle Hârizm'e teveccüh eyledi. Ümerâdan Sâhibü'l-cüyûş Bitkin Buhârî askerle müdâfa'aya çıkub beyne'l-arafeyn kıtâl-ı şedîd vukû'yla Hârizmîler münhezim ve ekserî maktûl oldular. Bitkin bir gemiye binüb firâr iderken maiyyetinde bulunanlar gemiyi redd ile Bitgin'i Yemînüddevle'ye teslim eylediklerinden Bitkin ve ümerâdan sâir me'sûrîn Ebü'l-Abbas'ın kabri yanında salben i'dâm olundular (407).

2.8.2.1.2. Hârizm'in Bakiye-i Vakâyi'i (407-490)

Yemînüddevle, Hârizm'i zabt eyledikde ümerâsından Altuntaş'ı²¹⁰ oraya vali ta'yîn eyledi (407).

Altuntaş'ın²¹¹ vefâtından sora oğlu Hârûn, Hârizm'e vali olmuş idi. 434'te Hârûn hademesi yedlerinde maktûl olduğundan birâderi İsmâil yerine geçdi. Bunu müte'âkib Mes'ûd Sebük Tegin'in virdiği emir üzerine Şah Melik askerle Hârizm'e teveccüh eyledikde İsmâil, Selçukî Sultan Tuğrul'a dehâlet itmekle sene-i mezkûrede sultan-ı müşârünileyh Hârizm'i istîlâ ve İsmâil'i orada ibkâ itdi.

²¹⁰ Gazneli Mahmud'un Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ali'nin yedinden aldığı Hârizm'e vali tayin ettiği "Altuntaş el-Hâcib"i Said Paşa, sehven تونتاş (Tuntaş) olarak yazmış.

²¹¹ Altuntaş ismi tekrar sehven Tuntaş şeklinde yazılmış.

Sultan Alp Arslan 458'de karındaşı Arslan Argun'u²¹² Hârizm'e vali nasb eyledi.

465'de Sultan Melikşah mesned-i nişîn-i saltanat oldukda Hârizm bilâdını ibrikdârı Anuş Tegin'e iktâ' eylediğinden Anuş Tegin sultanın hidmetinde kâim olduğu olduğu hâlde tarafından nâibler gönderilür ve şu nâibler cânibinden Hârizm bilâdı idâre olunur idi.

485 senesinde Sultan Berkyaruk'un ümerâsından Ekinci nâmında bir zât Hârizmşah ünvânıyla Hârizm vilâyetine emîr ta'yîn olundu.

490 senesinde Sultan Berkyaruk'a isyân iden Emîr Kodan ile muhârebe iderken Ekinci maktûl olmağla sultan-ı müşârünileyh, Anuş Tegin'in oğlu Muhammed'i Hârizmşah ünvânıyla Hârizm'e emîr nasb eyledi. Meşhûr-i âfâk olan Hârizmşâhiyân Devleti sene-i merzkûrede teşekkül itmiştir ki vakâyi'-i târîhiyesi âtîde tafsîl olunacaktır.

2.8.2.1.3. Devlet-i Hârizmşâhiyân (490-628)

Selçukî Sultan Berkyaruk, Emîr Kodan ile muhârebe itmek üzere Horasan valisi Emîr Habeşî'yi me'mûr itmiş ve Hârizmşah Ekinci dahî bu muhârebeye sevk olunmuş idi. Zikr olunduğu üzere Ekinci maktûl oldukda sultan-ı müşârünileyh, Hârizm vilâyetini Muhammed bin Anuş Tegin'e tevcih eyledi (490).

Anuş Tegin ümerâ-i Selçukiye'den Bilge Tegin'in²¹³ akçe ile alınmış kölesi idi. Büyüdükce isti'dâd ve dirâyeti dahî büyüyüb hüsn-i evsâf ile kesb-i iştihâr ve sultanın hidmet-i mahsûsasına ittisâl itdi. Anuş Tegin'in Muhammed nâmında bir oğlu var idi. Bu da terbiyece mükemmel ve fetânetle muttasıf idi. Zikr olunduğu üzere Sultan Berkyaruk tarafından Hârizm vilâyeti emâretine nasb olunduktan sonra evkâtını neşr-i adâlet ve mekremete hasr itmiş ve Sultan Sencer dahî Muhammed'i

²¹² Sultan Alparslan'ın oğlu Arslan Argun'u Said Paşa, hem ارغوى (Arguy) şeklinde yazmış hem de Alparslan'ın kardeşi olarak zikretmiş.

²¹³ Anuş Tegin'i Garcistanlı bir şahıstan alan Selçuklu emiri Bilge Tegin eserde بلکباک (Belekbak) şeklinde geçmektedir.

Hârizm emâretinde ibkâ eylemiş idi. Kifâyet ve şehâmeti gitdikce büyüdüğünden Sultan Sencer'in yanında haysiyet ve i'tibârı da büyüdü.

Mülûk-ı Etrâkın ba'zıları Hârizm'e göz diküb bu maksadı tervîc için harekât-ı askeriye iltizâm eyledikleri esnâda Muhammed Hârizmşah, Sultan Sencer'in yanında idi. Etrâkın tecâvüzünü işitdikde sür'âtle Hârizm'e azîmet ve tedârikât-ı harbiyesini ikmâl ile müdâfa'aya kıyâm gösterdi. Etrâk harben münhezim oldular.

Muhammed Hârizmşah 521 târîhinde vefât itmekle yerine Sultan Sencer'in emriyle oğlu Atsız, Hârizmşah olmuştur.

Atsız bir müddet sultan-ı müşârünileyhin dâire-i itâ'atinde bulunub hurûb ve mağâzîde hüsn-i hidmet ve ibrâz-ı besâlet eylemiş idi. Sonra istiklâl arzûsuna düşmekle beyenlerinde büyük büyük vukû'ât yüz gösterdi.

533 senesinde Atsız'ın sultana isyânı tamâmıyla şâyi' olduğundan sultan-ı müşârünileyh askerle tenkîle kıyâm eyledi. Hârizmşah müdâfa'ada bozulub oğlu İlkutluğ dahî harb iderken maktûl olmuştur.

Sultan Sencer, Hârizm bilâdını bi'l-istîlâ birâderzâdesi Süleyman Şah'a iktâ' itdikden sonra Merv'e avdet ve Atsız başına topladığı askerle Hârizm'e azîmet eyledi. Ahâlî ise Sultan Sencer'in askerinden müteneffir olduklarından Atsız'a ittibâ' eylediler. Süleyman Şah bi'z-zarûr Hârizm'i terk ile sultanın yanına gitti.

536 senesinde Sultan Sencer, Karahıtay Etrâkıyla muhârebede yorulub Belh'e azîmet eyledikde Atsız intihâz-ı fırsat ve Sultan Sencer'in makarr-ı saltanatı olan Merv şehrini istîlâ için askerle azîmet iderek hâric-i şehre nüzûl itdi. Ahâlî, Atsız aleyhinde muhâlefet-i umûmiye gösterdiler. Atsız galebe ve şehre duhûl ile muhâlefet gösterenlerden çok adam öldürdükden sonra Hârizm'e avdet itmiştir. E'âzım-ı ulemâdan Fakîh Şâfi'î İbrâhim Mervrûdî ve Ali bin Muhammed bin Arslan ve Şerîf Ali bin İshak el-Mûsevî nâm zevât bu sırada maktûl oldular.

Atsız Hârizmşah sene-i mezkûre şu elinde asker istishâbıyla Nîşâbur'a müteveccihen Hârizm'den hareket itdikde zühhâd ve ulemâ ve fukahâ müşârünileyhin yanına azîmetle mürûda gösterdiği şiddeti Nîşâbur'da göstermemesini ricâ itdiler.

Hârizmşah te'mîn ve şehre duhûl eyledi. Müte'âkiben Sultan Sencer'in hutbesini kat' itmelerini hutbeye tenbîh idüb cum'a günü câmi'de hutbe okunurken hatîb Sencer'in ismini terk ve Hârizmşah'ın ismini zikr itmesi ve yüz seneden ziyâdededir ki metbû'ları olan bir devlet-i kuvviye ve âdilenin e'âzım-i mülûkundan ma'dûd bir padişah-ı âdilîn ismi yerinde ümerâdan bir şahsın kölezâdesi bulunan Atsız'ın ismini cemâ'at işitmeleriyle berâber buna tahammül idemeyüb vâveylâ sedâlarıyla bukâ ve sayha-i umûmiye ile yerinden sıçrayan her dürlü fedâkârlık ihtiyâr ideceğine dâir hissiyât-ı müessire ibrâzına ibtidâr eylediğinden ortada kıyâmet kopmağa ve câmi'den çıkan silâha sarılmağa başladı. Ashâb-ı re'y ve ukûlun nasâyîhi halkın kalbindeki te'essürât umûmiyeyi teskîn idemediğinden Atsız mu'âmelesini ta'dîle mecbûr olmağla 537 senesi muharremi ibtidâsında Nîşâbur ahâlîsi Atsız'ın hutbesini kat' ve yine Sultan Sencer'in hutbesini îade eylediler.

Hârizmşah bundan sonra Beyhak şehrine asker sevk idüb beş gün mütemâdiyen muhârebe vukû' bulmuş iken ahâlî müdâfa'da fevka'l-âde şiddet gösterdiler. Şehir istîlâ olunamadı. Hârizmşah'ın askeri muhârebeden vazgelüb Beyhak'ın köylerini yağmâ ve harâb ve Horasan nevâhîsince de her dürlü tecâvüzü irtikâb eylediler. Karahıtayîlerin ise kuvvetlerinde nümâyân olan şiddet ve Hârizm ahâlîsiyle Karahıtayîler beynlerindeki mücâverat Sultan Sencer'i Hârizmşah hakkında müsâmaha-i ihtiyârına mecbûr itmiş idi. Hârizmşah ise bilâd-ı mezkûreyi harben istîlâ itdi.

538 senesinde Sultan Sencer, Karahıtayîlerle olan gâilesini tahfîf iderek asâkir-i külliye ile yüzünü Hârizmşah aleyhine çevirdi. Hârizmşah'ın istîlâ itmiş olduğu mahalleri birer birer yed-i zabta aldıktan sonra Hârizm'i muhâsara-i şedîde altına aldı. Hârizmşah'ın her dürlü esbâb-ı mukâvemeti ista'mâline mukâbil sultanın mancınıklar ve hücûmlarla teşdîd ve tazyîki mahsûriyetini dehâlete mecbûr eyledi. Sultan ise dâire-i mahsûriyetde bulunan husemâsının mukâvemeti ta'alluk iden esbâb ve iktidârlarının izmihlâlâine vâkıf olmadığından Merv'e azîmet üzere idi. Bu sırada Hârizmşah rusûl ve hedâyâ-yı kesîre irsâliyle i'tirâf-ı cürm ve ma'siyet ve arz-ı tazarru' ve nedâmet itmekle beynlerinde musâlaha mün'akid oldu.

Sultan avdet itdikten sonra Hârizmşah yine kadem-i hilâf üzere kıyâm gösterdi. Sultan, Edîb Sâbir nâm zâtı nasîhat itmek üzere gönderüb Edîb, Hârizm'e

vâsıl oldukda Atsız, Edîb’i göz habsine ilkâ²¹⁴ ve levâzım-ı muhârebeyi cem’ ve ikmâle i’tinâ itdi. Bununla berâber melâhide-i İsmâiliyye usûlü üzere sultana sû-i kasd için²¹⁵ iki fedâî dahî tedârik ile yola çıkardı. Edîb Sâbir bu teşebbüsten haber alub fedâîlerin şekl ve sîmâlarını tahkîk ve ber takrîb ile sultana ihbâr itdiğinden sultan taharriyât-ı azîme ile ikisini de buldurub i’dâm itdirmişdir. Bu maddeyi sultana bildiren Edîb olduğunu Hârizmşah anlamakla Edîb’i Nehr-i Ceyhun’a atdırdı.

542 senesinde Sultan Sencer bir büyük ordu ile Hârizm bilâdına teveccüh ve Hezâresb şehrini hasren istîlâ eyledi. Atsız’ın mâdihi şâir-i meşhûr Reşîd Vatvât, Hezâresb’deki mahsûrîn içinde idi. Esnâ-yı muhâsarada Hârizmşah’a hitâben inşâd eylemiş olduğu

Ger doşmenet ey şâh şeved Rüstem-i Kürd

*Yek harez Hezâresb tû netevânîd bord*²¹⁶

beyitini bir varakaya yazub şu varakayı bir oka rabt ile Sultan Sencer’in ordusuna atmış ve oku bir asker bulub Sultan Sencer’e götürdükde sultan hiddetinden pür-âteş olmuş idi. Hezâresb şehrini istîlâsı akîbinde Vatvât’ı buldurub yedi pârçe olmak üzere pârelenmesini emr eyledi. Vatvât bu emri işitdikde tüyleri ürpürüb masharalıktan başka sûretle halâs-ı çâresini bulamadığından “*Padişahım! Vatvât*²¹⁷ *bir zaîf kuşdur. Vücûdu yedi pârçe olmağa mütehammil değildir. İki pârçe idilmesini emr idiniz.*” demesi sultana hoş gelmekle gülerek Vatvât’ı afv eyledi.

Sultan Hezâresb şehrini ba’de’l-istîlâ giderek Hârizm’i taht-ı muhâsaraya aldı. Muhâsarada mancınıklarla gösterilen tazyîkât-ı imtidâd ve şiddet-i müzâyaka mahsûrîni berbâd itdiğinden Ahûpûş nâmında bir zâhid-i müttakî huzûr-ı sultana azîmetle Atsız ve ahâlî hakkında arz-ı şefâ’at ve taleb-i afv ve merhamet eyledi. Hârizmşah dahî rusûl ve hedâyâ-yı kesîre takdîmiyle arz-ı tazarru’²¹⁸ ve niyâz itdiğinden bu def’a da sultanın afvına mazhar olmuşdur. Bu sırada mün’akid olan musâlaha-i şurûtun birisi Atsız’ın huzûr-ı sultana gelerek bi’z-zât isti’fâ-yı kusûr itmesi idi. Atsız esb-i süvâr olarak sultanın yanına gelmiş ve çâdere uzak bir mahalde

²¹⁴ İlka ifadesinde “i” sesini veren “elif” harfi matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

²¹⁵ İçün ifadesinde “i” sesini veren “elif” harfi matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

²¹⁶ Said Paşa’nın dipnotu: Meâl-i beyit: Ey şâh eger düşmanın Rüstem-i Kürd olsa senin Hezâresb’inden bir harbiyle götürmeğe muktedir olamaz.

²¹⁷ Said Paşa’nın dipnotu: Vatvât lafzı gice kuşu ma’nâsınadır.

²¹⁸ Tazarru’ ifadesinde “z” sesini veren harf, sehven “sad” ile yazılmış.

atından inüb çâdere kadar piyâde yürümesi usûl-ı mer'iyeden iken çâderin önüne kadar atından inmemiştir. Şu hareketden sultan müte'essir oldu ise de ahde vefâya riâyet ve müsâmaha-i ihtiyâriyle Merv'e avdet eyledi. Bundan sonra Sultan Sencer'le Hârizmşah beynindeki musâfâte hâlel gelmemiştir.

Hârizmşah, Sultan Sencer'e ta'alluk iden evhâmını izâle itdikden sonra bir müddet Türkistan gazâsıyla meşgûl oldu. Sultanı Guzlar esîr itdikden sonra Guz tâifesinin Horasan havâlisine tecâvüzlerini men' ve Horasan vâlîsi Mahmûd Han'a mu'âvenet için askerle Nesâ hudûduna kadar gitdikde sultanın esâretten kurtulduğu haberini alub avdet idiyor idi. Yolda mizâcına inhirâf ârız oldu. Kendisi çâderinde marazının te'sîr ve vahîmiyle muzdarib ve ba'zı rüesâ yanında câlis olduğu hâlde hâric-i haymede bir hâfızın Kur'an okuduğunu işidüb istimâ' için çâderde bulunanlarla sükût itmelerini emr eyledi. (vemâ tadrî nefsun bi-eyyi ardin temût)²¹⁹ Ayet-i Kerîmesi evvel be evvel kulağına dokunmağla bundand sû-i tefaüle zâhib ve marazının birden bire iştidâdiyle pek muzdarib olarak 551 senesi cemâziyelâhiresinin dokuzuncu günü (Mâ agnâ annî mâliyah. Heleke annî sultâniyah)²²⁰ Ayet-i Kerimelerini tilâvet üzere iken rûhunu kâbızü'l-ervâha teslîm eyledi.

Müteveffâ-yı müşârünileyh ahâlî hakkında adl ve hayra devâm ile ma'rûf ve hüsn-i sîretle mevsûf idi. Zemân-ı hükûmetinde Hârizm bilâdı ahâlisi hâl-i asâyîş ve emniyetle ömür geçirdiklerinden vefâtı zîr-i destinde olan mahallerce te'essüf-i umûmiyi mûcib olmuşdur.

Hârizmşah'ın vefâtından sonra oğlu Îlarslan, Hârizm'e azîmet ve yolda istikbâl iden erkân ve ümerâ kendisine bî'at eylediler.

Atabeg-i ağlebînin ile ümerânın bir takımı Süleyman Şah bin Atsız'ı serîr-i hükûmete oturtmak istediler ise de Îlarslan sebkâtle merkez-i hükûmete duhûl ve muhâliflerini izâle itmiştir.

²¹⁹ Said Paşa'nın bir kısmını alıntılanmış olduğu ayetin meali şu şekildedir: *‘‘Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilmez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilmez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.*, **Kur'ân-ı Kerîm**, Lokman, 31/34.

²²⁰ Said Paşa'nın alıntılanmış olduğu ayetlerin meali şu şekildedir: *‘‘Malım bana hiç fayda sağlamadı; güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.*, **Kur'ân-ı Kerîm**, Hâkka, 69/28-29.

Arslan'ın bidâyet-i hükûmetinde ümerâ-i Etrâkdan Lâçin Beg ile Kızılğan'ın ba'zı mütehayyirâtı Semerkand'dan Hârizm'e gelüb Beygu Han'ın maktûliyetinden dolayı istigâsede bulundular. İlarıslan bunlara istimâlet i'tâsıyla han aleyhinde i'lân-ı harb eyledi. Ve han, İlarıslan'ın hareketini işitdikde Karagül vezîr destindeki sâir mahallerdeki terâkümeyi toplayub Karahıtayîlerden dahî istimdâd itdi. Hârizmşah Semerkand'a teveccüh eyledikde Semerkand hükümdârı İlk Türkmen'in mu'âvenetiyle cem' itmiş olduğu askeri istishâb ve Âb-ı Soğd kenârına nüzûl itdikde İlarıslan'ın askerindeki intizâm gözünü yıldırıldığından Semerkand ulemâsını tevsît ile akd-i musâlahaya muvaffak olmuşdur.

Bundan bir müddet sonra İlarıslan Hârizm'den Karahıtay Han'ına mu'ayyen olan verginin edâsında müsâmaha gösterdiğinden 568 senesinde Karahıtay hanı ile beynlerinde muhârebe vukû' buldu. Şu muhârebede İlarıslan akbeh hezîmetle münhezim olmuş ve şu inhizâmın kahriyle hastalanub Hârizm'e avdetinde vefât itmiştir. İlarıslan'dan sonra serîr-i hükûmete cülûs iden küçük oğlu Sultanşah hadîsü's-sinn idi. Vâlidesi Türkan Hatun vesâyetle umûr-ı hükûmeti idâreye başladı. Sultanşah'ın büyük birâderi ve Cend valisi Tekiş babasının vefâtını ve Sultanşah'ın cülûsunu işitdikde Karahıtayîlerden bi'l-istimdâd cem' eylediği ordu ile Hârizm'e hücum iderek Sultanşah mağlûben firâr itmekle Tekiş, Hârizm'i istîlâ ve Türkan Hatun'u i'dâm itdi. Sultanşah, Merv havâlîsinde başına toplanan askerle Nesâ ve Ebîverd şehirlerini bi'l-istîlâ mülûk-ı mucâvireden dahî isti'âne idüb 589 senesine kadar karındaşı Tekiş ile aralarında pek çok muhârebeler vukû' bulmuş olduğu hâlde Hârizm hükûmetini ele getiremeyüb o târîhde dâr-ı bekâya irtihâl ve Tekiş, Sultanşah'ın gâilesinden halâs ile kesb-i istiklâl itmiştir.

Sultanşah'dan münhal Nesâ ve Merv vesâir bilâd-ı Horasan Tekiş'e muntekil olmağla bilâd-ı merkûmeden Nîşâbur'u evvel vakit Kutbüddin, sonra Alâeddin lakabıyla mülakkab olan oğlu Muhammed'e ve Merv'i büyük oğlu Melikşah'a tevcîh eyledi.

590 senesinde Selçukî Melik Tuğrul, Rey şehrine hücum itmekle Hârizmşah tarafında²²¹ orada bulunan İnanç firâr itmiş ve bu esnâda Halîfe Nâsır-Lidînillâh, Melik

²²¹ Tarafında ifadesinde “n” sesini veren “nun” harfi sehven yazılmamış.

Tuğrul aleyhine kıyâm iderek Tuğrul yedinde bulunan bilâdı menşûr ile Hârizmşah’a tevcîh itmekle Hârizmşah askerle Rey şehrine hücum eyledikde Tuğrul harben mağlûb ve maktûl olub Hârizmşah cânibinden Tuğrul’un ser-i maktû’i Bağdad’a gönderilmiştir.

593’de Hârizmşah’ın büyük oğlu ve Merv valisi Melikşah vefât iderek yerine Kutbüddin Muhammed nasb olundu.

594’de Hârizmşah ile Hıtayîler aralarında husûmet vukû’yla Hıtay hanı asâkir-i kesîre ile Hârizm’i muhâsara itdi. Bir şey’e muvaffak olamaksızın avdet itdikden sonra Hârizmşah askerle giderek Buhara’yı zabt eyledi.

595’de hâlifenin emriyle melâhide aleyhinde hareket ve Arslanguşa Kal’asını ba’de’l-istilâ Alamut’a giderek melâhideden yakaladığını i’dâm ile Hârizm’e avdet eyledi. Avdetinden sonra melâhide tâifesi Hârizmşah’ın vezîri Nizâmülmülk Mes’ûd bin Ali üzerine hücum ile vezîr-i müşârünileyhi i’dâm eylediler. Melâhidenin bu hareketi akîbinde Hârizmşah, oğlu Kutbüddin’i askerle gönderüb melâhide yedlerindeki Terşîş Kal’asını muhâsara eyledi. Mahsûrîn arz-ı itâ’at ve Kutbüddin’e yüz bin dinâr i’tâ itmekle beyinlerinde musâlaha mü’akid olmuştur.

596 senesinde Hârizmşah Tekiş, Şehristan nâm beldede fevt omağla na’şı Hârizm’e nakl ve defn olundu. Ve serîr-i hükûmete oğlu Kutbüddin Muhammed cülûs eyledi. Muhammed ol vakte kadar Kutbüddin lakabıyla ma’rûf iken andan sonra Alâeddin deyü telkîb idilmiştir.

Tekiş’in vefâtında oğlu Ali Şah, İsfahan’da idi. Alâeddin’in talebi üzerine Hârizm’e geldikde Horasan harbine me’mûr olub Nîşâbur valiliği de uhdesine tevcîh olundu. Nîşâbur valisi ve Kutbüddin’in birâderzâdesi Hindu Han ammisinden havfen Merv’e firâr ve Horasan’dan bir büyük ordu cem’ine kıyâm eyledi. Şu hareket şâyi’ oldukda Çakır Türkî kumandasıyla Hârizmşah’ın sevk eylediği askere takarrüb itmesiyle berâber Hindu Han’ın cem’iyyeti dağılub kendisi Gazne hükümdârı Gıyâseddin’in yanına kaçdı. Çakır’ın Merv’e duhûlu Gıyâseddin’in mesmû’i oldukda Tâlekân emîri Muhammed bin Cerbek’e virdiği emir üzerine emîr-i müşârünileyh askerle giderek Merverrûd ile Pencdih köylerini istilâ itdikden sonra Merv’de hutbenin

Gıyâseddin nâmına okunmasını veyâhud şehri terk ile çekilmesini Çakır'a bildirdi. Çakır, Muhammed vâsıtasıyla Gıyâseddin'in dâire-i itâ'at ve teba'iyetine duhûl eylediğinden Gıyâseddin bu mu'âmeleyi Alâeddin'in za'fına haml ile Hârizm bilâdını hedef-i ta'arruz itmeğe başlamıştır.

597'de Gıyâseddin asker çekerek Horasan'ın Hârizmşah'a tâbi' olan bilâdını istîlâ ve Hindu Han'a i'tâ itdikden sonra yine Hârizmşah'ın a'mâlinden Serahs ve Tûs ve Nîşâbur'u da zabt itdi. Hârizmşah ise o aralık Hıtayîlerin müdâfa'larıyla meşgûl olduğundan Gıyâseddin'in müdâfa'asına kıyâm idemiyor idi.

598'de Gıyâseddin aleyhine kıyâm iderek derdest eylediği bilâdı terk itmez ise muhârebeye hâzır olmasını Gıyâseddin'e bildirdi. O sırada Gıyâseddin'in karındaşı Şehâbeddin askerinin bir kısmıyla Hind havâlisinde bulunduğundan avdetine kadar Gıyâseddin Hârizmşah'ı mürâsele ile oyalamak istedi ise de Hârizmşah şu mürâseleden maksad ne olduğunu anlamakla Gıyâseddin'in Horasan'da nâibi bulunan Alâeddin Gûrî'ye kâsid irsâl ve Nîşâbur'dan çeklimesini tebliğ itdi. Alâeddin yedindeki bilâdın esbâb-ı muhâfızasını mülâhaza üzere iken Hârizmşah, Nesâ, Ebîverd ve Merv bilâdını zabt ile Hindu Han'ı kaçırdıktan sonra yüzünü Nîşâbur'a çevirüb Alâeddin müdâfa'aya i'tinâ göstermiş olduğu hâlde Hârizmşah iki ay müddet Nîşâbur'u hasren tazyîk ve emân ile zabt ve teshîr itmiştir.

Hârizmşah bundan sora Serahs şehrini ele getirüb Serahs'dan ayrıldıkda Tâlekân üzerine sevk eylediği asker orada bulunan Muhammed bin Cerbek'e galebe itdi ise de Muhammed'in pusuya vaz' eylediği asker bağıteten çıkub Hârizmîlere galebe eylediğinden Hârizmşah musâlahaya râğbet gösterdi. Aldığı cevâbdan ibâret olduğu anlaşılmakla Hârizmşah husûmete devâm ve giderek Herat'ı muhâsara eyledi. Ve Tâlekân'da bulunan Muhammed bin Cerbek dahî bir taraftan hareketle galebe itdi. Hârizmşah ise Herat'ın muhâsarasını iltizâm ve şu muhâsara-yı teşdîde kırk gün müddet devâm itmiş iken zaferyâb olamayub Tâlekân'a giden askerinin inhizâmını da işitmiş ve Gıyâseddin'in Hind'e gitmiş olan birâderi Şehâbeddin askerle avdet idüb Gıyâseddin'in kuvveti ehemmiyet kesb eylemiş olduğundan Herat emîri bulunan Ömer el-Mirganî ile akd-i musâlaha ve avdet itdikden sonra Gıyâseddin'in birâderi Şehâbeddin askerle Hârizmşah üzerine gideceği sırada Gıyâseddin'in vefâtı vukû' buldu.

600 senesinde Hârizmşah Alâeddin Muhammed be tekrâr askerle Herat'ı muhâsara iderek zafer bulamadığından Serahs'a gitdi. O sırada ikâmet eylediği esnâda Şehâbeddin askerle Hârizm tarafına doğru açıldığını²²² işidüb sür'atle Serahs'dan hareket ve Şehâbeddin'in askerle Hârizm arasındaki tarîki zabt ile aralarında kıtâl-ı şedîd cereyân itmiş ve iki taraftan pek çok asker maktûl olmuştur. Bu muhârebelerde Hârizmşah askerce zâyî'ât-ı külliyyeye uğradığı gibi Etrâka karşı dahî başkaca bir hezîmete uğramış ve kendisi yedi neferle firâr iderek emvâl ve hazâini kâmilten Etrâkın eyâdî-i iğtisâblarında kalmıştır.

602 târîhinde Hârizmşah, Belh şehrini ve Horasan bilâdından Gûrîlerin ellerindeki mahalleri harben istîlâ itdikden sonra Termene şehrini de ele getirmiştir.

Yine sene-i mezkûrede on bin kadar süvârî bilâd-ı Cebel'e sevk ile oraları istîlâyâ kıyâm eyledi. O aralık Cebel sâhibi Aydoğmuş, Erbil sâhibi Muzafferüddin ile muhârebe idiyor idi. Hârizmîler, Zengân'a vâsıl olduğu haberini aldıkda Erbil'e avdetle gösterdiği müdâfa'a-i şedîdede Hârizmîler akbeh-i²²³ hezîmetle münhezim olub askerinin birazı firâr ile kurtuldu mâ'adâsı kılıcdan geçirildi.

603 senesinde Hârizmşah, Tâlekân şehrini ve 604'de Mâverâü'n-Nehir bilâdını zabt itdi.

Sene-i merkûmede Hârizmşah, Etrâk-ı Hıtâ ile harb iderken bozulub ümerâsından Şehâbeddin İbn-i Mes'ûd ile berâber yed-i esârete tutuldu. Lâkin Hıtayîler, Hârizmşah'ı tanıdıklarından bir takrîb ile halâsına çâre bulunmak için İbn-i Mes'ûd, Hârizmşah'ı kendi gulâmı sıfatında gösterdi. Hârizmşah da o sıfatı iltizâm itdi. İbn-i Mes'ûd nefsi için fidye-i necât vermek üzere Hıtayîleri bi'l-irzâ bedel-i fidyeyi getirmek için gulâmı sıfatında bulunan Hârizmşah'ı Hıtayîlerin muvâfakatları ile yola çıkarub Hârizmşah bu takrîb ile yakayı dest-i esâretten kurtarmış ve Hârizm'e ba'de'l-vusûl İbn-i Mes'ûd'un fidye-i necâtını irsâl ve anı da tahlîs itmiştir.

²²² Açıldığını ifadesinde “dal” harfinden sonra sehven fazladan bir “nun” harfi yazılmış.

²²³ Akbeh ifadesinde “a” sesini veren “elif” harfi matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

Hârizmşah'ın esâretinden sonra birâderi Ali Şah ma'dûmiyeti i'lân ve hükûmeti zabt itmiş idi. Müşârünileyh avdet itdikde Ali Şah havfa zehâb ve Fîrûzkûh'da bulunan Gıyâseddin Mahmûd Gûrî'nin yanına firâr eyledi.

Hârizmşah ümerâsından Emîr Melik vâsıtasıyla asker gönderüb hem Ali Şah'ı, hem de Gıyâseddin'i bi'l-ihzâr i'dâm itdirdi.

Gıyâseddin Mahmûd mülûk-ı Gûriyye'nin son keysidir. Bunun maktûliyetiyle hükûmet-i Gûriyye munkarız olub hükûmet-i müşârünileyhâya âid bilâd-ı Hârizmşah'ın memâlikine munzam olduğu gibi Hıtâ hükûmeti de sene-i merkûmede Hârizmşah'ın şiddetiyle munkarız olarak bilâd-ı Hıtâ dahî memâlik-i Hârizmiye'ye munzam olmuştur.

Bundan sonra Mekrân, Kirman, Sind, Gazne bilâdını Hârizmşah istîlâ eyledi. Gerek şu beldele, gerek Hıtâ ve Mâverâü'n-Nehir bilâdına ta'alluk iden vakâyi'-i târîhiye mebâhis-i mahsûsasında mündericidir.

Müşârünileyh Alâeddin Muhammed Hârizmşah, dâire-i istîlâsının tevessü'nden gurûra tesâdüfle Bağdad'a kendi nâmına hutbe okutdurmak ve ismini (sultân) üvânıyla yâd itdirmek merakına düşüb şu arzûsunu istihsâl için Halîfe en-Nâsır-Lidînillâh'a mürâca'at eyledi ise de rûy-i kabûl göremediğinden asâkir-i külliye ile hilâfet-i Abbâsiye aleyhine kıyâm ve Fars, Mâverâü'n-Nehir, Kazvin, Zencan, Ebher, Hemedan, İsfahan, Kum, Kâşân, Azerbaycan şehirlerini harben itâ'ati dâiresine idhâl itdikden sonra yüzünü Bağdad'a çevirdi. Hemedan üç merhale ayrıldıkda be gâyet şiddetli bir soğuka tutulub o havâlîde misli görülmemiş bir derece-i şedîdede karlar dahî yağmakla çâderler, askerler, hayvanlar hep kar altında kaldığından hayvânât ve pek çok asker telef oldu. Havâlî-i mezkûrede ve civârında bulunan ahâlî ve Ekrâd, Hârizmşah'ın ordusunda mevcûd emvâl ve mühimmâtı yağmâya kıyâm eylediler. Hârizmşah, sû-i hâl ile bilâdına çekilüb şu hâdiseden neş'et iden zâyî'ât ve nevâkısı ıslâh ve ikmâl ile uğraşır iken Tatar beliyyesi evc virmeğe başladı.

Bu sırada yine Irak aleyhindeki maksadına vücûd virmek efkârından kendisini alamayub 615 senesi muharreminde Merv'e ve oradan Mâverâü'n-Nehir'e ve ba'dehu Nîşâbur'a giderek cum'a günü minberin yanında cülûs ile Halîfe en-Nâsır-

Lidînillâh'ın hutbesini kat' itmesini hatîbe emr itdi. Ve keزالık zîr-i destinde olan Belh, Buhara, Serahs bilâdının cümlesinde hutbeyi kat' itdirdi ise de Hârizm, Semerkand, Herat bilâdında hutbenin kat' virdi. Umûm ahâlînin ittihâd arasına tâbi' olduğundan bilâd-ı merkûmede kemâkân Nâsır-Lidînillâh nâmına hutbe okunmuşdur.

Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in bâlâda gösterilen felâketi hilâfet aleyhideki efkâr-ı fâsidesinin mücâzât-ı ma'neviyesi olduğu hâlde şu efkâra devâmdan fâriğ olmadığı Bağdadca ma'lûm oldukda Halîfe en-Nâsır-Lidînillâh o aralık Tataristan havâlîsinde neşr-i livâ-yı satvet iden Cengiz Han'ı ba'zı vesâit ile Hârizmşah aleyhinde tahrîk eyledi. Cengiz Han ile Hârizmşah beyninde bir ticâret mu'âhede mün'akid olduğu cihetle Cengiz Han nakz-ı ahdı hoş görmüyor idi. O sırada Tataristan'ın ba'zı tüccârı Hârizmşah'a tâbi' Etrâk vilâyetine gelüb vilâyet-i mezkûre vâlîsi İnalçık bunları câsûs deyü tevkîf ve Hârizmşah'a iş'âr eylediğinden vali-i müşârünileyh Hârizmşah'ın virdiği emir üzerine tüccârı i'dâm itdirdi. Şu hâdise Tatar beliiyesinin memâlik-i İslâmiye'ye tecâvüzüne sebep olmuşdur.

Tüccârın katl olundukları Cengiz Han'ın mesmû'i oldukda İnalçık'ın mukayyeden tarafına irsâlinı Hârizmşah'dan taleb itdi. Hârizmşah redd ile cevâb virdi. Cengiz Han aldığı cevâb-ı reddi müte'âkiben Hârizmşah aleyhine kıyâm gösterdi. Hârizmşah tahkîk için göndermiş olduğu me'mûr döndükde Tatar asâkirinin kesretini ve her birisi kıtâlce asber-i mahlûkât olduğunu, hattâ esliha, elbiselerini, muhtâc oldukları her dürlü eşyâyı elleriyle i'mâl idüb germ ve serd rüzgârdan ve meşâk ve ta'aba mukâvemetden bâk û pervâları olmadığını arz eyledikde Hârizmşah, Cengiz'e karşı bir husûmet kapusu açdığına nâdim ve müte'essif oldu ise de olan olmuş giden gitmiş olduğundan esbâb-ı tahaffuza mecbûriyet gördü.

Keyfiyeti ba'zı ulemâ ve umûm-ı ümerâ ile lede'l-müzâkere Hârizmîlerin satvât-ı mütemâdiye ile korkutmuş oldukları ahâlîye karşı mu'tâdları olan mukâvemeti Tatarlara mukâbil dahî ista'mâl idecekleri mülâhaza-i mağrûrânesiyle Hârizmşah'ın vehmine ehmiyet vermeksizin müte'âkiben muhârebeye karar virdiler.

Cengiz Han ise Hârizmşah'a sefir-i mahsûs irsâliyle *“Tüccârımı i'dâm ve emvâlimi iğtisâb itdiniz. İşte şimdiye değin gözünüzün görmediği bir cem'iyet-i askeriye ile bilâdınıza geleceğim. Mukâvemeti iktidârınız var ise harbe hâzır olunuz.”*

tehdîd-i şedîdini Hârizmşah'a tebliğ itdi. Hârizmşah bu madde için Cengiz Han'ın gönderdiği sefiri kıtâl ile berâber *‘‘Kendisi zahmet çekmesin. İşte ben üzerine geliyorum.’’* cevâbını gönderdi. Ve cem' eylediği bir büyük ordu ile Tataristan'a doğru açıldı. Cengiz Han'a tâbi' olan bilâda ayak basdığı esnâda Cengiz mülûk-ı Etrâkdan Keşli Han ile muhârebeye gitmiş idi. Hârizmşah o aralarda sıbyân ve nisvândan²²⁴ başka bir şey görmedi. Bunları esîr ve emvâl-ı mevcûdelerini iğtinâm iderek avdet eylediği sırada Cengiz Han, Keşli Han muhârebelerinden avdet ve Hârizmşah'ın tecâvüzâtını istihbâr eyledi. Fırtınaya tutulmuş deryâ gibi neşr-i emvâc-ı gazab ve hiddet ve Hârizmşah'ı tenkîlde iltizâm sür'âtla askerinin bir kısmını Hârizmîleri ta'kîbe me'mûr itdi. Hârizmşah henüz bilâd-ı mezkûre hudûdundan çıkmazdan Tatarlar kendisine yetişdiler. Aralarında üç gün üç gice kıtâl-ı şedîd vukû buldu. Hârizmşah askerinden yegirmi bin, Tatarlardan lâyu'ad ve lâyuhsâ maktûl yerlere serildi. Meydân-ı muhârebe kandan bataklıklara döndü. Dördüncü gice iki taraf dahî yorgunluktan bî tâb ve tâkat olduğu hâlde birbirinden ayrıldılar. Hârizmşah askeriyle Buhara'ya, Tatar askeri Cengiz Han'ın yanına avdet eyledi. Hârizmşah, Buhara'ya avdet eyledikde Tatarlar ile arasında parlamış olan âteş-i husûmet artık eflâka ser çekeceğini ve Cengiz arkasını bırakmayacağını bildiğinden Buhara ve Semerkand ahâlîsini kâmilten silâh altına alub zehâyir ve mühimmât-ı lâzıme tehiyye itdikden sonra kendisi cem' ideceği askerle gelinceye kadar basîret üzere bulunmalarını ve Tatarların vürûdlarında harekât-ı tahaffuziyyeye devâm itmelerini cümleye tenbîh ile berâber Buhara'da yegirmi bin, Semerkand'da elli bin asker ikâme ve Horasan'a teveccüh itdi.

Tatarlar, Hârizmşah'ın avdetini müte'âkib pek büyük ordu ile açılıb beş ayda Buhara önüne vâsıl oldular. Buhara'daki asker ve ahâlî müdâfa'a-i şedîde gösterdi. Aralarında üç gün muhârebe imtidâd iderek oradaki Hârizm askeri mahv olacak dereceye geldi. Kal'a derûnunda bulunan bir kuvve-i cüz'iyenin mâ'adâsı leylen Buhara'yı terk ile Horasan'a doğru çekildiler. Sabah oldukda ahâlî Kadı Bedreddin vâsıtasıyla Cengiz Han'dan emân istediklerinden kal'ada mahsûr bulunan Hârizmîlerden mâ'adâsına emân virilmekle 616 senesi zilhiccesinin dördüncü günü

²²⁴ Nisvân ifadesinde ‘‘â’’ sesini veren ‘‘elif’’ harfî matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

Tatarlar, Buhara'ya duhûl ve ahâlîye ta'arruz itmeyüb hükûmete âid zehâyir ve eşyâyı zabt eylediler.

Bundan sonra kal'ada bulunan askerin tenkîl ve ahzları için ahâlîyi harbe sevk idüb kal'anın etrâfındaki hendeki toprak ve ahşâb ile doldurdular. Kal'ada bulunan dört yüz nefer Hârizm askeri metânet-i fevka'l-âde ibrâzıyla on iki gün on iki gice mütemâdiyen mukâteleye devâm ve muhârebelerinden kendi mikdârlarının iz'âfını i'dâm itdiler.

Bi'l-âhere mahsûrînin kâffesi maktûl olub kal'a da zabt olundu.

Cengiz, kal'anın zabtından sonra ahâlîyi yalnız üzerlerindeki elibise ile şehirden taşra çıkarub derûn-i şehirde mevcûd emvâlın kâffesini yağmâ ve ebniyenin cümlesini tahrîb ve imhâ itdirdi. Ahâlî derûnunda köle ve câriye ittihâzına elverişli olmayanları da be tamâmihâ i'dâm itdirüb üserâ-yı mevcûde hakkında fezâyihın envâ'i irtikâb olundu. Şu felâket-i azîmenin cereyânı esnâsında nisvân ve sıbyânın ref' eyledikleri esvât-ı vâveylâ ve feryâd û bukâ dağlara taşlara te'sîr idecek dereceye varmış iken ol melâ'ine te'sîr itmedi. O târîhde ise Buhara²²⁵ dârü'l-ulemâ idi. Kâdîhân İmâm Rükneddin, Sadreddin Han gibi e'âzım-ı fukahâ heb şu hâdisede şehîd olmuşlardır rahmetullah-i aleyhim.

Tatarlar, Buhara'dan aldıkları nisvân ve sıbyânı yalın ayak ve piyâde olarak berâberce Semerkand'a götürdüler. Hârizmşah ise ol esnâda Tirmiz ve Belh arasında bir mahalde idi. Cengiz-i La'în, Semerkand'a yakın vardıkda atluları ilerüye sevk itdi. Piyâdeleriyle ahmâl ve eskâlî ve üserâyı girüde bıraktı ve Semerkand ahâlîsinin ru'b ve dehşetlerini tezyîd için ağır ağır hareketle Semerkand'ın önüne yetişdi. İkinci günü Buhara esîrlerini ahmâl ve eskâl ile birlikde piyâdeler içine karışdırub şu hey'etle Semerkand'a doğru sevk ve ahâlîye kesret-i sevâd irâ'e²²⁶ eyledi. Semerkand'da elli bin kadar Hârizm askeri ve pek çok ahâlî var idi. Hârizm askeri ise Tatarların kulak dolduran hâllerinden dehşete esîr olduklarından korkularından ödleri kopuyor idi. Ahâlînin şec'âtı şiddetle muhârebeye başlayub Tatarları yerlerinden oynatdılar ve hamelât-ı şecî'âne ile hayli mesâfe kadar sürdüler. Lâkin Cengiz'in pusuya vaz'

²²⁵ Buhara ifadesinde sondan "a" sesini veren "elif" harfi sehven yazılmamış.

²²⁶ İrâ'e ifadesinde "â" sesini veren "elif" harfi sehven yazılmamış.

eylediği asker esnâ-yı ta'kîbde çıkub Semerkand ile şüc'ânın aralarına girdiklerinden şu fırka-i şecî'a Tatar fırkalarının aralarına mahsûr kalub harb ide ide ale'l-umûm şehîd olmuşlardır rahimehümüllâh.

Bu vak'a-i müelleme ve müdhişe üzerine artık Semerkand içindeki askerde silâh tutacak yed-i iktidâr kalmadığından bi'l-istimân 617 senesi muharreminde şehri Tatarlara teslîm eylediler. Cengiz-i La'în, Buhara'da yaptığını burada dahî bi'l-icrâ ahâlîden köle ve câriye ittihâzına şâyân olanları esîr ve mâ'adâsını ale'l-umûm katl eyledikten sonra Hârizm askerini de kılıcdan geçirüb şehri serâpâ harâbezâra ve her hatvesini bir mezâra döndürdü.

Bundan sonra her tarafa asker dağıdub “*Hârizmşah, köle bile çıkmış bulunsa derdestine ikdâm ideceksiniz.*” deyü fırka ve müfrezelerine evâmir-i umûmiye virdi. Tatarların her tarafa yayılan şedâid-i müdhişeleri ise dağları ditrettiğinden Hârizmşah'ın yanındaki askerin her birisi bir tarafa kaçdı. Ve kendisi birkaç adamıyla Taberistân Denizi'nin iskelesi olan Abiskun Limanı'nda bir gemiye binüb derûn-i bahrde vâki' bir kal'aya firâr ve orada makhûren terk-i hayat müste'âr eyledi (617).

Müşârünileyh Hârizmşah Alâeddin âlim, fâzıl, fakih, muhib-i ulemâ idi. Dâire-i istîlâsını tevsî' eylediği esnâda Tatarlardan mâ'adâ bilâd-ı ahâlîsi yüzünden zarara tesâdüf itmeyüb herkes mu'âmelesinden hoşnûd olmuş idi. Hilâfet-i Abbâsiye hakkındaki sû-i fikrinin mücâzât-ı ma'neviyesine tesâdüfle Hemedan ile Irak beyinde tesâdüf eylediği zâyî'ât-ı azîmiyeyi Tatarlara karşı gösterdiği mu'âmelât-ı gâfilâne te'âkub eyledi. Hadd-i Irak'dan Türkistan'a kadar kaffe-i memâlik ve Hind'in ba'zı mahalleri ile Sicistan, Kirman, Taberistân, Gazne, cebel-i Horasan ve Fars bilâdının ba'zıları dâire-i mülküne dâhil olub nâil olmuş olduğunu tena'um ve te'azzüme mülûk-ı Selçukiyenin hiçbirisi nâil olmamış idi. Mukadderât-ı ilâhiyeden neş'et iden Tatar hâdisi üzerine az vakit içinde azimet ve satveti müzmahil ve her dürlü ni'met ve kudreti zâil olduğu hâlde bir kal'ada rûhunu kâbızü'l-ervâha teslîm itmişdir.

Cengiz-i Hûnrîz, Buhara ve Semerkand şehirlerini berbâd eyledikten sonra Mâzenderân, Hemedan, Azerbaycan, Merâga, Derbend, Şirvan, Lân, Kıpçak, Horasan bilâdını pâymâl ve ahâlîsini istîsâl iderek ayak basdığı yerleri dolu değmiş tarlalara döndürdü. Pek büyük bir ordu dahî sevk ile Hârizm'i taht-ı muhâsaraya aldı.

Hârizm'de ise asker ve ahâlî lâyu'ad ve lâyuhsâ eyledi. Şu asker ve ahâlînin muhâsaralara gösterdikleri mukâvemet târîhlerinde lisân-ı te'accüble zikre şâyân olacak bir derecede vukû' bulmuşdur. Hârizm'deki cem'iyet-i umûmiyenin Tatarlara karşı müdâfa'aları beş ay mümted oldu. Mahsûrîn sûr ile mahfûz olduklarından Tatarları büyük büyük zâyî'âta uğratdılar. Ne çâre ki mahsûrîn her taraftan ümîd-i istimdâdları zâil²²⁷ ve Tâlekân'ı merkez ittihâz itmiş olan Cengiz-i La'ın tarafından muhâsaralara harıl harıl gönderilen kuvve-i imdâdiye müteselsil idi. Tatarlar bi'l-âhere şehri mahalle be mahalle istîlâ eylediler. Bir mahalle istîlâ gördükde ahâlîsi başka mahallelüler ile birleşüb mukâvemete devâm ve ahâlîden nisvân ve sıbyân bile merdâne-i muhârebeye ikdâm idiyorlar idi. Tatarlar şehri tamâmıyla zabt itdikleri vakit kör, topal gibi amelmandeler kalub mâ'adâsı ale'l-umûm şehîd olmuş idi. Şehrin her tarafını yağmâ ve tahrîbât ile ma'mûriyeti imhâ itdikden sonra Nehr-i Ceyhun'un seyrini hedm ile şehre su bağladılar. Şehrin mevki'i serâpâ su içinde kaldı.

Hârizm mahsûrlarının Tatarlara karşı vukû' bulan muhârebeleri hiçbir mahaldeki mukâvemete kıyâs kabûl ider şey değil idi. Başka beldelede istîmân ve kabûl-ı hızlân ile dehâlet idenler ve eyâdî-i esârete tutulanlar çok idi. Hârizm'deki asker ve ahâlîden nisvân ve sıbyâna varınca bir nefer bile ne yed-i esârete tutuldu, ne de rûy-i dehâlet gösterdi. Hepsi harben şehîd oldular. Rahimehümüllâh-u Te'âlâ.

Hârizmşah müteveffâ Alâeddin Muhammed'in oğlu Celâleddin Mengübars, Gazne valisi idi. Mezkûr 617 senesinde Cengiz, Horasan'ı berbâd itdikden sonra Gazne'ye bir büyük ordu gönderdi. Celâleddin babasının askerinden selâmet bulanları yanına toplayub Gazne'yi muhâfaza için tedârikât-ı mümküni ikmâl itmiş idi. Cengiz, Gazne'ye doğru yola çıkardığı orduyu Belek nâm mevzi'de karşılayub aralarında üç gün üç gice kıtâl-ı şedîd imtidâd ve Tatarları berbâd etmekle cünûd-i Müslimînin eyâdî-i kahr ve satvetlerinden girîbân hayatlarını kurtarabilenler Tâlekân'da bulunan Cengiz Han'ın yanına kaçdılar.

²²⁷ Zâil ifadesinde “â” sesini veren “elif” harfi matbaa hatasından kaynaklı yazılmamış.

Şu muzafferiyetin etrâfa şüyû'nu müte'âkib Herat ahâlîsi valileri Emîr Kebîr Melik Han kumandasıyla o havâlîdeki Tatarları tepeldiler ise de Cengiz müte'âkiben asâkir-i kesîre sevkiyle Herat'ı zabt ve tahrîb eyledi.

Celâleddin galebeden sonra Cengiz'e adam gönderüb yine muhârebeye hâzır olduğunu bildirdi. Cengiz mukaddemki ordudan büyük bir ordu tertîb ve ba'zı evlâdını da şu orduya terfîk ile sevk idivirdi. Celâleddin, Cengiz'in askerini Kâbil civârında karşılayub sell-i seyf besâlet ve mukaddemki muhârebeden ziyâde dûçâr-ı hezîmet eyledi. Bu hezîmetin akîbinde Tatar ordusundaki eşyâ ve mühimmât be tamâmihâ guzzât-ı Müslimînin eyâdî-i iğtinâmlarında kalub bilâd-ı sâireden esîr itmiş oldukları Müslimîn dahî esâretten kurtardılar.

Hayfâ ki bu dâr-ı muhemmen medâr-ı dünyada her safâyı bir kederin ta'kîb itmesi âlemin hâl ve şânı îcâbâtından olduğundan akîb-i muzafferiyetinde yüz gösteren bir vak'a-i nâgeh zuhûr-ı mûcib-i inkılâb ve Tatarlara karşı o sırada te'essüs iden sedd-i sedîd muvaffakiyet o vak'a üzerine harâb olub gitmiştir.

Etrâk-ı Halaç'dan Seyfeddin Buğrak nâm emîr-i dilîr asâkir-i kesîre ile Celâleddin'in askerine iltihâk itmiş ve şâhid-i muzafferiyet şu zâtın himmet ve mu'âvenetiyle yüz göstermiş idi. Herat valisi Emîr Kebîr Melik Han ile Emîr Buğrak aralarında taksîm-i ganâimden dolayı ihtilâf nümâyân olub şu ihtilâf kıtâlî mûcib oldu. Beyne'l-kıtâl Emîr Buğrak'ın birâderi maktûl olduğundan Buğrak müte'essiren askerden mufâratle Hindistan yolunu tutdu. Şüc'ân askerinin bir büyük kısmı dahî ayrılıb Buğrak'a refâkat itdiler. Celâleddin sür'atle yetişüb yalvara yalvara Buğrak'ın avdetini niyâz ve gözlerinden yaşlar döküb huzûrunda tezellül ibrâz eyledi ise de îâdesine muvaffak olamadı. Bu hâdise-i nusret-i fersâ-i asker içinde bir mâtem-i azîm teşkîl iderek kuvvetleri za'fa mübeddel oldu. Bunu müte'âkib Cengiz Han kuvvetinin bir kısım-ı azîmi ile Celâleddin'in askerine hücûm gösterdi. Celâleddin askerinin za'fını gördüğünden muhârebeye durmaksızın Hind'e doğru hareketle Sind Nehri kenârına yetişdi ise de geçmek için sefine bulamadı. Ubûra çâre ararken Cengiz Han'ın askeri baş göstermeğe başladı. Bir taraftan tuğyân-ı miyâh, diğer taraftan bir azîm-i ordu-yı gümrâh Celâleddin'in askerini ortaya alub aralarında parlayan nâire-i harb ve kıtâlin alevi göklere ser çekti. Ma'rekede akan kanlardan Nehr-i Sind'in suları lâle-i reng olmuş ve ümîd-i necâtın fıkdanından nâşî asâkir-i Müslimînin hiçbirisinde ölüm

korkusu kalmamış idi. İzzet-i muvahhidînin o fırka-i kalîlesi cebhâneye isâbet iden şerâre gibi mevcûdlarının iz'âf ve muzâ'afı olan o cesîm Tatar ordusuna saldırub gösterdikleri sademât-ı ateşin Tatarlara parmak dişletti. Kıtâl üç gün üç gice mümted ve Emîr Kebîr Melik Han ile çok asker-i İslâm maktûl oldu. Tatarların maktûl ve mecrûhları ise lâyu'ad ve lâyuhsâ idi. Hamelât-ı mütevâliden iki tarafa da bir derecede yorgunluk ârız oldu ki silâh kullanmağa ellerinde tâkat kalmadı. Bu muhârebeye Tatarlar asâkir-i Müslimînin birkaç katı zâyî'âta uğradılar. Ne fâide ki bunların arkada ihtiyât ve imdâdları maa'ziyâdetin mevcûd ve Müslimînin ümîd-i istimdâdı mefkûd olduğundan Celâleddin ile yanındaki ölümden kurtulmuş olan Müslimîn tedârik olunan sefineler ile nehrin öte tarafına geçdiler. Ve Tatarlar, Gazne'ye avdetle şehri ihrâk-ı bi'n-nâr idüb ma'mûriyet görmemiş arsa-i hâliyeye döndürdüler (617).

Celâleddin suyu geçdikden sonra ashâbıyla Hindistân'a giderek beş seneye karîb müddet orada kaldı ise de ahvâli muzdarib olduğundan 622 senesinde Kirman tarîkiyle İsfahan'a azîmet eyledi. O târîhde İsfahan, karındaşı Gıyâseddin'in elinde idi. Celâleddin, Fars bilâdının ba'zılarını istîlâ ve Hûzistan bilâdını yağmâ itdikden sonra Merâğa'ya giderek Tatarların yakdıkları yerleri ta'mîr iderken Azerbaycan'da Aygan tâifesi hâdisesi zuhûra gelmiş ve bu hâdiseyi ba'de'l-izâle Tebriz'i feth itmişdir.

Azerbaycan sâhibi Özbek, ekser vakitlerde sarhoş ve ayık zemânında kumar ile meşgûl olduğundan yedindeki bilâdı tecâvüz-i a'dâdan muhâfazaya iktidârı yoğ idi. Civârındaki Gürcistan ahâlîsi Özbek'in o hâllerinden istifâde ile Azerbaycan bilâdını sihâm-ı ta'arruza hedef itmekde ve ahâlî adâlet-i ilâhiye zuhûruna intizâr eylemekde idiler. Celâleddin, Tebriz'i feth itmesini müte'âkib Gürcistan aleyhine neşr-i livâ-yı cihâd ve cereyân iden muhârebelerde Gürcüleri berbâd eyledi (623).

Bundan sonra Ahlat şehrini muhâsara altına aldı ise de ahâlînin gösterdiği müdâfa'a-i şedîde üzerine karlar yağıncaya kadar istîlâ idemediğinden Tebriz'e doğru çekilür iken anı Türkmen'in ba'zı bilâda sarkındılıklarını işidüb tâife-i mezkûreyi tenkîl ve ba'dehu Tebriz'e azîmet itmişdir.

624 senesinde melâhide-i İsmâiliyye tâifesi a'yân-ı ümerâdan birisini öldürdü. Celâleddin askerle bilâd-ı İsmâiliyye'ye giderek şevketlerini kırdıktan sonra

Tatarlardan bir cem'iyetin Damgan şehrine geldiklerini işidüb anlara karşı dahî bir büyük muzzaferiyet kazandı.

625 târîhinde dahî bilâdına tecâvüz gösteren bir cesîm Tatar ordusuyla bi'd-defe'ât muhârebeler iderek ekserinde galebe itmiş idi. Sonra karındaşı Gıyâseddin'in kendisinden ayrılması za'f ve inhizâmını mûcib olmuş ve şu muhârebeden döndükde yine Ahlat şehrini muhâsaraya almışdır. Kış mevsimine kadar muhâsarayı temdîd ve Ahlat köylerinde ehl-i İslâm haklarında mezâlim ve seyyiâtın envâ'nı tecvîz eyledikten sonra Tebriz'e çekildi.

626 senesinde be tekrâr Ahlat üzerine gelüb göstermediği şiddet kalmadı. Ahâlî mukâvemetde fevka'l-âde metânet gösterdiler. 627 senesine kadar Ahlat'ı tazyîke devâm ve sene-i mezkûrede bi'l-istîlâ nüfûs ve ma'mûriyeti imhâ eyledi.

Celâleddin gerek Ahlat, gerek Hûzistan havâlîsinde gösterdiği mezâlim ve irtikâb eylediği fezâyılı Tatarların bilâd-ı İslâmiye'de irâ'e eyledikleri fenâlıklara şebîh idi. İbn-i Esîr gibi sikât-ı müverrihînin bu bâbda yazdıkları tafsilâtın irâdından sarf-ı nazar eyledik.

Selçukiye-i Rûm mülûkundan Alâeddin Keykubad'ın ammizâdesi Ahlat'ın istîlâsında Celâleddin'e yardım itmiş ve bununla Alâeddin arasında husûmet yüz göstermiş idi. Şu husûmet üzerine Alâeddin Keykubad ba'zı mertebe-i vehme zâhib olduğundan sene-i merkûmede mülûk-ı Eyyûbiye'den Melikü'l-Kâmil'in birâderi Melikü'l-Eşref karındaşı tarafından Alâeddin Keykubad'ın iltimâsına mebnî mu'âvenetine me'mûr oldu. Alâeddin ile Melikü'l-Eşref, Sivas'da birleşdikden sonra ikisi birlikde askerle Ahlat'a doğru yola çıkdılar. Azerbaycan a'mâlinden Bâsî Himâr nâm mahalde Celâleddin askerle bunları karşıladı ise de inde'l-muhârebe mağlûben Ahlat'a firâr ve musâlahaya rağbet izhâr itmekle beynlerinde musâlaha mün'akid oldu. Celâleddin, Azerbaycan'a çekilüb Melikü'l-Eşref, Ahlat'a gitdikde şehri harâbezâr ve her hatvesinde Celâleddin'in öldürdüğü mazlûmlardan bir mezâr müşâhede eyledi.

628 senesinde melâhide-i İsmâiliyye'nin istid'âlarıyla Tatarlar, Celâleddin'in aleyhinde yine kıyâm gösterdiler. Celâleddin her ne kadar şücâ'atında yektâ idi ise de kubh-ı sîret ve fesâd-ı ahlâk ile muttasıf idi. Sû-i tedbîri mülûk-ı mücâvireye ve

harekât-ı gaddârânesi umûma nefret virmiş idi. Tatarlar, Rey ve Hemedan beynindeki yerleri bi'l-istîlâ Azerbaycan'ı hedef-i ta'arruz idivirdiler. Bu esnâda Celâleddin'in âtîde beyân olunacak hareket-i mecnûnânesi üzerine vezîri Şerefeddin ile askerinden bir cem'iyyet-i cesîme dahî dâire-i itâ'atinden çıkıdı.

Celâleddin hükûmetinin son günlerinde huddâminden Kılıc nâmında bir oğlana hevâdâr ve her dürlü efkârı şu oğlanın muhabbet ve alâka-i şedîdesiyle târmâr olmuş idi. Tatarlarla muhârebe için askerle Tebriz'den hareket itdikden sonra Kılıc vefât eyledi. Celâleddin, Kılıc'ın vefâtından hüzn-i azîme mübtelâ olub bir sûret-i mezmûmede feryâd û figân ve dürlü dürlü garâbet-i ahvâl i'lân eylemişdir ki şu hâller ne Leylâ'nın Mecnûn'unda, ne de Şîrîn'in Ferhâd'ında görülmüş idi. Cenâzeyi alub Tebriz'e avdet eyledi. Avdet iderken cenâzenin önünde piyâde yürümeleriçün ümerâ-i askerin cümlesine emir virüb Kılıc'ın mevzi'-i vefâtı ise Tebriz'e birkaç fersah uzak olduğundan oradan Tebriz'e kadar ümerâyı askerle berâber piyâde yürütdü. Kendisi ise ata binmeyüb bir hâlet-i mecnûnânede cenâzenin yanı sıra ref'-i âvâz-ı bukâ ve elleriyle başına dizlerine urub edânî-i nâsdan bir süflînin bile irtikâb idemeyeceği münâsebetsizliklerle haysiyeti imhâ ile gidiyor idi. Vezîri ve ümerâsı güc hâl ile kendisini ata bindirdiler. Tebriz'e yakın vardıkda cenâzeyi istikbâl için umûm-ı ahâlînin şehirden taşra çıkmalarını emr itdi. Ahâlîden ağlamayanların katllerine de emir virdi ise de ümerâsı bi'l-ısrar şu fezâhatden kendisini men' eylediler. Şu hallerle berâber cenâzeyi günlerle defn itdirmeyüb her vakit elleriyle dövünür ve savt-i bülend ile hüngür hüngür ağlar idi. Yemekden içmekden çekildi. Kendisine ta'âm götürüldükde izhâr-ı gazab ve hiddetle “*Götürünüz kılıc yesün.*” dir idi. Huddâminden birisi “*Kılıc vefât itmişdir.*” didikde zavallıyı urub öldürdü. Bu madde ümerâsının derûnlarını gayz û gazabla doldurub taraf taraf lisân-ı nefrîn ve teşnî' ile yâd olunmağa başladı. Vezîriyle askerinden çoğunun terk-i itâ'at itmelerine de bu madde sebep olmuşdur.

Celâleddin bu münâsebetsizliklerle iştigâl iderken Tatar ordularının bilâdına ayak basdıkları haberi alınmakla aklı başına gelüb cenâzeyi defn itdirdi ve tedbîre başladı ise de ne nüfûzundan, ne de kimsede muhabbetinden eser kalmış idi. Tâ'atine avdetini vezîre yazub muvâfakatını recâya başladı. Vezîr hukûk-ı sâbıkaya riâyeten avdet itmiş olduğu hâlde Celâleddin birkaç gün sonra vezîri de i'dâm itdirmişdir.

Tatarlar ise kolera²²⁸ gibi Celâleddin'in bilâdına yayılıb taraf taraf neşr-i fesâd ve ayak basdıkları ma'mûreleri berbâd ide ide yürüdüler.

Celâleddin her dürlü kudret ve iktidârdan bî nâsîb kaldığını anlayub hâlîfe-i Abbâsî'ye ilticâ ve mülûk-ı mücâvireden mu'âvenet istid'â maksadıyla Bağdad'a müteveccihen Diyarbekir'e yarım saat mesâfede vâki' köprüye gelüb gice çâderinde uyurken taharrîsine devâm iden Tatarlar çâderini basdılar ise de ele geçmeyüb kendisi Meyyâfârikîn cihetine ve yanında bulunan askerinin her takımı bir tarafa firâr eyledi. Celâleddin, Meyyâfârikîn hükümdârı Şehâbeddin Gâzî İbn-i Melikü'l-Âdil'e ilticâ için Meyyâfârikîn'e müteveccihen bir karyeye yetişdikde Tatarların ta'kîb itmekde olduklarını görmekle karye ittisâlindeki cebele girdi. Cebel ise Ekrâd haydûdlarının mevki'-i şekâvetleri idi. Kürdler, Celâleddin'i soyub öldürmek istediklerinde Celâleddin bunlardan bir Kürd'e kim olduğunu hafiyen tefhîm ve kendisini kurtarır ise bir mansıb-i âlî ile mükâfât ideceğini add itdi. Kürd, Celâleddin'i hânesine götürüb zevcesine tevdi' ve dağda kalan şeylerini getirmek üzere cebele avdet itdikde hânesine başka bir Kürd gelüb Celâleddin'i Ahlat muhârebesinde görmüş olduğundan orada görmesiyle berâber tanıdı. Hâne sâhibi bulunan Kürd'ün zevcesine “*Şu Hârizmî'yi niçün sağ bırakmışsınız?*” didikde karı “*Zevcem yanıma emânet bıraktı.*” söyledi. Kürd “*Şu Celâleddin Hârizmî'dir. Ahlat'da bir kardaşımı öldürdü ki kendisi gibi iki insan değer idi.*” diyerek elindeki harbe ile Celâleddin'i urub öldürdü. (Fî 15 Şevval, Fî Sene 628) Ne'ûz-u Billâh-i Te'âlâ mine'z-zulli ba'de'l-izzehu.²²⁹

Celâleddin leylen Diyarbekir köprüsünden firâr itdiği vakit yanındaki askerinin bir takımı Harran'a, bir takımı Nusaybin, Musul, Sincar, taraflarına dağıldılar. Gerek rüesâ gerek ahâlî, fellâh ve bedevîlere varıncaya kadar zikr olunan asâkir-i müteferrikayı yakalayub Ahlat ve Hûzistan gibi bilâd-ı İslâmiye'de gösterdikleri mezâlimin intikâmını aldılar.

Hârizm'i Tatarlar istîlâ ve Cengiz Han vefât itdikden sonra orada olan Cengiz'den Benî Duşi Han hükûmeti teşekkül eyledi.

²²⁸ “Kolira” şeklinde yazılmış.

²²⁹ İzzetten sonra zilletten Yüce Allah'a sığınırım.

2.8.2.1.4. Hârizm ve Merbûtâtında Benî Duşi Han Hükûmeti (624-699)

Duşi Han, Cengiz Han'ın büyük oğludur. Cuci Han nâmıyla da mezkûrdur. Anası Kankarat kabilesi re'isinin kızı Burya Kuçin²³⁰ nâm hatundur. Merkit kabilesi re'isi bir gice bağteten Cengiz'in kabilesini basub mezbûreyi ol vakit hâmil bulunmuş idi. Ez bir müddet sonra re'is-i merkûm Burya Kuçin'i Cengiz'e iâde itdi. Mezbûre yolda hamlini vaz' iderek Cengiz'in yanına vusûl buldukda Cengiz izhâr-ı meserret ve lisânlarında misâfir ma'nâsına olan Cuci (Duşi) lafzını şu çocuğa isim vaz' itmiş idi. Büyüdükde Cengiz tarafından Hârizm, Deşt-i Kıpkaç vesâir ba'zı bilâd Duşi'ye iktâ' idildi.

Duşi, Cengiz'den altı ay mukaddem ve Cengiz 624 senesinde vefât iderek Duşi'nin yed-i temellükünden münhal olan Hârizm ve bilâd-ı sâire Oktay Kaan'ın fermânıyla Batu Han İbn-i Duşi Han'a tevcîh eylediğinden bilâd-ı mezkûrede Benî Duşi hükûmeti teşekkül itmiştir.

Hârizm'den Narkend'e ve Soğd ve Saray'dan Arrân, Sürâdik, Bulgar, Başgırd, Cudelmân'a kadar mümted olan bilâdın kâffesi Batu Han'ın dâire-i temellüküne ve Şirvan şehirlerinden Bakü ve Demirkapu şu memleketin hudûduna dâhil ve memleket-i mezbûrenin haddi Konstantiniyye civârına vâsıl idi.

650 senesinde Batu Han vefât idüb yerine karındaşı Tutu Han oturdu.

Tutu Han'ın müddet-i hükûmeti iki seneden ibâret olarak 652'de be lâ veled vukû'-i vefâtıyla yerine birâderzâdesi Berke Han İbn-i Batu Han cülûs itmiştir.

Berke Han cülûsu esnâsında Şeyh Necmeddin ashâbından Şeyh Şemseddin Bâhûrî nâm zât Buhara'da mukîm idi. Şeyh-i müşârünileyh Berke Han'ı dîn-i İslâm'a da'vet ve o da kabûl-ı şeref-i İslâmiyet idüb kendi kavmini de İslâm'a haml ve teşvîk ile berâber bilâdının cümlesinde şe'âir-i İslâmiye'yi ikâme ve mesâcid ve medâris inşâ ile ulemâ ve fukahâya râğbet-i azîme gösterdi.

²³⁰ Merkitler tarafından kaçırılan ve o dönem Cengiz Han'ın nişanlısı olan Börte Fuçin Hatun'u Said Paşa, Burya Kuçin olarak zikretmiş.

Hülâgû'nun temellük-ı İslâmiyece vukû' bulan mezâliminin şüyû'i üzerine Berke Han ile vukû' bulan muhârebeleri Benî Hülâgû bahsinde tafsîl olunmuştur.

Berke Han, 665 senesinde fevt olub Mengü Timur bin Togan İbn-i Batu Han serîr-i hükûmete cülûs eyledi.

Mengü Timur'un müddet-i hükûmeti hayli vakit imtidâd itmiştir. Müşârünileyh 670 senesinde askerle Konstantiniyye üzerine gitdikde imparator huzû' ve rağbetle istikbâl iderek beynlerinde husûmete mahal kalmadığından Mengü Timur tecâvûze tasaddî itmeksizin avdet itdi.

680'de Abaka Han'ın müzâheretiyle Şam'a müteveccihen hareket itmiş ve Abaka Han dahî Rahbe'ye nâzil olmuş idi. Mengü Timur, Hama'ya gitdikden sonra Abaka Han ile orada birleşüb Mısır sultanı Mansûr Kalâvûn'un askeriyle Humus önünde bi'l-muhârebe mağlûb olduğu hâlde bilâdına ric'at eyledi.

Mengü Timur, 682'de vefât idüb yerine oğlu Turan cülûs itdi ise de 686'da hükûmetden ferâgat ve terehhüb-i ihtiyâr eyldiğinden oğlu Kula Baga Han serîr-i hükûmete oturdu.

Kula Baga Han, bilâd-ı Korak üzerine gazâ iderek Duşi Han ahfâdından ve bilâd-ı şimâl hükümdârlarından Nogayna bin Tatar'ı²³¹ askerle sevk eyledi. Nogayna, bilâd-ı Korak'ı gâretle hayli tecâvüz gösterdi ise de şiddet-i şitâya tutulub askerinin çoğu sağukdan ve aclıktan helâk olduğundan avdet itmiş olduğu hâlde Kula Baga şu mu'âmeleden müte'essir olub Nogayna'yı muâheze tasavvurunu iltizâm eyledi. Nogayna şu maksadı hiss idüb bi'l-âhere aralarında açığa uran husûmet harbi müntic olmağla şu husûmetin esnâ-yı cereyânında ve 690 senesinde ba'zı ümerânın gadriyle Kula Baga maktûl olub yerine Tagatay bin Mengü Timur oturdu.

Tagatay'ın cülûsundan sonra Nogayna kendi bilâdına çekilerek Kula Baga aleyhinde gadr-ı irtikâb itmiş olan ümerânın i'dâmlarını Tagatay'dan taleb etmekle Tagatay ümerâ-i merkûmenin hepsini i'dâm idivirdi.

²³¹ Said Paşa'nın "Nogayna bin Tatar" olarak zikrettiği şahıs, Nogay Han namı diğer İsa Nogay olan Moğol lideridir.

Bundan sonra Nogayna ile Tagatay aralarında husûmet zuhûruyla Nogayna istibdâd-ı iltizâm Kırım havâlisiyle sâir ba'zı bilâdı istîlâ iderek tecâvüzâtından çok yerler yıkılmış ve 699 senesinde Tagatay ile aralarında vukû' bulan muhârebede Nogayna maktûlen vefât idüb gâilesi zâil²³² olmuştur.

Şu hükûmetin²³³ bakiye-i vakâyî'i kitâb-ı sâlisde yazılacaktır inşallah-u te'âlâ.

2.8.3. İKİNCİ MEBHAS

2.8.3.1. TÜRKİSTAN DÂİRESİNDEN TOHÂRİSTAN TÂRÎHİ (64-617)

Tohâristan memleketinin kâ'idesi Belh şehri olup bilâd-ı meşhûresi Belh, Velvâlec, Tâlekân, Fâryâb, Ming, şehirleridir. Cûzcân nâhiyesi şu dâire merbûtâtındandır.

Hazreti Ömer radiyallahu anh efendimizin vefâtından sonra Horasan ahâlîlisi nakz-ı ahd itmişler idi. Basra valisi Abdullah bin Âmir, 31 senesinde Horasan bilâdını be tekrâr dâire-i itâ'ate idhâl itdikden sonra Ahnef bin Kays'ı Tohâristan bilâdının fethine me'mûr eyledi. Ahnef muahharan Rüstâk Ahnef deyü şöhet viren Sevâncerd karyesine giderek orayı bi'l-musâlaha zabtdan sonra ilerüledikde Cûzcân, Tâlekân, Fâryâb bilâdlarıyla sâir bilâd-ı Tohâristan ahâlîsi bi'l-ictimâ' Sagâniyân hükümdârı da bunlara mu'âvenet olduğu hâlde Ahnef ile mukâtele eylediler. İslâm askeri gâlib ve ahâlî-i merkûmeden muhârebe idenlerin ekseri maktûl oldu. Bundan sonra Ahnef askeriyle Merverrûd'a avdet ve a'dânın birtakımı Cûzcân'a iltihâk itmiştir.

Ahnef avdetini müte'âkib Akra' bin Hâbis'i askerle Cûzcân'a gönderdi. Akra' harben Cûzcân'ı ve Tâlekân ve Fâryâb'ı feth itdikden sonra Tohâristan'ın kâ'idesi olan Belh şehrine yürüdükde dört yüz bin ve alâ-i rivâyetin yedi yüz bin dirhem cizye üzerine akd-i musâlaha itmekle Basra valisi Abdullah bin Âmir tarafından Esîd bin Müteşemmis, Tohâristan vilâyetine âmil nasb idilmiştir.

İbn-i Âmir, o havâlîce ikmâl-ı fütûhât itdikden sonra umre için Mekke-i Mükerreme'ye azîmetle Horasan'a Kays bin el-Heysem'i istihlâf eyledikde Kays,

²³² “Zâil” ifadesinde “â” sesini veren “elif” harfi, matbaa hatasından ötürü eksik çıkmış.

²³³ “Hükûmetin” ifadesinde “t” sesini veren “te” harfi sehven yazılmamış.

Tohâristan'ın henüz feth olunmuş olan bilâdını istîlâya kıyâm ile Sincan'a kadar ilerüledi. Ve Sincan ahâlîsi müdâfa'a göstermekle orayı dahî hasren istîlâ eyledi.

Tohâristan bilâdı feth idildikten sonra Horasan'a merbûten âmiller ile idâre olunurken beyne'l-ashâb nümâyân olan ihtilâf ve münâza'a sırasında bilâd-ı merkûme ahâlîsi dâire-i itâ'atden çıkmış idi. Muâviye cânibinden Basra valiliğine nasb idilen Abdullah bin Âmir'in esnâ-yı vilâyetinde ve 43 târîhinde Horasan'a me'mûr Abdullah bin Hâzim bilâd-ı mezkûreyi be tekrâr harben istîlâ eyledi.

45 târîhinde ahâlî-i merkûme yine muhâlefete kıyâm gösterdiler. Basra valisi Ziyâd bin Sümeyye cânibinden Horasan vilâyetine âmil ta'yîn olunan Hakem bin Amr el-Gıffârî, Tohâristan'a gazâ ve emvâl-ı kesîre iğtinâm itmiştir.

Tohâristan 64 senesine kadar Horasan valilerinin âmilleriyle idâre olundu. Sene-i merkûmede Bükeyr bin Vişâh, Tohâristan'da âmil idi. Bükeyr'in me'mûriyeti 72 senesine kadar mümted olub o târîhde Horasan valisi bulunan Abdullah bin Hâzim'in Abdülmelik bin Mervân'a muhâlefet göstermesi cihetiyle Abdülmelik, Horasan vilâyetini Bükeyr bin Vişâh'a tevcîh ile İbn-i Hâzim'in tenkîline emir virdi. Merv'e sekiz fersah mesâfede vâki' bir karye önünde bi'l-muhârebe İbn-i Hâzim maktûl olmuşdur.

Bundan sonra Abdülmelik tarafından Horasan valiliğine ta'yîn olunan Emîn bin Abdullah, Tohâristan vilâyetini yine Bükeyr'e tevcîh itmek istedi ise de Bahîr bin Verkâ'nın tahzîriyle şu fikirden sarf-ı nazar iderek Mâverâü'n-Nehir bilâdının fethi için gönderdiği askere Bükeyr'i dahî terfîk itmiş idi. Bükeyr ile Abdullah bin Emîr aralarında ihtilâf ve münâza'a vukû'yla şu münâza'a sırasında Bükeyr maktûl oldu.

Bükeyr'in Tohâristan'dan azlinden berü Tohâristan bilâdının merkezi olan Belh şehr ve havâlîsi dâire-i itâ'atden hurûc itmiş idi. 77 senesinde Abdullah, Belh Nehri'ni geçüb gazâyâ tasaddî eyledi. Ahâlî kendisini askeriyle berâber muhâsara altına²³⁴ aldıklarından hepsi helâka takarrüb itmiş iken güç hâl ile muhâsaradan kurtulub Merv'e avdet eylediler.

²³⁴ “Altına” ifadesinde “l” sesini veren “lam” harfi matbaa hatasından kaynaklı eksik çıkmış.

80 târîhinde Horasan valisi bulunan Mühelleb bin Ebû Sufre, Belh Nehri'ni ubûr ile Keş nâhiyesine nüzûl itmiş ve Türkistan bilâdından Huttel hükümdârı Şebel'in ammizâdesini derdest ve i'dâm itdikden sonra oğlu Yezîd'i askerle gönderüb Şebel'in kal'asını taht-ı muhâsaraya almış olduğu hâlde beynlerinde musâlaha vukû' bulmuştur. Bunu müte'âkib Mühelleb dîğır oğlu Hubeyb'i Buhara üzerine sevk eyledi ise de fethe vakıf olamayub Mühelleb iki sene müddet Keş'de ikâmetle o havâlî ahâlîsi fidye-i necât i'tâ itmek üzere aralarında musâlaha mün'akid oldu.

Şu târîhden sonra Haccâc ile Abdurrahman bin Eş'as beyninde ihtilâf ve muhârebe zuhûr ile bilâd-ı Türkistanca fütûhât te'ehhür eylediğinden Mühelleb ilerülemeğe muvaffak olmaksızın Keş nâhiyesinde ikâmet idüb oğlu Yezîd, Belh havâlîsinin idâresiyle meşgûl oldu.

82 senesinde Mühelleb vefât idüb Horasan vilâyeti valiliği oğlu Yezîd uhdesine tevcih olunmuş ve Tohâristan bilâdı dahî kemâkân Horasan a'mâlinden ma'dûd olmuştur.

85 târîhinde Horasan vilâyeti valiliğine ta'yîn kılınan Mufaddal bin Mühelleb, Tohâristan bilâdından Âherûn ve Şûmân nevâhîsini teshîr eyledi.

Bundan sonra Tohâristan ahâlîsi kendi re'islerine itâ'atle Horasan vilâyeti hükûmetine izhâr-ı isyân eylediler. 86 senesinde Horasan vilâyeti valiliğine me'mûr Kutaybe bin Müslim askerle giderek tazyîk eyledikde ahâlî fidye-i necât i'tâsıyla sulhen dâire-i itâ'ate dâhil olmuşlardır.

Kutaybe, ba'de'l-musâlaha Merv'e avdetle karındaşı Sâlih bin Müslim'i askerle Tohâristan'a ikâme²³⁵ itmişdi. Sâlih, bilâd-ı Türkistan'dan Üreşt ve Fergana ve Ahşetikes beldelerini feth eyledi. Şu sırada Belh ahâlîsi muhâlefete kıyâm itdiler ise de bi'l-muhârebe yine dâire-i itâ'ate idhâl olundular. Belh ahâlîsiyle muhârebede Bermek'in zevcesi Kutaybe'nin karındaşı Abdullah bin Müslim'in yed-i esâretine geçmişti. Abdullah ile mezbûre beyninde vâki' cereyânıyla mezbûre hâmile olmuş ve muahharan Abdullah vefât iderek merkûme-i zevci Bermek'e iâde olunmuş idi. Mezbûreden tevellüd iden oğlu Hâlid, hulefâ-i Abbâsiye zemânında kesb-i iştihâr iden

²³⁵ İkâme ifadesinde "i" sesini veren "elif" harfi sehven yazılmamış.

Hâlid bin Bermek olmağla mezbûre-i zevci Bermek'e iade olunduktan sonra Hâlid tevellüd eylediğinden Bermek Veled-i Ferrâşî add olunmuştur.

Kuteybe'nin Buhara vesâir bilâd-ı Türkistanca olan fütûhâtı bahs-i mahsûsunda tafsîl olunacaktır inşallah-u te'âlâ.

Şu dâire-i merbûtâtından Tâlekân şehri dahî Kuteybe'nin 90 senesi fütûhâtındandır. Kuteybe, Tohâristan bilâd-ı meftûhasına 91 senesinde birâderi Ömer bin Müslim'i âmil ta'yîn eyledi.

Sene-i mezkûrede Tohâristan bilâdından Cûzcân şehir û nâhiyesi Kuteybe'nin himmetiyle feth olunmuştur.

Yine sene-i merkûme Tohâristan bilâdından Şûmân nâhiyesi hükümdârı Kuteybe'nin orada bulunan âmilini tard itmekle hükümdârın dâire-i itâ'atine avdeti için gönderilen me'mûrlar mukâteleye tesâdüfle şu me'mûrlardan Ayyâş, altmış kadar cerîha alub müte'essiren vefât eyledi. Keyfiyet, Kuteybe'nin mesmû'i oldukda askerle giderek hükümdârın kal'asını bi'l-muhâsara tazyîk ile galebe ve derûnunda bulunan nüfûsundan şâyân-ı esâret olanları esîr itdikten sonra dâire-i itâ'atden çıkmış olan Keş ve Nesev ve Fâryâb şehirlerini de harben istîlâ ve Merv'e avdet itmiştir.

98'de Kabîsa bin Hâtim, 103'de Nasr bin Seyyâr, 104'de Kuteybe bin Müslim bin Amr, 106'da yine Nasr bin Seyyâr, 107'de Müslim bin Abdurrahman el-Bâhilî, 109'da Yahyâ bin Dabîa, 110'da yine Müslim bin Abdurrahman, 111'de Sûre bin Hür et-Temîmî, 112'de Umâre bin Harîm, 114'de Nasr bin Seyyâr en-Necîbî, 116'da Süleyman bin Abdullah bin Hâzim, Tohâristan'a vali ta'yîn olundu.

118'de Horasan valisi Esed bin Abdullah, bilâd-ı Tohâristan'dan ol vakte kadar feth olunmamış olan Batûşkân Kal'asını feth itmiştir.

Esed bin Abdullah sene-i merkûmede Belh medînesini kâ'ide-i hükûmet ittihâz ile devâvîni Merv'den oraya nakl eyledi.

119'da Esed, hakan-ı Türk ile muhârebeye gittiğinden Kirmânî bin Ali'yi Belh'e istihlâf ve muzafferin Belh'e avdet itmiştir.

Esed'in bilâd-ı Huttal ve hakan-ı Türk ile vukû' bulan muhârebeleri bahs-i mahsûsunda yazılacaktır inşallah-u te'âlâ.

120 senesinde Esed bin Abdullah, Belh'de vefât idüb yerine nasb olunan Nasr bin Seyyâr, Horasan vilâyeti merkez-i hükûmetini Merv'e nakl ile Müslim bin Abdurrahman bin Müslim'i Belh'e âmil nasb itdi.

128'de Muâz bin Cebele, 129'da Ziyâd bin Abdurrahman el-Kuşeyrî, Belh'e âmil ta'yîn olunmuşdur.

Sene-i merkûmede Ebû Müslim-i Horasânî, Nakîb Ebû Dâvûd ile Amr bin A'yen'i Tohâristan'a ve Ebû Âsım Abdurrahman Selîmî'yi bilâd-ı Tohâristan'dan Tâlekân'a dâ'î ta'yîn ve irsâl itmekle müşârünileyhim azîmet ve emr-i da'vete devâm eylediler.

Yine sene-i merkûmede Ebû Müslim cânibinden Tohâristan vilâyeti valiliğine Muhriz bin İbrâhim nasb olundu.

Nakîb Ebû Dâvûd, 130'da Tohâristan bilâdının Belh'den mâ'adâsını dâire-i bî'ata idhâl ve Belh'e teveccüh eyledikde ahâlî Ziyâd bin Abdurrahman ile berâber Cûzcân'a doğru hareket eylediklerinden Ebû Dâvûd refâkatindeki askerle üzerlerine varub harben galebe itmekle ahâlî-i merkûme münhezimen Tirmiz'e çekildiler. Ebû Dâvûd, Belh şehrini istîlâ idivirdi.

Bundan sonra Ebû Müslim, Ebû'l-Meylâ Yahyâ bin Nuaym'ı Belh'e âmil ta'yîn ile kendisinin avdetini Ebû Dâvûd'a yazdığından Ebû Dâvûd Yahyâ'yı Belh'e ikâme ile avdet itmişdir. Ebû Müslim bunu müte'âkib Yahyâ'yı azl ile Osman bin Kirmânî'yi Belh'e âmil nasb eyledi.

Ziyâd bin Abdurrahman, Tirmiz havâlîsinde cem' eylediği askeri karındaşı Müslim ile Belh'e sevk iderek Müslim harben galebe ve Belh'i zabt eylediği cihetle Osman bir kuvve-i askeriye cem' ve Nadr bin Ceyh ile birlikde Belh'e hücum iderek Müslim bin Abdurrahman'ı askeriyle berâber Belh'den ihrâc eyledi ise de ta'kîb-i iltizâm itmediğinden Müslim, Belh'e ric'at ve Osman'a galebe itmişdir.

Bundan sonra Ebû Müslim tarafından Belh'e âmil nasb idilen Nakîb Ebû Dâvûd, Belh'i istîlâ eyledi.

132 târîhinde Devlet-i Abbâsiye teşekkül iderek Horasan vilâyeti Ebû Müslim'e tevcih olunmağla Toharistan bilâdı dahî Horasan vilâyetine ilhâk ve Ebû Müslim cânibinden bilâd-ı mezkûreye Ebû Dâvûd âmil nasb idildi.

Târîh-i mezkûreden sonra Belh vesâir Toharistan bilâdı Horasan vilâyetine merbûten âmillerle idâre olunmuş ise de tertîb üzere şu âmillerin isimlerine zaferyâb olunamadı.

Bilâd-ı mezkûre, 205 senesinde Horasan emâretine ilhâken Tâhir bin el-Hüseyn'in ve andan sonra Âl-i Tâhir'in a'mâlinden ma'dûd olduğu hâlde 257 senesinde bilâd-ı merkûmeyi Ya'kûb bin Leys es-Saffâr ve 287 senesinde İsmâil bin Ahmed Sâmânî istîlâ itmiş ve Benî Sâmân'dan sonra Âl-i Sebük Tegin'in hükûmetine müntakîl olmuşdur.

Selçukiye-i Horasan bahsinde tafsîl olunduğu üzere Sultan Mesûd ile Selâcika aralarında fitne-i azîme vukû'ndan sonra 432 senesinde Belh'i Sultan Tuğrul'un karındaşı Dâvûd istîlâ eyledi.

584 senesinde Belh nevâhîsinde Sultan Secer'le Guz tâifesi aralarında bir ma'reke-i azîme vukû'yla tâife-i merkûme Belh şehrine duhûl ve ahâlînin emvâlini yağmâ ile fukahâyı ve ahâlînin ekserini i'dâm ile medreseleri tahrîb itmişlerdir.

Bundan sonra Belh ve Toharistan bilâdı hükûmet-i Gûriyye'ye intikâl eyledi. Gûrîlerden sonra Guzların eyâdî-i istîlâlarına geçüb 558'de hükûmet-i Gûriyye ile Guz tâifesi arasında vak'a-i azîme vukû'yla Belh şehri kıtâl ve yağmâya hedef olmuş ve Guzlardan sonra şehir-i mezkûru Hıtâyîler istîlâ itmiş olduğu hâlde 594'de hükûmet-i Gûriyye, Hıtâyîlerin ellerinden almışdır.

602'de Hârizmşah Alâeddin Muhammed, Belh'i muhâsara ve kırk gün kadar mahsûrîn ile muhârebe itmiş ise de feth idememiş idi. 603 senesinde müşârünileyh emân ile istîlâ eyledi.

617 senesine kadar Belh ve Tohâristan memleketi Hârizmşah'ın yedinde kalub sene-i mezkûrede Cengiz Han tarafından istîlâ ve tahrîb olunmuşdur. Bundan sonra Timurleng'in istîlâsına kadar Tatarların yedlerinde kaldı.

Hükûmet-i mezkûreden mesbûk-i bi'z-zikr olanların Belh'e ta'alluk iden vakâyi'-i târîhiyeleri mebâhis-i sâbıkada zikr olunduğu gibi Benî Sâ mân ve Hânân gibi hükûmetlerin vakâyi'i de mebâhis-i âtîde beyân olunacaktır inşallah-u te'âlâ.

2.8.3.1.1. Tohâristan Bilâdından Cûzcân'da Benî Ferîgûn Hükûmeti

Benî Ferîgûn, Cûzcân ekâbirinden bir hânedân olub Benî Sâ mân hükûmeti zemânında teselsül ve tevârûs tarîkiyle Cûzcân'da valilik itmişlerdir. Hükûmetleri ne târîhde başladığına ve 374 senesine kadar vüllât-ı müşârünileyhimin vâkayî'-i târîhiyeleri tafsîlâtına ma'lûmât alınamadı.

Nasreddin Sebük Tegin'in zemânında ve sene-i merkûmede hânedân-ı mezkûreden Ebû'l-Hars Ahmed bin Muhammed, Cûzcân'da hükümdâr idi. Şu zât âlim, mûkerrem, muhib-i ulemâ olmağla şöhret-i azîme kazanmış ve kızını nikâh ile Yemînüddevle'ye virmiştir.

Ebû'l-Hars'ın vefâtında oğlu Ebû Nasr Mahmûd hükümdâr olub 401 târîhinde Ebû Nasr vefât etmekle mülkünü Âl-i Sebük Tegin istîlâ eylediğinden Benî Ferîgûn hükûmeti munkarız olmuşdur.

2.8.4. ÜÇÜNCÜ MEBHAS

2.8.4.1. BİLÂD-I TÜRKİSTAN'DAN MÂVERÂÜNNEHİR'İN HULÂSA-İ COĞRAFYASIYLA VAKÂYİ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR

2.8.4.1.1. Coğrafya

Nehirden murâd Ceyhun'dur. Mâverâü'n-Nehir memleketi garben Hârizm, şarkan Hind, cenûben Ceyhun, şimâlen Nehr-i Sert ve Türkistan'ın bilâd-ı sâiresiyle mahdûd olub bilâd-ı kesîreyi hâvîdir. Şu bilâdın başlucaları Buhara, Semerkand, Keş,

Nesef, Tirmiz, Sâgâniyân²³⁶, Fergana, Yarkend, Taşkend, Cend, Şaş, Üsrüşene, Mergînân, Nesâ, Hokand şehirleridir. Nevâhi-i Soğd şu memleketin şarkında vâki' olub Hucend, Yarkend şehirleri nevâhî-i mezkûreden ma'düddur.

Bilâd-ı mezkûrenin en cesîm ve en şehîri olan Buhara tûl-i şarkînin altmış dört derece, yegirmi beş dakîkasında vâki' olub mevki'i oradan biraz yüksekce bir mahaldir. Etrâfını bir sehl-i müstevî ihâta ider. İbrâc-ı müteferrikayı ve on dört kilometre dûrî havî bir sûr ile muhâtdır. Şu sûrun irtifâ'ı ve kâ'idesindeki semki sekiz metredir. Şehr-i mezkûrun nâm kadîmi Bûmiceks olub İskender-i Yunanî zemânında binâ olunduğu mervîdir.

2.8.4.1.2. Mâverâü'n-Nehir'in Vakâyi'-i Târîhiyesi (54-204)

Mâverâü'n-Nehir'in ehl-i İslâm cânibinden bidâyet-i fethi Hicret'in 54 senesinde. Sene-i mezkûrede Horasan valisi Abdullah bin Ziyâd, nehri kat' ile Buhara havâlîsine giderek karşı çıkan Türkleri harben bozmuş ve bilâd-ı Buhara'dan Râmî, Nesef, Beykend kasabalarını feth itmiştir.

56 senesinde Horasan'da vali bulunan Sâid bin Osman bin Affân nehri geçüb Semerkand'a doğru açıldı. Soğd hükümdârı askerle karşılayub beyinlerinde muharebe vukû'yla Soğdîler münhezim oldular. Şehirleri muhâsara ve tazyîk olundukdan sonra ahâlî sulhen arz-ı itâ'at idüb anı müte'âkib Tirmiz şehri de bi'l-musâlaha feth idildi.

62 târîhinde Horasan valisi Selem bin Ziyâd, nehri ubûr ile Semerkand'a gazâ eyledi. Zevcesi ve Osman bin Ebû'l-Âs'ın hafîdesi Ümm-ü Muhammed bint Abdullah dahî berâber idi. Mezbûre, şu gazâ esnâsında bir oğlan çocuğu tevîd itmekle Soğd nâmıyla tesmiye kılınmıştır.

80 senesinde Horasan valisi Mühelleb bin Ebû Sufre, Mâverâü'n-Nehir bilâdına gazâ iderek Huttel hükümdârı Şebel'in kal'asını muhâsara eyledikde Buhara hükümdârı kırk bin askerle Şebel'e mu'âvenete gelmiş ve Habîb bin Mühelleb, dört bin askerle karşı çıkub galebe itdikden sonra Buhara askerinin nüzûl eylediği karyeyi

²³⁶ Sâgâniyân şehri, صغانه (Sagâne) şeklinde yazılmış.

ihrâk itmiştir. Mühelleb, iki sene müddet o havâlide kalub Keş ahâlîsiyle musâlahadan sonra Horasan'a döndü.

87 senesinde Horasan valisi Kuteybe, nehri geçüb bilâd-ı Buhara'dan Beykend şehrini muhâsara altına aldı. Soğd, Fergana, Şaş havâlisindeki ahâlî birleşüb müdâfa'aya kıyâm eylediler. Tarafeyn dört ay müddet muhârebe vukû' buldu. Ahirü'l-emr Kuteybe, galebe ve elli bin re'is-i hayvan ile pek çok eşyâ iğtinâm itmiştir. Kuteybe, Beykend'i sulhen istîlâ ve oraya âmil nasb ile avdet itdikden sonra ahâlî nakz-ı ahd ile âmili öldürdüler. Kuteybe, girüye dönüb şehrin sûrunu delmeğe başladı. Ahâlî musâlaha iltimâsında bulundular ise de adem-i kabûl ve cebren şehre duhûl ile âmilin kâtillerini ve bâdî-i muhâlefet olan eşhâsı derdest ve i'dâm idivirdi. Şu gazâda ehl-i İslâm'ın iğtinâm eyledikeri eşyâ lâyu'ad ve lâyuhsâdır.

88'de Kuteybe, Mâverâü'n-Nehir bilâdından Nûmeşkes şehrine gazâ iderek ahâlî ile ba'de'l-musâlah avdet iderken Soğd ve Fergana ahâlîsi ile Etrâk-ı sâireden mürekkeb üç yüz bin mevcûdlu bir ordu Çin hükümdârının hemşîrezâdesi Körte'âbûn kumandasıyla asâkir-i İslâm'ın sakasındaki Abdurrahman bin Müslim ile muhârebeye başladılar. Saka ile evâil asker arasında bir mil mesâfe var idi. Kuteybe, askerle girüye dönüb Abdurrahman'ın askerine bi'l-ittifâk sabahdan vakt-i zuhra kadar muhârebe ve Türklere galebeden sonra İslâm askeri Merv'e avdet itmiştir.

89 senesinde Kuteybe, Zemm civârından Ceyhun'u ubûr ile Buhara'ya teveccüh eyledi. Soğd, Keş, Nesef ahâlîsi müctemi'an mefâze-i tarîkde kîtâle başladılar. Kuteybe galebe ve Buhara'ya doğru azîmet iderek Harkâne-i Süflâ'ya nüzûl itdikde Buhara hükümdârı Verdân Hudâ, müdâfa'a-i şedîde gösterdi. Kuteybe, Buhara'nın fethine muvaffak olmaksızın Merv'e dönerek sûret-i hâli Haccâc'a bildirmekle Haccâc, Buhara mevki'nin resmini taleb eylediğinden resm-i mezkûr Haccâc'a ba'de'l-irsâl Haccâc şu resme nazaran asker-i İslâm'ın harekâtlanmasını hâvî bir ta'lîmât irsâl eyledi.

90 senesinde Kuteybe, askerle be tekrâr Buhara'ya giderek Verdân Hudâ, Soğd havâlisiyle etrâfındaki Etrâk takımlarından isti'âne ve esbâb-ı müdâfa'ayı tehiyye iderken Kuteybe, sür'at-ı ihtiyâriyle Buhara'yı taht-ı muhâsara eyledi. Bunu müte'âkib etrâfındaki Etrâk askeri muhâsarîn üzerine yürüdüler. İslâm askerinden Ezd kabilesi,

Türklerle muhârebeye başladıkda bozulub girüye döndüklerinden bozulanlar İslâm ordusuna doğru ric'at eyledikde cünûd-i İslâm ile berâber gitmiş olan nisvân-ı müsellemler “İslâm'ı rezil mi ideceksiniz?” diyerek hiddetle atlarının yüzlerine ura ura münhezimleri girüye çevirdiler. Nisvânın şu mu'âmele-i hamiyetkârânelerinden teceddüd iden gayret üzerine Ezd kabilesinin a'dâya doğru ric'atlarını müte'âkib Benî Temîm kabilesi de rüesâdan Vekî' ve Hureym bin Akhama kumandalarıyla a'dâ ile muhârebe için Ezdîlere bi'l-iltihâk Türklere karşı harbe şiddet virdikleri sırada Kuteybe, her kim düşmandan bir baş getirir ise yüz dirhem atıyye virileceğini i'lân eyledi. Asker-i İslâm fevka'l-âde sebât gösterüb hem a'dâya galebe, hem de Buhara'yı feth idivirdiler.

Buhara'ya galebeden sonra Soğd ahâlîsi havfa zâhib ve sulha râğbet olduklarından hükümdârları Tarhûn cânibinden vukû' bulan taleb üzerine Kuteybe, Hayyân Nebatî'yi gönderüb fidye-i necât ile beynlerinde musâlaha mün'akid oldu.

93 senesinde Soğd ahâlîsi nakz-ı ahd eylediler. Kuteybe, askerle giderek ahâlî-i Soğd ile muhârebeye başladı. Bir mâh müddet muhârebe cereyân itdikden sonra Soğdîlerin isti'âneleri cihetiyle ba'zı mülûk ve merâzibe evlâdı Şâş ve Fergana havâlîsinde mütecemmi'-i asâkir-i Etrâk'ı bi'l-istishâb Kuteybe ile harb için hareket eylediler. Kuteybe o sırada Semerkand'ı muhâsara idiyor idi. Şu muhâsara esnâsında Etrâk-ı müctemi'nin gelmekde oldukları haberi alındı. Müdâfa'a için yola çıkarılan Sâlih bin Müslim, esnâ-yı râhda iki mevki'i kemîngâh ittihâz ve her kemîne asker ikâme eyledi. Türkler gice vakti yollarına devâm iderken pusudaki asâkir-i İslâm'a muhâzî oldular. Asâkir-i Müslimîn şiddetle harbe başladı. Zulmet-i leylden kimse kimseyi görmüyor idi. Harb iden ne makûle askerdir. Mevcûdları ne mikdârdır Türklerce mechûl olduğu hâlde tertîbsiz, intizâmsız bir sûretle mudâfa'aya başlandı.

Şu karışıklık içinde Türkler yekdiğerlerini muhâfazaca da te'mîne muktedir olamadıklarında cem'iyetlerinin her cihetini vehm ve dehşet ihâta itmiş idi. Gicenin karanlığı açılmağa başladı ise de o vakte kadar İslâm askeri düşman ordusuna sokulub a'dâ dehşet içinde sabahladı. Türklerin eyâdî-i savlet ve müdâfa'aları kesilüb tek tük firâr ile kurtulabilenlerin mâ'adâsı kâmilten kılıcdan geçirildi. Ve islâb ve eslihaları be tamâmihâ eyâdî-i Müslimînde kaldı. Soğd cünûd-i müctemi'esi şu inhizâmı

gördüklerinde bi'l-muhârebe dağıldılar ve Semerkand ahâlîsi şehirde tahassun eylediler.

Kuteybe, şehrin etrâfına mancınıklar vaz'ıyla tazyîke devâm eylediği esnâda düşman askerinden sûr üzerinde görünen bir kimse savt-ı bülend ile Kuteybe'yi sövmeğe başladı. Ehl-i İslâm tîr-endâzlarından birisinin atdığı ok isâbetiyle şâtim-i merkûm derhâl maktûl oldu. Kuteybe merkûmu öldürene on bin dirhem atıyye vermiştir.

Mahsûrîn inâdda ısrar gösterdiler. Kuteybe sûrun delinmesine emir verdi. Asker-i İslâm sûru delmeğe devâm eylediler. Delik açılmağa başladıkda arka taraftaki ahâlî deliğe doğru harıl harıl ok atmakda ve sûru delmekde olanlar yüzlerine kalkan tutub delmeğe devâm itmekde idiler. Şehre tutulmuş olan havâlî-i sâire ahâlîsi bu esnâda Kuteybe'ye mürâca'atla musâlaha talabinde bulundular. Kuteybe ibtidâ redd ile cevâb virüb sonra ba'zı şurût ile aralarında musâlaha mün'akid oldu. Semerkand şehri de bunu müte'âkiben feth ve istîlâ olunmuştur.

Semerkand'dan çıkan ahâlînin eşyâsı şehirde kalmış idi. Kendisi bedel-i sulhdan fazla bir şeyi almayacağını ve şehirde eşyâsı kalmış olanların gelüb götürmelerini Kuteybe i'lân eylediğinden ashâbı gelüb mallarını götürdüler.

Esnâm üzerindeki zîkıymet eşyanın ehl-i İslâm'a teslîmi Soğd münhezimleriyle akd olunan musâlaha icâbâtına idi. Esnâm celb ile bir yere cem' idildikde bir büyük kasr gibi yığılub kaldı. Üzerlerindeki altun vesâir kıymetdâr eşyâ selb idildikdikden sonra ihrâk olunmaları murâd idildi. Ahâlî "*Bunları²³⁷ yakan helâk olur.*" deyü Kuteybe'ye ikâde itdiler. Kuteybe teş getirdüb esnâm-ı merkûmeyi kendi eliyle ihrâk eyledi. Ba'de'l-ihrâk mahrûkât arasında elli bin miskâl kadar altun zuhûr itmiştir.

Buhara ve Semerkand feth olundukda Kuteybe'nin karındaşı Sâlih bin Müslim oraya istihlâf idildi.

²³⁷ Bunları ifadesinde "l" sesini veren "lam" harfî sehven yazılmamış.

96 senesinde Kuteybe'nin Süleyman bin Abdülmelik'e isyânı cihetiyle kendisi ve karındaşları aleyhlerinde vukû' bulan sû-i kasd sırasında Sâlih bin Müslim dahî Kuteybe ile berâber maktûl olmuş ve Yezîd bin el-Mühelleb, 97 senesinde Semerkand ve Buhara bilâdına oğlu Muâviye'yi âmil nasb eylemiştir.

102 senesinde Horasan valisi bulunan Saîd Hudeyne, Semerkand ve Buhara bilâdına Şu'be bin Zahîr'i ve müte'âkiben azl ile Osman bin Abdullah Mutarrif'i âmil ta'yîn eyledi. Bu esnâda Saîd Hudeyne'nin za'f-ı idâresi şâyî' olduğundan bu şâyî'anın sû-i te'sîrâtından ma'dûd olmak üzere hakan, Türkleri cem' ile Soğd havâlîsine itâle-i dest-i tecâvûz itmiş ve Soğd ahâlîsi Türklerle meyl ile ehl-i İslâm aleyhinde muhârebeleri vukû' bulmuştur. Saîd, sene-i merkûmede nehri ubûr ile Soğd'a giderken Etrâkdan bir tâife müdâfa'aya çıkdıklarında harben mağlûb ve ehl-i İslâm gâlib oldu.

103 ve 104 senelerinde Saîd el-Haraşî, Horasan'da vali iken Soğd ahâlîsi muhâlefet gösterdiğinden aralarında hurûb-i müte'addide cereyânından sonra musâlaha vukû' buldu.

106 senesinde Semerkand ve Buhara'ya Hânî bin Hânî âmil nasb olunmuştur.

Sene-i merkûmede Horasan valisi Müslim el-Kelbî, nehri kat' ile Buhara'ya giderken Irak emîri Hâlid bin Abdullah el-Kasrî tarafından aldığı mektûbda emâreti i'lân ve ikmâl-ı gazâ olunması emr idildiğinden Müslim yolda devâm ile Fergana'ya vâsıl oldukda hakanın askerle kendilerine doğru gelmekte olduğu haber alınub üç merhale kadar yol gittikten sonra hakan, Müslim'in bulunduğu mevki'e vâsıl oldu. Beynlerinde muhârebe vukû'yla asker-i İslâmca bazı mertebe-i telefât vukû' gelmiş ve Fars Meşhûr Müseyyeb bin er-Riyâhî ile rüesâ maktûl olub ehl-i İslâm irâ'e-i şiddetle Türkleri def' itmiştir. Müslim şu hâdiseden sonra yoluna devâm itmekde ve Türkler, İslâm askerini tavâf ider bir sûretde bulunmakda idi. Müslim, asâkir-i İslâm ile berâber bulunan hamli sakîl eşyânın ihrâkını emr eyledi. Bir milyon dirhem kıymetinde bulunan eşyâ-yı sâkile ihrâk olundu. İslâm askeri nehre karîb bir mahale nüzûl eylediler. Hakanın oğlu, İslâm askerinin arkasından ayrılmıyor idi. Müslim'in emriyle cünûd-i İslâm dâll-ı kılıc olarak Türklerin müdâfa'asına hâzırlandılar. Sakada bulunan Humeyd bin Abdullah nehrin arka tarafında vâki' olmuş idi. Türklerin şiddet-

i tecâvüzlerine hedef olduğundan yanındaki askerde hayli mecrûh vukû' buldu. Te'ennî ile hareket itmesini ve kendisine intizâr olunmasını Müslim, Humeyd'e bildirüb o sırada Türklerin İslâm askerine tamâmıyla takarrüb eylemesiyle asâkir-i Müslimîn sabr û sebât ile sell-i seyf besâlet ve Türklere galebe eylediler. Türk uzmâsından Soğd askerinin kumandanı da esîr idildi. Bundan sonra Humeyd bin Abdullah bir ok isâbetiyle maktûl olmuştur.

Asker-i İslâm, Türklere ba'de'l-galebe Hucend şehrine azîmet itdiler. Vusûllarını müte'âkib Müslim'in azliyle yerine Abdullah bin Nuaym'ın nasb olunduğuna dâir Esed bin Abdullah el-Kasrî'nin mektûbu vürûd eyledi.

Esed Abdullah, Horasan'a vali olduktan sonra Semerkand'a azîmet eyledikde Hânî bin Hânî azl ile Hasan bin Ömer Tâhâ el-Kindî'yi Semerkand'a âmil nasb itdi.

Semerkand havâlîsi her ne kadar memâlik-i İslâmiye'den ma'dûd olmuş ise de dîn-i İslâm'a dâhil olmamışlar idi. 110 senesinde Horasan valisi Eşres bin Abdullah el-Sülmâ, Semerkand ahâlîsini dîn-i İslâm'a da'vet için Ebü's-Saydâ Sâlih bin Tarîf'i me'mûren irsâl ve dîn-i İslâm'ı kabûl idenlerin cizyeden mu'âf tutulmalarını iş'âr itdi. Bu esnâda Hasan bin Ömer Tâhâ, Semerkand vilayetinden azl²³⁸ ile yerine Hânî bin Hânî âmil nasb edilmiş ve tebligât-ı mezkûre üzerine ahâlî-i Semerkand, dîn-i İslâm'ı kabûl ile mesâcid binâsına da başlamış idi.

Eşres'in bir yanlış mu'âmelesi üzerine dîn-i İslâm'ı kabûl itmiş olanların ba'zılarından harâc mutâlebe olunmasını müte'âkib Semerkand navâhîsinde yedi bin kadar ahâlî i'tizâl eylediği gibi Soğd ve Buhara ahâlîsi dahî küfrü irtikâb ve İslâm aleyhinde asker cem'ine kıyâm eylediler. Eşres giderek üç mâh müddet Âmül havâlîsinde ikâmet itdikden sonra Katan bin Kuteybe'yi on bin askerle Soğd ve Buhara ahâlîsi üzerine gönderdi. Hakan, Etrâk-ı sâire ile birlikde ahâlî-i merkûmeye müzâheret irâ'esiyle Katan'ı muhâsara eylediler. Eşres, Sâbit bin Katana'yı Abdullah bin Bistâm ile birlikde mu'âvenet için irsâl itmekle mahsûrîn, eyâdî-i Etrâk'dan istihlâs idildi.

²³⁸ Azl ifadesinde "l" sesini veren "lam" harfi sehven yazılmamış.

Bundan sonra Eşres nehri ubûr ile Benî Hayyân'dan Mes'ûd refâkatiyle Türkler üzerlerine bir seriyye gönderdi. Seriyye-i mezkûrenin ibtidâ mağlûb, sonra gâlib olmasını müte'âkib Eşres askerle Beykend'e nüzûl eyledikde Türkler suyu kat' eylediklerinden cünûd-i Müslimîn sudan dolayı büyük müzâyakaya tutuldular. Yedi yüz kadar ehl-i İslâm susuzlukdan vefât itdi. Şu müzâyakanın te'sîriyle İslâm askeri, Etrâk üzerine şiddetli bir hücum gösterüb galebe ve suyu zabt eyledikten sonra Türklerle hayli muhârebe ve Buhara'yı da muhâsara itmişlerdir.

111 senesinde Hişâm, Eşres'i Horasan vilâyetinden azl ile yerine Cüneyd bin Abdurrahman'ı nasb iderek Cüneyd, Horasan'a ve oradan nehri kat' ile Buhara'ya gitdi. Eşres ise hâlâ Buhara ve Soğd ahâlîsiyle muhârebe idiyor idi. Cüneyd, Beykend havâlisine vâsıl oldukda Türkler bi'l-istikbâl muhârebeye başladılar. Cüneyd mukâbele ile Türklere galebe ve hakanın birâderzâdesini de esîr iderek Hişâm'a gönderdi. Ve Buhara ve Semerkand bilâdını be tekrâr istîlâ ile Buhara'ya Katan bin Kuteybe'yi ve Semerkand'a Şeddâd bin Huleyd el-Bâhilî'yi âmil ta'yîn itdi.

112 senesinde Cüneyd, Sûre bin el-Hür'ü Semerkand'a âmil nasb itdikten sonra Horasan'dan Toharistan'a giderek Umâre bin Hureym'i on sekiz bin ve İbrâhim bin Sâm el-Leysî'yi on bin askerle ilerüye gönderdi. Türkler mukâbele için toplandılar. Hakan, Semerkand'ı muhâsara ile berâber ehl-i İslâm aleyhinde Hindistan'dan dahî isti'âne eyledi. Cüneyd nehri geçüb Türkler üzerlerine gitmek istedikde rüesâdan ba'zıları beyne'l-arafeyn ma'lûm olan husûmetin şiddetine nazaran kuvve-i İslâmiye'nin mikdârı elli bin nefere bâliğ olmadıkca nehri geçmek câiz olmadığını Cüneyd'e ihtâr eylediler. Cüneyd, Umâre maiyyetindeki askeri kendi refâkatindeki askerle bi't-tevhîd nehri geçüb Keş nâhiyesine nüzûl itdikde hakan, yanındaki Soğd ve Fergana ve Şâş Türkleriyle Cüneyd'in mukaddemesine hamle gösterdi. Mukaddemede bulunan Umâre bin Abdullah girüye dönmekle Türkler biraz ta'kîbden sonra Semerkand'a yüz çevirdiler. Cüneyd, Nasr bin Seyyâr'ı biraz askerle Semerkand'a gönderdi. Nasr, Türklere yetişüb şiddetle harbe başladıkda refâkatindeki a'yân-ı ümerânın çoğu maktûl oldu. Şu kîlâ esnâsında Cüneyd asâkir-i mevcûde ile ma'rekeye bilvûsul muhârebenin şiddeti bir dereceye vardı ki asâkir-i Müslimîn'in ellerindeki kılıçlar hiçbir şeyi kat' idemeyecek bir sûret kesb eyledi. Asker içinde bulunan köleler ahşâb kesüb askere dağıtdılar. Mücâhidîn ahşâb ile muhârebeye devâm itdi.

Muhârebenin imtidâdı hepsine yorgunluk virmekle İslâm askeri bir tarafa çekilüb ordularının etrâfa hendek çekmeğe başladılar.

Hakan-ı Türk, meydân virmemek için Bekir bin Vâil kabilesi askerine bir şiddetli hücum gösterdi. Kabile-i mezkûre halkı ölümü gözlerine alub fedâkârâne bir sûretle müdâfa'a ve Türkleri bozub girüye iade itdiler. Bundan sonra Cüneyd, Semerkand'da bulunan Sûre bin el-Hür'ü askerle Türk üzerine gelmeğe me'mûr idüb Sûre tereddüd gösterdi ise de Cüneyd tehdid ve emrini te'kid eylediğinden Sûre, Mûsâ bin Esved el-Hazeli'yi Semerkand'da bi'l-istihlâf arkadan Türklere doğru hücumla başladı. Sûre ile Cüneyd'in arasında bir fersah mesâfe kaldıkda hakan, Sûre'nin askeriyle suyun arasına sokuldu. Sûre muhârebe esnâsında atdan düşüb fahzı kırılmış ve refâkatindeki askerden iki bin nefer ancak²³⁹ kurtulabilüb bakiyesi kâmilen şehid olmuşdur. O aralık Mühelleb bin Ziyâd, yedi yüz kadar adamla Mergâb dinilen rustâka çekilüb orada bir kasra nüzûl itmiş idi. Nesef beldesi mutasarrıfı Eşkend, kasrı bi'l-muhâsara Mühelleb ile rüfekâsına emân virdi. Hepsi emân ile nefislerini teslim eylediler ise de Eşkend bunları tahte'l-hıfz götürürken haklarında gadr olunacağını anladıklarından me'sûrîn kıtâle kıyâm itdiler. İçlerinden on yedi kimse kurtulabilüb mâ'adâsı maktûl oldu.

Bundan sonra Cüneyd, askerle şî'bden hurûc ve Semerkand'a teveccüh eyledikde Türk cem'iyeti etrâfını sarub aralarında şiddetli kıtâl vukû'yla Türkler fenâ hâlde münhezim oldular. Cüneyd yanındaki nisvân ve a'yân takımlarını Merv'e gönderüb kendisi askerle dört mâh kadar Soğd havâlisinde ikâmet eyledi.

Asâkir-i Müslimînin derece-i müzâyakaları Hişâm bin Abdülmelik'in ma'lûmu oldukda Basra ve Kûfe'den onar bin asker ve otuz bin kadar dahî kargı irsâlini emr ile keyfiyeti Cüneyd'e bildirdiğinden Cüneyd, Semerkand'a ikâmet ve asâkir-i mu'âvenenin vürûduna intizâr idiyor idi. Ol esnâda hakan, Buhara'ya doğru yüz çevirdi. Buhara a'mâli Katan bin Kuteybe havfa zâhib olub ba'zı ashâbıyla lede'l-müşâvere havfın fâidesi olmadığından bahsle müttefikân müdâfa'aya karar virdiler. Semerkand'daki iyâlât istishâb ve Osman bin Abdullah orada istihlâf ile Tavâvîs nâm mahale yakın vardıklarında Ramazan'ın birinci günü hakan, askerle Germiye nâm

²³⁹ “Ancak” ifadesinde “a” sesini veren “elif” harfi matbaa hatasından ötürü eksik çıkmış.

mevki'e bi'l-vürûdu karşularına çıkmakla beynerinde biraz muhârebeden sonra gice hulûl eylediğinden ikinci gün sabahleyin Türkler, İslâm ordusunun sakasına ta'arruz eylediler. Aralarında şiddetli kıtâl vukû' buldu. Şu mukâtelede Müslim bin Ahûz, uzmâ-i Türk'den birisini öldürmekle Etrâk bundan tatayyür iderek avdet ve asâkir-i Müslimîn, Buhara'ya azîmet eyledi.

Bundan sonra Esed bin Abdullah el-Kasrî ile hakan beyninde cereyân iden vukû'ât mebhas-ı âtiye müte'allık olduğundan orada tafsîl olunacaktır inşallah-u te'âlâ.

120 senesinde Horasan valisi Nasr bin Seyyâr, Katan bin Kuteybe'yi Soğd ve Semerkand havâlîsine âmil ta'yîn eyledi.

121 senesinde Mansûr bin Amr'ın Bâbü'l-Cedîd havâlîsinde bulunan ehl-i İslâm üzerine cizye vaz' eylediği şâyi' olduğundan Nasr bin Seyyâr, o nevâhiye giderek icrâ-yı tahkîkâta başladıkda otuz bin kadar Müslim üzerine vaz'-ı cizye olduğu tahakkuk itmekle vech-i şer'î üzere ta'dîlât icrâ ve Merv'e avdet eyledi.

Yine sene-i merkûmede Nasr, Zerefşân²⁴⁰ ve Semerkand havâlîsine ve muahharan Şâş nevâhîsine gitmiştir. Şâş'a giderken Müslimînin adû-i ekberi olan Sol Terki on beş bin askerle müdâfa'a sûretinde göründü. Buhara, Semerkand, Keş,²⁴¹ Nesef havâlîsinden yegirmi bin kadar asker Nasr ile birleşüb Semerkand askeri üzerinde bulunan Âsım bin Umeyr, Türklere doğru gitdikde uzmâ-i Türk'den birisini esîr itmekle Nasr'ın yanına getirilüb hüviyyeti tahkîk ve istintâk olundukdan sonra Sol Terki olduğu sâbit olduğundan i'dâm eyledi.

Nasr yine sene-i merkûmede Şâş havâlîsine gazâ ve havâlî-i mezkûreye Nîzek bin Sâlih'i âmil nasb ile avdet itmiştir.

120 senesinde Semerkand'a Sagâniyân ahâlîsinden Hassân, Şâş'a Mûsâ bin Verrâk âmil ta'yîn idildi.

128'de seğir-ı Semerkand ve Tohâristan'a Muâz bin Cebile âmil nasb olundu.

²⁴⁰ Zerefşân ifadesi, sehven زرشفر şeklinde yazılmış.

²⁴¹ Keş şehri, sehven كشف şeklinde yazılmış.

134 senesinde Semerkand havâlsî Ebû Müslim Horasânî cânibinden istîlâ olunarak Ebû Müslim'in ümerâsından Ebû Dâvûd, Keş nevâhîsine azîmetle re'is-i ahâlî bulunan Uhrîd'i i'dâm ve emvâl-ı eşyâsını iğtinâm eyledi. Ebû Müslim Horasânî tebeddül-i devlet sırasında fırsat intihâzıyla istibdâd gösteren rüesâ-yı Etrâk yedinden Semerkand'ı aldığından andan sonra hâricden Semerkand'a tecâvüz vukû' bulmak için şehrin etrâfına sûr inşâsını emr ve Ziyâd bin Suleyh'i²⁴² Semerkand ve Buhara'ya âmil nasb ile Merv'e avdet itmişdir.

135 senesinde Mâverâü'n-Nehir'de hurûc iden Ziyâd bin Sâlih'in izâlesi için Ebû Müslim bi'z-zât azîmetle berâber Ebû Dâvûd'u muhâfaza için Tirmiz'e gönderdi.

Ebû Müslim, Buhara'ya gitdikde Ziyâd'ın kâidlerinden ba'zıları Ebû Müslim'e dehâlet ve Ziyâd'ı ifsâd iden Sibâ' bin Nu'mân olduğunu beyân eylediler. O sırada Sibâ', Âmül havâlsinde bulunmağla Ebû Müslim'in virdiği emir üzerine Âmül âmili Sibâ'ı tutdurub i'dâm itmişdir. Ziyâd'ın kâidleri dehâlet itdikden sonra hâline vehn ârız olduğundan o havâlîdeki bir dihkânın mübâşeretiyile öldürölüb ser-i maktû'i Ebû Müslim'e gönderildi.

140 senesinde Buhara ve havâlsine Mücâşi' bin Hureys en-Nasârî âmil nasb olundu.

159'da İbn-i Mukanna'ın sûret-i zuhûruyla Soğd ve Buhara ve Keş havâlsinde vukû' bulan fenâlıkları Devlet-i Abbâsiye faslında tafsîl olunmuşdur.

160 senesinde Cebrâil bin Yahyâ, Semerkand'a âmil ta'yîn olunarak Semerkand sûrunun binâsını Cebrâil ikmâl eyledi.

Bundan sonra Mâverâü'n-Nehir bilâdı, Horasan vilâyetine merbûten idâre olunmuşdur.

190 senesinde Râfî' bin el-Leys bin Nasr, Mâverâü'n-Nehir'de Hârûn er-Reşîd'e muhâlefet gösterdi. Sebebi budur ki

²⁴² Ziyâd bin Suleyh isminin bir sonraki cümlede Ziyâd bin Sâlih olarak geçiyor olması ve Talas Savaşı'nda Ebû Müslim'in Çin'in Orta Asya'daki ilerleyişine karşı Ziyâd bin Sâlih komutasında ordu sevk ettiği malumatı "Suleyh" isminin sehven yazıldığını göstiriyor.

Yahyâ bin Eş'as Tâî, ammisî Ebû Nu'mân'ın kızını nikâh itdikden sonra mezbûreyi Semerkand'da terk ile Bağdad'a gitmiş idi. Bağdad'da ikâmeti imtidâd eylediğinden mezbûre, Yahyâ'nın kayd-ı izdivâcından kurtulmak efkârına düşdü. Semerkand'da bulunan Râfî' bin el-Leys merkûmenin servet ve yesârına tama'an Yahyâ'ya merbût olan kayd-ı nikâhın feshiyle kendi nefesine tezevvücünü arzû itdiğinden Yahyâ elfâz-ı küfür irtikâb ve ba'dehu tevbe itmiş olduğuna bir cemâ'atî işhâd itmiş ve nikâhının feshine hükm-i lâhik olduktan sonra mezbûreyi nefesine nikâh eylemiş olduğunu Yahyâ işitdikde Hârûn er-Reşîd'e arz-ı şikâyet eyledi. Hârûn, Râfî'e hadd ikâmesiyle berâber başkalarına ibret olmak üzere bir hımâra bindirilüb Semerkand'da teşhîri için Horasan valisi Ali bin Îsâ'ya emir virdi. Ali emrin hükmünü icrâ ve Râfî'i Semerkand'a habs itmiş olduğu hâlde Râfî'mahbesden Belh'e firâr itdi. Ali bin Îsâ, o aralık Belh'de bulunduğundan Râfî'nin boynunu urmak istemiş ise de ba'zı taraftan vukû' bulan şefâ'at üzerine ıtlâk itmiş idi. Râfî' oradan Semerkand'a avdet ve Ali bin Îsâ'nın Semerkand'daki âmilini bağteten i'dâm ile Semerkand'ı zabt eylediği Ali'nin mesmû'i oldukda Ali oğlunu askerle sevk eyledi ise de Râfî' galebe ve Ali'nin oğlunu harben i'dâm itdi. Râfî'nin şu galebesinden Ali bin Îsâ havfa zâhib olub Belh'den Merv'e firâr eylediğini Hârûn er-Reşîd işitmekle Ali'nin bilâ-istîzân Belh'den hurûc eylediği için azliyle yerine Herseme bin A'yen'i nasb iderek Râfî'nin tenkîline emir virdi. Râfî' ise işi büyüdüb o havâlîde kuvvetini tezyîd ve istiklâlini i'lân eylediğinden 192 senesinde Hârûn er-Reşîd, Râfî'nin tenkîli maksadıyla Horasan havâlîsine gitdi.

Sene-i merkûmede Horasan valisi Herseme, Hârûn'un emriyle Semerkand'da Râfî'i muhâsara iderek şu muhâsara Semerkand'ın fethine kadar devâm itmiştir.

193 senesinde Herseme, Semerkand muhâsarasını teşdîd ile sûrdan içerüye duhûla fûrce tahsîl eylediğinden Râfî' o havâlîdeki uzmâ-i Etrâk'dan isti'âneye mecbûr oldu. Türkler, Râfî'e mu'âvenet için galebelikle Semerkand'a doğru gelmekle başladıklarını Herseme haber aldıkda askerle karşı çıkub Türkleri geldikleri tarafa def' idivirdi. Râfî'nin artık ne mukâvemete iktidârı, ne de bir taraftan istimdâda medârı kalub hâl-i mey'ûsiyetle müdâfa'aya devâm eyledi ise de 195 senesinde mağlûb ve kendisiyle ashâbından bir cemâ'at maktûl olub Semrkand zabt ile İbn-i Yahyâ, Mâverâü'n-Nehir vilâyetine âmil ta'yîn kılındı.

204 senesinde Me'mûn halîfe, Horasan'dan Irak'a avdet iderken Horasan vilâyetine Gassân bin Abbâd'ı vali nasb eyledikde Mâverâü'n-Nehir'de bulunan uzmâ âilesinden Benî Sâ mân'ın hukûkuna riâyet itmesini Gassân'a emr ve tenbîh itmiş idi.

Sene-i merkûmeden i'tibâren Mâverâü'n-Nehir'de Benî Sâ mân hükûmeti başladı.

2.9. FİHRİST

	Sahife
Taberistân Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi	2
Taberistân'da Bâvendiye Hükûmetinin Birinci Tabakası	5
Taberistân'da Aleviye Hükûmetinin Zuhûruna Kadar Cürcân ve Merbûtâtının Vakâyi'-i Târîhiyesi	17
Taberistân Havâlîsinde Aleviye Hükûmeti Vakâyi'yle Havâlî-i Mezkûrede Benî Sâ mân Hükûmetinin Sûret-i İdâresi	21
Taberistân'da Utrûş'un Teşkil Eylediği Aleviye Hükûmeti	28
Hükûmet-i Aleviye'nin İnkirâzından Sonra Cürcân ve Dâiresindeki Nevâhînin Bakiye-i Vakâyi'i	36
Mâzenderân'da Teşekkül İden Bâvendiye Hükûmetinin İkinci Tabakası	47
Mâzenderân'da Bâvendiye Hükûmetinin Üçüncü Tabakası	51
Bilâd-ı Fûrs'den Deylem Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi	53
Deylem Havâlîsinde Âl-i Büveyh Hükûmetinin Sûret-i Zuhûru	54
Kirman Memleketinin Hulâsa-i Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi	58
Kirman'da Benî İlyâs Hükûmeti	65
Kirman'ın Bakiye-i Vakâyi'i	68
Kirman'da Selçukiye Hükûmeti	73
Kirman'ın Selçukiye'den Sonraki Vakâyi'i	76
Kirman'da Karahıtaylar Hükûmeti	78
Fars Memleketi Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi	85
Fars Memleketi Âl-i Büveyh Hükûmeti	97
Fars Bilâdının Âl-i Büveyh'den Sonraki Vakâyi'i	112
Azerbaycan Memleketinin Hulâsa-i Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi	121

Azerbaycan'da Benî Müsâfir Hükûmeti	143
Azerbaycan'ın Bakiye-i Vakâyi'i	156
Atabegân-ı Azerbaycan Hükûmeti	164
Azerbaycan Vakâyi'nin Bakiyesi	172
Azerbaycan'da Devlet-i İlhaniye Vakâyi'i	175
Sicistan ve Zâbülistan (Afganistan) Memleketlerinin Vakâyi'-i Târîhiyesi	195
Memleketeyn-i Mezkûreteynin Fethinden Âl-i Sebük Tegin Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Vakâyi'-i Târîhiyesi	196
Sicistan'da Benî Saffâr Şu'besi	210
Zâbülistan Bilâdından Gazne'ye Müte'allık Ba'zı Vakâyi'	212
Gazne'de Âl-i Sebük Tegin Devleti	213
Gazne'de Hükûmet-i Gûriyye	251
Afganistan Bilâdından Bâmiyân'da Gûriyye Hükûmeti	262
Bilâd-ı Fürs'den Gûr Memleketi Târîhi	274
Türkistan Kıt'ası KURÛN-I VÜSTÂ-I Vakâyi'-i Târîhiyesi	275
Bilâd-ı Türkistan'dan Hârizm Vakâyi-i Târîhiyesi	275
Hârizm'de Benî Me'mûn Hükûmeti	278
Hârizm'in Bakiye-i Vakâyi'i	280
Devlet-i Hârizmşâhiyân	281
Türkistan Dâiresinde Tohâristan Târîhi	324
Tohâristan Bilâdından Cûzcân'da Benî Ferîgûn Hükûmeti	335
Bilâd-ı Türkistan'dan Mâverâü'n-Nehir'in Hulâsa-i Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi	336
Mâverâü'n-Nehir'in Vakâyi'-i Târîhiyesi	337

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAİD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L-İBER ADLI ESERİNİN 9.CİLDİNİN DEĞERLENDİRMESİ

3.1. ESERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Said Paşa’nın genel tarih mahiyetindeki “İbretlerin Aynası” manasını ifade eden Mir’âtü’l-İber adlı eseri, basılı olan 9 cilt ve oğulları tarafından Müze Kütüphanesi’ne hediye edilen el yazısı 1 cilt olmak üzere toplamda 10 ciltten oluşuyor. Eserin 1-5 arası ciltleri 1304/1888’de, 6-7 ciltleri 1305/1889’da, 8. cildi 1306/1890’da Ermeni bir basım evi olan İstanbul Karabet ve Kasbâr Matbaası’nda; 9. cildi ise 1306/1890’da İstanbul Kasbâr Matbaası’nda basılmıştır.

Değerlendirmeye tabi tuttuğumuz Said Paşa’nın bu eseri 360 sayfası yazılı, 3 sayfası boş ve son sayfası ay yıldızlı bayrak resmi olmak üzere toplamda 364 sayfadır. Bölümlerinin sırasıyla verilmediği eser, 7 mebhas ve üç mebhastan oluşan 1 fasıldan meydana gelen toplamda 8 bölümden oluşmaktadır. Diğer bölümlerin aksine “6. Fasil” bölümü için “mehbas” yerine “fasıl” ifadesi kullanılmıştır Eserde konu başlıkları, hadiselerin tarihleri ve kimi zaman şahıs adları parantez içerisinde aktarılmıştır. Eserdeki tarihlerde ise ay yılını esas alan Hicri Takvim’i referans alınmıştır.

Eserde yer yer kısa ve anlaşılır cümlelerin kurulması, yer yer ise uzun, Arapça ve Farsça ifadelerin çokça olduğu ağıdalı bir dilin kullanılması bizi eserin üslubuna dair genel geçer bir ifade kullanmaktan alıkoyuyor.

Mekâna Göre Tarih metodolojisi doğrultusunda Taberistân, Deylem, Kirman, Fars, Azerbaycan, Sicistan, Zâbülistan (Afganistan), Gûr ve Türkistan (Hârizm,

Tohâristan ve Mâverâü'n-Nehir) coğrafyalarının siyasi tarihini ele aldığı bu eserinde, Said Paşa adı geçen bölgelerin tarihini kronolojiye uygun olarak anlatmıştır. Söz konusu bölgelerin öncelikle coğrafi özelliklerini yüzeysel, ardından tarihini ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Bu bağlamda zaman, mekân ve konu bazlı tasniflerin harmanı ile eserini sistemleştirmiştir.

Said Paşa, bu eserinde s.287 ve s.288'de olmak üzere sadece 2 adet dipnot kullanmıştır. Dipnotlarda, eserinde yer verdiği tarihi kişilerin ağzından doğrudan anlatım tarzı ile aktardığı beyitlerin meali ile “vatvât” kelimesinin lügattaki karşılığını vermiştir. Kaynakça bölümünün de olmadığı 9. ciltte Said Paşa aktarmış olduğu bilgilerin kaynağını belirtmemiştir. Dolayısıyla tarihin klasik tanımında yer alan ve tarih metodolojisinin ilkelerinden olan tarihin “belgelere dayalı olması” gerekliliğinin göz ardı edilmiş olması 9.cildin bilimselliğini ve güvenilirliğini zedeleyen bir durum olmuştur. Bununla birlikte tespit ettiğimiz bu hususun tam manasıyla geçerli olabilmesi için Mir'âtü'l-İber'in yayınlanmamış olan 10. cildi ile yayınlanmış olan öteki ciltlerin transkriptlerinin yapılması ve böylece eserin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Öte yandan kaynak olarak Said Paşa, Taberistan coğrafyasının anlatıldığı bölümde, Ebü'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-Büldân adlı eserinden, Azerbaycan'da İlhanlı tarihinin anlatıldığı konu başlığında, İranlı edip ve tarihçi Abdullah b. Fadlullah eş-Şîrâzî'nin Târih-i Vassaf'ın Hülâgû'nun ölümünü konu edinen beyitlerinden istifade ettiği gibi Gazneli Mahmud'un ölümünün anlatıldığı bölümde Firdevsî'nin Şehnâmesi ile Utbî'nin tarihine atıf yapmıştır. Dolayısıyla 2 kaynağın verildiği eserde, bir şair ve şiir eseri ile bir tarihçi anılmıştır.

1 ve 4 arası ciltlerin birinci kitabı, 5 ve 9 arası ciltlerin de ikinci kitabı oluşturması, ikinci kitabın yayınlanmış son eseri olması hesabıyla 9. cilt, konu ve anlam bütünlüğü açısından 1306/1890 yılında İstanbul Karabet ve Kasbâr Matbaası'nda basılmış olan 8.cildin devamı mahiyetinde olduğunu gösterir.

“Soğuk” ifadesini, s. 299'da “soğuk” şeklinde s. 323'te ise “sağuk” olarak ve “kendi” ifadesini 24 yerde “kendi” 150 yerde ise “kendü” olarak yazması Said Paşa'nın eserinin bu cildinde bir üslup birliği olmadığını gösteriyor.

Farsça ordu anlamına gelen “ispeh” (اسپه) ve emir manasını ifade eden “bed” (بد) kelimesinden oluşan ve “başkumandan” demek olan “ispehbed” (اسپهبد) unvanını Said Paşa, eserin tamamında Hazar Denizi’nden iki mil uzaklıkta Deylem bölgesinde bir şehir olan “Asbahabed” (اصبهبد) şeklinde kullanmış. Yine eserin tamamında olacak şekilde “Büveyh” ya da “Büveyhoğulları” ifadeleri “ب” harfî yerine “پ” harfî ile yazılmış. Selçuklu sultanı Melikşah’ın amcası olan Kavurd Beg’i, eserin tamamında Kârût (قاروت) Beg olarak, Suyurgatmış’ın nikâhlanmış olduğu Hülâgû’nun torunu “Kerdûçîn (Gerdûçîn)”i كردنچین (Kerdençîn/Gerdençîn) şeklinde (s.83) yazmış.

Sonraları Gûr, Fîrûz Şah’a binaen Fîrûzâbad ve bugün Gûr Fîrûzâbad olarak anılan Erdeşîr-i Hürre ismini eserin tamamında Cûr (جور) olarak, isyan etmesi üzerine Azerbaycan valisi Yûsuf b. Muhammed’in Halife Mûtevekkil’e gönderdiği Bagrat b. Aşot’u Said Paşa, Bukrât b. Sokrat olarak (s.132), Hintçe’de Ganga olarak da adlandırılan Ganj Nehrini Said Paşa, كنگ (Gang) olarak (s.224), yazmıştır. Hindistan’ın Agra şehri, eserin tamamında اجره (Acre) olarak geçerken Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed’in namaz esnasında İsmâîlî bir fedainin suikastı neticesinde öldürüldüğü “Demyek” mahali de sehven دمك (Demek) şeklinde (s.261), aynı şahıs hem “Mûnis el-Hâzim” hem de “Mûnis el-Hâdim” olarak yazılmıştır.

Sultan Alparslan’ın oğlu Arslan Argun’u Said Paşa eserinde هم ارغوى (Arguy) şeklinde yazmış hem de Alparslan’ın kardeşi olarak (s.281) zikretmiş. İslam Ansiklopedisine göre bu bilgi, İbnü’l-Esîr’in İslam Tarihi El-Kamil Fi’t-Tarih Tercümesi adlı eserinde sehven geçmektedir. Dipnot, kaynakça olarak verilmemiş ya da eser içerisinde atıf yapılmamış olsa da bu malumat, Said Paşa’nın faydalandığı kaynakları ele vermesi açısından önem arz ediyor. Yine Merkitler tarafından kaçırılan ve o dönem Cengiz Han’ın nişanlısı olan Börte Fuçîn Hatun’u Said Paşa, Burya Kuçîn olarak (321), Nogay Han namı diğer İsa Nogay olan Moğol liderini “Nogayna bin Tatar” olarak (323) ve aynı şahsı bir yerde Ziyâd b. Suleyh olarak diğer kullanımların tamamında ise Ziyâd b. Sâlih olarak, başka bir şahsı da bir yerde “Dâr” öteki kullanımlarda ise “Dârâ” olarak ele almıştır.

Zikredilen tüm bu farklılıklar, yazım ve basım hatasından kaynaklı yanlışlıklar olabileceği gibi Said Paşa’nın istifade ettiği kaynaklarda da bu şekilde geçiyor olabilir.

Fakat müellif, kısıtlı sayıda kaynağa atıf yaptığı ya da hangi bilgiyi hangi mesnede dayandırdığını ifşa etmediği için farklı yazılışların gerekçesi tam manasıyla tespit edilememektedir.

Sulhen ifadesinde “s” sesi sehven “dad” harfî ile (s.4), olunduğu ifadesinde “ğ” sesi sehven “ayn” harfî ile (s.5), nakz ifadesinde “k” sesi sehven “fe” harfî ile (s.9), Abdullah b. Hurdâzbih ismi yanlışlıkla hem Abdullah b. Hordâd (Hurdâd) (s.11) hem de Abdullah b. Hurdâdbih olarak (s.20), Fahrüddeve isminde “F” sesi sehven “kaf” harfî ile (s.42), Cîlân isminde “î” sesi sehven “be” harfî ile (s.53), Kûtüm şehri sehven Kûtüm şeklinde (s.53), Belûcistan şehrinde “c” sesi sehven “hı” harfî ile (s.58), Mînâb şehri sehven Minyâb/Menyâb şeklinde (s.58) şeklinde yazılmış.

Yine Timurtaş ismi hem “تمورطاش” hem de “تمرتاش” şeklinde, Kâzerûn (كازرون) şehri sehven کارزون (Kârezûn/Kârzûn) şeklinde (s.87), teveccüh ifadesinde “t” sesi sehven “nun” harfî ile (s.90 ve 99), maksad ifadesinde “s” sesi sehven “dad” harfî ile (s.98), konağında ifadesinde “ğ” sesi sehven “ayn” harfî ile (s.103), bi’l-muhârebe ifadesi sehven bi’l-muhâbere şeklinde (s.105), hükûmet ifadesinde “h” sesi sehven “cim” harfî ile (s.120), senesinde ifadesi sehven sadece “-sinde” şeklinde (s.125), Tarûn (طرون) beldesi ismi sehven طرونة (Tarûna) şeklinde (s.133), Hâcîk isminde “c” sesi sehven “ha” harfî ile (s.142), müttefik (s.162) ve bi’l-ittifak (s.167) ifadelerinde “f” sesi sehven “kaf” ile, doğru ifadesinde “o” sesi sehven “rı” harfî ile (s.180) yazılmış.

Benzer bir biçimde, Cemâleddin Destcêrdânî, sehven Celâleddin Destcêrdânî olarak (s.191), Acay ismi sehven Acar olarak (s.192), maktû ifadesinde “t” sesi sehven “te” harfî ile (s.194), münâsebetsiz ifadesinde “z” sesi sehven “ra” harfî ile (s.214), muhârebe ifadesi sehven محالربه olarak (s.215), Vayhand şehrinde “y” sesi sehven “be” harfî ile (s.220), Gıyâseddin isminde “s” sesi sehven “te” harfî ile (s.250), Tabarhinda Kalesi yazılırken “h” sesini veren harf yazılmayıp kale sehven “تبرنده” şeklinde (s.256), nefsinin ifadesinde “f” sesi sehven “kaf” ile (s.265), Gazneli Mahmud’un Ebû’l-Hâris Muhammed b. Ali’nin yedinden aldığı Hârizm şehrine vali tayin ettiği “Altuntaş el-Hâcib” sehven تونتاش (Tuntaş) olarak (s.280) yazılmış.

Öte yandan Ebû isminde “E” sesini veren “elif” (s.34), ihrâk ifadesinde “â” sesini veren “elif” (s.156), eylediler ifadesinde baştan “e” sesini veren “elif” ile ifadenin çoğul ekindeki “l” sesini veren “lam” (s.156), zâil ifadesinde “â” sesini veren “elif” (s.158, 308 ve 324), itmekle ifadesinde sondan “e” sesini veren “he” (s.158), sultan ifadesinde “sin”ve “lam” (s.189), ilka ve içün ifadelerinde “i” sesini veren “elif” (s.286), akbeh ifadesinde “a” sesini veren “elif” (s.297), nisvân ifadesinde “â” sesini veren “elif” (s.302), altına ifadesinde “l” sesini veren “lam” (s.328) ve ancak ifadesinde “a” sesini veren “elif” (s.350) harfleri ile 503 tarihlendirmesi yapılırken onlar basamağındaki 0 (sıfır) (s.48) ve 373 tarihinin onlar basamağındaki 7 (yedi) (s.101) rakamları matbaa hatasından kaynaklı olarak ya eksik ya da silik çıkmış.

Aynı şekilde Mâzenderân ismi, “zeyn” harfinden sonra sehven “elif” harfi (s.47), gâh ifadesinden sonra “ve” gereksiz olarak (s.92), valiliğine ifadesinde “kef” ile “nun” harfleri arasında sehven “lam” harfi (s.134), açıldığını ifadesinde “dal” harfinden sonra sehven “nun” harfi (s.296) fazladan yazılmış. Bununla birlikte sayfa 82’de iki kelime, 189’da 4 yerde, 190’da ise 6 yerde ifadeler silik olduğu için okunmazken 158’de “ile” ifadesi tamamen silik olup cümlelerin akışına göre okunabilmiştir.

Öte yandan Tûlîm şehrinde “î” sesini veren “ye” (s.53), iktidâr ifadesinde baştan “i” sesini veren “elif” (s.82), sultan isminde “l” sesini veren “lam” (s.111), Ferruhzâd isminde “â” sesini veren “elif” (s.122), Destcerdânî isminde “ra” harfinden sonra “d” sesini veren “dal” (s.192), eşhâs ifadesinde “e” sesini veren “elif” (s.226), nâibi ifadesinde “b” sesini veren “be” (s.228), keyfiyet ifadesinde “fe” harfinden sonra sehven “y” sesini veren “ye” (s.263), izâle ifadesinde “â” sesini ve içün ifadesinde “i” sesini veren “elif” (s.276), tarafından ifadesinde “n” sesini veren “nun” (s.293), Buhara şehrinde sondan “a” sesini veren “elif” (s.305 ve 306), hükûmetin ifadesinde “t” sesini veren “te” (s.324), ikâme ifadesinde “i” sesini veren “elif” (s.329), bunları (s.344) ve azl (s.347) ifadelerinde “l” sesini veren “lam” harfleri sehven yazılmamış.

Tüm bu yazım ve matbaa hatalarından dolayı Mükrimin Halil Yinaç, “*Arapça ve Farsça’yı çok iyi bildiği halde İslam vakâyinameleri üzerinde hiç çalışmamasını ve*

eserinin hatalarla dolu vasat bir kitaptan başka bir şey olmadığı''²⁴³ şeklinde Said Paşa'yı ve Mir'âtü'l-İber adlı eserini sert bir biçimde tenkit etmiştir.

3.2. DÖRDÜNCÜ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Dördüncü Mebhas ile başlayan 9.cildin ilk bölümü eserin 2-52 arası sayfalarını oluşturmaktadır. Bu bölümün 44. ve 45. sayfaları eksik olup bu durum dipnotlarda belirtilmiştir.

Dördüncü Mebhas'ta şu konu başlıkları yer almaktadır: Taberistân Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.2), Coğrafya (s.2), Taberistân'ın Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.3), Taberistân'da Bâvendiye Hükûmetinin Birinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.5), Taberistân'da Aleviye Hükûmetinin Zuhûruna Kadar Cürcân Merbûtâtının Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.17), Taberistân Havâlisinde Aleviye Hükûmetinin Sûret-i İdâresi (s.21), Taberistân'da Utrûş'un Teşkil Eylediği Aleviye Hükûmeti (s.28), Hükûmet-i Aleviye'nin İnkirâzından Sonra Cürcân ve Dâiresindeki Nevâhinin Bakiye-i Vakâyi'i (s.36), Mâzenderân'da Teşekkül Eden Bâvendiye Hükûmetinin İkinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.47), Mâzenderân'da Bâvendiye Hükûmetinin Üçüncü Tabakası (s.51).

“Taberistân Coğrafyası” başlığında Said Paşa, Taberistân Dağı'nın meşelik olduğunu menşeyini vermediği bir ordunun bölgeyi ordugâh yapmak için meşe ağaçlarını teberler (balta) ile kestiklerinden Farşlıların bölgeye “Teberistan”, İslam fethinden sonra Arapların “Taberistân”, Eski Yunanlıların “Parsia”, Takvîmü'l-Büldân'da²⁴⁴ ise “Mâzenderân” denildiği pasajı üzerinden Taberistân'ın toponomisini açıklamıştır.

Öte yandan bölgenin doğudan Hârizm, batıdan Deylem ve Gîlân, kuzeyden Bahr-i Şirvan ve güneyden Horasan'ın yer aldığı malumatı üzerinden kuzey-güney, doğu-batı yönlü Taberistân'ın coğrafi konumunu veren Said Paşa, İslam fethinden sonra bölgenin Kûmis ve Mâzenderân olmak üzere iki idari bölgeye ayrıldığını aktarmıştır. Tarihsel süreç içerisinde satraplık, eyalet, vilayet ve il isimleri altında

²⁴³ Tuğluk, a.g.e., s. 104-105.

²⁴⁴ Ebü'l-Fidâ'nın coğrafya eseri

devletlerin taşra yönetimlerini idari birimlere ayrıştırmasında amaç ülke yönetimini kolaylaştırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek olmuştur.

“Taberistân’ın Vakâyi’-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, bölgede hâkimiyet kurma ve bölgeyi elde tutma ekseninde Sasaniler, Hz. Ömer ve Hz. Osman Dönemleri, Bâvendiye, Âl-i Tâhir, Aleviye, Benî Sâ mân, Selçuklular, Harzemşahlar dönemlerinde Taberistân tarihini anlatmıştır.

Said Paşa, Hz. Ömer Dönemi’nde bölgeyi fetih için görevlendirilen Süveyd b. Mukarrin’in sulhen cizyeye bağlanarak, Hz. Osman Dönemi’nde ise cizyenin ödenmemesi üzerine yapılan şiddetli savaş neticesinde cizye ödemeyi öngören barışın kabul edilmesiyle Taberistân’ın fethedildiğini aktarmıştır. Said Paşa’nın anlattıklarından İslam fetih politikasının “sulh” ve “savaş” olmak üzere iki yönlü olduğu ve İslam egemenlik anlayışında Şer’i bir vergi olan cizyenin kabul ettirilmesinin üstünlük emaresi olduğu çıkarımlarını yapmak mümkündür. Aynı zamanda cizye ödenmemesinin devlete itaatsizlik anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

“Taberistân’da Bâvendiye Hükûmetinin Birinci Tabakasının Vakâyi’-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, Bâvendîlerin kurucusunu (Bâvend b. Şâbûr) ve hükümdarlarının kullandıkları unvanın ise “İspehbed” olduğunu aktarmıştır. Taberistân hâkimiyeti için tarih boyunca Bâvendiye, Emevîler, Tâhirîler ve Aleviye devletleri arasında mücadelelerin yaşandığı anlatılmıştır.

Yukarıda zikredilen başlıkta Said Paşa, Cürcân şehrinin olmadığı bir dönemde o bölgeye Kûhistân (کوهستان) denildiğini, fetihten sonra Arapça telafüz ile Arapların bölgeye Kuhistan (قهستان) dediğini nakletmiştir. Siyasi ve askeri egemenlik devletlerin gücü ve ömrü ile sınırlı iken; din, dil, gelenek ve görenekler vasıtasıyla yıkılan devletlerin kültürel hâkimiyeti baki kalabiliyor. Bu bağlamda yer adları coğrafya üzerindeki hâkimiyetin önemli emarelerinden olduğundan bölgede kalıcı bir egemenlik kurmak amacıyla yer isimlerinin egemen devletin diliyle telafüz edildiği ileri sürülebilir.

“Taberistân’da Aleviye Hükûmetinin Zuhûruna Kadar Cürcân Merbûtâtının Vakâyi’-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, İslam fethinden önce mevcut olmayan

Cürcân şehrini bölgeyi fetheden Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'in kurduğunu aktarmaktadır. Cürcân'ın Abbâsîlere kadar Horasan'a bağlı olarak Ebû Müslim'in idaresinde olduğu ancak Taberistân ve Cürcân'ın zaman zaman ayrılarak farklı vilayetlere büründüğü, zaman zaman ise yönetimlerinin birleştirildiği ifadeleri üzerinden Cürcân'ın kuruluşunu ve tarihsel süreç içerisinde idari yapısındaki değişimlerini izah etmiştir.

“Taberistân'da Utrûş'un Teşkil Eylediği Aleviye Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Hasan el-Utrûş'un bir savaşta aldığı kılıç darbesi ile sağır olduğundan “Utrûş” lakabını aldığını anlatmıştır. “Mâzenderân'da Teşekkül Eden Bâvendiye Hükûmetinin İkinci Tabakasının Vakâyi'-i Târîhiyesi başlığında” ise Said Paşa, Melikşah Dönemi'nde Selçuklulardaki taht kavgalarından yararlanan Şehriyâr b. Kârin'in Mâzenderân'da Bâvendiye hükûmetinin ikinci tabakasını oluşturduğunu aktarmıştır. Bâvendiye hükûmetindeki taht kavgaları ve Bâvendiye hükûmetinin Harzemşahlar tarafından yıkılışı temelinde de bu başlıkta Mâzenderân'da Bâvendiye tarihçesini nakletmiştir.

3.3. BEŞİNCİ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Beşinci Mebhas ile başlayan 9. cildin ikinci bölümü, eserin 53-58 arası sayfalarından oluşmakta olup “Bilâd-ı Fûrs'den Deylem Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.53)” ile “Deylem Havâlisinde Âl-i Büveyh Hükûmetinin Sûret-i Zuhûru (s.54)” konu başlıklarını içermektedir.

“Bilâd-ı Fûrs'den Deylem Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi Beyânındadır” başlığında Said Paşa, Deylem'in eski milletlerden bir topluluğun ismi olduğunu ve isimlerine binaen yaşadıkları bölgeye Deylem denildiği ifadelerini sarf etmiştir. Bu durum zikredilen coğrafyanın isimlendirilmesinde “etnisite” faktörünün referans alındığını göstermektedir. Aynı zamanda bu başlıkta, Gîlân'ın Deylem'e bağlı bir nahiye olduğunu, fetihten sonra ta'rîb ile Arapların bölgeye genel olarak “Cîlân” kimi zaman da “Cîl” dediği ifadeleri üzerinden Deylem ve Gîlân'ın toponomisini açıklamıştır.

“Deylem Havâlsinde Âl-i Büveyh Hükûmetinin Sûret-i Zuhûru” başlığında Said Paşa, atalarını peşi sıra zikrettiği Büveyhoğullarının Deylem’in yoksul köylülerinden olduğunu, İmâdüddeve (Büveyhî hanedanının kurucusu) ile Merdâvîc’in bölge hâkimiyet mücadelelerini, Abbâsî halifesi Râzî-Billâh’ın İmâdüddeve’ye menşûr vermesiyle Büveyhoğullarının Şîrâz merkezli müstakil bir güç olarak ortaya çıktığını ele almaktadır. Büveyhoğulları egemenliğindeki Deylem’in Tuğrul Bey Dönemi’nde Selçuklu egemenliğine geçtiğini ve Büveyhoğullarının tarihteki miadını doldurmasıyla Deylem bölgesinin tarihi önemini yitirdiğini aktarmıştır. Bu bilgiler üzerinden müellif, menşei, kurcusu, kuruluş serüveni üzerinden Büveyhîlerin tarihini aktarmıştır. Şii mezhebinden olan Büveyhoğullarının Sünnî Abbâsî halifesinden menşûr alması durumu, Büveyhîlerin idaresindeki tebanın Sünnî çoğunluklu olması ve bölgede Sünnî İslam devletlerin sayısal olarak baskın ve nüfuz olarak etkili olmasıyla açıklanılabilir. Bununla birlikte 945 senesinde Bağdat’ı işgal ederek Sünnî İslam dünyasını liderini denetimine alacak kadar güçlendiği dönemlerde dahi halife olarak bir Şii’yi başa geçirmeyen Büveyhîlerin egemenliklerini göstermelik olarak tanıdıkları Abbâsîleri Sünnilere yönelik politikalarında araçsallaştırdıklarını²⁴⁵ görüyoruz.

3.4. ALTINCI MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Altıncı Mebhas ile başlayan ve Kirman tarihinin anlatıldığı 9. cildin üçüncü bölümü eserin 58-85 sayfalarını içermektedir. Bu bölümde 82. sayfanın sondan 2. ve 3. satırlarının bazı yerleri silik olduğundan okunamamıştır. Bu bölüm şu konu başlıklarını içermektedir: Kirman Memleketinin Hulâsa-i Coğrafyasıyla Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.58), Coğrafya (s.58), Kirman Vakâyi’-i Târîhiyesi (s.59), Kirman’da Benî İlyâs Hükûmeti (s.65), Kirman’ın Bakiye-i Vakâyi’i (s.68), Kirman’da Selçukiye Hükûmeti (s.73), Kirman’ın Bundan Sonraki Vakâyi’i (s.76) ve Kirman’da Karahıtaylar Hükûmeti (s.78).

“Kirman Coğrafyası” başlığında Said Paşa, bölgenin doğudan Belûcistan ve Afganistan, batıdan Fars ve Bahr-i Hürmüz, kuzeyden Horasan ve güneyden Fars ile

²⁴⁵ Bernard Lewis, **Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Selen Y. Kölay (Çev.), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018, s. 104, 109.

çevrili olduğu aktarımı üzerinden kuzey-güney, doğu-batı yönlü Kirman'ın özel konumunu vermiştir. Ardından Kirman'ın önemli belde ve şehirlerini aktaran müellif, Sicistan sınırında olan ve kurcusunun Amr b. Leys'in olduğu Sepenc şehrinin Müslümanlar tarafından inşa edildiğini yazar. Bu durum İslâm medeniyetinin bu dönemde fethettiği topraklarda bayındırlık faaliyetlerinde bulunduğunu ve egemenlik anlayışının emperyal/sömürgecilik tarzın sahaya yansması olan yakıp yıkmadan ârî, inşâ tarzlı olduğunu gösterir.

“Kirman Vakâyi’-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, Kirman'ın Hz. Ömer Dönemi’nde 23/643-44 senesinde fethedildiği, fetihle birlikte bölgenin İslâm valilerince idare edildiğini ancak kimi zaman halkın isyan ettiği, kimi zaman Haricilerin bölgeyi işgal ederek adlarına para bastırdıklarını aktarır. Emevîler Dönemi’inde Irak valisi Haccâc b. Yusuf ile Sicistan fethiyle görevlendirilen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as arasında cereyan eden Deyrû’l-cemâcim Muharebeleri, Kirman'ın bazen özerk bazen de Horasan’a bağlı idare edildiği bilgisini vermiştir. 205/820-21 tarihinde Tâhirilerin ardından da Saffârilerin egemenliğine geçtiği ve nihayetinde 317/929-30’da Kirman’da Benî İlyâs hükûmetinin kurulduğu ekseninde zikri geçen coğrafyanın tarihçesini aktarmıştır. Said Paşa’nın naklettiği tarihi pasajda 23/643-44 ile 317/929-30 arası tarihi kesit, Kirman tarihi açısından isyan ve savaşların eksik olmadığı, bölgeye egemen aktörlerin sürekli değiştiği, istikrarsız bir dönemi ifade ettiğini, hâkimiyeti tesis etmek için bölgenin idari yapısında zaman zaman değişime gidildiğini ve İslâm medeniyetinde “para bastırma”nın hükûmranlık alametlerinde biri olduğunu çıkarmak mümkündür.

“Kirman’da Benî İlyâs Hükûmeti” başlığında Said Paşa, bölge hâkimiyeti için İlyâsîler ile Sâmanîler arasındaki mücadeleyi, Büveyhoğullarının Kiraman’ı ele geçişi ile İlyâsîleri bölge hâkimiyetinin son bulduğunu ele almıştır.

Said Paşa “Kirman’da Selçukiye Hükûmeti” başlığında, Selçuklu hâkimiyetindeki Kirman'ın 32 sene Sultan Tuğrul’un yeğeni Kavurd Bey’in idaresinde kaldığını, vezirinin kışkırtmasıyla Kavurd Bey’in Alparslan’a isyan ederek Alparslan adına hutbe okutmayı kestiğini, yenilen Kavurd Bey’in emân dileyerek affedildiğini, ardından Melikşah ile giriştiği mücadeleyi kaybederek idam edildiğini aktarmıştır. Tuğrulşah’a kadar Kirman'ın Kavurd Bey hanedanlığınca idare edildiğini,

Tuğrulşah'ın ölümünden sonra oğulları Arslanşah, Behrâmşah ve Turanşah aralarında 20 yıl süren ihtilaftan ötürü memleketin harap olduğunu, Selçuklu hükümdarı Melikşah b. Sultan Mahmûd'un galebesiyle Kirman'daki Benî Kavurd hükümetinin son bulunduğunu yazmıştır. Said Paşa'nın yazdıkları Selçuklular Dönemi'nde Kirman'ın hanedan üyelerinin mücadelesine sahne olduğunu ve Türk-İslâm devletlerinde "hutbe"nin hâkimiyet sembollerinden olup hükümdar adına okutulan hutbeyi kesmenin isyan ve savaş sebebi olarak telakki edildiğini gösterir.

"Kirman'da Karahıtaylar Hükûmeti" başlığında Said Paşa, Karahıtaylara Kirmanşahlar da denildiğini, Kirman'daki Karahıtayların kurcusunu (Barak Hâcib) aktarmıştır. Kirman hâkimiyeti için Karahıtayların Harzemşahlar ve İlhanlılarla mücadelesini ve Kirman'daki Karahıtaylar hükûmetine Safevilerin son verdiğini ifade etmiştir.

3.5. YEDİNCİ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Yedinci Mebhas ile başlayan 9. cildin dördüncü bölümü eserin 85-120 sayfalarını kapsamaktadır. Bu bölümün 112. ve 113. sayfaları eksik olup bu durum dipnotlarda gösterilmiştir. Yedinci Mebhas şu konularını içermektedir: Fars Memleketi Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.85), Coğrafya (s.85), Fars Memleketi Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.89), Fars Memleketinde Âl-i Büveyh Hükûmeti (s.97) ve Atabegân-ı Fars Hükûmeti (s.115).

"Fars Memleketi Coğrafyası" başlığında Said Paşa, bölgenin doğudan Kirman ve Sicistan, batıdan Hûzistan ve Bahr-i Fars, kuzeyden Irak-ı Acem ve Horasan ile Fars arasındaki sahra, güneyden Bahr-i Fars ve Hürmüz ile sınırdaş olduğu bilgileri üzerinden kuzey-güney, doğu-batı yönlü Fars'ın coğrafi konumunu vermiştir. Orta çağda Fars'ın Erdeşîr-i Hürre, İstahr, Darabkerd, Şâbûr Hürre ve Kubâd Hürre olmak üzere 5 idari bölgeye ayrıldığını aktaran müellif, adı geçen şehirlere verilen isimlerin mesnedini vermesi üzerinden bölgenin toponomisini izah etmiştir. Şöyleki: Erdeşîr-i Hürre şehrinin sonraları Gûr olarak bilindiği, Büveyoğulları zamanında Fîrûz Şah'a nispetle Fîrûzâbâd olarak anıldığı, Darabkerd isminin Pişdâdiyân Devleti zamanında verildiği, Arapların ta'rîble bölgeye Dârabcerd dedikleri, Şâbûr Hürre şehrinin ismini Şâbûr b. Erdeşîr'den aldığı ve Kubâd Hürre'nin ismini Nûşîrevân'ın babası Kubâd'dan

aldığı ifade edilmiştir. Müellifin zikredilen yer isimlerinin aktarımında detaya indiği görülmektedir

Yukarıda zikredilen başlıkta müellif, Fars'ın başkentini (Şîraz), Şîraz'ın kurucusu (Muhammed b. Kâsım b. Akîl) ile kuruluş senesini (76/695-96) vermiştir. Fars'ta yer alan göller ve nehirler ile ismini şehirden alan Bahr-i Fars (Basra Körfezi)'in sınırları ve bu körfezin oluşturduğu adaları aktarmıştır. Bunun yanı sıra meşhur müfessir Kadı Beyzâvî'nin İstahr bölgesinin en büyük şehri olan Beyzâ şehrinde olduğu ve Darabkerd Dağı'nda tuz madeninin bulunduğu konuları da bu başlığın muhtevasındandır. Bu bağlamda adı geçen başlıkta Fars'ın siyasi, fiziki ve ekonomik coğrafyası ile kültürel değerlerine açıklık getirilmiştir.

“Fars Memleketi Vakâyi’-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, Hz. Ömer Dönemi’nde fethedilen Fars’ın Basra’ya bağlanarak valilerce idare edildiğini, 29/649-50’deki Fars ahalisinin isyanını, İstahr’da Havâric Muharebesi’nin vuku bulduğunu, Fars ve Kirman’ın Haricilerin işgaline maruz kaldığını aktarmıştır. Haricilerin etkisizleştirilmesiyle Emevîlerin yıkılışına kadar tekrar Basra’ya bağlanan Fars’ın Abbâsî yönetiminde kimi zaman müstakil kimi zaman Basra ve Horasan’a tabi bir vilayet şekline idare edildiğini ve 322/933-34 senesinde İmâdüddevle b. Büveyh’in istilasıyla Fars’ta Büveyhîlerin hüküm sürdüğünü yazmıştır.

“Fars Memleketinde Âl-i Büveyh Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Merdâvîc tarafından Kerec’e vali olarak atanan Büveyhîlerden İmâdüddevle’nin İsfahan’ı ele geçirmek için ayaklandığını, Merdâvîc’in kardeşi Veşmgîr’in savunmasını aşamaması üzerine İmâdüddevle’nin yüzünü Şîraz’a çevirdiğini ifade etmiştir. Şîraz’ı ele geçirerek şehrin valisi Muhammed b. Yâkût’un Şîraz’daki mallarına el koyan İmâdüddevle’nin istila ettiği yerlerin kendisine verilmesi talebinin halifenin itaatinde bulunması şartıyla hilafetin verdiği menşur ile kabul edildiğini aktarmıştır. Öldürücü bir hastalığa yakalanan İmâdüddevle’nin yeğeni Adudüddevle b. Rüküddevle’yi veliaht belirlediği, Kirman, Irak, Musul ve Diyarbakır’ı ele geçiren ve âkil, faziletli, makbul siyasetli ve heybetli olarak tasnif edilen Adudüddevle’nin sara hastalığından ötürü 372/982-83 yılında Bağdat’ta vefat edip Hz. Ali’nin yanına defnedildiği anekdotunu paylaşmıştır. Aktarılan anekdottan Büveyhoğullarında mevcut hükümdarın seçim ya da önerisinin kendisinden sonra veliaht belirlenmesinde önemli

referanslardan biri olduğu ve “Menşur Verme” ifadesinden İslam medeniyetinde egemenliğin meşruluğunda, önceleri siyasi/dini sonraları -Osmanlı Devleti’ne kadar dini lider/kurum konumunda olan halife/hilafetin önemli bir onay mekanizması olduğu çıkarımlarını yapmak mümkündür.

Adı geçen başlığın devamında Said Paşa, Adudüdddevle’nin vefat haberini alan oğlu Şerefüdddevle’nin Şiraz’a gelerek hükümet makamını ele geçirdiği, kardeşi Irak emiri Samsâmüdddevle’nin Fars’ta okunan hutbesini kesmesinden ötürü yapılan savaşı Samsâmüdddevle’nin kaybetmesi üzerine “‘emîrû’l-ümerâ” unvanıyla yâd olunması kararlaştırılan Şerefüdddevle’nin isminin hutbede Samsâmüdddevle’nin isminden önce okunması şartıyla aralarında barış yapıldığını aktarmıştır. Müellifin bu ifadeleri Büveyhoğullarında hanedanlık yönetim anlayışının olduğu ve bu anlayışın kardeşler arasında taht kavgalarını beraberinde getirdiği, bağımsızlık imgelerinden olan adına hutbe okutulmasının kesilmesinin başkaldırı göstergesi ve savaş sebebi olarak telakki edildiği, hutbede hükümdar isimlerinin öncelik/sonralık olarak okunmasının da siyasi üstünlük göstergesi olduğu şeklinde izahlar yapılabilir.

Adı geçen başlıkta Said Paşa, Şerefüdddevle’nin ölümünden sonra devlet adamlarının yardımı ve hilafetin hil’atiyle yerine geçen kardeşi Bahâüdddevle’nin Hûzistan’ı ele geçirdiği vakit bir milyon dinar, sekiz milyon dirhem ve sınırsız mücevheri ele geçirme girişiminin ordunun şiddetli muhalefetine maruz kalmasından ötürü Bahâüdddevle’nin zikredilen zenginliklerin çoğunu askere vermek mecburiyetinde kaldığını nakletmiştir. Müellifin aktardıkları, Büveyhoğullarında hükümdarın belirlenmesinde devlet adamlarının rolü ve hâkimiyetin meşruluğunda dinin önemli bir referans kaynağı olduğunu gösterir. Öte yandan ordunun Bahâüdddevle’ye geri adım attırması Büveyhoğullarında hükümdarın ülke yönetiminde sınırsız bir yetkiye sahip olmadığını gösterir. Sınırsız ve sorumsuz yetkili olamama durumu, hükümdarı ülke yönetiminde adı geçen bu frenleyici unsurların istekleri doğrultusunda dengeli ve orantılı bir siyaset izlemeye zorunlu kılmıştır. Bu durum modernleşmenin gereği olarak merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla ve gelişen iletişim ve ulaşımın hükümdarın elini güçlendirmesiyle ordu, yerel güçler, dini ve ticari sosyolojik grupların etkisizleştirilmesi sonucu Batılı olmayan ülkelerde de

oluşan Batı menşeli totaliter ve diktatörlük gibi otokratik yönetimlerin²⁴⁶ özelde Büveyoğullarında genelde ise İslam medeniyetlerinde pek yaygın olmadığını gösterir.

Bu arada aynı başlıkta Said Paşa, “Kitabımızın Devlet-i Abbâsiye faslında Samsâmüddeve’nin 379 târîhinde vefât itdiği sehven yazılmışdır.” (s.107) ifadeleriyle daha önce yazdıklarında düzelmeye gitmiştir.

“Atabegân-ı Fars Hükûmeti” başlığında Said Paşa, bu devletin aynı zamanda Âl-i Salgur olarak da bilindiğini, Selçuklu Devleti’nin zaafından istifade eden Atabeg Muzafferüddin Sungur b. Mevdûd Salgurî’nin isyan ederek 542/1147-48 senesinde Fars beldelerini istila ettiğini ve Âl-i Salgur Devleti’ni meydana getirdiğini ifade etmiştir. Fars Atabeglerinin kurucusu, kuruluş serüveni ve tarihinin verildiği Said Paşa’nın anlatımından adı geçen devletin ismini, kurucusunun mensubu olduğu aileden alan bir hanedanlık yönetim anlayışının olduğu söylenilebilir. Buna paralel olarak kurulduğu şehre binaen Gazne Devleti, kurucusuna binaen Osmanlı Devleti ve menşesine binaen Kök Türk Devleti olarak anılmaları devletlerin isimlerini coğrafya, kurucuları ve dayandıkları milletlerden aldıkları yorumlarını yapmak mümkündür.

Yukarıda zikredilen başlığın devamında Said Paşa, adil ve siyasi bir zat olarak vasıflandırılan Muzafferüddin Ebû Şücâ’ Atabeg b. Zengî zamanında Fars’ı yağmalayan Celâleddin Hârizmî ile savaşıldığını yazmıştır. Tatarların Fars civarındaki yerleri istila ve harap ettikleri esnada Atabeg Ebû Bekir’in Oktay Kaan’a hediyeler göndermesi ve itaatini arz etmesiyle mülkünü Moğolların tahribatından korumuş olduğunu, Oktay Kaan tarafından kendisine (uğurlu anlamına gelen) Kutluk Han lakabının verildiğini ve Atabeg Ebû Bekir’in Hülâgû’nun Bağdat’a saldırısına yardım ettiğini aktarmıştır. Said Paşa’nın kısa da olsa yer yer devlet adamlarının şahsi özelliklerini vermesi eserin biyografik çalışmalara kaynaklık edebileceğini gösterir. Öte yandan “*Cengiz Han, milletlerin itaatini savaşılmadan elde etme arzusundaydı. Bundan ötürü Moğollar, direnen halklara karşı oldukça acımasız olup şehirlerini ele geçirdiklerinde kedi ve köpeklere varıncaya kadar içinde yaşayan canlıları katlediyorlardı.*”²⁴⁷ Bu bağlamda Moğol siyasetini iyi okuyarak izlemiş olduğu

²⁴⁶ Bernard Lewis, **İnanç ve İktidar Ortağı’da Din ve Siyaset**, Ayşe Mine Şengel (Çev.), Akılçelen Kitaplar, Ankara 2017, s. 147-169., 212.

²⁴⁷ Engin Kırılı, “Cengiz Han’ın Hayatı ve Askeri Seferleri”, **ESOGÜTD**, Mayıs 2019, c. 2, S. 1, s.103.

rasyonel ve reel politikalar sayesinde Atabeg Ebû Bekir, Moğolların ülkesini pâyimâl etmesine mâni olabilmıştır.

Adı geçen başlıkta Said Paşa, Irak seferinde Hülâgû'nun refakatinde bulunan ve cesur biri olan Atabeg Muhammed Şah b. Atabeg Sa'd b. Zengî'nin tahta geçtikten sonra gecesini gündüzünü zevk u sefa içerisinde geçirmesi, hukuksuz yere idamlar yapması halkın nefretine sebep olduğundan bahisle cülusundan sekiz ay sonra Hülâgû Han'ın emriyle hapsedilip yerine Selçuk Şah b. Salgur'un oturtulduğunu aktarmıştır. Bu durum Salgurîlerin İlhanlıların siyasi egemenliği altında olduğunu, hükümdarlarının da İlhanlılara bağlı vali gibi muamele gördüğünü gösterir.

Aynı başlığın devamında Said Paşa, yaşantısıyla Muhammed Şah'tan geri kalmayan Selçuk Şah'ın selefi zamanında ümerayı kışkırtan Türkan Hatun'u önce evlilik yoluna çektiğini ardından bir aşiret toplantısında Türkan Hatun'un selefi dönemindeki tahrikleri aklına gelip gözüne ilişen bir zenciye Türkan Hatun'u öldürüp başını getirmesini emretmesiyle zencinin Türkan Hatun'un başını bir taşın içinde getirdiğini yazmıştır. Bu durum karşısında dehşete düşen ümeranın izinsiz Şîraz'dan çıkması üzerine peşlerinden giden Selçuk Şah'ın ümeradan Oğul Beg'i bir gürz darbesiyle öldürdüğü, elinden kaçırdığı diğer ümeranın Şîraz'daki mallarını yağmaladığı bilgisini firar eden ümeranın Hülâgû Han'a bildirmesiyle Hülâgû'nun Selçuk Şah'ın gözüne mil çektirdiğini nakletmiştir. Said Paşa'nın aktardıklarından Fars Atabeglerinde kadınların devlet yönetimi ile ilgili meselelerde ilgisiz olmadığını, İlhanlıların İran coğrafyasının asayişinde jandarma gibi hareket ettiğini ve bölge siyasetinin şekillenmesinde Hülâgû'nun önemli bir aktör olduğunu çıkarımlarında bulunmak mümkündür.

Adı geçen başlıkta Said Paşa, Selçuk Şah'tan sonra Atabeg Sa'd b. Zengî'nin kızı Âbiş Hatun'un Şîraz'da tahta çıktığını, 665/1266-67 senesinde Abaka Han'ın emriyle Âbiş Hatun'un Tebriz'e sürülmesi ve Fars'ın istila edilmesi ile Salgurluların yıkıldığını ve Fars bölgesinin doğrudan Moğol valilerince yönetilmeye başlandığını yazmıştır. İlk Türk devletlerinde yönetme yetkisinin Gök Tanrı tarafından hükümdara ve ailesine verildiğine olan inancı ifade eden "Kut Anlayışı"nın İslamiyet'in kabulü ile birlikte Allah'ın takdiri şekline bürünerek intikal etmesinin bir sonucu olarak Türk-İslam devletlerinde yönetme yetkisi genellikle hükümdar, ailesi ve hanedanlığın erkek

üyelerine tahsis edilmişti. Bu bağlamda bir Türk-İslam hanedanlık yönetimi olan Salgurlular yönetimindeki Âbiş Hatun'un hüküdarlığı istisnai durumlardan biri olarak özel bir örnek teşkil etmektedir.

3.6. SEKİZİNCİ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Sekizinci Mebhas ile başlayan 9. Cildin beşinci bölümü eserin 121-195 arası sayfalarından ibaret olup 364 sayfalık eserin takriben 4'te 1'ini oluşturmaktadır. 128. ve 129. sayfaları eksik olan bu bölümün -ki dipnotlarda belirtilmiş- 121, 178-179 ve 182 sayfalarında Arapça ve Farsça beyitler mevcuttur. Beyitlerden bazıları “Mahsûl-ı Ebyât” adı altında tercüme edilmiştir. Öte yandan bu bölümün 189 ve 190 sayfalarında basımdan kaynaklı silik ifadelerden dolayı okunamayan çok sayıda sözcük var olup bu arızalı durum dipnotlarda belirtilmiştir.

Azerbaycan coğrafyası ve tarihinin anlatıldığı Sekizinci Mebhas şu konuları kapsamaktadır: Azerbaycan Memleketinin Hulâsa-i Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.121), Coğrafya (s.121), Azerbaycan Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.122), Azerbaycan'da Benî Mûsâfir Hükûmeti (s.143), Azerbaycan'ın Bakiye-i Vakâyi'i (s.156), Atabegân-ı Azerbaycan Hükûmeti (s.164), Azerbaycan Vakâyi'nin Bakiyesi (s.172), Azerbaycan'da Devlet-i İlhaniye Vakâyi'i (s.175).

“Azerbaycan Coğrafyası” başlığında Said Paşa, eski İran hükümdarları dönemlerinde başlıca ateşgedelerin bölgede bulunmasından dolayı bölgenin “Beytü'l-Nâr” manasını ifade eden “Azerbâygân” olarak isimlendirildiği, zikredilen ismin ta'rîbi ile Azerbaycan lafzının doğduğu malumatı üzerinden bölgenin toponomisini açıklamıştır. Aynı başlıkta İran memleketlerinin kuzey kesimini oluşturan Azerbaycan'ın kuzeyden Hazar Denizi ve Şirvan, güneyden Irak-ı Acem ve Şehrîzor, doğudan Deylem, batıdan Kürdistan ile sınırlı olduğu bilgilerin aktarımı ile bölgenin doğu-batı, kuzey-güney yönlü coğrafi konumu verilmiştir. Öte yandan anlatılanlardan Azerbaycan'ın eski İran'ın beldelerinden olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Yukarıda zikri geçen başlıkta Said Paşa; Tebriz, Erdebil, Hoy, Salmâs, Urmiye ve Merâğa'nın Azerbaycan'ın meşhur şehirlerinden olduğunu aktarmıştır. Zikredilen

şehirlerden Tebriz'in geniş bir çölün bitiminde bulunan Sehend Dağı'nın batı eteklerine yakın bir bölgede olduğu, güzel bahçeleri olan şehrin Hârûnürreşîd zamanında kurulduğu, Seylan Dağı'nın güneydoğusunda bulunan Erdebil'in kurcusunun ise Mâd (Med) hükümdarlarından Keyhüsrev'in olduğu paylaşımı üzerinden adı geçen şehirlerin coğrafi özellikleri ile kuruluş tarihçesi verilmiştir. Öte yandan Azerbaycan dağlarının çokluğu, bu dağlardan Suklana Dağı'nın yüksekliği (12 bin kadem) ve türünün (volkanik) verildiği bu başlıkta Karasu ve Aras'ın memleketin nehirlerinden olduğu malumatı verilmiştir.

“Azerbaycan Memleketinin Vakâyi'-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, Azerbaycan'ın Hz Ömer Dönemi'nde Bükeyr b. Abdullah'ın komutasında fethedildiği, fetihten sonra bölgeye atanan valiler tarafından bölgenin idare edildiği aktarılmıştır. Bununla birlikte Muhammed b. Mervân'ın Cezîre vilayetinin valiliğine atanmasından Emevîlerin yıkılışına kadar Azerbaycan'ın Kürdistan ile birlikte Cezîre vilayetine bağlı idare edildiğini, Abbâsî halifesi Mansûr döneminde de Musul'a bağlandığını aktarılmıştır. Bu bilgiler, Azerbaycan'ın ilk dönem İslam tarihine ve merkezi otoritenin politikaları doğrultusunda şekil alan idari yapısındaki konumuna açıklık getirmiştir.

Müellif, zikredilen başlığın önem arz eden konularından biri olan Hürremiye Harekâtı'na dair şu bilgileri vermektedir: Azerbaycan'da 192/807-08 senesinde başlayan harekâtın Hârûnürreşîd'in Abdullah b. Mâlik komutasında gönderdiği on bin askerle ortadan kaldırıldığını, 201/816-17'de ise Bâbek Hürremî'nin Azerbaycan bölgesinde sapkın inancını yaymaya başladığını dile getirmektedir. Bu dönemde Bâbek Hürremî ile savaşıması için Halife Me'mûn'un 205/820-21'de Îsâ b. Muhammed b. Ebû Hâlid'i görevlendirmiş olsa da başarı elde edemediği, Bâbek'in 209/824-25'te Azerbaycan kaymakamı Ahmed b. Cüneyd el- İskâfî'yi esir almasının ardından Muhammed b. Humeyd et-Tûsî'nin Azerbaycan'a gönderildiği, 212/827-28'de gönderilen birliklerin dağlık bir bölgede pusuya konmuş olan Bâbek'in askerleri tarafından bozguna uğratıldığı dile getirilmiştir. Bahsi geçen bozguna attan düşen Muhammed b. Humeyd'in öldürülmesi üzerine Halife Me'mûn'un Abdullah b. Tâhir'i

Bâbek'le savaşmaya memur eylediği²⁴⁸ ve Halife Mu'tasım döneminde Afşin komutasındaki kuvvetlerin galebe gelmesiyle Bâbek ve kardeşi Abdullah'ın yakalanarak idam edildikleri ekseninde zikrdilen harekâtın tarihi aşamaları aydınlatılmıştır. Verilen pasaja göre 1 kaymakamın esir alınması, 1 komutanın öldürülmesi, isyanın bastırılması için 5 komutanın görevlendirilmesi ve meselenin 3 halifenin gündemini meşgul etmesi, bu dönemde Abbâsîlerin, Azerbaycan politikasının Bâbek Hürremî ve harekâtı ile mücadele minvalinde olduğunu gösterir. Ayrıca Afşin örneğinde olduğu gibi bu dönemde önemli komutanlıklara Türklerin getirildiği görülmektedir. Bu durum devlet kademelerine Arapları getiren, Araplar dışındaki tüm milletlere köle nazarıyla bakan, Arap olmayan Müslümanları özgür köle (mevâlî) statüsüne hapseden Emevilerin İslam kardeşliğine aykırı uygulamalarının aksine daha ümmetçi ve hoşgörü politikalar doğrultusunda devlet yönetiminde liyakat ve yeteneği referans alan Abbasilerin Türklerin askeri yeteneğinden faydalandıklarını gösterir.

Söz konusu başlıkta, sapkın bir inanç ve fesat bir topluluk olarak tarif edilen Hürremîye Harekâtı ve kurcusu hakkında Said Paşa şunları aktarmıştır: *“Bâbek tâife-i Câvîdâniye'den olup tâife-i mezbûre Câvîdân b. Sehl'in ashâbıdır. Bâbek, Câvîdân'ın rûhu kendisine hulûl eylediğini iddiâ ider idi. Şu tâife-i fesâda ananın oğula, kızın babaya, hemşîrenin karındaşa tenkîhi câiz olduğu, i'tikâd-ı fâsidîne ve mezheb-i tenâsüha kâil olup “Evrâh hayvandan hayvana intikâl ider.” derler idi.”* (s.124-125) Anlatılanlardan adı geçen inancın çarpık-ensest ilişkilere izin veren ve reenkarnasyona iman etmiş bir i'tikâd olduğu anlaşılıyor.

Adı geçen başlıkta Halife Mütevekkil döneminde, Kürdistan bölgesinde isyan hazırlığında bulunan Ermeni Patrik Bukrât b. Sokrat ve oğlu Ni'me'nin yakalanıp halifeye gönderilmelerinden dolayı bölgedeki Hristiyan liderlerin Tarûn beldesinde bulunan Azerbaycan valisi Yusuf'u beldeyi kuşatarak öldürmelerine değinilmiş. Bunun üzerine katillerin yakalanması için halife tarafından görevlendirilen Boğa el-Kebîr'in eski valinin aleyhinde ittifak etmiş olan muhaliflerden otuz bin kişiyi öldürüp çok sayıda kişiyi esir aldığı, ardından Tiflis'in kuşatıldığı, kuşatmada mancılıklarla

²⁴⁸ Kitabın 128. ve 129. sayfalarındaki eksiklikten ötürü Abdullah b. Tâhir'in Bâbek ile olan mücadelesinin nasıllığı ve neticesi ile alakalı bir boşluk oluşmuştur.

atılan petrolü paçavraların şehri yaktığı ve elli bin kadar insanın yandığı yazılmıştır. Aynı başlığın devamında Halife el-Müsta'in döneminde Malatya'yı harap eden Rumların Cezîre saldırılarını bertaraf etmeye çalışan Azerbaycan ve Kürdistan valisi Ali b. Yahya'nın savaş meydanında şehit olduğu, 251/865-66 senesinde Kürdistan bölgesinde iki Hâricî'nin isyan ettiği ifade edilmiştir. Anlatılanlardan hareketle söz konusu yıllarda toplumun şekillenmesinde din/mezhep faktörünün belirleyici olduğu, siyasetçilerin dini şahıslar üzerindeki kısıtlayıcı tasarruflarının kitleleri harekete geçirdiği, din/mezhep takipçilerinin bölgede üst düzey yöneticileri katledebilecek askeri ve siyasi güce eriştikleri, savaşlarda can kaybını astronomik rakamlara ulaştıracak düzeyde tahrip gücü yüksek silahların kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bahsi geçen başlıkta 288/900-01'de Azerbaycan'daki büyük salgına dair Said Paşa, çok sayıda insanın ölümüne sebep olan şiddetli bir vebanın zuhur ettiğini anlatmış. Salgında ölümlerin çokluğundan ötürü ölümleri defnedecek adamın bulunmamasından dolayı ölümlerin kefenleme ve defnedilmeleri olmaksızın sokaklarda kaldığı, dönemin Azerbaycan valisi Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın da vebadan vefat ettiğini dile getirmiştir.

Devamında Azerbaycan valisi Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın taahhüd ettiği vergiyi merkeze göndermemesi ve Rey şehrini istila etmesinden dolayı Halife el-Muktedir'in Mûnis el-Hâzim'i bölgeye göndermesi üzerine Yusuf'un yedi yüz bin dinar vergi verme taahhüdüyle Rey yönetiminin kendisine verilmesi talebine binaen halifenin *"Yûsuf'un irtikâb eylediği tezvîrât üzerine yer gök arasını dolduracak akçe bile virse Rey vilâyetini kendisine vermeyeceğim."* (s.137) ret cevabı neticesinde yapılan savaşta kazanan Yusuf'un Mûnis'in maiyetindeki ümeranın çoğunu esir edip develere bindirerek teşhir etmek suretiyle Erdebil'e girdiği anlatılmıştır. Buna mukabil 307/919-20 yılında Erdebil kapısının önünde meydana gelen savaşta Yusuf'un mağlup olmasıyla *"Eden bulur."* mantığıyla Mûnis'in Yusuf'un başına tilki kuyruğundan yapılmış bir külâh giydirip onu bir deveye bindirerek müstehiren Bağdat'a girdiği ifade edilmiştir. Aktarılanlardan muayyen verginin kesilmesinin başkaldırı göstergesi, savaş sebebi sayıldığı, savaşlarda galip tarafların mağlup olanları teşhir ederek psikolojik harp tekniklerini de kullandıklarını söylemek mümkündür.

Aynı başlıkta Said Paşa, 314/926-27'de Azerbaycan valisi olan Ebû Sâlim Deysem b. İbrahim el-Kürdî'nin soyuna şöyle değinmektedir: *“Deysem'in babası İbrâhim bir vakit Musul havâlîsinde hurûc eylemiş olan Hârûn eş-Şârî'nin ashâbından idi. Hârûn'un maktûliyetinden sonra Azerbaycan havâlîsine giderek rüesâ-yı Ekrâd'dan birisinin kızını nikâh itmiş ve Deysem şu kızıdan tevellüd eylemiş idi.”* (s.139) Bu ifadelerden hareketle müellif, Deysem'in yanındaki askerlerin çoğunun Kürt olduğu, Kürtlerin isyanından sonra Deysem'in Kürtlerin üstünlüğünü izale etmek için orduda Deylemîleri arttırdığını yazmıştır. Bu tedbirlere rağmen sonraki süreçlerde Deysem'in vezirlik hizmetinde bulunan ve Bâtıniyye mezhebinden olan Ebû'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'in, Haricilerden olan ve Hz. Ali'ye düşmanlık besleyen Deysem aleyhinde isyan etmesi, yanında bulunan Deylemîlerin Şii olmasının oluşturduğu mezhep farklılığı ve ordudan tecrit edilen Kürtlerin de destek vermesiyle Merzübân'ın Deysem'i devirdiğini aktarmıştır. Ardından Merzübân'ın Azerbaycan şehrini ele geçirip 330/941-42 senesinde Tebriz merkezli müstakil bir hükümet kurduğu ifadeleri üzerinden kısmen şeceresini verdiği Deysem döneminin tarihçesini anlatmıştır. Verilen pasaj, siyasetçilerin saltanatını devam ettirebilmek için ordu içerisinde denge siyaseti izleyebileceğini, etnisite ve din/mezhep gücünün bölge siyasetinin şekillenmesinde belirleyici unsurlar olduğunu göstermektedir.

“Azerbaycan'da Benî Müsâfir Hükûmeti” başlığında Said Paşa, başlığa konu olmuş olan Müsâfirîlerin kurucusu (Merzübân b. Muhammed b. Müsâfir), kuruluş tarihi (330/941-42), *“Kendisinden sonra evlâdının yedlerinde kalmıştır.”* (s.144) ifadesiyle devletin idari biçimi (saltanat) ve bilinen diğer ismi (kurcusunun “Sâlâr” lakabından dolayı Benî Sâlâr) hakkında bilgi vermiştir.

Söz konusu başlıkta müellif, Azerbaycan bölgesine denizden çıkartma yapan Rusların, Berde işgaline değinmiştir. İşgale karşı silah ve taşlarla mukavemet gösteren halkın yenilmesiyle Berde'de bulunan ahalinin üç güne kadar şehirden çıkmalarını aksi halde haklarında şiddet gösterileceğini ilan eden Rusların verilen süre zarfında şehri terk edemeyen halkın çoğunu öldürdüğü, on binlercesini esir ettiği, kurtuluşları için talep ettiği yirmi dirhem fidyenin alınamamasıyla esirlerin hepsini öldürüp mallarını ganimet ettikleri aktarılmıştır. Rus katliamını iştiraki üzerine halktan topladığı otuz bin kadar kuvvetle Rusları geldikleri bölgeye kaçırılan Merzübân b.

Muhammed'in bu esnada Azerbaycan'ı ele geçirmek için Salmâs'a gelen Musul hükümdarı Nâsîrüddevle ve kardeşi Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Saîd'i de bölgeden çıkardığı kadrajını vermiştir. Verilen kadrajdan hareketle Rusların bölgede yayılmacı bir politika izlediği, Rusların bölgeyi işgal girişiminin tepkiye neden olduğu, bölge yöneticilerinin bölgenin özgürleştirilmesi için milis güçlerden istifade ettiği söylenebilir

Zikri geçen başlıkta 337/948-49'da Büveyhîlerden Rüküddevle'nin Merzûbân'ı esir ederek Sümeyrâm Kalesi'ne hapsedtiği, Merzûbân'ın annesinin tertibiyle kaleye sokulan tüccarlar ve hediyelerle yanına çektiği kale komutanının güzel yüzlü uşağının yardımcılarıyla zincirlerinden kurtulmasıyla Merzûbân'ın kale komutanı Beşîr Efsâr'ı öldürüp Sümeyrâm Kalesi'ni, ardından Azerbaycan'ı aldığı aktarılmıştır. Ölüm döşeğindeki Merzûbân'ın mülkünü kardeşi Vehsûdân, oğuları Cestân, İbrâhim ve Nâsîr'a vasiyet ettiği, bu karışık vasiyetin sebep olduğu taht kavgalarında galip gelen Vehsûdân'ın Cestân ve Nâsîr'ı anneleriyle birlikte idam ettiği yazılmıştır. Zikredilen hanedanlığın kendi aralarındaki mücadelesinin yanı sıra Cestân'ın veziri Ebû Abdullah en-Nuaymî, Kürdistan valisi Cestân b. Şermezen ve Cestân b. Merzûbân'ın kötü yönetiminden kaynaklı Azerbaycan'da zuhur eden Müstecîr b. Îsâ b. Müktefî Billâh gibi diğer aktörlerle de bölge hâkimiyet mücadelesine girdikleri pasajı aktarılmıştır. Verilen pasaj, bölge siyaseti üzerinde etkili olan kadının alınan siyasi kararlarla canından olabileceğine, Benî Mûsâfir'in bir hanedanlık yönetimi olduğuna ve bölgede siyasi istikrarın olmadığı bir döneme işaret ediyor.

“Azerbaycan'ın Bakiye-i Vakâyi'i” başlığında Said Paşa, 420/1029-30 senesinde Azerbaycan emiri olan Vehsûdân b. Mehlân'ın bölgeye saldırılarını engellemek için ikramda bulunduğu Guzlardan (Oğuzlar) bir kız aldığını aktarmıştır. Fakat evlilik vasıtasıyla meydana gelen bu akrabalığa rağmen Guzların 429/1037-38'de Merâğa'da ahaliden yakaladıklarını idam etmeleri, mescitleri yakmaları ve buldukları eşyayı yağmalamaları üzerine 433/1041-42'de Vehsûdân'ın aralarında liderlerinin de olduğu adı geçen taifeden otuz bin kadarını idam ederek Azerbaycan'daki köklerini kazıttığını nakletmiştir. Aktarılanlardan siyasilerin siyasi güdümlü evlilikler yapabildiği ve adı geçen dönemde Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik

ve dini yapıları üzerinde Guzların tahribatının büyük olduğu ve bu tahribatın zor kullanılarak izale edilebildiği çıkarımlarını yapmak mümkündür.

Adı geçen başlıkta müellif, Selçuklu sultanı Tuğrul'un Azerbaycan'a geldiği tarih olan 446/1054-55 yılında Azerbaycan'ı idaresi altında bulunduran Vehsûdân b. Muhammed er-Revvâdî el-Kürdî'nin Sultan Tuğrul adına hutbe okutmak ve oğlunu esir bırakmakla Azerbaycan egemenliğini devam ettirdiğini aktarmaktadır. Bundan sonra Azerbaycan'ın Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak adı geçen aile mensubu valilerce idare edildiğinin tarih kitaplarından anlaşılmakla birlikte bu valilelerin silsilesinin ve tayin tarihlerinin kaydedilmediğini yazmıştır. Adına hutbe okutması Vehsûdân'ın Sultan Tuğrul'a itaat ettiğini gösterip oğlunun rehin alınması ise başkaldırının önüne geçmeye yönelik bir uygulama olmuştur.

Zikredilen başlığın devamında Selçuklulardan Tacüddeyle Tutuş ile Sultan Berkayaruk arasındaki Azerbaycan hâkimiyet mücadelesinin Tutuş'un hayatına mal olduğu, Azerbaycan emiri Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân'ın Bağdat'ta bulunduğu esnada Bâtınîlerden üç şahsın art arda bıçaklı saldırıları neticesinde öldürüldüğü, yine Selçuklulardan Sultan Mes'ûd, Melik Dâvûd ve Melik Tuğrul arasında bölge hâkimiyet mücadelelerinin olduğu, 534/1139-40'da Azerbaycan ve Arrân'da meydana gelen şiddetli depremde iki yüz otuz bin kadar insanın yıkılmış binaların enkazında can verdiği ele alınmıştır. 541/1146-47'de Azerbaycan hâkimi Emîr Çavlı'nın beklenmedik ölümü ile bölge hâkimiyetinin Atabeg İldeniz'in eline geçmesiyle Azerbaycan'da Atabegler devletinin kurulduğu ilave edilmiştir. Bu ifadelerden hareketle Selçuklu hanedan üyeleri arasında Azerbaycan'ın önemli bir hâkimiyet mücadelesi sahası olduğu, fedailerinin suikast eylemleri vasıtasıyla batı kaynaklarında Suikastçiler, doğu kaynaklarında Haşhaşiler olarak zikredilen Bâtınîlerin bölge siyasetinde etkin oldukları ve astronomik rakamlara ulaşan insan zayıyatıyla yaşanan şiddetli depremin bölgenin sosyo-ekonomik yapısını olumsuz etkilediği değerlendirilmelerini yapmak mümkündür.

“Atabegân-ı Azerbaycan Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Selçuklu sultanlarından Sultan Mahmûd'un veziri Kemâl Sümeyrâmî'nin kölesi olan ve emirler arasında “Atabeg-i A'zam” unvanıyla bilinen Şemseddin İldeniz'in Emîr Çavlı'nın vefatından sonra 541/1146-47 senesinde Azerbaycan'ın ekseriyesini ele geçirip

Atabegân-ı Azerbaycan namıyla müstakil bir hükümet oluşturduğunu anlatmıştır. Bu arada Selçuklu meliklerinden olan Arslanşah'ın annesini nikâhlayan İlideniz'in zikri geçen melikin idaresi döneminde yönetimin ipini eline aldığı ve Rey emiri İnanc'ın mükellef olduğu yıllık vergiyi ödememesi üzerine İlideniz'in Rey biladını ele geçirdiğini akatarmıştır. Anlatılanlar, İlidenizlerin kurucusu (Şemseddin İlideniz), kuruluş tarihi (541/1146-47), kurucusunun kökeni ile kuruluş dönemindeki siyasi gelişmeleri izah etmiştir.

Aynı başlığın devamında Azerbaycan coğrafyasında bulunan Merâğa ve Tebriz şehirlerinin 580/1184-85 yılına kadar Aksungur Ahmedî'nin hâkimiyetinde olduğu, onun vefatıyla İlideniz'in oğulları Pehlivân Muhammed ve Kızıarslan Osman'ın adı geçen şehirleri ele geçirdiği anlatılmıştır. Adalet ve hüsnü siyasetle ahaliyi hoşnut eden Atabeg Pehlivân'ın 582/1186-87'de vefatıyla yerine kardeşinin geçtiği, 587/1191-92'de Kızıarslan'ın katledilmesiyle gece ve gündüzünü şarap içmekle geçiren Atabeg Ebû Bekir b. Pehlivân'ın Azerbaycan ve Arrân'da yönetime geçtiği ifade edilmiştir. 602/1205-06'da Merâğa'da bulunan Alâeddin Karasungur ile Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökböri'nin ittifak yaparak Azerbaycan'ı istila etmeye başlaması üzerine babasının kölesi olan Cebel hâkimi Aydoğmuş'un yardımıyla galip gelen Ebû Bekir'in Merâğa'yı kuşatarak Alâeddin'in elindeki kimi kaleleri ele geçirdiği bilgisi verilmiştir. Ebû Bekir'in zevk ü sefa yaşantısı ve mülkünü muhafaza edecek gayretinin olmadığı, bu durumdan cesaretlenen Gürcülerin saldırılarını, Ebû Bekir'in Gürcü emirinin kızı ile evlenerek bertaraf edebildiği aktarılmıştır. Kronolojiye uygun olarak aktarılan bu ifadelerden hareketle Atabegân-ı Azerbaycan hükümetinin bir hanedanlık yönetimi olduğu ve merkezi yönetimin başı olan hükümdarın zaafının sebep olduğu otorite boşluğunun ülkeyi işgale ve inkırâza maruz bıraktığı söylenebilir.

Zikredilen başlığın devamında Said Paşa, Nasreddin Ebû Bekir'den sonra Azerbaycan hükümdarı olan Atabeg Özbek b. Pehlivân'ın Hârizmşah Alâeddin Muhammed'e itaat ederek adına hutbe okuttuğunu aktarmaktadır. Bu dönemde ayak bastıkları yerleri çekirge afetine uğramış tarlalara döndüren Tatarların Hârizmşah'a galip gelerek Mâzenderân, Rey, Hemedan şehirlerini tarumar ettikten sonra 617/1220-21'de Azerbaycan'a yönelerek Tebriz'e yaklaştıklarında, eğlenceden topraklarını savunmaya dahi vakit bulamayan Özbek'in mal ve hayvandan ne varsa Tatarlara

göndererek barış talebinde bulunduğunu ifade etmektedir. Mevsim gereği Tebriz’de mera olmadığından Mukan’a giden Tatarların Gürcülerin mukavemeti üzerine Azerbaycan’a dönüp Merâğa’yı istila ettiklerini, ardından Tebriz’e yönelerek Erdebil’e geldiklerini, mülkünün tamamını bir saatlik zevke feda eder cinsten olan Özbek’in devlet yönetimiyle ilgilenmeyip her işi ümeradan Şemseddin Tuğrâî’ye bıraktığını dile getirmiştir. 622/1225-26’da Celâleddin Hârizmî’nin Merâğa’yı ele geçirmesi üzerine Özbek Pehlivân’ın Tebriz’i terk etmesi ve Celâleddin’in Tebriz’i ele geçirmesi ile Atabegân-ı Azerbaycan hükümetinin son bulduğunu yazmıştır. Aktarılan pasajdan hareketle Özbek b. Pehlivân döneminde Atabegân-ı Azerbaycan hükümetinin Hârizmîlere bağlı olduğu, İslam dünyası için ciddi bir tehdit unsuru olan Moğolların işgal ettikleri yerleri talan ettiği söylenebilir. Ayrıca askeri seferlerini mera merkezli yürütmeleri sebebiyle savaşçı bir topluluk vasıflarının yanı sıra Moğolların göçebe bir çoban milleti olduklarını da gösterir.

“Azerbaycan Vakâyi’nin Bakiyesi” başlığında Said Paşa, tabiatı icabı zalim olan Celâleddin’in Azerbaycan’ı istila ettiği vakit kendisini sevdirmek için siyaseten halka iyi davrandığı, Özbek’in evvelce herhangi bir kölesini öldürmeyeceğine dair talâka yemin etmiş olmasına rağmen bir kölesini öldürmesi üzerine Celâleddin’in Selçuklulardan Melik Tuğrul’un kızı olan Özbek’in zevcesini nikâhladığını ele almıştır. Özbek zamanında hükümet işlerinde etkiliyken Celâleddin’in nikâhına geçtikten sonra eski nüfuzundan mahrum bırakılan zikredilen zevcenin, Hoy halkıyla ittifak ederek Eyûbî Melikü’l-Eşref’in Ahlat naibi Hüsâmeddin Hâcib’i Azerbaycan’ı istilaya tahrik etmesiyle Hüsâmeddin’in Hoy’da bulunan adı geçen zevcesini alarak Ahlat’a dönmesinin Celâleddin’in Ahlat’a saldırmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. 628/1230-31’de Tatarların Azerbaycan’a saldırdığı ve halkın onlara itaat ettiği, 663/1264-65’te ise Hülâgû’nun Azerbaycan’da İlhanlı Devleti adıyla bağımsız bir devlet kurduğunu ilave etmiştir.

Hülâgû’dan Gâzân Mahmûd Han’a kadar olan İlhanlı hükümdarları döneminin kısmen ekonomik genelde ise siyasi gelişmelerinin anlatıldığı “Azerbaycan’da Devlet-i İlhaniye Vakâyi’i” başlığında Said Paşa, Mengü Kaan’ın Moğol hükümdarlığı döneminde yüz yirmi bin askerle İran tarafına gönderilen Hülâgû’nun, İsmâîlîlerin kışkırtmasıyla Bağdat’ı istila ettiğini aktarmıştır. Halep, Şam ve

Anadolu'nun da aralarında olduğu diğer İslam şehirlerinde gözüne ilişen her yeri “karga ve baykuş yuvasına mesken edecek” kadar tahrip ederek nüfustan arındırdığını, bu mezalimin intikamını almak isteyen İslam meliklerinden Deşt-i Kıpkaç hükümdarı Berke Han'ın bizzat komuta ettiği kuvvetin Abaka Han komutasındaki Hülâgû'nun ordusuna galip geldiğini ifade etmektedir. 663/1264-65'te Azerbaycan'a giden Hülâgû'nun, oğlu Abaka Han'ı Irak-ı Acem ve Mâzenderân'a diğer oğlu Yeşmut'u Azerbaycan'a, Emîr Turan'ı Diyarbakır ve Diyâr-ı Rebîa'ya, Hâce Atâ'yı Bağdat'a, Muînnüddin Pervâne Kâşî'yi Anadolu'ya vali tayin ederek Merâğa'da İlhanlılar adıyla bir devlet kurduğunu yazmıştır. Aktarılanlardan Batinilerin mezhep farklılıklarından dolayı Sünni İslam dünyası aleyhinde siyasi faaliyetlerde bulunduğunu, İlhanlıların İslam dünyasının sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimini sekteye uğratacak tahribatlar yaptığını, Berke Han'ın Hülâgû'ya galip gelişinin İslam dünyasındaki saygınlığını arttırdığını ve İlhanlıların askeri başarı ve yayılmacılığının ardından işgal ettiği yerleri tamamen kendilerine bağladıkları söylenebilir.

Yukarıda anılan başlığın devamında müellif, Merâğa'da Ermeni güzel bir esir kadının gönlünü hoş etmek adına camileri yıkıp yerlerine kiliseler inşa etmekle meşgulken zehirlenerek 48 yaşında ölen Hülâgû'nun mezarına Moğolların inancı doğrultusunda ruhuyla arkadaşlık etsin diye yüzü peri yüzü gibi güzel olan kızların koyulduğunu aktarmaktadır. Hülâgû'nun ölümünden sonra 663/1264-65'te tahta geçen Abaka Han'ın hükümetin merkezini Tebriz'e taşıdığını, babasının tahribatını onarmak için Hâce Alâeddin'i Bağdat'a gönderdiğini, yönetimini tanımayan Berke Han ile mücadele ettiğini, Şam ve Mısır'ı ele geçirme girişimlerinin olduğunu nakletmiştir. Bu bilgilerden hareketle Moğolların yeniden dirilişe iman eden bir itikada sahip olduklarını, hükümdarın ölümünün beraberinde çok sayıda kadının ölümüne sebep olduğunu, Abaka Han döneminde idari birimlerin statüsünde değişime gidildiğini ve babasının tahripkâr siyasetinin hilafına bir politika değişikliğine gittiğini söylemek mümkündür.

Adı geçen başlığın devamında Said Paşa, 681/1282-83 senesinde tahta geçen ve İslamiyet'i kabul ederek Ahmed Han ismini alan Engüdar Han b. Hülâgû Han'ın puthaneleri yıkıp yerlerine mescitler yapması ve Cengiz töresini iptal edip şer'i

hükümleri getirmesine değinmektedir. Engüdar Han'ın isyan eden yeğeni Argun Han'a yenilerek öldürüldüğünü ilave etmiştir.

Zikredilen başlıkta 683/1284-85'te tahta geçen Argun Han döneminde vezarete getirilen Buka'nın hükümdar ve devletin ileri gelenlerinin nüfuzunu kırarak ülkeyi istibdatla yönetmesinin halkta memnuniyetsizlik oluşturduğu ifade edilmiştir. Bu dönemde, hazine gelirlerini artırmak gibi büyük hizmetleri olan Yahudi Sa'düddeve'nin Argun Han'a nüfuz etmesiyle Burka'nın gözden düştüğü, bundan dolayı Hülâgû'nun torunu Çöşkab'ı tahta geçirme girişimlerinin Burka'nın idamına sebep olduğu aktarılmıştır. Sadrazam olduktan sonra vilayetlere kardeş ve akrabalarını atayarak yönetimdeki etkinliğini artıran Yahudi Sa'düddeve'nin yeni bir din ve millet oluşturma düşüncelerinin Argun Han'da etki etmesiyle halkın burada ibadete zorlanacağı "Ka'be" adında bir puthanenin inşa edilmesi kararının alınmasına sebep olduğu yazılmıştır. Aktarılanlardan hareketle Argun Han döneminde devlet yönetiminde hükümdarı gölgede bırakacak düzeyde etkinliğini artıran vezirlerin etkili olduğunu, yöneticilerle yönetilenler arasındaki din farklılığından -hükümdarın pagan, vezirin Yahudi halkın ise Müslüman olması- ötürü egemenliklerini tehlikede gören idari kadronun halkın dinini değiştirmeye yönelik politikaları hayata geçirmeye çalıştıklarını görüyoruz.

Adı geçen başlıkta müellif, Argun Han'ın ölümünden sonra 690/1291'de Tebriz'de tahta geçen Geyhatu Han'ın savurgan ve zevke düşkün tabiatıyla hazineyi boşalttığını, hazinenin nakit sıkıntısını gidermek için de Çin'de kullanılan "çav" denilen kâğıt paranın tedavülü için ülke genelinde çavhanelerin tesis edilmesi, sırmalı elbise giyebilmeyi devletin ileri gelenlerinin tasarrufuna bırakılarak altın, gümüş kullanımının ve kuyumculuğun yasaklanması, piyasaya sikke sürülmeyip piyasanın çav merkezli olması gibi tedbirlerin alındığını aktarmaktadır. Öte yandan cülusundan önce Mahmûd Gâzân Han'ın hükümdarlık unvanları olan "Ayırıcı" ve "Devirici" ifadeleri ile kâğıdın ortasında paranın kıymetinin yer aldığı yazıların yanı sıra Farsça "Cihan hükümdarı ülkede bu bereketli çavı tedavüle çıkardı. Değişim ve dönüşümünü yapan; evladı, kadın ve akrabalarıyla cezalandırılacak." (s.190) ibaresinin yer aldığı çavı bastırdığını yazmıştır. Aktarılanlar egemen güç olan İlhanlıların, Fars kültürünün etkisinde olduklarını, saray harcamalarından kaynaklı bir ekonomik buhranın

yaşandığını, krizi aşabilmek için halka bir dizi kısıtlamaların getirildiği ve yeni bir para birimine ihtiyaç duyulduğunu söylemek mümkündür.

Aynı başlığın devamında Said Paşa, Beydu Han'ın yedi ay süren hükümdarlığından sonra Emîr Nevruz'un yol göstericiliğiyle cülusundan önce İslamiyet'i kabul eden Sultan Mahmûd Gâzân Han'ın 694/1294-95'te Tebriz'de hükümdarlık tahtına oturmasıyla Moğolların İslam dairesine dâhil olduğunu, cülusundan önce kare şeklindeki İran sikkelerinin saltanatıyla birlikte daire şeklinde değiştirerek yazılarını kelime-i tevhide dönüştüren Mahmûd Han'ın ferman ve mektupların da besmele ile başlamasını emrettiğini yazmıştır. Aktarılanlardan İslamiyet'in kabulü ile yaşanan kültürel değişimin paraların ile diplomatik belgelerin şekli ve içeriği üzerinde köklü değişimleri beraberinde getirdiğini çıkarmak mümkündür.

İlgili başlığın sonunda ise Mahmûd Han'ın saltanatının ikinci yılında ümera ve şehzadelerin ittifaken ayaklandığı, vezaretten düşen Hâce Sadreddin Ahmed Zencânî'nin sahte bir mektup düzenleyerek İlhanlılar aleyhinde faaliyetlerde bulunan Mısır sultanı Melikü'n-Nâsır Muhammed'le gizli ittifak kurduğu iddiasıyla Emîr Nevruz'u sultana öldürttüğü ifade edilmiştir. Bu dönemde Diyarbakır hâkimiyeti için 699/1299-1300'de Mısır sultanı ile mücadele edildiği, şükreden, dindar, şeriata hizmet eden ve haramdan uzak biri olarak vasıflandırılan Mahmûd Han'ın ağır bir hastalığa yakalanarak 703/1303-04'te vefat ettiği aktarılmıştır. Bu bilgilerden hareketle iç karışıklıklar ve devlet adamlarının entrikaları ile bölge devletleriyle hâkimiyet mücadelesi üzerinden müellif, Mahmud Han'ın dönemini anlatmış ve kişilik analizini yapmıştır.

3.7. DOKUZUNCU MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Dokuzuncu Mebhas ile başlayan 9. cildin altıncı bölümü eserin 195-264 arası sayfalarını kapsamaktadır. Şu ana kadar anlatılan bölümlerin aksine bu bölümde Said Paşa, mekâna göre tarih tezi doğrultusunda anlatmış olduğu bölgenin daha önceki bölümlerde anlatıldığını gerekçe göstererek coğrafyasını anlatmayıp sadece tarihini aktarmakla yetinmiştir.

Sicistan ve Afganistan diğerk bir ifadeyle Zâbülistan coğrafyasının tarihinin anlatıldığı Dokuzuncu Mebhas şuk konu başlıklarını içermektedir: Sicistan ve Zâbülistan (Afganistan) Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.195), Memleketyn-i Mezkûreteynin Fethinden Âl-i Sebük Tegin Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Vakâyi’-i Târîhiyesi (s.196), Sicistan’da Benî Saffâr Şu’besi (s.120), Zâbülistan Bilâdından Gazne’ye Mûte’allık Ba’zı Vakâyi’ (s.212), Gazne’de Âl-i Sebük Tegin Devleti (s.213), Gazne’de Hükûmet-i Gûriyye (s.251) ve Afganistan Bilâdından Bâmiyân’da Gûriyye Hükûmeti (s.262).

“Sicistan ve Zâbülistan (Afganistan) Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır” başlığında Said Paşa, hükümet ve idaresinin öteden beri Zâbülistan ile birlikte olmasından ötürü müstakil bir siyasi tarihinin sınırlı olduğu Sicistan’ın, İslam öncesi dönemde “Sistan” olarak bilindiğini, Afganistan bilâdından olan Zâbülistan’ın Kabilistan ve Bahter-i Zemîn olarak da bilindiğini aktarmıştır. Said Paşa, 1. cildin Fürs Memleketi bahsinde anlatımını ileri sürerek bu başlık altında “Sicilistan ve Zâbülistan”ın coğrafi özelliklerini aktarmamıştır.

“Memleketyn-i Mezkûreteynin Fethinden Âl-i Sebük Tegin Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Vakâyi’-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, Sicistan’ın Hz. Ömer’in hilafeti döneminde Âsım b. Amr ve Abdullah b. Umeyr tarafından fethedildiği ifade edilmektedir. Ahalinin 31/651-52’de isyan etmesi üzerine Basra valisi Abdullah b. Âmr tarafından Sicistan’a gönderilen Rebî’ b. Ziyâd el-Hârisî’nin asileri itaat altına aldığı, Cemel Vaka’sından Hz. Ali’nin Kûfe’yi başkent yapmasına kadar kendi beylerinin yönetiminde kalan Sicistan’ın 36/656-57’de Haseke b. Attâb el-Habatî’nin saldırısına maruz kalması üzerine Hz. Ali’nin emriyle Basra valisi Abdullah b. Abbas tarafından amil olarak atanan Rebî’ b. Kâs el-Anberî’nin Sicistan ve Zâbülistan’ı ele geçirdiği anlatılmıştır. Bu durum bir geçiş dönemini ifade eden bölgedeki İslam egemenliğinin ilk dönemlerinin bölgede çalkantılı bir süreci beraberinde getirdiğini ve zikredilen iki coğrafyanın Bağdat valilerinin tasarrufları altında idari bir şekil aldıklarını gösteriyor.

Yukarıda zikrolunan başlıkta 74/693-94 senesine kadar Sicistan ve Zâbülistan’ı elinde bulunduran Rutbîl’in bölgedeki hâkimiyetini sonlandırmak amacıyla 74/693-94 ile 93/711-12 yılları arasında sırasıyla Abdullah b. Ümeyye, Ubeydullah b. Ebû Bekre,

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ve Kuteybe b. Müslim'in görevlendirildiği, 93/711-12 ile 150/767-68 yılları arasında Sicistan ve Zâbülistan bölgelerinin Emevî ve Abbâsîler tarafından atanan Horasan valilerince yönetildiği ifade edilmiştir. Aktarılanlar Emevîlerin bölge siyasetindeki gündemini meşgul eden Rutbîl'in 74/693-94 ile 93/711-12 yılları arasında kendinden söz ettiren siyasi bir aktör olduğuna ve Emevîler ile Abbâsîler döneminde bahsi geçen iki şehrin idari statülerinin değiştiğine işaret ediyor.

Aynı başlıkta Said Paşa, 150/767-68'de etrafına üç yüz bin kişi toplayan Üstâdsîs adında bir Hâricî'nin Horasan ve Sicistan bölgelerinde isyan etmesi üzerine yapılan savaşlarda Hâricîlerden yetmiş bin kadarının öldürülmesi ve aralarında elebaşları Üstâdsîs'in de olduğu otuz bin kadarının da esir alınmasıyla isyanın bastırıldığını aktarmıştır. Daha sonraki süreçlerde Hâricîlerle mücadelede gösterdiği cesaretle bilinen Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın ahalisi olduğu Sicistan'ı 253/867 yılında ele geçirerek Horasan'da Benî Saffâr hükümetini kurduğu, 288/900-01 ile 353/964-65 yılları arasında Sâ mânîlerin egemenliğine geçen Sicistan'ın tekrardan Saffârîlerin egemenliğine geçtiğini ilave etmiştir. Bu bilgilerden hareketle bölgenin söz konusu dönemlerde siyasi ve mezhepsel açıdan istikrarsızlık içerisinde olduğu söylenilebilir.

“Sicistan'da Benî Saffâr Şu'besi” başlığında Said Paşa, önceleri Gaznelilerin ardından Selçukluların egemenliğinde olan Sicistan'ın Selçukluların müsaadesiyle 500/1106-07'li yıllarda Halef b. Ahmed'in idaresine geçtiğini ele almaktadır. Adı geçen hanedanlık döneminde Bâtînîlerle mücadele edildiği, Cengiz Han'ın 617/1220-21'de hücum ettiği Sicistan'ın zaman zaman Kirmanlılar ve Saffârîlerin eline geçtiğini ve 627/1229-30 senesinden itibaren Tatarların işgalinde kaldığı malumatı üzerinden 500/1106-07 ile 627/1229-30 yılları arasındaki 127 yıllık tarihi zarfında çok sayıda hanedanlık ve millete ev sahipliği yapmış olan Sicistan'ın tarihçesini aktarmıştır.

“Zâbülistan Bilâdından Gazne'ye Mûte'allık Ba'zı Vakâyi' ” başlığında Said Paşa,'nın aktardıklarına göre Ahmed Sâ mânî'nin kölelerinden olan ve Gazne'yi ele geçiren Alp Tegin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebû İshak'ın 366/976-77'de öldükten sonra yerine geçecek varisin kalmaması üzerine ayan ve ümeranın Emîr Sebük Tegin'e itaat etmesiyle Gazne'de Âl-i Sebük Tegin Devleti kurulmuştur. Bu ifadelerle müellif, Gazneli Devleti'nin kuruluş süreci hakkında bilgi vermektedir.

Gazne’de Âl-i Sebük Tegin Devleti başlığında Said Paşa, evvelce zikrolunduğu üzere Ebû İshak’ın varis bırakmadan vefat etmesinden dolayı ileri gelenlerinin kabulü ile Sebük Tegin’in 366/976-77’de Gazne’de tahta geçtiği ifadeleri üzerinden yeni bir hanedanlığın başladığına dikkat çekmektedir. Bu dönemde Babi Nûr isyanının bastırılması karşılığında Sebük Tegin’e yıllık vergi vermeyi taahhüd eden Best şehrinin sahibi Togan’ın vergi vermekten kaçınmasının yanı sıra Sebük Tegin’e münasebetsiz sözlerde bulunmasından dolayı yapılan savaş neticesinde Sebük Tegin’in Best şehrini ele geçirdiğini ifade etmiştir. Ardından Sebük Tegin’in KUSDÂR beldesini vergiye bağladığı, Hint hükümdarı Çaypâl ile Gazne hâkimiyet mücadelesi doğrultusunda Gûr geçidi yakınlarında yapılan savaşın kışın şiddetini arttırmasından dolayı Hintlilerin sulhen bölgeden çekilmesiyle neticelendiğini aktarmıştır. Bununla birlikte Çaypâl’in çekilirken Sebük Tegin yanlısı memurları da beraberinde götürüp anlaşmayı ihlal etmesiyle Sebük Tegin’in tarihlerinin kayıtlı olmadığı Hint seferleriyle bastığı yerleri ve Lamgân Kalesi’ndeki puthaneleri tahrip etmesi üzerine tekraren Gazne’de yapılan savaşta Hintlilerin yenildiğini ilave etmiştir. Bu bilgilerden hareketle müellif, Gazneli Devleti’nin kurucusu, kuruluş serüveni ve Hintlilerle mücadele merkezli kurucusu dönemindeki siyasi olayları izah etmiştir. Öte yandan anlatılanlardan Gaznelilerin Hint seferleri eksenli geleneksel dış politikasının temellerinin Sebük Tegin tarafından atıldığı çıkarımını yapmak mümkündür.

Adı geçen başlıkta Said Paşa, Sebük Tegin’in vasiyeti doğrultusunda vefatından sonra tahta geçen küçük oğlu İsmail’in israfla hazineyi boşaltmasından dolayı büyük oğul Yemînüddeve Mahmûd’un mülkü elde etmek için ayaklanarak 388/998’de Gazne’de tahta geçtiğini aktarmaktadır. Saltanatı süresince gaza ve fetihlerle şöhret elde eden Yemînüddeve Mahmûd’un İslam hükümdarlarından “sultan” unvanını elde eden ilk padişah olduğu aktarımı üzerinden sultan unvanıyla Gazneli Mahmûd’un şöhretini arttırdığı, egemenliğini meşrulaştırdığı ve siyasi gücünü arttırdığını söyleyebiliriz.

392/1001-02’de Hindistan biladından Berşûre, 395/1004-05’te Bhâtîya, 396/1005-06’da Kevâkîr Kalesi, 400/1009-10 ile 407/1016-17 tarihleri arasında Nâradîn ve Tânîşer, Keşmir, Kannûc ve 416/1025-26’da Sûmenât Kalesi fetihleriyle Sultan Mahmûd’un 392/1001-02’de başladığı ve saltanatının sonuna kadar devam

eden Hint seferlerinin tarihe kazındığını ifade eden Said Paşa, zikredilen fetihlerle alakalı olarak şu ilginç bilgileri aktarıyor:

“Berşûre şehrinin fethiyle esir edilen Hint hükümdarı Çaypâl ile ileri gelenlerin boyunlarında büyüklüklerini gösteren gerdanlıkların iğtinam olduğu, Kevâkîr Kalesi’nin fethiyle 600 kadar putun yakıldığı, Nâradîn’in fethinde burada bulunan ve kırk bin yıl önce dikildiğine inanılan putun parçalandığı, Hintlilerin en büyük puthanesinin bulunduğu Sûmenât Kalesi’nde re’isü’l-esnam olan Sûmenât adında büyük bir putun olduğu, güneş tutulması esnasında bu putun ziyaret edildiği, med-cezirin bu puta ibadeti olduklarına inandıkları ve Müslümanların durdurulmasının bu puttan beklenildiği...” Dinler tarihine kaynaklık edebilecek bu kadrajdan hareketle Hindistan’daki geçişsiz toplumsal tabakalaşmanın giyim kuşamda tecessüm ettiğini, İslam kaynaklarının putperstlik, Batı kaynaklarının poloteizim dediği inanç sisteminin Hindistan’da kast sistemiyle kurumlaştığı,²⁴⁹ merkezine tek ilahlık inanç sistemini alan İslam dini ve putprestlerle mücadeleleri neticesinde kurumsallaşan İslam devleti zımmi statüsündeki kitap ehline (Yahudi, Hristiyan) özgürlük tanırken putresetlikle olan kararlı mücadelesinin Gazneli Mahmûd örneğinde Hindistan’da da görüldüğünü söylemek mümkündür. Öte yandan “kırk bin yıl önce dikildiğine inanılan putun” ifadelerinden Said Paşa’nın bu konuda arkeolojik ve bilimsel verilerden değil, halkın inanışlarını ve sözel kaynakları referans aldığını gösterir.

Öte yandan Said Paşa devamında, Yemînüddeve Mahmûd’un 420/1029-30’da ele geçirdiği Rey ve Cebel bölgesindeki Bâtınîleri sürgün, dine aykırı olan felsefe kitaplarıyla Mutezile mezhebine bağlı kitapları yaktığı, 421/1030’da Hemedan ve

²⁴⁹ Zira toplumdaki üst-alt tabaka ilişkilerindeki katılık, siyasi, ekonomik ve toplumsal üstünlüğünü din alanında da sürdürmek isteyen üst tabakanın kendi tanrısını zirveye oturarak tanrılar arasında büyükten küçüğe bir protokol oluşturmuştur. Alt tabakadakilerin kötü durumlarının kader olduğu ve kaderlerine razı olmaları durumunda bir sonraki yaşantılarında (reenkarnasyon/tenasüh) daha iyi bir yaşantı ile mükâfatlandırıldıkları tembihlenir. Böylece kast sistemi dini kurumlaştırdığı gibi din de kast sistemini meşrulaştırmış oluyor. Bu konuda Ali Şeriatî de “*Hint’te toplumsal tabakalaşma mevcuttur; çünkü din şirk dinidir ve bu dinin tanrıları; sınıfların çokluğunu ve sınıfsal sistemi açıklayıp meşrulaştıran semboller, heykeller ve bayraklardır... Mutlu veya mutsuz olmak, alçak veya üstün olmak, efendi veya uşak olmak, köle ya da bey olmak suretiyle ilk hayatın tesirlerinin sonraki döngüdeki yeni doğumda tecelli edeceğini söylerek Hint’te utanç verici ve vahşice olan kast sitemini binlerce yıldır ayakta tutan korkunç bir felsefe olduğunu*” ifade etmiştir. Ali Şeriatî, **Dinler Tarihi II**, Fecr Yayın, Ankara 2012, s. 80-81, 142.

İsfahan'ı zabt ettiği ve aynı tarihte ishalden vefat ettiği, ölüm haberinin İslam âlemini hüzünlendirdiği, Firdevsî'nin Şehnâmesi'ni ve Utbî'nin tarihini Sultan Mahmûd'un isminin şanına nispetle yazdıklarını aktarmıştır.

Aynı başlığın devamında, 421/1030 yılında vefat eden Yemînüddevle'nin vasiyeti doğrultusunda küçük oğul Muhammed'in Celâlüddevle unvanıyla Gazne'de tahta geçtiği, durumdan haberdar olan büyük oğul Mes'ûd'un tasarrufundaki topraklarda hutbede kendi isminin de okunmasını talep etmesinden dolayı ağabeyinin aleyhinde sefer hazırlığında iken Celâlüddevle Muhammed'in adamları tarafından hapsedilmesi üzerine Sultan Mes'ûd'un 422/1030-31'de Gazne'de tahta geçtiği süreci aktarılmıştır. Sultan Mes'ûd'un tahta geçiş sürecinin verildiği ifadeler, Gaznelilerde belirsiz bir veraset sisteminin olmasına rağmen hükümdarın çeşitli yollarla mülküne varis bırakabildiğine, hükümdar vasiyetinin tahta geçmede avantaj sağlasa da hükümdarlığın devamında siyasi ve askeri kabiliyetin elzem olduğuna, Sultan Mes'ûd'un hutbede kendi isminin de okunma isteğinin ülke yönetiminin paylaşılması anlamına geldiğine ve bu uygulamanın ilk Türk devletlerindeki “sağ-sol/doğu-batı” İkili Teşkilat'ın İslamiyet'in kabulü ile hutbede tezahür ettiğine işaretir.

Bu bölümün devamında Said Paşa, Sultan Mes'ûd döneminin çalkantılı askeri ve siyasi gelişmelerini; saltanatının ilk yıllarında İsfahan, Hemedan ve Rey bölgelerinde genişleme politikası izleyen Kâkûyîleri ortadan kaldırdığı, Horasan hacılarına sarkıntılık yapan Sâve hükümdarı Şehrpûş'u idam ettirdiğini ifade etmiştir. 425/1033-34'te Hindistan fetih hareketlerinde bulunmasına rağmen bölgedeki Ahmet Yinal Tegin isyanı ile Dârâ'nın muhalefetiyle uğraştığı, oğlu Mevdûd komutasında Selçukluları Horasan'dan çıkarma girişimlerinde başarılı olamayınca hazinelerini ve kardeşi Celâlüddevle Muhammed'i de yanına alarak Selçuklular aleyhinde bir ordu hazırlamak için Hindistan'a yola koyulduğunu aktarmıştır. Ancak yolda diğer ümeranın da ittifakıyla Anuş Tegin Belhî'nin hazineyi yağmalayarak eski hükümdar Celâlüddevle Muhammed'i ikinci defa tahta çıkardığı, Giri Kalesi'ne hapsedilen Sultan Mes'ûd'un ise öldürüldüğünü ilave etmiştir.

Zikredilen başlığın devamında Said Paşa, babasının katlini işiten Mevdûd b. Sultan Mes'ûd'un amcası Muhammed'i öldürüp Gazne'de tahta geçtiği, Sultan Mes'ûd tarafından Hindistan'a gönderilmiş olan kardeşi Mecdûd ile Lahor ve Mûltan

üzerinden hâkimiyet mücadelesi verdiği, Best vilayetindeki Guzlara galip geldiği, Lahor'u işgal ederek başkaldıran Hint meliklerini itaat altına aldığı ekseninde Mevdûd dönemi gelişmelerini izah etmiştir.

Sultan Mevdûd'un vefat etmesinden sonra “Şemseddinullah”, “Seyfûddeve” ve “Mecdûddeve” gibi unvanların yanı sıra daha çok “Cemâlûddeve” lakabıyla 441/1049-50 yılında Gazne'de tahta geçen Abdürreşîd'in 444/1052-53'te isyan eden Hâcib Tuğrul tarafından öldürüldüğü aktarılmış. Bunun üzerine devletin ileri gelenlerinin ayaklanarak Tuğrul'u öldürdüğü ve Sultan Mes'ûd'un oğlu Ferruhzâd'ı saltanata getirdiği, Ferruhzâd'dan sonra akil, salih olan ve el yazısıyla yılda bir Mushaf-ı Şerîf yazan kardeşi İbrâhim b. Mes'ûd'un Zahîrûddeve lakabıyla hükümdar olduğu, 481/1088-89 ile 508/1114-15 yılları arasında ise siyasetçe adil ve ibadete tahsis ettiği odasında fakirlere has elbisesiyle geceleri ibadetle meşgul olacak kadar müttakî bir kişi olan Alâûddeve Ebû Sa'd Mes'ûd Sâni'nin hüküm sürdüğü ilave edilmiştir. Bu ifadeleri üzerinden askeri ve siyasi olaylarına çok değinmeden daha çok mizaçlarını aktardığı hükümdarların dönemleriyle ilgili bilgiler verilmiştir.

Adı geçen başlığın devamında müellif, Melik Mes'ûd'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Arslanşah'ın bazı kardeşlerinin gözüne mil çektirerek hapsetmesi üzerine Behrâmşah'ın Sultan Sencer'e sığınmasıyla Selçuklularla Gazne yakınlarında yer alan Şehrâbâd sahrasında yapılan savaşta yenilen Arslanşah'ın Hindistan'a kaçmasıyla Sencer'in Behrâmşah'ı Gazne'de tahta oturttuğunu ifade etmektedir. Bu hadiseden sonra Gazne'deki hutbelerde halifenin ardından Selçuklu sultanı Muhammed'in daha sonra Sultan Sencer'in nihayetinde de Behrâmşah'ın adının okunduğu ve Gazne hâkimiyeti için Behrâmşah'ın Gûr hükümdarlarından ilkin Muhammed b. Hüseyin'i ardından Sûrî b. Hüseyin'i öldürmesinin Gûrîlerle Gaznevîler arasında Âl-i Sebük Tegin'in yıkılışına kadar sürecek olan husumet ve muharebelerin yaşanmasına sebep olduğu kadrajını vermiştir. Behrâmşah'ın tahta geçiş süreci ile döneminin askeri ve siyasi hadislerinin serpiştirildiği kadraj, Gaznelilerin Gurlularla uzun süren bir mücadele yaşadığını, akabinde Gaznelilerin Selçukluların siyasi hâkimiyetini kabul ettiklerini göstermektedir. Nitekim 548/1153-54'te Behrâmşah'ın vefat etmesiyle yerine oğlu Hüsrev Şah'ın geçtiğini, Gazne'nin

550/1155-56'da Gûrîlerin, 559/1163-64'te de Guzların istila ve yağmalarına maruz kaldığını, Gûrîlerle Gaznevîler arasındaki husumetin şiddetlenmesiyle Gûr hükümdarı Gıyâseddin'in kardeşi Şehâbeddin'in komutasında sevk ettiği ordunun Gazne, Kirman ve Şenevrân'ı ele geçirdikten sonra Lahor'da bulunan Hüsrev Şah'a yönelmesinden dolayı 579/1183-84'te yapılan savaşın kaybedilmesi neticesinde 366/976-77'de kurulan ve 213 yıl hükmeden Gaznelilerin tarihteki miadını sonlandırdığını ilave etmiştir.

579/1183-84 ile 366/976-77 yılları arasında 213 yıllık Gazneli Devleti'nin padişah padişah dönemlerindeki olaylarının kronolojik olarak anlatıldığı bu başlıkta bazı hükümdarların kişilik özellikleriyle Arapça devlet manasında olan sondan “devle/düvle” eklemeli aldıkları unvanlar verilmiş ve Sebük Tegin ile temelleri atılan, Sultan Mahmûd ile özdeşleşen devletin geleneksel dış politikasının merkezini teşkil eden Hint seferleriyle bölgede İslamiyet'in yayılmasında Gaznelilerin önemi bir rol oynadığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda bugün bölgedeki Pakistan, Bangladeş gibi İslam devletlerinin yanı sıra Hindistan Müslüman topluluğunun oluşumunda Gaznelilerin önemli ve belirleyici bir konuma sahip olduğu söylenilebilir.

“Gazne'de Hükûmet-i Gûriyye” başlığında Said Paşa, Şehâbeddin Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Sâm Gûrî'nin Gazne'yi ele geçirdikten sonra şehrin melikesinin kızı ile evlenerek Hindistan'daki Agra şehrini zapt ettiği, nikâhına aldığı kızın hayli küçük olmasından dolayı İslam kaideleri ve Kur'ân-ı Kerîm talimi için Gazne'ye gönderildiği, nikâhından on yıl sonra halvet olmaksızın ölen çocuğun kabrinin Gazne halkı tarafından ziyaretgâha çevrildiğini ele almıştır. Bu süreçte Şehâbeddin'in Hindistan'daki ilerleyişinden ötürü bir melike önderliğinde ittifak eden Hint melikleriyle yapılan savaşlarda galip gelinmesiyle melikenin öldürüldüğü, 583/1187-88'de Ecmîr'i ele geçirmek için yapılan savaşta Hintlilere yenilip ağır yaralanan Şehâbeddin'in 588/1192-93'e kadar Gazne'de istirahat ettiği, 590/1193-94'te yedi yüz fil ve bir milyon dolaylarında askerden oluşan Hint ordusunu yenen Şehâbeddin'in Hintlilerin en kutsal şehirlerinden olan Benâres'i ele geçirdiği, 602/1205-06'da Kûh-ı Cûd isyanını bastırdıktan sonra dönüş yolunda Demyek bölgesinde bir fedainin silahlı saldırısıyla Şehâbeddin'in şehit edildiğini aktarmıştır. Bunun üzerine Gazne'nin önce Bâmiyân hükümdarının 612/1215-16 yılında ise

Hârizmşahların egemenliğine geçtiği ekseninde Şehâbeddin önderliğindeki Gûrluların Hindistan'daki hâkimiyet mücadelesi ile Gazne tarihini anlatmıştır.

“Afganistan Bilâdından Bâmiyân'da Gûriyye Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Gûr hükümdarı Gıyâseddin Muhammed'in 557/1161-62'de Bâmiyân'ı fethederek ammizâdesi Şemseddin Muhammed b. Mes'ûd'u buraya vali atadığını, Şemseddin'den sonra dayıları olan Gıyâseddin Gûrî ile Şehâbeddin'in Bâmiyân'a vali olarak atadıkları Bahâeddin lakaplı Sâm'ın 602/1205-06'da vefat etmesiyle oğlu Celâleddin'in valilik yaptığı Bâmiyân'ın 609/1212-13'te Hârizmşahların egemenliğine geçtiğini yazmıştır.

3.8. ÜÇÜNCÜ MEBHASIN DEĞERLENDİRMESİ

Tanzimine göre ilk bölümü Dördüncü Mebhas ile başlayan eserin yedinci bölümünü Üçüncü Mebhas oluşturmaktadır. Eserin 264-274 arası sayfalarını kapsayan bu bölüm “Bilâd-ı Fûrs'den Gûr Memleketi Târîhi” (s.264) konu başlığını içermektedir.

“Bilâd-ı Fûrs'den Gûr Memleketi Târîhi” başlığında Said Paşa, üç tarafının Horsan ve bir tarafının Sicistan ile çevrili dağlık bir alandan ibret olduğu ile Fîrûzkûh'un en meşhur şehri olduğunu belirterek Gûr memleketinin coğrafi konumunu izah etmiştir. Aynı zamanda ahalisinin liderlerini seçen, çoğu zaman eşkıyalık yapan, sarp bölgeleri mesken ettiklerinden mücadele edilmesi zor olan kadim dağ kavimlerden olduğu aktarımı üzerinden bölgenin sosyolojik ve etnografik tahlilini yapmıştır.

Devamında müellif, 401/1010-11 senesinde Mahmûd Gaznevî'nin yenilgi süsü vererek pusuya düşürdüğü Gûrileri hezimete uğratarak zikredilen coğrafyanın şehir ve kalelerinin tamamını ele geçirdiğini, İslam dininin tebliği için bölgeye gönderilen âlimlerin çalışmalarıyla halkın tamamının Müslüman olduğunu, itaat idaresine ve İslam'a dâhil olmalarıyla Gazne hükümdarının, Gûrîlerden olan Muhammed b. Sûrî'yi Gûr'a vali atadığını, fakat adı geçen valinin isyan edip hapsedilmesiyle Hasan b. Muhammed'in Gûriyye hükümetinin bağımsızlığını elde ettiğini aktarmaktadır. Bu bilgilerden hareketle Gazneli Mahûd'un zikredilen savaşta “Sahte Ricat/Hilal

Taktiği’’ usulünü kullandığı, fetih politikasıyla bölgeye egemen olan Gaznelilerin bölge halkını ulema vasıtasıyla ikna ve anlatım metoduyla Müslümanlaştırdığı tespitleri yapılabilir.

Zikredilen başlığın devamında Gazne’yi ele geçirmeye çalışan Gûr hükümdarı Sûrî b. Hüseyin’in Behrâmşah tarafından öldürülmesinin Gûrîlerle Gaznevîler arasındaki husumetin artmasına neden olduğuna değinilmiş. Nitekim Sûrî’den sonra Gûr hükümdarı olan kardeşi Alâeddin Hüseyin’in 545/1150-51 yılında Sultan Sencer’e ait bazı kaleler ile Belh’i kuşatması gerekçesiyle yapılan savaşta galip gelen Sencer’in affıyla mülkü iade edilen Alâeddin’in 550/1155-56 yılında ele geçirdiği Gazne’yi üç gün yağmaladığı, Sultan Mahmûd Gaznevî dışındaki Âl-i Sebük Tegin kabirlerini açarak ölümlerin kemiklerini yaktığından “Cihânsûz” lakabını aldığı vurgulanmıştır. Öte yandan hutbede ismini silmeleri üzerine yeğenleri Gıyâseddin ve Şehâbeddin ile yapılan savaş kaybettiği ilave edilmiştir. Bu bilgiler ışığında Gazne’deki tahribatının bir tarifi olarak Farsça “cihân” ismi ile “sûhten” fiilinin geniş zaman kalıbının birleşimi olan ve “dünyayı yakan” manasına gelen “Cihânsûz” lakabıyla meşhur olmuş olan Alâeddin Hüseyin Dönemi’nde Gûrîlerin Selçuklu ve Gaznelilerle olan ilişkileri ile hanedan üyeleri arasındaki mücadelesi aydınlatılmıştır.

Said Paşa, Alâeddin’den sonra vasiyeti doğrultusunda tahta geçen Gıyâseddin’in Gazne ve Âl-i Sebük Tegin’in tüm şehirlerini ele geçirdiğini, Etrâk-ı Senceriye’ye galip gelerek Herat’ı ele geçirdiğini, Hârizmşahlarla aralarında husumet doğması üzerine Abbâsi hâlifesi Nâsır-Lidînillâh’ın Gıyâseddin’i aleyhinde hareket ettirmesine karşılık Hârizmşah’ın da tahrikleriyle Hıtâyîlerle Gûrîler arasında savaş cereyan ettiğini aktarmaktadır. Bu dönemde Bâmiyân hükümdarı Behâddin Sâmî’yle ayrılığa düşerek Gıyâseddin’e sığınan İmâm Fahr-i Râzî’ye gösterilen hürmetin Kerrâmiyye mezhebinden olan Gûrîlerin ve ulemanın tepkisine sebep olduğu, Gıyâseddin’in ölümünden sonra iç karışıklık ve dış müdahalelerle çalkantılı bir sürece giren Gûriyye hükümetinin 611/1214-15 yılında Hârizmşahların Gûr bölgesini ele geçirmeleriyle son bulduğu malumatını aktarmıştır. Bu durum, husumetli olan Abbâsî ve Hârizmşahların sıcak çatışmaya girmeyerek kendilerine bağlı uydu devlet ve hükümetler vasıtasıyla birbirlerini sınadıklarını, idare ettiği toplumun

dinsel/mezhepsel yapısını dikkate almayarak politika üreten hükümdara muhalefet edildiğini gösterir.

3.9. ALTINCI FASLIN DEĞERLENDİRMESİ

Türkistan Orta çağ tarihinin anlatıldığı Altıncı Fasıl eserin sekizinci bölümünü teşkil ediyor. Buraya kadar olan kısımların aksine bölüm başlıkları için “mebhas” yerine “fasıl” ifadesi kullanılmıştır. “Türkistan Kıt’ası Kurûm-i Vüstâ-i Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır” (s.275) başlığını içeren Altıncı Fasıl, üç mebhastan oluşup eserin 275-357 arasındaki sayfalardan oluşmaktadır.

“Türkistan Kıt’ası Kurûm-i Vüstâ-i Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır” başlığında Said Paşa, kimi coğrafyacıların Türkistan kıtasını; Hârizm ve Tohâristan’ı güney kısım, Arapların Mâverâü’n-Nehir dedikleri Buhara ve Semerkand’ı orta kısım, sahradan ibaret olan bölgeleri de kuzey kısım olmak üzere üçe ayırdığını, kimilerinin ise Tien Şan Dağı’nın Hindukuş Dağı’yla birleştiği bölgeden Kaşgâr’ın batısına kadar olan kısmı doğu, Buhara, Hîve ve Hokand hanlıklarına bağlı kısımları ise batı olmak üzere ikiye taksim ettikleri değerlendirmesi üzerinden Türkistan’ın coğrafi konumunu açıklamıştır.

3.9.1. Birinci Mebhasın Değerlendirmesi

Altıncı Fasıl’ın Birinci Mebhas’ı, şu konu başlıklarını içermektedir: Bilâd-ı Türkistan’dan Hârizm Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.275), Hârizm’de Benî Me’mûn Hükûmeti (s.278), Hârizm’in Bakiye-i Vakâyi’i (s.280), Devlet-i Hârizmşahiyân (s.281), Hârizm ve Merbûtâtında Benî Duşi Han Hükûmeti (s.320).

“Bilâd-ı Türkistan’dan Hârizm Vakâyi’-i Târîhiyesi Beyânındadır” başlığında Said Paşa, doğudan Ceyhun Nehri, batıdan bilâd-ı Etrâk, kuzeyden Rey ve güneyden Horasan ile çevrili olduğu açıklamaları üzerinden doğu-batı, kuzey-güney yönlü coğrafi konumunu verdiği Hârizm’in Gürgânc-i Sagîr, Gürgânc-i Kebîr, Hezâresb, Hâmcercd ve Hîve’nin bölgenin şehirleri olduğu aktarmıştır. Devamında ise kardeşinin muhalefetinden ötürü Hârizm hükümdarı Hurzâd’ın Horasan valisi Kuteybe b. Müslim’den yardım istediği tarihten Ya’kûb es-Saffâr’ın Horasan’ı istilasına kadar

Horasan idaresinde bulunan Hârizm'in 259/872-73'te Benî Saffâr, 288/900-01'de ise Benî Sâmân'ın kontrolüne geçtiğini ifade etmektedir.

“Hârizm'de Benî Me'mûn Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Hârizm'e bağlı Sâmânîlerin Cürcâniye valisi Me'mûn b. Muhammed'in ele geçirdiği Hârizm'in vali ve hükümdarlarının kullandıkları “Hârizmşah” lakabını alarak zikredilen bölgede hükümetini tesis ettiğini ifade etmektedir.

“Hârizm'in Bakiye-i Vakâyi'i” başlığında Said Paşa, Yemînüddevle'nin ele geçirdiği Hârizm'in 407/1016-17 ile 434/1042-43 tarihlerinde Sebük Teginîler, 434/1042-43 ile 490/1096-97 tarihlerinde ise Selçukluların atadıkları valiler tarafından idare edildiğini yazmıştır.

“Devlet-i Hârizmşahiyan” başlığında Said Paşa, Hârizmşah Ekinci'nin öldürülmesiyle Selçukluların kölelerinden olan Muhammed b. Anuş Tegin'in Sultan Berkayaruk tarafından Hârizm emirliğine atandığını, onun vefatından sonra Sultan Sencer'in emriyle Hârizmşah olan Atsız'ın bağımsızlık mücadelesine yer vermiştir. Atsız'ın önce 536/1141-42'de Sultan Sencer'in saltanat merkezi olan Merv şehrini istila edip muhalif ve ulemadan çok sayıda insan öldürdüğünü, Nişâbur'da Sultan Sencer'in hutbesini keserek kendi ismini okutturmasının güçlü bir devletin, adil bir padişahın ismi yerine ümeradan bir şahsın kölezâdesi olan birinin isminin okunması olarak algılanması üzerine Selçuklulara yüz seneden fazla tabi olan halkın isyan ederek Sultan Sencer'in hutbesini iade ettiğini aktarmaktadır. Bu yaşananlar üzerine Sultan Sencer'in Hârizm ve Hezâresb'i kuşattığı, Hezâresb kuşatması esnasında Atsız taraftarlı olan şair Vatvât'ın Sultan Sencer'in aleyhinde yazmış olduğu beyitine kızan Sencer'in, Vatvât'ın yedi parçaya bölünmesi emri üzerine Vatvât'ın “*Padişahım! Vatvât (gice kuşu) bir zaîf kuşdur. Vücûdu yedi pârçe olmağa mütehammil değildir. İki pârçe olmasını emr idiniz.*” (s.287, 288) söyleminin sultana hoş geldiğinden affedildiği anekdotunu paylaşmıştır. Hârizmşahlar Devleti'nin kuruluş sürecinin de anlatıldığı bu anekdot, halkın nazarında egemenliğin meşru kaynağının askeri güç ve siyasi başarılardan ziyade Allah'ın takdiri olarak gördükleri yönetme yetkisinin verildiği aileye mensup olmak ve adil bir yönetim anlayışı olduğunu göstermektedir. Öte yandan yazdıklarıyla ölüm fermanlarının imzalanmasına sebep oldukları gibi zekâ ve dil kıvraklıkları sayesinde kellelerini cellâddan kurtarabilen şairlerin bu dönemde

hükümdarların propagandasını yapan sarayın medya ayağı oldukları görülüyor. Zira ‘‘ehli sözden olan şair ve şiir, kitle medyasının olmadığı çağlarda, haberlerin yayılması ve olumlu imaj oluşturulması için ciddi bir görevi yerine getirirdi.’’²⁵⁰

Zikredilen başlığın devamında müellif, Atsız’ın vefatından sonra tahta geçen oğlu İlarıslan’ın kardeşı Süleyman Şah ile taht kavgası yaşadığını, İlarıslan’dan sonra tahta geçen küçük oğlu Sultanşah Dönemi’nde annesi Türkan Hatun’un vesayetle hükümet işlerini yürüttüğünü, durumdan haberdar olan büyük oğul Cend valisi Tekiş’in Hârizm’i istila ettiğini aktarmaktadır. Bu dönemde Tuğrul Bey’le Rey hâkimiyet mücadelesinde Abbasi halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın desteğini alarak galip gelen Tekiş’in, Tuğrul’un kesilmiş başını Bağdat’a gönderdiğini, Hıtay hanının Hârizm’i kuşatmasına karşın Tekiş’in Buhara’yı ele geçirdiğini ilave etmektedir.

Devamında Said Paşa, Hârizmşah Tekiş’in vefatından sonra yerine geçen Kutbüddin lakabıyla maruf iken tahta geçtikten sonra Alâeddin lakabını alan Kutbüddin Muhammed’in Dönem’inde yaşanan hadiselerle yer vermiştir. Bu dönemde Nişâbur valisi ve yeğeni olan Hindu Han’ın Gazne hükümdarı Gıyâseddin’e sığınması ve Hârizmîlerin Merv’i ele geçirmelerinin Gaznelilerle Hârizm, Horasan, Serahs, Tûs, Nişâbur, Nesâ, Ebîverd, Merv, Tâlekân ve Herat şehirleri üzerinden bölge hâkimiyet mücadelesini başlattığına değinmektedir. Alâeddin Muhammed Hârizmşah’ın Hıtâ Türklerine esir düşmesiyle hükümeti ele geçiren kardeşi Ali Şah’ın Gûriyye’ye sığınmasından dolayı son meliki olan Gıyâseddin Mahmûd Gûrî’nin öldürölmesiyle 604/1207-08 yılında zikredilen hükümetin yıkıldığını, aynı yıl Hârizmşah’ın saldırılarıyla Hıtâ hükümetinin de sona erdiğini aktarmaktadır. Sınırlarını genişleterek gurura kapılan Alâeddin Muhammed Hârizmşah’ın adına hutbe okutturmak amacıyla Bağdat’ı ele geçirme girişiminden dolayı Halife en-Nâsır-Lidînillâh’ın Hârizmşahlar aleyhinde Cengiz Han’ı tahrik etmesine ve Hârizmşah’ın bazı Tatar tüccarları casus diye öldürtmesinin Tatar belasının İslam topraklarına musallat olmasına sebep olduğuna dikkat çekmiştir. Buna karşın Tatar tecavüzleri kapsamında Cengiz Han’ın ele geçirdiği Buhara ve Semerkand şehirlerinde kadın ve çocukları esir aldığını, köle ve cariyeliğe elverişli olmayan halkın tamamını idam ettiğini, askerleri kılıçtan geçirmesiyle Alâeddin Muhammed’in kahrından öldüğünü belirtmiştir. Ardından

²⁵⁰ Lewis, **Ortadoğu...**, s. 242.

Moğolların Mâzenderân, Hemedan, Azerbaycan, Merâga, Derbend, Şirvan, Lân, Kıpkaç ve Horasan şehirlerini istila ederek ayak bastığı yerleri dolu değmiş tarlalara döndürdüğünü, Hârizm kuşatması karşısında asker, kadın ve çocuğa varıncaya kadar destansı bir mukavemet gösteren ahalinin hepsinin şehit düştüğünü ilave etmiştir. Bu bilgilerden hareketle müellif, Hârizm hükümdarı Alâeddin Muhammed'in Gazneliler, Gûriyye ve Hıtâ devletleri, Abbasiler ve Tatarlar ile olan mücadelelerine değinmiştir. Tatarların Hârizmlerle yaptıkları savaşlarda köle ve cariyeliğe elverişli olmayan halkın tamamını katlettikleri ve ayak bastıkları yerleri “dolu değmiş tarlalara çevirdiği” ifadeleri ganimetin önemli bir gelir kaynağı olduğu Moğollarda taş üstünde taş, omuz ürerinde baş bırakmayan bir tahribat ve talan yaptıklarını göstermektedir. Öte yandan ordusunun savaş meydanlarındaki katliamının bir sonucu olarak Cengiz Han'ın Arapça “lanetlenmiş” manasını ifade eden “La'in” ile Farsça “kan dökücü” anlamında olan “Hûnrîz” olarak anıldığı görülmüştür.

Aynı başlığın devamında Said Paşa, Celâleddin Hârizmşah'ın Moğolları Gazne'de hezimete uğratmasına rağmen müttefikleri olan Herat valisi Emîr Kebîr Melik Han ile Emir Buğrak arasındaki ganimet paylaşımından kaynaklı ihtilafları fırsata çeviren Cengiz Han'ın saldırısı karşısında Celâleddin'in beş yıl süren Hindistan'daki firari yaşantısının ardından bölgeye dönen Celâleddin'in Hûzîstan, Merâga ve Tebriz'i fethedip Ahlat'ı defalarca kuşatarak bu bölgelerdeki mezaliminin Tatarların zulmünü aratmadığını vurgulamıştır. Bu cürümler karşısında Eyyûbî melikleriyle birleşen Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin'i Azerbaycan'a ittiği, 628/1230-31 senesinde İsmâîlîlerin yardımıyla Tatarların harekete geçtiği vakit, müptelası olduğu Kılıc adında bir oğlanın ölümünün yasını tutmakla meşgul olan ve Tatarların kolera gibi yayılıp ayak bastıkları yerleri yakıp yıkmalarıyla iktidarsız kaldığını anlayan Celâleddin'in Abbâsi halîfesinden yardım almak için Bağdat'a hareket ettiğini aktarmıştır. Bağdat güzerghı üzerinde bulunan Diyarbakır'a yakın mesafedeki bir köprüde Tatarların saldırısına uğraması üzerine sığınmak amacıyla Meyyâfârikîn (Silvan) hükümdarına doğru yol alan Celâleddin'in yolda gizlendiği bir köy evinde Ahlat'ta kardeşini öldürdüğü gerekçesiyle bir Kürt tarafından öldürüldüğünü ve Tatarlar tarafından istila edilen Hârizm'de Benî Duşi Han hükümetinin oluştuğunu ilave etmiştir. Bu bilgiler üzerinden müellif, bölgedeki Hârizmşah Devleti'nin yıkılış süreci ve bu sürecin iç ve dış faktörlerini aktarmıştır.

“Hârizm ve Merbûtâtında Benî Duşi Han Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Cuci Han ismiyle de zikredilen Duşi Han’ın Kankarat kabilesi reisinin kızı olan Burya Kuçin Hatun’dan olma Cengiz Han’ın büyük oğlu olduğunu ifade etmiştir. Merkit kabilesi tarafından kaçırılan annesinin, iadesi esnasında hamileliğini söylemesiyle sevinen Cengiz’in dillerinde misafir manasına gelen Cuci (Duşi) ismini verdiği aktarımı üzerinden başlığa konu olan ve hükümete ismini veren kurcunun kökenini açıklamıştır.

Devamında 624/1226-27 ile 699/1299-1300 yılları arasında hüküm süren hükümdarların siyasi tarihinin anlatıldığı bu başlıkta, Şeyh Şemseddin Bâhûrî’nin davetiyle Berke Han’ın İslamiyet’i kabul ettiği ve Mengü’nün 670/1271-72 yılında Konstantiniyye üzerine yürüdüğü malumatı aktarılmıştır. Ardından bu hükümetin kalan olaylarının üçüncü kitapta yazılacağı beyan edilerek konu bitirilmiştir.

3.9.2. İkinci Mebhasın Değerlendirmesi

Altıncı Fasıl’ın İkinci Mebhas’ı; Türkistan Dâiresinden Tohâristan Târîhi (s.324) ve Tohâristan Bilâdından Cûzcân’da Benî Ferîgûn Hükûmeti (s.335) konu başlıklarını içermektedir.

“Türkistan Dâiresinden Tohâristan Târîhi” başlığında Said Paşa, Tohâristan’ın merkezinin Belh olduğu; Belh, Velvâlec, Tâlekân, Fâryâb ve Ming şehirlerinin meşhur şehirleri olduğu ifadeleriyle konuya başlık olan bölgenin kentsel coğrafyasını açıklamıştır.

Zikrolunan başlığın devamında müellif, Basra valisi Abdullah b. Âmir’in görevlendirdiği Ahnef b. Kays’ın fethettiği Toharistan’ın Horsan’a bağlı amiller vasıtasıyla idare edildiğini aktarmaktadır. Fetihten Abbâsî Devleti’nin kuruluş tarihi olan 132/749-50’ye kadar Tohâristan’ın isyan eden bölge ahalisi ve amilleriyle onları itaat idaresine almak isteyen Horasan valilerinin mücadelelerine sahne olduğunu ifade etmektedir. Abbâsî hâkimiyetinde de bölgenin Horasan’a bağlı amiller tarafından yönetildiği fakat bu amillerin isim silsilesine ulaşamadığı, Tohâristan’ın 257/870-71’de Saffârîlerin, 287/900’de Sâmânîlerin, ardından Gaznelilerin, 584/1188-89 senesinde Sultan Sencer’le yapılan savaşta galip gelip Belh şehrini yağmalayan,

âlimleri ve halkın çoğunu öldürerek medreseleri tahrip eden Gûrların, ardından Guzların, 603/1206-07'de Hârizmşahların hâkimiyetinde bulunduğunu dile getirmektedir. 617/1220-21'de ise Cengiz Han tarafından ele geçirilen şehrin Timurleng'in istilasına kadar Tatarların elinde kaldığı ifadeleriyle çok sayıda devlet ve medeniyete ev sahipliği yapan Tohâristan'ın İslam fethinden Timur hâkimiyetine kadar olan dönemin tarihsel sürecine yer vermiştir.

“Tohâristan Bilâdından Cûzcân'da Benî Ferîgûn Hükûmeti” başlığında Said Paşa, Cûzcân şehrinin ileri gelen ailelerinden olan Benî Ferîgûn'un Benî Sâ mân hükûmeti zamanında silsile ve miras tarikiyle Cûzcân'da valilik yaptıklarını, hükûmetlerinin başlangıç tarihi ve 374/984-85 yılına kadar siyasi tarihleriyle alakalı malumatın olmadığını ve 401/1010-11 senesinde Âl-i Sebük Tegin'in istilasıyla zikri geçen hükûmetin miadını doldurduğu ekseninde Benî Ferîgûn hükûmetinin kökenini ve kısa tarihine açıklık getirmiştir.

3.9.3. Üçüncü Mebhasın Değerlendirmesi

Altıncı Fasil'in Üçüncü Mebhas'ı; Bilâd-ı Türkistan'dan Mâverâü'n-Nehir'in Hulâsa-i Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târîhiyesi Beyânındadır (s.336), Coğrafya (s.336) ve Mâverâü'n-Nehir'in Vakâyi'-i Târîhiyesi (s.337) konu başlıklarını içeriyor.

“Mâverâü'n-Nehir Coğrafyası” başlığında Said Paşa, nehirden kastın Ceyhun olduğu, Mâverâü'n-Nehir bölgesinin batıdan Hârizm, doğudan Hind, güneyden Ceyhun, kuzeyden Sert Nehri ve Türkistan'ın diğer şehirleriyle sınırlı olup çok sayıda şehri kapsadığı aktarımı üzerinden Mâverâü'n-Nehir'in doğu-batı, kuzey-güney yönlü coğrafi konumunu vermiştir. Öte yandan Mâverâü'n-Nehir'in en büyük ve en tanınmış şehri olan Buhara'nın doğu boylamının 64 derece 25 dakikasında yer alan yüksek mevkili bir yer olduğu ve eski ismi Bûmiceks olan bu şehrin Yunanlı İskender zamanında kurulduğu rivayet edildiği söylemi üzerinden Buhara'nın özel ve matematik konumu ile toponim ve kurucusunu aydınlatmıştır.

“Mâverâü'n-Nehir'in Vakâyi'-i Târîhiyesi” başlığında Said Paşa, Mâverâü'n-Nehir'in İslam orduları tarafından 54/673-74 senesinden itibaren fethedilmeye başlandığını, bu tarihten 134/751-52 yılına kadar ittifak halinde mukavemet gösteren

Türk ve Soğdilerle savaşılararak zikredilen coğrafyanın şehirlerinden olan Buhara ve Semerkand'ın fethedildiğini, Horasan'ın bölge fethinde askeri üs olarak vazife gördüğünü ifade etmiştir. Horasan valilerinin komutasında gerçekleşen fetihlerden sonra Mâverâü'n-Nehir'in Horasan vilayetine bağlı olarak idare edildiğini, 160/776-77 yılında Semerkand'a amil tayin edilen Cebrâil b. Yahyâ'nın adı geçen şehrin surunun yapımında tamamlayıcı kişi olduğunu dile getirmiştir. Semerkand'ın fethinde mağlup olan Soğdılarla yapılan anlaşmayla putlar üzerindeki kıymetli eşyanın Müslümanlara teslimini öngören anlaşmanın gereği olarak putların toplatılıp üzerlerindeki değerli madenler alındıktan sonra yakıldığını ve 204/819-20 senesinde Mâverâü'n-Nehir'de Benî Sâmân Devleti'nin kurulduğunu ilave etmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kültürel ve edebi geleneği zengin, önemli ve büyük şehirlerinden olan Diyarbakır'da 1832 senesinde doğan Said Paşa, birkaç nesil şair ve sanatkâr yetiştirmiş bir aileye mensuptur. Servet-i Fünûn Edebiyatı'nın önemli simalarından olan Süleyman Nazif'in babası olan Said Paşa, edebi ve kültürel açıdan herkese nasip olmayacak önemli bir aileye mensuptur.

Babasını erken yaşta kaybettiğinden Said Paşa'nın eğitim hayatı maddi sıkıntılar içerisinde geçmiştir. Buna rağmen sıbyan mektebinde dini, Diyarbakır ulemasından matematik ve tıp eğitimi almıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl diploması dili olan Fransızca'yı kendi gayretleri ve özel derslerle öğrenen Said Paşa, iyi derecede Arapça ve Farsça da öğrenmiştir. Çocukluk ve ilk gençlik yılları Tanzimat Dönemi ve etkilerine tekabül eden Said Paşa, bu dönemin fikir yapısı ve özellikle Namık Kemal olmak üzere aydınlarından etkilenmiştir.

Öğrenimini tamamladıktan sonra çok genç yaşta staj vasıtasıyla girmiş olduğu Diyarbakır Tahrirat Kalemi'nde kâtip olarak memuriyet hayatına adım atmış. Diyarbakır, Maraş, Muş, Siirt, Mamuretü'l-aziz ve Mardin gibi şehirlerde 30 yıl boyunca çeşitli idari görevlerde bulunmuştur. Siyasi (sadrazam) tercihindan ötürü memuriyet hayatında Sadrazam Nedim Paşa'nın engellemelerine maruz kalırken Sadrazam Midhat Paşa tarafından da himaye edilmiştir. Memuriyet hayatında dürüst bir idareci olan, görevi dışında hiçbir parayı kabul etmeyen, israf ve sefahatten nefret eden Said Paşa'nın uzun yıllar süren üst düzey memurluk hayatına rağmen 1892 yılında Mardin'de vefat ettiğinde şahsi eşyaları satılarak naaşı kaldırılabilmiştir.

Taşrada geçen memuriyet hayatı edebi yönünün tanınmasının önüne geçmiş olsa da yazın hayatında olanlara ismini belletecek kadar kendisini ilmi ve

müellifliğiyle kabul ettirebilmiş olan Said Paşa “Devrin İbn-i Sînâ’sı” olarak bilinmektedir. Tarih, edebiyat, mantık, matematik, tıp gibi farklı alanlarda eserler verecek kadar çok yönlü ve donanımlıdır.

Dergi, gazete, çeviriler aracılığıyla edebiyatımıza ve bu vasıta ile düşünce hayatımıza giren Batı kaynaklı materyalizm, pozitivism ve Darwinizm’e karşı Said Paşa, eserlerinde pozitivist metotlarla İslâm dinini savunarak İslamcı bir tutum sergilemiştir. Bu doğrultuda eserlerinde izlemiş olduğu politikalarla İslamcılığın önemli aktörlerinden olan Sultan II. Abduhamid’i methetmiştir. “Ne öğrendiysem pederimden öğrendim.” diyen oğlu Süleyman Nazif’in başta Fransızca öğrenmesi olmak üzere yetişmesi üzerinde Said Paşa’nın büyük bir etkisi olmuştur.

Said Paşa’nın “İbretlerin Aynası” anlamına gelen “Mir’âtü’l-İber adlı eseri, dünya tarihi alanında yazılmış bir eserdir. Bu eser, 9’u basılı, 1’i ise el yazısı olarak Müze Kütüphanesi’nde olmak üzere toplamda 10 ciltten oluşmaktadır. Aynı zamanda bu eserin basılmış olan 9 cildi, iki kitap olarak tasnif edilmiştir. Bunlardan 1 ile 4 arası ciltler birinci kitabı, 5 ile 9 arası ciltler ise ikinci kitabı oluşturmaktadır.

Said Paşa, Mir’âtü’l-İber’in Birinci Cild’inde, İblis, Hz. Adem’in yaratılması-yeryüzüne inişini, Hâbîl ve Kâbîl Olaylarını, Hz. Adem’den Hz. İsa’ya kadar olan peygamberlerin hayatını, Nuh Tufanı’nı, Mezopotamya, Fars ve Asya’nın İlkçağ tarihini ele almıştır. İkinci Cild’inde, Hind, Çin, Taberistan, Türkistan, Anadolu ve Arap Yarımadası’nın tarihini; Üçüncü Cild’inde, Avrupa, Yunan ve Afrika tarihini; Dördüncü Cild’inde, Bizans, İspanya, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Belçika tarihini ele almıştır.

Mir’âtü’l-İber adlı eserin ikinci kitabının ilk cildini oluşturan Beşinci Cild’inde müellif, Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir dönemlerini; Altıncı Cild’inde, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerini; Yedinci Cild’inde Emevi ve Abbasi dönemleri ile Harici ve Şii olaylarını; Sekizinci Cild’inde Mezopotamya Ortaçağ tarihi ile Horasan, Huzistan ve Loristan tarihini anlatmıştır. Aynı zamanda bu cildin “Diyarbakır”ı konu edinen başlığında bölgede yaşanan kıtlığa ve Ergani’de demir çıkarıldığına değinilmiştir. Eserin Dokuzuncu Cild’inde ise İran, Azerbaycan, Afganistan ve Türkistan tarihi ele alınmıştır.

Eserin 9. cildi 1890 senesinde İstanbul’da bir Ermeni kurumu olan Kasbâr Matbaası’nda basılmıştır. 3’ü boş sayfa, son sayfası da bayrak olmak üzere toplamda 364 sayfadan oluşan bu eser 8 bölümden oluşmaktadır. Bölüm başlıkları için “Mebhas” ifadesinin tercih edildiği bu eserin son bölümü “Fasıl” olarak adlandırılmıştır. Öte yandan eserin ilk bölümü “Dördüncü Mebhas” ile başlarken “Üçüncü Mebhas” yedinci bölümü oluşturmaktadır. Dolayısıyla eserde yer alan bölümler sırasıyla verilmemiştir.

Kimi yerlerinde açık ve anlaşılır, kimi yerlerinde ise oldukça ağır bir dil kullanan Said Paşa, eserin bu cildinde kaynakça bölümüne yer vermemiştir. Bununla birlikte Takvîmü’l-Büldân, Târîh-i Vassaf, Firdevsi’nin Şehnâmesi ile Utbî’nin tarihine atıfta bulunmayı da ihmal etmemiştir. Öte yandan yazım ve matbaa hatasından kaynaklı eserde okunmayan çok sayıda ifadeler vardır.

Taberistan, Deylem, Kirman, Fars, Azerbaycan, Sicistan, Afganistan, Gur ve Türkistan gibi coğrafi isimlerle ana başlıkların oluşması hesabıyla “Mekâna Göre Tarih” tezi doğrultusunda adı geçen bölgelerin tarihini başta siyasi olmak üzere dini, ekonomik ve sosyolojik yönlerini kronolojiye uygun olarak anlatmıştır. Dolayısıyla “Zamana Göre Tarih” ve “Konuya Göre Tarih” metodlarına da başvurmuştur.

KAYNAKÇA

(Ed.) BAŞ, Eyüp, **İslâm Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

ADSOY, Şerefettin, “Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Kasım 2015, c. 7, S. 14, 351-368.

ALBAYRAK SAK, Vesile, “Saîd Paşa’nın Kasîde-i Bürde Tahmisi”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2013, S. 8/9, 523-559.

ALTAN, Bilal, “**Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri**”, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mardin 2007.

APAK, Âdem, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi 1**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

ATALAY, Mehmet, “Ebu’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nûniyye’sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2005, S. 27, 145-154.

AYÇİÇEĞİ, Bünyamin, “Bûsîrî’nin Kasîdetü’l-Bürde’sinin Diyarbakırlı Mehmed Saîd Paşa Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2015, S. 15, 27-102.

AYDOĞAN, Saliha, “**Sa’id Paşa Mîzânü’l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2007.

BOUAMRANE, Chikh, “İslam Tarihçiliği Ve Tarihlerine Bir Bakış”, (Çev.), Nesimi YAZICI, Paris 1984, 252-264.

BOZAN, Oktay, **Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)**, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.

CİĞA, Özkan, “Diyârbekirli Mehmed Saîd Paşa’nın Bibliyografyası”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 1-6.

Diyârbekirli Sa’id Paşa, **Mir’âtü’l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c.1-5.

Diyârbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1305/1889, c.6-7.

Diyârbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1306/1890, c.8.

Diyârbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Kasbâr Matbaası, İstanbul 1306/1890, c.9.

ERDOĞAN, Kenan, “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 1999, S.12, 163-185.

ERDOĞAN, Kenan, “Saîd Paşa Divanına Göre 19. Yüzyıl Divan Şiirinde Görülen Bazı Değişimler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Tarih Yok., 83-106.

ERMİŞ, Hamza, “Mîzânü'l-Edeb”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, S. 13, 241-244.

HATALMIŞ, Ali, “**Mes'udi ve Tarihçiliği**” (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1998.

HİZMETLİ, Sabri, **İslam Tarihi –İlk Dönem-**, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/deylem> (18.10.2021)

<https://tr.depositphotos.com/51058197/stock-illustration-afghanistan-political-map.html> (18.10.2021)

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan#/media/Dosya:Azerbaijan_-_Location_Map_\(2013\)_-_AZE_-_UNOCHA_\(Turkish\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan#/media/Dosya:Azerbaijan_-_Location_Map_(2013)_-_AZE_-_UNOCHA_(Turkish).svg) (18.10.2021)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Fars_Eyaleti#/media/Dosya:Locator_map_Iran_Fars_Province.png (18.10.2021)

https://www.google.com/search?q=t%C3%BCrkistan&tbm=isch&ved=2ahUKEwj11fGXsNLzAhUdx7sIHSKYALkQ2-cCegQIABAA&oeq=t%C3%BCrkistan&gs_lcp=CgNpbWcQAziHCCMQ7wMQJzIICAAQgAQQsQMyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDoGCAAQBAeUPbZBViP3QVggOYFaABwAHgAgAH5AYgBmAWSAUwLjEuMpgBAKABAaoBC2d3cy13aXotaW1nwAEB&sclient=img&ei=2ZNsYbWFCp2O7UPorCCyAs&bih=730&biw=1517#imgsrc=xrfdkDkWke7MdrM (18.10.2021)

<https://www.turkistanbirligi.com/kirman-selcuklu-devleti/> (18.10.2021)

İbni Haldun, **Mukaddime 1**, (Çev.), Turan DURSUN, Onur Yayınları, Ankara 1977.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, c.3.

KADIOĞLU, İdris, “Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi’nin Yazdığı Nazireler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, Nisan 2009, S. 1, 1-12.

KADIOĞLU, İdris, “Havası Şairlere İyi Gelen Büyülü Şehir Mardin’in Ali Emiri ve Said Paşa’nın Hayatındaki Yeri”, **Makalelerle Mardin III Eğitim-Kültür-Edebiyat**, İstanbul 2007, 223-240.

KILIÇ, Atabey, “Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı’nın Neşri Üzerine Notlar”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 27-41.

KILIÇ, Atabey, “Saîd Paşa Dîvânı’nda Aruz Tasarrufları Üzerine Notlar”, **Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler**, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., İstanbul 2018, 1-18.

KIRLI, Engin, “Cengiz Han’ın Hayatı ve Askeri Seferleri”, **ESOGÜTD**, Mayıs 2019, c. 2, S. 1, 84-111.

KONCU, Hanife, “Vardır Söyleyecek Çok Sözüm Sana Sa’îd Paşa’nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 63-85.

Kur’ân-ı Kerîm

LEWİS, Bernard, **İnanç ve İktidar Ortağı’da Din ve Siyaset**, (Çev.), Ayşe Mine ŞENGEL, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2017.

LEWİS, Bernard, **Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, (Çev.), Selen Y. KÖLAY, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018.

Muhammed Abdul Jabbar, “İslam Tarihi Öğretiminin Problemleri”, (Çev.), M. Bahaüddin Varol, **İstem Dergisi**, 2003, S. 2, 209-221.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, “Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Güz 2008, S. 2, 7-32.

ŞERİATİ, Ali, **Dinler Tarihi II**, Fecr Yayın, Ankara 2012.

ŞİMŞEK, İshak, “Sicill-i Ahval Defterlerinde Diyarbakırlı Yöneticiler”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mardin 2013.

TUĞLUK, İbrahim Halil, “Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 96-105.

YEŞİLÇİÇEK, Vedat, Edebiyatımızda “Nazariyat Tartışmaları ve Mizanü’l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, S. 3/2, 115-123.

YURDAYDIN, Hüseyin G., **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Turkey 1988.

Zaid Ahmed, “Müslüman Tarih Felsefesi”, (Çev.), Kâzım UZUN, **Tarih Okulu**, Sonbahar-Kış 2012, S. 13, 181-193

EK: HARİTALAR

Şekil 1: Taberistan ve Deylem²⁵¹

²⁵¹ <<https://islamansiklopedisi.org.tr/deylem>> (18.10.2021).

Şekil 2. Kirman²⁵²

²⁵² <<https://www.turkistanbirligi.com/kirman-selcuklu-devleti/>> (18.10.2021).

Şekil 3. Fars²⁵³

²⁵³ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Fars_Eyaleti#/media/Dosya:Locator_map_Iran_Fars_Province.png> (18.10.2021).

Şekil 4. Azerbaycan²⁵⁴

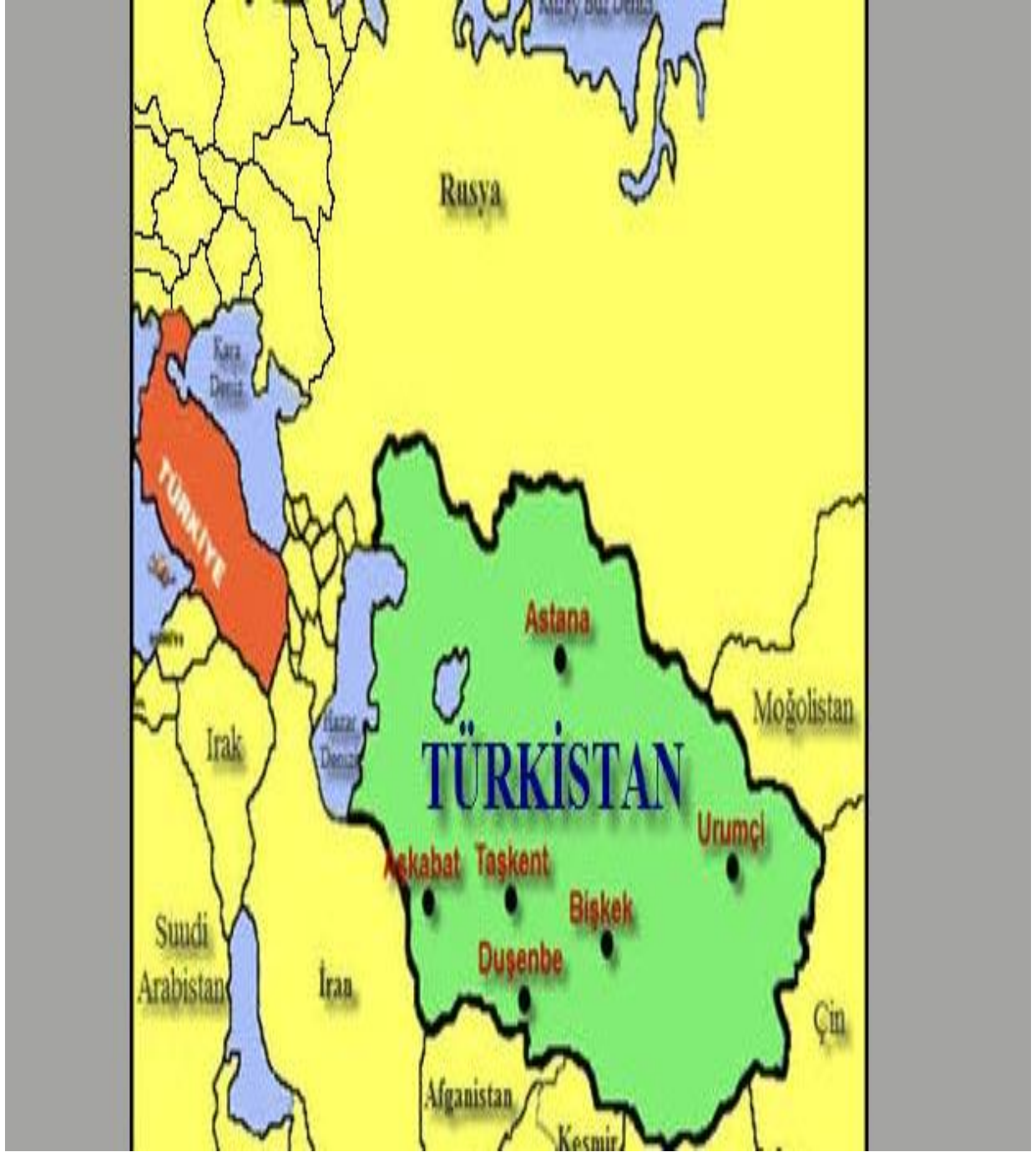
²⁵⁴ <[https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan#/media/Dosya:Azerbaijan - Location Map \(2013\) - AZE - UNOCHA \(Turkish\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan#/media/Dosya:Azerbaijan - Location Map (2013) - AZE - UNOCHA (Turkish).svg)> (18.10.2021).

Şekil 5. Afganistan²⁵⁵

²⁵⁵

<<https://tr.depositphotos.com/51058197/stock-illustration-afghanistan-political-map.html>>
(18.10.2021).

Şekil 6: Türkistan²⁵⁶

²⁵⁶<https://www.google.com/search?q=t%C3%BCrkistan&tbm=isch&ved=2ahUKEwj11fGXsNLzAhUdx7sIHSKYALkQ2-cCegQIABAA&oeq=t%C3%BCrkistan&gs_lcp=CgNpbWcQAzIHCCMQ7wMQJzIICAAQgAQQsQMyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDoGCAAQBxAcUPbZBViP3QVggOYFaABwAHgAgAH5AYgBmAWSAQUwLjEuMpgBAKABAaoBC2d3cy13aXotaW1nwAEB&sclient=img&ei=2ZNsYbWFCp2O7UPorCCyAs&bih=730&biw=1517#imgsrc=xrfkDkWke7MdrM> (18.10.2021).